משואה

קובץ שנתי

יג

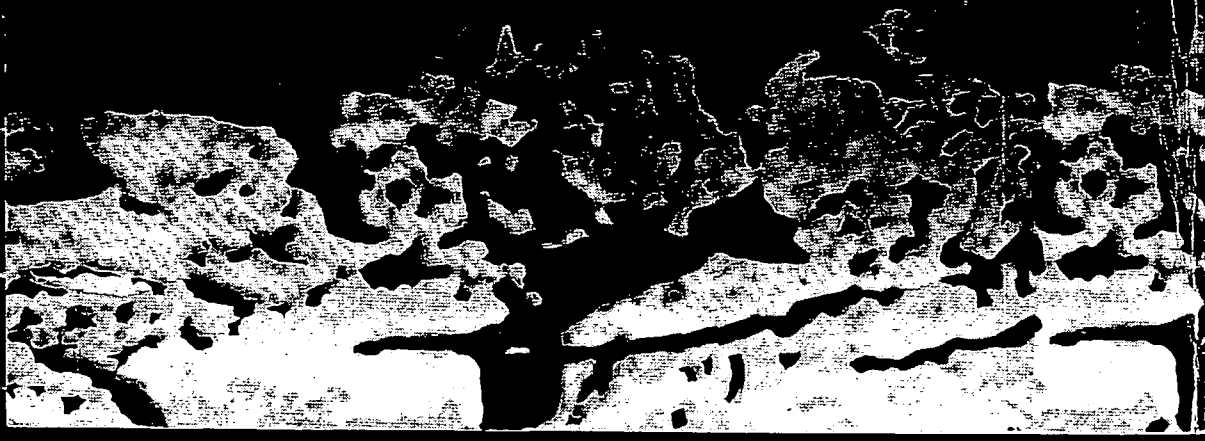

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך י"ג

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי

תל־יצחק — תל־אביב, ניסן תשמ"ה — אפריל 1985

מרין מלר

העורך: ש. מאירי
מזכיר המערכת: מ. וירס
ועדת המערכת: מ. קול, מ. וירס, ש. מאירי

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין
וארגון נשים של שארית הפליטה במונטריאול, קנדה

©
כל הזכויות שמורות
משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קיבוץ תל־יצחק, ד.נ. השרון התיכון.
תל־אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48

דפוס ומסדרה מ. שטרן, שד' הר־ציון 104, תל־אביב

ה ת ו כ ן

שמואל מאירי	הקדמה לקובץ י"ג	7

ב ש ע ר

משה קול	מקץ ארבעים שנה	9
גדעון האוזנר	לקידום תודעת השואה	17

"הנוער־הציוני" ו"עקיבא" בעתות מבחן
40 שנה לתבוסתה של גרמניה

	חברים מספרים על יום הנצחון והימים שקדמו לו ואלה שלאחריו באביב ובקיץ של אירופה 1945	23
יצחק ארצי	יום השחרור של יהדות רומניה (23 באוגוסט 1944)	24
חנה שלומי	פחדים ותקוות בגמר המלחמה	30
יעקב ליברמן	שוחררתי במטהאוזן	36
מרים עקביא	יום הנצחון שלי	40
יעקב רוזנברג	בין פולין לרומניה	42
משה קלכהיים	בחזית הדרומית של הצבא־האדום, על אדמת גרמניה	45
ג. ד. מייבסקי	בברלין הבוערת	49
משה שדמי	מן השבי — לקראת הגאולה	52
יוחנן כהן	בדרך אל שרידי השואה	54
שמואל מאירי	בבריגדה — פגישות ראשונות עם ניצולים	59
חיים חרמש	מבצע אמסטרדם — הסוף	70
דוד שערי	אזכרה לאבא ברדיצ'ב	73
סטפי שפיגל	עם חברים לאורך כל הדרך — ראיון	75
רפאל בלומנפלד	קיבוץ "איחוד הנוער־הציוני־עקיבא" לפני ואחרי הפוגרום בקילץ — חלק ב'	107

במלחמה ולאחריה

דניאל קארפי	מספר היהודים בצרפת לפי פרוטוקול "רעידת ואנזה" (ינואר 1942) — דמיון ומציאות	129
שלום הולפפקי	לאחר השחרור — בביאלורוסיה הסובייטית המזרחית	133
דב לוין	חלקם של יהודי מזרח אירופה בלחימה הפרטיזנית במלחמת־העולם־השניה	147
לורנס רוזנגרט	חיי היהודים במחנה דראנסי	152

עיון ודיון

רות פירר	השואה במקראות, 1948—1984	177

בעיני צעירים

יעל שגיא — זכרון השואה בציבוריות הישראלית בימינו — 203

תיעוד

י. קרמיש — הספד ב"עונג־שבת" על קברו הבלתי נודע של היסטוריון צעיר, הרב שמעון הוברבאנד — 219

בלה גוטרמן — דברי עדות מתוך "תיק לבוב" — 225

במשואה

בת־שבע שביב — משואה — סקירה פדגוגית — 236

הקדמה לקובץ י"ג

הופעתם הסדירה של קבצי "משואה" מזה שלוש־עשרה שנה, ראויה למחשבה ולדיון. במשך השנים פילס לו הקובץ נתיב משלו בין הפרסומים הפריודיים בנושא השואה, והוא מקובל כיום בחוגי מחנכים, באוניברסיטאות, במרכזי־הנצחה, בקרב סטודנטים ובחוג קבוע של קוראים, ההולך ומתרחב מדי שנה, מקרב צעירים המשתתפים בסימינריונים הקבועים הנערכים במוסדנו, אליו הם באים עם מחנכיהם לשם לימוד אינטנסיבי של הנושא.

גיוונם התכני של השנתונים בדברי מחקר, עדויות, פרקי עיון ומאמרים בבעיות זממנו, כגון האנטישמיות והניאונאציזם, מוסיף להישמר בהתאם ליעדים שנקבעו לו מלכתחילה, כאשר בכל קובץ שמור מקום נרחב גם לנושא ייחודי.

בקובץ שלפנינו מוקדש הנושא הספציפי לציון 40 שנה לתבוסתה של גרמניה, והוא בא לידי ביטוי במאמר־הפתיחה ובמדור "חברים מספרים", שזכה להשתתפות ערה מאוד, וכן בראיון ובעדויות.

עם קריאת הדברים הכנים בפשטותם, בדרך סיפורם השוטפת ובתיאוריהם הדרמטיים, מתגלה לנו לפתע כי הנה אנשים שהיו פזורים באותה העת על פני אירופה ואף מחוצה לה, מסיביר ועד צרפת, מצפון גרמניה ועד דרום איטליה, ועד מצרים וארץ ישראל בכללן — אנשים החווים בעוצמה רבה את חוויית השחרור, והנה תוקפת אותם בו־זמנית עצבות נוראה ובדידות תהומית גם כשהם מצויים בתוך המון חוגג וסוער, אם זה בצבא־האדום או בצבא־הבריטי, בברגן בלזן, ברלין או בבוקרסט, בלונדון, בקהיר או בשדות הקיבוץ בשרון.

ועוד נקודה העולה מתוך הרשימות המרגשות הללו היא, שהציבור יש לו מה לספר והוא חפץ לספרם, כי עתה הוא יותר פתוח מבעבר לאתגר של כתיבה ותיעוד, באשר רק עתה הולך ומתרומם אט־אט המסך שנפרש על נפשם הפצועה, ומחובתנו להוציא אל הפועל נכונות זו, למען שאירועי התקופה לא ירדו לטמיון, כי אין להעלות על הדעת שעדויות אלה יישארו כמוסים בתחום הפרט מבלי להוציאם לאור. אני מאמין, כי הדברים המובאים במדור זה עשויים לשמש יסוד ומסגרת לסיפורים אישיים רבים שלא סופרו ולא הושמעו מעולם, שיחוברו לאחר מכן לספר קריאה ולימוד, ואשר דרכם אולי יצליחו בני הדור הצעיר לחדור — ולוא במעט — להוויה האיומה שפקדה את עמנו בשואה.

נוראותיה של השואה ואכזריותם של הגרמנים — מתכנניה ומחולליה — אסור שתיגנז, ודווקא עתה, לאחר 40 שנה מאז אותו יום גדול של הנצחון, יש לשוב ולהזכיר מי דלדל את שורותינו ומי ביצע רצח־עם בקור רוח שכזה.

בימים אלה, כאשר רבים הם המנסים לסלף ולטשטש את מוראותיה של השואה ואף להכחיש את קיומה, וכאשר גרמניה של היום מתקשה עדיין לחוקק חוק נגד כל המלעיזים הטוענים כי השואה כלל לא היתה — אסור לנו להרפות, ויש לחזור ולומר לעצמנו, לדור הצעיר שלנו וקבל־עולם, כי היה זה העם הגרמני שמתוכו יצאו מבצעי ההתעללות וההשמדה. בל נסתיר את חרפתם ואל נעזור להם להסוות את המעשים ההם במונחים, כגון: הצבא־הנאצי, גרמניה ההיטלריסטית ומושגים דומים, כי לא כך הוא — היות וזה היה פעלו הנפשע של הצבא־הגרמני ושל העם הגרמני, אשר בו גדל וטופח ראש פתן זה.

חושבני שזהו המסר העולה מדברי היחידים המספרים ומן הראיונות והעדויות שבקובץ, כי דמי אחינו זועקים אלינו מן האדמה וכמצוות המשורר שומה עלינו לזכור ודבר לא לשכוח!

שמואל מאירי

ב ש ע ר

משה קול

מקץ ארבעים שנה

העולם מציין השנה 40 שנה לנצחון של בנות־הברית על הצבא הנאצי הגדול. לעם היהודי סיבה מיוחדת לציון תאריך זה. מיגור מכונת־המלחמה האדירה של הנאצים, היה נצחון האנושות הנאורה על החיה התת־אנושית שקמה לשעבד את העולם ולהשמיד בראש וראשונה את העם היהודי.

אולם אנו חגגנו את הנצחון הזה בהיותנו עצובים. ביום הנצחון, כאשר עמדתי בכיכר פיקדילי בלונדון וראיתי את שמחת ההמונים, חשבתי על אחינו שהושמדו ביבשת אירופה, מבלי שהעולם עשה מאמצים כדי להצילם. מיליון וחצי יהודים לחמו נגד הנאצים בצבאות בנות־הברית: בצבא־האדום, בצבא האמריקאי, בצבאות חבר־העמים־הבריטי ובצבאות אחרים, ובכלל זה החטיבה־היהודית־הלוחמת שבצבא הבריטי, אותה העמיד הישוב העברי בארץ. זאת הוקמה רק בשלב האחרון של המלחמה, כי בריטניה דחתה את הקמתה משנה לשנה, כדי שליהודים לא תהיינה תביעות על שלטון בארץ־ישראל, ועל־מנת שלא תנוצל להשתלטות על ארצנו. יהודים מארץ־ישראל גויסו קודם לכן מבין המתנדבים לשרותים שונים. התעשיה הארץ־ישראלית עבדה למען הצבא הבריטי. אולם לוחמים ישראלים יהודים הופיעו בחזית רק ערב סיום המלחמה. יש לזכור כי מיד עם התחלת המלחמה ב־1939, בשובו של ד"ר חיים ווייצמן מהקונגרס־הציוני בג'נבה, הוא שיגר איגרת לראש־ממשלת־בריטניה והציע את שרותו למאמץ־המלחמה של בריטניה והמדינות הדמוקרטיות. במשך כל תקופת המלחמה עשתה הסוכנות היהודית מאמצים גדולים לשלב את העם והישוב במאמץ המלחמה נגד הנאצים, אולם נדחינו הלוך ושוב. דוד בן־גוריון הכריז עם התחלת המלחמה כי "נילחם נגד הנאצים כאילו אין "ספר לבן", ונילחם נגד "הספר־הלבן" כאילו אין מלחמה". עובדה טרגית היא כי במשך כל תקופת המלחמה, כאשר הנאצים עסקו בהשמדת יהודים באירופה, המשיכה ממשלת בריטניה לקיים את מדיניות "הספר־הלבן" ולא אפשרה להציל יהודים מארצות הבלקן (כאשר עוד אפשר היה להצילם משם), ומנעה מאניות מעפילים להגיע לחופי הארץ, או להוריד בחופינו יהודים ניצולים ונרדפים.

בעת שעמדתי בכיכר פיקדילי ב־8 למאי 1945, חשבתי על המיליונים שניספו, על אלה שלא אזכה לראותם, על משפחתי שהושמדה בפינסק ובוארשה, על אחיות אשתי שנשרפו באושויץ, על חברי התנועה לאלפיהם שהכרתי בכל הארצות לפני המלחמה שלא אזכה להיפגש איתם. לא יכולתי אפוא לצהול יחד עם האלפים שרקדו, שתו והשתוללו אז בלונדון. הייתי עצוב אף כי ידעתי שהעולם ניצל, וביניהם אולי ניצלה גם שארית־הפליטה של עמי באירופה. לאזרחי לונדון היתה סיבה טובה לשמוח ולצאת מגדרם. הרי הם עברו את הבליץ של חיל־האויר־הגרמני, הרי הם עמדו מבודדים, אחרי שכל יבשת אירופה נכנעה לנאצים ולאיטלקים בני־בריתם. החשבון של העם היהודי היה שונה. בקרבי התרוצצו רגשות ומחשבות, ועם כל רצוני להיות שותף לשמחת הנצחון הגדול ולמיגור האויב הנורא, לא יכולתי להיות כמוהם.

חשבתי גם על מה שיקרה עתה בישוב, האם תמשיך בריטניה במדיניות "הספר־הלבן", גם אחרי הנצחון, לאחר שהערבים לא השתתפו במאמץ המלחמתי, פזלו לעבר הנאצים והמופתי ישב בברלין כבן־בריתו של היטלר ותכנן הקמת משרפות גזים עבור הישוב בארץ. האם בריטניה תפתח פרק חדש ביחסיה איתנו, לאחר כל מה שעבר על עמנו בתקופת המלחמה? האם תתן בריטניה ליהודים שנשארו בחיים לעלות לארץ, או שתמשיך להתנכל לנו? הדברים אותם שמעתי בכינוס הציוני בלונדון, הראשון אחרי המלחמה, הדאיגו אותי. היו רמזים שקופים בנאומים, כי ממשלת הלייבור לא תקיים את הבטחותיה כלפינו, כפי שהתחייבה בועידותיה ובמנשריה לפני הבחירות, לפני נצחונה על צ'רצ'יל והשמרנים. אולם הדברים היו עדיין בלתי ברורים במידה מספיקה. עמדתי אפוא בלונדון המנצחת והצוהלת מודאג בדבר יום המחרת.

החדשים הבאים שלאחר הנצחון לא הוסיפו לי יסוד לשמחה. נפגשתי עם חברי שנשארו בחיים באירופה, ונתגלה לי החורבן בכל מוראותיו. השנים 46—1945 היו שנים של לימוד המציאות הנוראה של יהדות אירופה ממנה נשארו מעטים בחיים, ושל מאמצים לארגן מחדש את התנועה. ביקורי בפולין ההרוסה בפסח 1946 והכינוס של נציגי התנועה מכל הארצות והמחנות בפאריז באותה שנה, חייבו הירתמות מוגברת לבנין התנועה מחדש, ולהכנת התנועה בארץ למשימת הקליטה של הניצולים. חברינו החיילים בבריגדה היהודית, שנמצאו אז במערב אירופה, היו המשענת העיקרית במאמצים אלה ובקיום הכינוס התנועתי האירופאי הראשון בפאריז. שליחינו שיצאו לפולין, רומניה, הונגריה וארצות אחרות למשימות הבריחה, ההעפלה ושיקום התנועה, מילאו תפקידים לאומיים ציוניים חיוניים, נוסף על פעילותם התנועתית המסורה.

היום אחרי ארבעים שנה לנצחון על הנאצים אני שואל את עצמי כיצד נראה העולם עתה? איך נראה העולם היהודי, ומהם יעדינו לקראת עשר השנים הבאות?

העולם הגיע להשיגים עצומים בתחומי ההתפתחות המדעית והטכנולוגית; רמת־החיים של רוב אוכלוסיית־העולם עלתה במידה ניכרת. מאידך גיסא קיימות מדינות רבות השייכות ל"עולם השלישי", הסובלות חרפת־רעב וכליון בשל בצורת, ריבוי אוכלוסיה בלתי מבוקר, תוך עצמאות כושלת ומנוונת. עמים רבים

הגיעו לעצמאות, אולם זו לא הועילה לרווחתם ולמצבם הכלכלי והאנושי, וסיכוייהם לעתיד הקרוב אינם ורודים כלל וכלל. נמשכת התחרות בין המעצמות הגדולות על ההשפעה והשליטה באיזורי השפעה רחבים, והיא מגבירה את המלחמה הקרה, מכתיבה את הגדלתם של מאגרי הנשק הקטלני, דוחפת עמים ומדינות לבזבז על רכישות נשק מעבר ליכולתם הכלכלית, ומונעת את התפתחותן החברתית והלאומית.

מעצמות־המערב וברית־המועצות שהיו בני־ברית במיגור החיה הנאצית, מתחרות ביניהן ביצירת נשק הרסני, המסכן את עתיד האנושות. לשם האיזון ביניהן גוברות ההשקעות בתעשיות הנשק, ונמשכת החתירה תחת משטרים צעירים שבקושי מקיימים את עצמם. בשל ההתחרות האומללה הזאת נדחפו מדינות אלו למלחמות־אחים במדינותיהן פנימה. החידוש הגדול בעולם הן המעצמה הסינית והפריחה של הכלכלה היפנית. הסינים מנתקים עצמם קמעה מהדוקטרינות הקומוניסטיות הנוקשות, כדי להתקדם במובן הכלכלי ולהביא אושר לעמם העצום, המונה למעלה ממיליארד בני־אדם. היפנים הפתיעו את העולם בהשיגיהם התעשיתיים, והם כיום מתחרים רציניים לארצות־הברית ומערב־אירופה, ולמרות שאין להם טיפת נפט בארצם, הם הצליחו להניע את גלגלי המשק שלהם בהצלחה כבירה. כך אירע גם בגרמניה שהבעירה את אש מלחמת העולם השניה וגרמה להרס ארצות ולרצח של מיליונים בקרב העמים — גם היא זכתה לאחר המלחמה לפריחה כלכלית יוצאת־דופן, ולא במעט הודות לסיועה של ארצות־הברית, שהיתה בין המעצמות שגרמו לתבוסתה. לעומתה של גרמניה, לא מעטות הן הארצות שהשתייכו למדינות־הברית שלחמו בה וניצחוה, כגון בריטניה, המתלבטות עד היום בבעיות כלכליות קשות.

כאמור, הגיע העולם להשיגים בתחומים רבים של המדע ובראש וראשונה בנושא שמירת הבריאות, אולם אין שינוי לטובה בתחום האנושי. האכזריות היא כיום לא פחותה מזו שהיתה לפני ארבעים שנה ויותר. ערכו של האדם לא עלה, למרות ההצהרות וההשיגים לשרות האדם. למען הבטחת משטרים ושלטון, משעבדים היום מאות מיליונים של בני־אדם ברחבי העולם. מותם של מיליונים ברעב או במלחמות אינו מזעזע את האנושות. ארגון־האומות־המאוחדות, אשר קם על חורבות "חבר־העמים" שהיה קיים בין שתי מלחמות־העולם, ושתפקידו היה להבטיח שלום עולמי ויחסים משופרים בין עמים ומדינות, נכשל לחלוטין, והוא כמעט ואינו ממלא שום תפקיד חשוב. הוא עוסק בענינים שוליים ורבים מדיוניו מוקדשים להסתה נגד העם היהודי ומדינת־ישראל. האו"ם הפך למרכז להפצת רעל האנטישמיות ברחבי תבל.

הארגונים שהוקמו לידו, כמו אונסק"ו, נכשלו אף הם במילוי עיקר תפקידיהם, כי הברית של הארצות הקומוניסטיות עם העולם השלישי, יצרה רוב מלאכותי וזה אשר גרם לסטיה ביישום משימתם המוצהרת, ובמקום זאת הם ממשיכים בעיסוק בפוליטיקה ובהסתה נגד העולם הדמוקרטי, המכסה עד עתה את עיקר תקציביו. עתה עומדות ארצות־הברית ובריטניה לנטוש את אונסק"ו ולהפסיק לפרנסו. צעד זה חייב לשמש כאזהרה לארגון־העבודה־הבינלאומי, לארגון־המזון הכושל שאינו יכול להציל מרעב מיליוני אנשים באפריקה הצמאה והסובלת, בה נחדדים מיליונים על שבטיהם, ילדיהם וזקניהם ללא תקוה ועתיד.

בכסף שהעולם מוציא על נשק קטלני ניתן היה להביא אושר, וקיום אנושי למיליונים רעבים ומובטלים. האבטלה גם היא מהווה כיום מכת העולם המערבי וכן של הארצות המתפתחות. בכל המשטרים היא מנוונת המוני־אנשים מיואשים, שאינם רואים סיכוי למחר יותר טוב. מדינות הנפט העשירות השייכות לעולם השלישי אינן מנסות אפילו להיטיב עם מדינות אפריקה, אסיה ואמריקה הלטינית בנות־בריתן. קרנן של מדינות הנפט ירד אמנם לאחרונה, בשל מציאת מאגרי־נפט בארצות אחרות, אולם הבזבוז המשווע והראותני של השיכים מצד אחד והצטיידותם בנשק ובאוצרות, מול המציאות הטרגית בארצות אחרות — בולטים לעין. קץ המשטרים הקולוניאליים לא גאל את העמים שהשתחררו. השחיתות והמשטרים הרעועים במדינות אלו הביאו לחיי־הפקרות של השליטים החדשים, כאשר ההמונים נאנקים תחת עול מדכאיהם, שגדלו בתוכם. שינוי משטרים בלי תשתית־אנושית והבטחת מינימום קיום כלכלי, לא הביא אושר לבני־אדם, ועתה פונים עמים אלה שוב למדינות שפעם נלחמו נגדן בבקשת סיוע.

עצוב היום בעולם. הטרור פשט במדינות רבות ורציחות הן תופעה יום־יומית. המשטרים הדמוקרטיים מתמודדים בבעיות קשות של אבטלה, מיעוטים־לאומיים־ודתיים, פועלים זרים שהובאו על ידם לארצותיהם לשרתם, ועתה אינם יודעים כיצד להשתחרר מהם. ועידות הפיסגה של מדינות העולם־החפשי־הדמוקרטי מסתיימות בדרך־כלל ללא סיכומים. התחרות הכלכלית מזעזעת את המשטרים, ואת השותפויות שהקימו, כמו השוק־המשותף באירופה.

קשה לחזות כיום הזה לקראת מה צועד העולם שחסרה בו היציבות, וגוברת בו התחרות בין המעצמות ובין ה"בלוקים" השותפים למעצמות היריבות.

מצב העם היהודי אחרי ארבעים שנה קשה אף הוא. אמנם, המצב הכלכלי של העם הוא טוב בדרך־כלל, ואין סכנה פיזית לקיומו של עמנו; אולם קיימת סכנה לעתידו בשל תופעות פנימיות המתרחשות בתוכו. נשואי־התערובת, ההתבו־ללות, ההתבטלות בפני תרבויות העמים בתוכם חיים היהודים בעולם הפתוח המושך החוצה, כל התופעות האלו מכרסמות בעתיד העם ולכן גדולה הנשירה ממנו. כל הדימוגרפים מנבאים ירידה גדולה במספר היהודים בעולם עד סוף המאה. ישנם אמנם רבנים רפורמיים ואחרים המוכיחים שנשואי־התערובת מביאים לתוספת מאות אלפים של גרים אל עמנו, אולם אלה עדיין לא עמדו במבחן יהדותם וקשה לדעת מה יהיה גורל ילדיהם.

מבחינה לאומית, ההישג הגדול והחשוב ביותר של העם היהודי בארבעים שנים אלו, היא מדינת ישראל. קשה לתאר את מצב היהודים כיום ללא מדינת ישראל. אולם היהודים אינם נמשכים לחיות במדינתם. העליה הגיעה לשפל שלא היה דוגמתו. מצבה הפנימי קשה מבחינה כלכלית, והיא לא מקרינה על הגולה תקוה ואורה. אפילו יהודי ברית־המועצות שיצאו משם, נשרו ברובם בדרך ולא הגיעו אלינו. מלחמת לבנון סיבכה את המדינה ללא צורך חיוני, והשליטה במיליון ויותר ערבים בגדה־המערבית וברצועת־עזה, יצרה בעיות פנימיות קשות, ונסתלפו תדמיתה ואורח־חייה של מדינתנו. ערכים־לאומיים, ציוניים וחלוציים שהיו עיקרי אמונתנו עד שהגענו למדינה ובשנים הראשונות לעצמאותנו, נשכחו או נדחו, והרדיפה אחרי אליל הזהב (כדברי מבקר המדינה בדו"ח על פרשת

ויסות מניות הבנקים) ורמת חיים שאינה מגיעה לנו עדיין, סילפו את משטרנו ונוהגי חיינו מבחינה מוסרית. אנו כיום פושטי יד ורגל ולכן גברה התלות שלנו בארצות־הברית. קיימים בקיעים רציניים באחדות העם, גברו השנאה וחוסר הסובלנות, ואף נשקפת סכנה למשטרנו הדמוקרטי. גדלו אצלנו ספיחים יוצאי דופן של לאומנות, כמו: תנועת "כך" של כהנא ומשיחיות שקר של גוש אמונים עד כדי קיום מחתרת כוחנית באטצלה דתית, המסכנים את יציבותנו ויכולתנו להתמודד עם אויבינו. האויבים מצויים אולי בתוכנו פנימה. כמו־כן אין ספק שהיחסים בין העם והמדינה הם מדאיגים, באשר ישראל אינה ממלאת את תפקידה המרכזי בעם, תפקיד שהגורל הטיל עליה אחרי השואה הנוראה.

בברית־המועצות התפתחה אנטישמיות נוראה, ומופצות בה חוברות המאשימות את המנהיגים הציונים בשותפות עם הנאצים לפני מלחמת־העולם ובשותפות עם מכיני מלחמה־אטומית בעולם כיום. שכתוב מסוג זה של ההיסטוריה עוד לא היה. הייתכן דבר יותר נורא מפרסום כזבים פסבדו־היסטוריים שכאילו נתגלו עובדות ותעודות, שהציונים היו בני־ברית בהשמדת היהודים, כדי לגרש את הערבים ולהשליט משטר קולוניאלי בארצנו תחת שלטונם? הנה מצד אחד מופצים ספרים למאות כדי להוכיח שהשואה לא התרחשה, ומצד שני מופצות חוברות המכילות רעל והסתה שאנו היינו בני־ברית לשטן, ומשום כך יש להישמר מפנינו ולהוקיע אותנו.

באיזה עולם נורא חיים אנו עתה! לצערנו, אין אנו לומדים מעובדות אלו על־מנת לשפר את אורח חיינו, כדי שמישראל תזרח אורה ומוסריות לעולם. מלחמת־לבנון הביאה עלינו כשלונות מוסריים ופרשת סברה ושתילה מנוצלת על־ידי שונאינו כדי להבאיש את שם המדינה בעולם, אשר אינו יודע את כל העובדות והפרטים לאמתם.

חשבון־הנפש היהודי אחרי ארבעים שנה הוא אפוא קשה. עמנו עומד שוב על פרשת־דרכים חדשה, בשל התפתחויות מסוג שונה. ההסתדרות הציונית העולמית מנחילה אף היא אכזבה גדולה, היות ואין היא מקיימת את שליחותה העיקרית לרכז את נדחי־ישראל במדינתנו ולהבטיח עתיד העם על־ידי חיזוק הקשרים התרבותיים בין הגלויות והמדינה. הקנאות הדתית, רדיפת הזרמים הקונסרבטיביים והרפורמיים על־ידי הממסד האורטודוכסי בישראל, מוכיחים על העיוורון שפשט בקרב חוגים חשובים במדינה. המאמץ הבלתי נלאה המושקע על־ידי ממסד זה לפסול באמצעות חוק הכנסת החילונית, את הגיורים של מאות רבנים בתפוצות, מוכיח שחברי הכנסת והמפלגות הללו מעדיפים פילוג בעם, ובלבד להבטיח את השליטה הבלבדית שלהם בחיי הדת היהודית. לא איכפת להם להרחיק מאיתנו — מישראל — מיליוני יהודים, ובלבד שהאינטרסים הצרים שלהם יובטחו. אוי ואבוי לאינטרסים אלה, בשעת צרה לעמנו! על ערעורה של הדמוקרטיה תוכיח העובדה ששר החינוך והתרבות מודיע בכנסת, כי מעתה יוקדשו שעות הוראה וחינוך בבתי־הספר במדינת היהודים למען חזק את תודעת המשטר הדמוקרטי. מי פילל שנזדקק לחיזוק זה!

כיום הזה, ארבעים שנה מאז הנצחון על הנאצים, אין מרגוע בלבי. השגנו מדינה, הצלנו את העם, נשארנו בחיים אחרי הנאצים ואחר כל משמידינו, אולם עתידנו טרם הובטח. אנו זקוקים לחשבון־נפש פנימי אמיתי וכן, והלואי ויבוא.

מדינת ישראל קלטה את שארית־הפליטה שכמהה להגיע אליה לחוף מבטחים. כאשר הישוב היה קטן ומנה בזמן הקמת המדינה 660 אלף נפש, נעשו מאמצים עליונים לקלוט את המוני היהודים מאירופה, ולאחר מכן מארצות־ערב, שם נעשה מצב אחינו קשה לאחר הנצחון של צה״ל במלחמת הקוממיות. שארית־הפליטה שוקמה ברובה המכריע, למרות שמצבם של מרבית העולים היה קשה מבחינה בריאותית, נפשית, חברתית וכלכלית. כזה גם היה גורלם של מאות האלפים שהגיעו ועלו מארצות־ערב וצפון־אפריקה. כיום משמיעים דברי קטרוג על תנאי־הקליטה בימים ההם, אולם לאמתו של דבר, הרי היה זה מבצע הירואי שלא היה דוגמתו אצל אף אומה ולשון. דוד בן־גוריון ועמו רוב הישוב ידעו שבאם לא נקלוט מיד אחרי המלחמה־העולמית ומלחמת־העצמאות את ההמונים שזרמו אלינו מתוך התעוררות־משיחית ותקוות למצוא מנוחה לגוף ולנפש אחרי השואה, רובצת לפנינו סכנה שיהודים אלה יתפזרו שוב בגלויות רבות ואנו נישאר בלי המוני בית־ישראל ששרדו, ואשר חיוניים לנו, כדי שנוכל לעמוד מול אלה שלא רצו להשלים עם קיומנו.

המדינה הצעירה הגיעה במשך שלושים ושבע שנות קיומה להשיגים חשובים בתחום החינוכי, המדעי, החקלאי, התעשייתי, והעמידה את צה״ל שיכול היה להתמודד עם צבאות־ערב הגדולים פי כמה. מדינת־ישראל הרימה את קרן עמנו בכל העולם. אלה היו שנות התעוררות לאומית כבירה בכל העם בתפוצות, ושנות פיתוח, בנין וביסוס כאן במולדת. האידיאליזם הציוני הדריך את מעשינו והתקדמותנו. מדינת ישראל הביאה למיפנה במעמד־העם בין אומות־העולם. לצערנו לא התמדנו שנים נוספות במתח המבורך שכיוון את צעדינו בתקופה הראשונה. עתה אנו נתונים בתקופת שפל. השאלה היא האם נשוב לימי ההתעלות? האם יחול המיפנה?

אנו כרתנו ברית־שלום עם הגדולה במדינות ערב. ויתרנו על סיני ואף הסכמנו לראשונה להוריד ישובים. השאלה היא, האם גאון יעקב ידריכנו לנכונות לפשרות אף עם יתר המדינות השכנות שלנו, או שהלאומנות והקיצוניות תמנע את התקדמותנו לקראת שלום־כולל? אחרי ארבעים שנה מאז ימי הנצחון על הנאצים ושותפיהם, אנו חייבים בחשון־נפש לאומי אמיתי, להשתחרר מתיאבון לסיפוח שטחים עם אוכלוסיה היכולה להפכנו למדינה דו־לאומית ואולי אף למיעוט יהודי בקרב רוב ערבי. התרכזותנו בויכוח על השטחים עם הסוגדים לאלילי הסיפוחים, העבירה אותנו על דעתנו. חדלנו לחשוב על גורל העם כולו בתפוצות ועל יחסינו אל שבטי־ישראל. מתחנו באופן מלאכותי את היחסים בין עדות, ובין חילוניים, מסורתיים ודתיים אורטודוכסיים, בה בשעה שתשומת ליבנו דרושה לנושאים הגורליים של העם והמדינה. מה ארע לנו שהתדרדרנו עד הלום? היש תקוה שנשוב אל עצמנו ונתמודד עם בעיות חיינו ועתידנו העיקריות? זכינו לנצחון על הנאצים ועל אויבינו השכנים, האם ננצח את השטן המרקד בתוכנו פנימה ומסכן את עתידנו?

אחרי הבחירות לכנסת ה־11 הוקמה ממשלת האחדות הלאומית, הנתמכת על ידי מספר חברי הכנסת שהוא הגדול ביותר לו זכתה אי־פעם ממשלה בישראל. ואמנם, ממשלה זאת היא הפתרון היחיד בתנאים של הזמן הזה. תפקידה הראשון

העיקרי: להוציא את צה"ל מלבנון ולסיים הרפתקה אומללה זאת. כל חששותי לגבי המבצע הזה, שבאו לידי ביטוי בספרי "מלחמת לבנון והמצב בשטחים" נתאמתו, לצערי. כל שבוע נופלים שם חיילים שלנו ורבים נפצעים. הממשלה אזרה עוז והחליטה להוציא את צה"ל מלבנון בשלבים, ואני מתפלל ששלבים אלה לא יארכו מדי. על הגליל עלינו להגן, כפי שצה"ל הוכיח זאת במשך כל שנות קיומה של המדינה. התפקיד הקשה השני של ממשלה זאת הוא להציל את הכלכלה שלנו, אשר נפגעה קשה עקב מדיניות חסרת האחריות של ממשלות "הליכוד". ממשלת־האחדות החלה לפעול בכיוון זה תוך שיתוף עם ההסתדרות וארגוני המעסיקים. שתי "עסקות החבילה" הן צעד קדימה להרגעת המשק והקטנת האינפלאציה. עתה על הממשלה לדאוג ליתרות המטבע שלנו, למאזן התשלומים, להגברת היצוא, להסבה מקצועית של אלפי עובדים שייפלטו ממפעלים שלא יוכלו להחזיק מעמד עקב המצב שייווצר — עד אשר תתחיל הצמיחה מחדש של המשק. הממשלה טרם ביצעה את הקיצוצים ההכרחיים בתקציבה. בינתיים הוטל עול ההבראה על הציבור שהוכיח בגרות ואחריות. התפקיד השלישי המוטל על הממשלה הזאת, הוא להביא ללא דיחוי, לשינוי שיטת הבחירות, כדי למנוע את ההתפוררות שבלטה בחברתנו ערב הבחירות לכנסת האחת־עשרה.

הישג חשוב של הממשלה שראוי לציינו הוא שינוי מסוים באוירה במדינה. אולי תצליח הממשלה למתן את השנאה וחוסר הסובלנות. החלטת הכנסת נגד שינוי החוק מיהו יהודי, הצילה אותנו מפילוג מסוכן בעם היהודי. מן ההכרח להדוף את מגמות הכפיה הדתית.

אור חדש זרח על ציון עם ההתחלה של מבצע "משה" להצלת יהודי אתיופיה. שבט יהודי זה שמר על ייחודו במשך אלפי שנים, ועתה כאשר המדינה האתיופית נתונה במלחמה פנימית, והרעב מפיל מאות אלפים מחוסר מזון מינימלי, הוכיחה מדינתנו, כי בנושא זה אין אצלנו חשבונות כלכליים או אחרים, והיא נכונה להציל כל יהודי. הויכוח עם הרבנות הראשית על יהדותם של יהודים אלה גרמה עגמת־נפש לעולים הניצולים ולרוב אזרחי המדינה. עלינו לעמוד במבחן הקליטה ולהציל את הנותרים, אשר נותרו עדיין בדרך ובארץ המוצא.

צעדיה של הממשלה הנוכחית שיפרו במידה מסוימת את תדמיתנו בעולם. ראש הממשלה מוכיח שאפשר לשאת ביחד באחריות, באם יש נכונות והדבר הכרחי למען המטרות הלאומיות. חבל ששרי הליכוד ואחדים מחברי הכנסת שלהם עינם צרה בהצלחת ראש הממשלה. במקום להודות לו עבור המאמצים להצלת המדינה מהצרות שהם גרמו אותן, הם בועטים מדי פעם ו"חורקים שינים"... אך העם הוכיח כי הוא יותר טוב מרבים ממנהיגיו או נציגיו. זו אולי נחמתנו בשעה זאת.

ויכוח מוזר התפתח בגרמניה המערבית בקשר לציון 40 שנה לסיום המלחמה העולמית: האם גרמניה שוחררה על־ידי צבאות בנות־הברית או נוצחה על ידן? שאלה מוזרה! האם לא היתה צריכה גרמניה לחוג יחד עם העולם כולו את גאולתה מהשלטון הנורא של הנאצים? האם מישהו בעולם משוה כיום את גרמניה הדמוקרטית עם הרייך בשלטון היטלר? לפתע טוען הקאנצלר קול, כי הוא היה בן 15 בלבד בעת שהסתיימה המלחמה, ולכן הוא מייצג דור חדש.

אולם קונרד אדנאואר וכל יתר הקאנצלרים של גרמניה, הרי הכריזו באזני כל העולם, כי גרמניה נושאת באחריות לפשעי הנאצים ואסור לה לשכוח מה שהיה, ואין זה חשוב איזה דור שולט כיום בגרמניה. הנה מונחת על שולחן הבונדסטאג הצעת־חוק שכוונתה להעניש אזרחים הטוענים כי השואה לא היתה. אך עתה מנסים לטרפד חוק זה על ידי תיקון הבא להוסיף, כי גם מי שמכחיש את הרג הגרמנים במלחמה ולקראת סופה בעיקר (והכוונה כנראה לצבא האדום שעשה שפטים בגרמנים) — גם הוא ייענש. האין זו עזות־מצח להשוות את השואה על דרכי השמדת העמים ובראשם העם היהודי, על השטניות שבה, עם המלחמה עצמה? וכי מי החל במלחמה נוראה זאת? העובדה שסטאלין ביצע את גירוש הגרמנים משלזיה (יחד עם הפולנים) ושגרמנים רבים נהרגו בעת שצבאותיהם ספגו אבדות ונחלו מפלה מצבאות בנות־הברית — אין לה שום קשר למוראות ההשמדה, שההיסטוריה לא ידעה כמותן.

לא די בכך, והנה פתאום מודיע הנשיא האמריקאי רייגן, כי בעת ביקורו בגרמניה לא יישאר שם עד ה־8.5, הוא יום הנצחון, כדי לבקר במחנה ההשמדה דכאו יחד עם הקאנצלר. ברור שהופעל עליו לחץ, כדי "לא לבייש את העם הגרמני"... יפה אמר הקאנצלר לשעבר וילי בראנדט כאשר ביקר זה עתה אצלנו, כי "רייגן צריך לבקר בדכאו". ועד הקהילות היהודית בגרמניה הזמין את הקאנצלר קול לבקר במחנה ברגן־בלזן ב־21 לאפריל, יום שחרור המחנה על ידי הצבאות המנצחים של המערב. הקאנצלר נענה להזמנה, אולם הוא רוצה לארגן תפילה בקתדרלה של קלן, לזכר כל אלה שניספו במלחמה. כלומר, הקאנצלר רוצה להתפלל לנשמות הנרצחים על ידי הנאצים ויחד עמם לזכר החיילים הגרמנים שנפלו במלחמה הנוראה. עתה הועלתה הצעה להקים בבון, בירת גרמניה, מפעל הנצחה לזכר כל הנספים. כל הצעדים האלה באים לטשטש את השואה. זוהי טיפשות, איולת והתכחשות להיסטוריה, כאשר בגרמניה מנסים לטשטש את מהותו של יום ה־8 במאי. הממשלה הגרמנית היתה צריכה לארגן חגיגות לציון שחרור גרמניה והעם הגרמני מהאיום שבמשטרים שקם בארצה. זה צריך היה להיות מפעל לאומי לחינוך הדור שלא ידע את ההיטלריזם, כדי שילמד על מוראות הנאצים, ובעיקר עתה כאשר צומחת תנועה ניאו־נאצית, המכחישה בכלל את השואה וטוענת כי היהודים ביימו את השואה, כדי לסחוט כסף מהעם הגרמני וכדי לתרץ על ידה את גזילת ארץ־ישראל מהערבים...

זו בושה גדולה לגרמניה שויכוח על מהותו, אָפיו וצורתו של ה־8 במאי מתקיים עתה בתוכה. מוזר הוא כי מדינות המערב שהיו שותפות לנצחון על הנאצים יחד עם הרוסים, מנסות אף הן להקטין את ערך הנצחון "כדי לא להעליב את העם הגרמני". אנו מצווים לארגן בעולם כולו אירועים לרגל הנצחון על הנאצים ולהדגיש את זוועות ההשמדה. אַל ניתן לשולטים כיום בוושינגטון, בלונדון ובפאריז להקטין את ערך היום הזה ואת משמעותו הגדולה; כי הנה בברית המועצות, אשר לה חלק גדול בנצחון — מעלילים עתה על היהודים והציונים כי היו שותפים לנאצים! הנה באיזה עולם מוזר וצבוע חיים אנו עתה! איזה עולם נורא!

1.2.85

גדעון האוזנר

לקידום תודעת השואה

אורחים זרים המבקרים ב"יד־ושם" שואלים לעתים קרובות לשם מה אנו מתאמצים לזכור את המאורעות הטרגיים שמוסד זה מופקד על זכרם. אחרים שואלים איך אנו יכולים לחיות עם זכרונות אלה. השאלות הללו יורדות לשורש השקפתו וקיומו של העם היהודי.

בניגוד לעמים אחרים, אין אנו בורחים מהעבר, ואף לא משכתבים אותו מחדש. כמה היסטוריונים גרמנים, למשל, היו נוהגים לתאר באריכות מעללי גבורה והשיגים לאומיים בלבד, אך תקופות של שפל וניוון, היו פוטרים בהערות שוליים. בארצות קומוניסטיות כותבים את ההיסטוריה מחדש מדי כמה שנים ומשנים את העבר ריטרואקטיבית, לפי צרכיו של החוג השליט באותה שעה.

היחס של עם לזכרון עברו מגלה את השקפת עולמו. אפילו שקספיר מדבר על זכרון העבר כעל "שומר בית־הסוהר של המחשבה", כאילו העבר מהווה מין בית־כלא היסטורי.

ליהדות גישה שונה. בשבילה עצם הזכרון מעיד על כך שיש חיים בהווה, כי רק אנשים חיים יכולים לזכור מה שקרה. לכן נאמר: "לא אמות כי אחיה ואספר מעשי יה". לפיכך אחד הצווים הקדומים והמרכזיים הוא: "זכור ימות עולם, בינו שנות דור ודור". הזכרון לפי קביעתו של ר' ישראל בעל־שם־טוב מוביל לגאולה וכח רב טמון בה. השכחה היא חולשה המובילה לטשטוש הזהות העצמית.

לזכרון דרושה נקודת מוצא של בראשית. ביהדות נקבע הדבר במאורע המהפכני הגדול של יציאת־מצרים. "זכר ליציאת־מצרים" הוא מקור לערכים רבים, לרבות השבת, החגים והמורשת הלאומית. ארוע זה היה גם מקור השראה לנביא ולמשורר: "זכרתי לך חסד נעוריך, אהבת כלולותיך, לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה".

ארוע לאומי מרכזי זה הוצב לכן כתמרור היסטורי; לא נבחרו לכך הקמת המלוכה בישראל ואף לא קידושו של בית־המקדש. כך נקבע — אף כי דור יוצאי מצרים היה רחוק משלמות. הם הרי סרבו תחילה לכבוש את הארץ, מרדו

באלהים ובמשה ורקדו סביב עגל הזהב. בכל זאת הונצחו לדורות. במקרא נרשמו שמותיהם ומנהגיהם. ידוע לאן נסעו, והיכן חנו, מה היו לבושם, ומאכליהם. כל ילד לומד זאת בבית־הספר ועל כך גם חוזרים מדי שנה בקריאת התורה בבית־הכנסת. יתרה מזאת: חוייבנו לעשות מאמץ אינטלקטואלי גדול, בכל דור ודור, ולראות את עצמנו כאילו אנו בגופנו יצאנו ממצרים והיינו בני הדור ההוא. במה זכה אותו דור לכך? כי הוא חי בפרשת דרכים היסטורית של יציאה מעבדות לחרות ובזכות מעמד־הר־סיני. לכן נחרטו תולדותיו בהבלטה בתודעה הלאומית.

לאחרונה קם דור אחר בתולדות ישראל שעמד גם הוא כמו הראשון, בפרשת דרכים היסטורית, והוא דור השואה. הארוע הראשון, אפוף הוד בראשית, הוא כולו מופנה כלפי פנים, כלפי האומה ואלהיה. אין בו דבר על מעמדו של ישראל בעמים. אז היינו עם לבדד ישכון. ארוע השואה — כולו יסורים, אך הוא חושף, לאורם של משרפות האש, את המציאות של ימינו גם מבחינת העם היהודי וגם מבחינת העולם כולו. פה נתגלה גם השפל של חיי גולה וגם הוד הלחימה וההתנגדות היהודית. פה התקיים מאבק נואש על החיים בגיטאות ובמחנות, ונתגלו אוצרות גנוזים של יצירה ושל סולידריות יהודית, כאשר נפערה התהום לתוכה הידרדרה מדינה מודרנית ותרבותית לכאורה, גרמניה, כאשר נגרפה לרצחנות המונית. פה ניגלו בערוותם המוסרית מנהיגי העולם־החפשי שעמדו מנגד ללא מעש מול נחשול הדמים, ולעומתם חסידי־אומות־העולם המעטים שהתעלו לדרג חדש של מעשי אנוש. בקצרה: סביב השואה נתגלתה לעין כל המציאות של המאה העשרים, על גופו של העם היהודי נתגלתה.

אכן קשה לשאת את כל הלקח הכבד הזה בזכרון במשך שנים רבות. גם לא עמדנו בכך. יכולים לקונן על האבידות, להתפאר בלחימה היהודית, אך לא עמדה בנו הרוח להתמודד באופן אינטלקטואלי רצוף עם העבר הקרוב. כי כך הגדיר זאת בשנות הארבעים איש־הגות יהודי, כשנתגלה היקף האסון שלנו באירופה: "המוח האנושי אינו מסוגל להכיל את הסבל הזה".

רק לאט־לאט החלו עינינו מתרגלות להסתכל לעמקו של עמק־הבכא. התמונה התחדדה. אני מקווה כי יש אמת בקביעתם של הוגי־דעות וסופרים כי משפט אייכמן תרם תרומה חשובה לכך.

קיבלנו על עצמנו את החובה לזכור, ותבענו זאת גם מאחרים. כעת קבע הוגה־דעות יהודי אחר, פרופ׳ פאקנהים, כי העם היהודי חייב להציב לעצמו ולכל באי־עולם דברת זכור חדשה, מעשה־אדם. דברה זו תכריז: "זכור את השואה למען תחיה אתה ובנך כיצור אנוש עלי אדמות".

באחד הספרים שהופיעו לאחרונה, פרי עטם של ניצולי שואה, מתאר המחבר בספרו הקרוי: "על דם ותקוה" מאורע שקרה בליל חורף 1941 בגיטו ביאליסטוק: שלושים יהודים התחבאו במרתף בגיטו מפני קבוצת חיפושים של הס.ס. מעל ראשיהם של המתחבאים נשמעו צעדיהם של הקלגסים הגוררים יהודים לגירוש. במרתף היה תינוק יהודי חולה, כשכל גופו מתעוות בשיעול. אביו החזיקו בזרועותיו וכל התחבולות להשתיק את בכי התינוק לא הועילו. אז התרומם איש מעל לרצפה במרתף המרופש ויד מגושמת חסמה את פי התינוק. חלף רגע ועוד שנים והבכי השתתק. המרתף נדם. קבוצת המחפשים עברה לבית הסמוך בלי שגילתה

דבר. אז צנח גופו התשוש של התינוק לרצפה. במרתף נותרו רק 29 יהודים ליום חיים נוסף.

אלה היו שני רגעים בלבד מתוך מאות שעות שואה, ורק בבית יהודי אחד מתוך אלפי בתים. אך מה שקרה באותם שני רגעים ובמיליונים אחרים בכל רחבי אירופה, אסור שיחמוק מזכרון האדם.

השואה מעוררת בעיות לאין־ספור. לרשותו של היטלר, לשם הכנתה של ההשמדה ולביצועה, עמדו ככלות־הכל רק שבע שנים, מאז עלותו לשלטון ב־1933 ועד פרוץ מלחמת העולם השניה ב־1939. איך אפשר היה במשך שבע שנים בלבד להכין באופן פוליטי ונפשי מנגנון מדינה בכדי לבודד, לשעבד, לשדוד ולרצוח עם אחר? איך אפשר היה בשבע שנים בלבד להעביר את העם הגרמני בשטיפת־מוח למען יתן גיבוי למעשים איומים אלה? מכאן ברור שההכנה הפנימית לכך נעשתה זמן רב לפני־כן. בענין זה כתב דברים רבי־משמעות הכומר המטודיסטי, פרופסור פרנקלין ליטל, בספרו על "צליבת היהודים", לאמור:

"אבן הפנה של האנטישמיות הנוצרית היא מיתוס שיש בו עצמו כבר נימה של השמדת־עם. המיתוס הוא כי שליחותו של העם היהודי הושלמה עם בואו של ישו. "ישראל הישנה" — היהדות, נמחקה כביכול, עם הופעתה של "ישראל חדשה — הנצרות". אך בעצם הרעיון כי תפקידו של עם הסתיים והוא הושלך לתחום הערפל, יש בו בעצמו כבר כוונה רצחנית, שהרוצחים אכן דגלו בה בבוא העת. קיומה של מדינת ישראל מהווה הוכחה ניצחת כי העם היהודי לא הושמד, לא התבולל ולא נהרס... ויש בכך כדי להזים כליל את המיתוס הנוצרי המסורתי שהיהדות הגיעה לקצה ההיסטורי".

לתהליך ההשמדה אכן קדם תהליך של תאור היהודי כשטן עלי־אדמות. לאחר שהנצרות שללה את זכות קיומה ההיסטורי של היהדות כעם, נסללה הדרך לשלילת זכות קיומו הפיזי על ידי הנאצים. לכן הספיקו 7 השנים. זה התחיל בשריפת הספרים היהודיים ב־1933 ובחרם המאורגן של 1934, נמשך דרך חוקי־הגזע של 1935, עבר אל ליל־הבדולח של 1938 וכך נסללה הדרך להחלטת הפתרון הסופי של 1941. הכנה רוחנית זו היא שגרמה לקלגס הנאצי בגיטו לתרגם את הדבר לשפת המעשה: כאשר יהודי התלונן בפניו כי אפילו בכלב אין נוהגים כפי שהוא נוהג, ובוודאי שאין נוהגים כך בבן־אדם, השיב הנאצי: "אתה אינך כלב, אתה אינך בן־אדם, אתה יהודי".

תהליך מעין זה של דה־לגיטימציה, של שלילת זכויות, מתקיים גם בימינו, המסע שבו פתחו ארצות ערב וברית־המועצות, בהסכמתן המפורשת או הפאסיבית של ארצות רבות אחרות: לכל עם זכות קיום בבטחון ושלום. לישראל — לאו דוקא; לכל מדינה זכות לגבולות בטוחים, למדינת היהודים מותר להתנכל ולקבל על כך ברכה או הסכמה של עצרת האו"ם; מסע טרור הוא פסול ומאוס כשהוא מופנה נגד כל חברה מאורגנת, טרור נגד ישראל אינו פוסל את מבצעיו מלתפוש מקומות כבוד בארגונים בינלאומיים.

ברור כבר לכל, כי העם היהודי חייב להשיב באופן מאורגן מלחמה שערה, לא כפי שעשה בשנות השלושים, כאשר החריש מול התעצמותו של הסרטן הנאצי.

מדינת ישראל חייבת לתת גיבוי מלא למאבק יהודי־לאומי זה שיתנהל בכל מקום ובכל אתר — בו תרים האנטישמיות שוב את ראשה המפלצתי. אין מוסד מתאים יותר להכוונת המאבק, ביחד עם הגופים שכבר הוקמו לענין זה על ידי מוסדות יהודיים אחרים, מאשר של מפעלים אלה. לאור העבר, שעל זכרונו הופקדנו, יש לנו גם מה לומר לבעיות ההווה.

ייתכן ולשם ביצוע משימות אלה יהיה צורך בשינוי כל שהוא בחוק־זכרון־השואה־והגבורה. כאשר הוחק חוק זה ב־1953, סבר המחוקק הישראלי כי עצם זכרה של השואה ירתיע כל אדם בר־דעת בעולם מללכת בעקבות המשמידים. לכן לא נכללו אז בחוק הוראות לגבי משימות אקטואליות כאלה. חשבנו שמספיק יהיה להקים מוזיאון וספריה ואוצר של תעודות שיתנוססו כמו דגל שחור, מפחיד ומונע, שיקרא לעולם: "הרף!" טעינו. יש צורך במאבק רצוף ויעיל נגד הצפת העולם בדברי רשע וכזב אנטישמיים.

זרע פורענות זה לא עבר מן העולם עם מפלתו של היטלר. לאחרונה הכירו בכך גם מדינאים והוגי־דעות לא יהודים. נשיא ארה"ב לשעבר קרטר הבטיח להוציא לפועל את המלצות ועדת ויזל, אותה מינה לציון הלקחים שהעם האמריקאי חייב להפיק מהשואה. בהמלצות אלה הוקנה מעמד מיוחד ל"יד־ושם" כמוסד עולמי שצבר נסיון וידע בנושא.

אנו מצפים שגם מדינות אחרות ילכו בעקבות ארצות־הברית ויעמדו על משמעות השואה לציביליזציה האנושית. האנשים שבצעו את ההשמדה היו חניכי תרבות אירופה. ד"ר מנגלה הנודע לשמצה הן קיבל את הדוקטורט מאוניברסיטה אירופית. בין מפקדי ה"איינזצגרופן", אלה עוצבות המבצע שעשו את מלאכת הרצח ביריה, היו שני פרופסורים, מרצה אחד, כמה דוקטורים למשפטים, רופא, בנקאי, זמר אופרה וכומר לשעבר, — כולם "פרי הילולים" של הציביליזציה המודרנית. גם בארצות הכבושות היו בין משתפי־הפעולה עם הנאצים בכל מזימו־תיהם, אנשים בעלי השכלה־גבוהה ונושאי תארים אקדמיים. הטכנולוגיה המודרנית נתנה בידי בן המאה־העשרים כלים לביצוע השמדת־עם. מומחים בעלי ידע טכני מושלם הקימו מחנות־ריכוז ומומחים יצרו את הגזים שבהם נקטלו מיליונים. טכנולוגיה משוכללת והרסנית בידי אנשים שהמוסר שלהם ירוד מפראי הג'ונגל זוהי המציאות של דורנו שצריכה להדיר שינה מעיניהם של מנהיגי העולם. זה גם האתגר שהשואה מציבה בפני כל מחנך ומורה בעולם, לדעת מה התשובה שיתן לתלמידיו. האם גם הם, בבוא העת, יעמדו מנגד כאשר הרשע יעלה על גדותיו ויגרוף במסע־השמד מאורגן מיליונים של אנשים?

זאת ועוד. גרמניה היתה במשך כל שנות ההכנה של ההשמדה חברה מכובדת במשפחת־העמים. אלמלא תקפה ב־1 בספטמבר 1939 את פולין, היתה גרמניה מוסיפה להיות חברה מכובדת. העולם קם נגדה לא מפני שהתקומם נגד הזוועה של המשטר ובכדי לשים קץ לכזב הנאצי, אלא רק כדי להגן על עצמו. כל סנקציה לא הוטלה על גרמניה, כאשר היא דכאה את היהודים בדרך גוברת והולכת. העם היהודי, שהיה קרבנה הראשון של הרצחנות הנאצית, וכעם שלם היה גם קרבנה היחיד, חייב לעצמו ולעולם כולו את המאבק לזכרון ולהפקת לקחים. מאבק זה מוכרח להתנהל בראש וראשונה בבית־הספר, גם בישראל וגם ברחבי העולם.

נציין בסיפוק, כי לאחר שנים נענתה לנו מערכת החינוך במדינה והכניסה כעת את הוראת השואה כחלק אינטגרלי מתכנית־הלימודים בבתי־הספר. הנסיונות החינוכיים האחרים, כמו אימץ קהילות על ידי בתי־ספר מתנהלים בהנחייתו של "יד־ושם" כבר שנים רבות. הקורסים להכשרת מורים שאנו מקיימים, מקיפים רבבות בני־נוער וחיילים, והם מהווים חלק אינטגרלי של פעולתנו החינוכית. משרד החינוך והתרבות צריך עדיין להתמודד עם הנושא ומתלבט לגבי דרך הבאת נושא השואה לנוער, המעסיק מוסדות זיכרון והנצחה בשלוחות החינוכיות שלו.

השואה היא חלק אורגני בתודעה הלאומית שלנו ויש לה השלכות על התנהגותנו בהווה. לדור הצעיר יש להגישה כחלק מהמציאות ולא כמשהו מעולם אחר. כאשר קצטניק העיד במשפט ירושלים על פלנטת האפר אושויץ, הוא תאר פלנטה מוחשית קיימת ולא אגדה נוסח אגדות האחים גרים.

הבעיה החינוכית שלנו היא ליצור תחושת הזדהות עם דור השואה, תוך הצגת כל הפרובלמטיקה של החיים בגיטאות. המורה חייב להשתחרר בעצמו מדעותיו הקדומות לגבי הווי הגולה, בין שדעות קדומות אלה הן לחיוב ובין שהן לשלילה. הנוער יבין וישתכנע אם תוצג לפניו תמונת אמת של הווי הימים ההם. שלילת הגולה, שהיא חלק מהאמונה הציונית, אסור שתוביל בחינוך לשלילת הגולים.

גם בהיותה ייחודית, יש לשואה רקע היסטורי כללי וחייבים להציגו לפני הנוער, אחרת נשארת התופעה תלושה מההווי. לענין זה, לימוד השואה אינו יכול להיות מוקנה כמו שמקנים ידע בגיאוגרפיה או במטימטיקה. לימוד זה מחייב הכנת המורים למשימה המיוחדת על־ידי כך שהם בעצמם ילמדו את העובדות ויכירו את נושא השואה מצדדיו השונים. משרד־החינוך טרם מיצה את הפוטנציאל המצוי אצלנו. מן הדין שיקום ב"יד־ושם" מרכז ישראלי להכוונתה של הוראת השואה.

גם בארץ גברה תודעת השואה וההתענינות בה. מתברר כי מספיק להעלות את הנושא בדרך מתאימה והעם כולו מאזין, מתעניין ומגיב: כך קרה בעקבות הצגת הסרט שהוקרן על משפט אייכמן בטלויזיה בערב יום השואה אשתקד, שוב עבר את הארץ רטט, מעין הזעזוע שהיה בימי המשפט עצמו. קיבלנו מכתבים רבים שבהם ביקשו הכותבים לחזור ולהעלות מדי פעם את דבר השואה בדרכי התקשורת.

יש צורך בקידום תודעת השואה בקרב הציבור ובמיוחד בין הנוער.

גם מחוץ לישראל מתקיימים סמינריונים וסימפוזיונים על הוראת השואה. מאז 1975 מתקיים סמינריון שנתי בפילדלפיה, שוב בהשפעתו של פרופ' ליטל, ועל פי יוזמת הועד הנוצרי של העיר והועדה הבין־דתית לנושא השואה. הבעיה הראשונה היא הכשרת מורים ל־1000 בתי־ספר תיכוניים וקולג'ים בקירוב, שבהם ניתנת במידה כל שהיא הוראה מאורגנת על השואה בארה"ב. במידה רבה נושאים בנטל הזה ניצולי השואה.

בגרמניה המערבית, שבה רוב המורים המכהנים כיום בבתי הספר לא היו נאצים, כי כל מי שהינו בגרמניה בן למעלה מ־55 או שהיה נער בימי היטלר או שנולד לאחר מכן. שם הוכנו ספרי יסוד להוראת הנושא, בהנחיית המכון להיסטוריה של זמננו במינכן והמוסד לתולדות מאבק הכנסיות של טיבינגן.

גם בפני המורה הלא יהודי קיימת סכנה של סטריאוטיפים, כאשר השואה

מוצגת כ"היעדר רגש אנושי של אדם לאדם". יש גם שמטילים לקדרה אחת את קדושינו עם מיליוני הקרבנות הלא־יהודים במחנות־הריכוז ומדברים על 11 מיליון קרבנות של הזוועה הנאצית או על 42 מיליון, שהוא המספר המשוער של קרבנות מלחמת־העולם־השניה.

העם היהודי חייב לעמוד על המשמר לבל יטושטש נושא השואה, לשם כך יש לקיים קשרים עם משרדי־חינוך והסתדרויות־מורים בארצות שונות, ולהפעיל מרכז להוראת השואה שאליו יגיעו ובו יתרכזו הנסיון והידע של מבצע חינוכי זה מארצות שונות. גם אם לכל מקום בעולם ולכל מחוז חינוכי ואפילו לכל בית־ספר, יש בעיות משלו המיוחדות לו, קיים רקע משותף למאמץ החינוכי העולמי הזה שפועל כבר על ידי אנשי חזון ורוח בארצות אחדות. הם נוהרים אלינו ומבקשים שנורה אותם מדרכינו וילכו בענין זה באורחותינו. הם מבקשים הנחיה והדרכה. אנו חייבים להוסיף ולהיענות להם. בענין זה פעילים מוסדות אחדים, וביניהם "משואה" שתרומתה למפעל החינוכי הקשור בשואה ובלקחיה, הוא בעל משמעות רבה. הכרה זו חדרה גם לחוגי המורים בארץ וגם למוסדות השונים המופקדים על ההנצחה ועל הפקת לקחי השואה בחוץ־לארץ.

ארבעים שנה לתבוסתה של גרמניה

חברים מספרים על יום הנצחון והימים שקדמו לו ואלה שלאחריו, באביב ובקיץ של אירופה 1945

לשם ציונו ההולם של היום ההיסטורי הגדול הזה, פנינו ל־15 איש ובקשנום להעלות על הכתב את זכרונותיהם מימי השחרור והנצחון. לא היתה בפנייתנו כל הכוונה או דרישה ספציפית, פרט לבקשה להיות צמודים לתיאור המאורעות, בהם התנסה כל אחד באותם ימים גורליים.

היענותם המיידית של 11 — מתוך 15 — ויבול כתיבתם המרסיסה, עלו על כל ציפיותינו; מסתבר שלא זה בלבד שלכל אחד ואחד סיפור יחיד ומיוחד, אלא שגם ראייתו וכתיבתו כאחת הן אישיות לחלוסין, ולכן מתקבלת כל אחת מן הרשימות כעולם שלם בפני עצמו.

אך בצמידות לכך מתגלות מתוך פסיפס רבגוני זה, הרגשות ותחושות המשותפות לכולם, ללא הבדל היכן היה האיש באותו יום, אם במחנה־הסגר, בצעדת־המוות, כחייל לוחם בחזית, בשליחות לאומית, במחתרת או בשבי; את כולם מציפה הבדידות הנוראה, העולה מתוך השכול והאבל על המשפחות שאבדו ועל המוני בית־ישראל שהושמדו, ואלה גוררים אחריהם התבודדות והסתגרות, תוך מחשבות ראשונות על דרכי הצלת השארית, שהניבו כעבור תקופת־מה את ההתמסרות הברוכה והבלתי מסויגת למפעל ההצלה והבריחה.

אלה היו סימני ההיכר לבני עמנו באותם הימים, לאורכה ולרוחבה של יבשת אירופה וארץ־ישראל, וחושבני כי הם נחשפים בעדויות שלפנינו באורח נאמן ביותר.

העורך

יצחק ארצי

יום השחרור של יהדות רומניה — 23 באוגוסט 1944

בשבילי נסתיימה מלחמת־העולם־השניה פעמיים: בפעם הראשונה ב־23 באוגוסט 1944, כאשר רומניה היפנתה עורף לבעלת־בריתה גרמניה הנאצית, נטשה את מדינות־הציר ועברה למחנה של בנות־הברית.

ובפעם השניה, כאשר נסתיימה מלחמת־העולם־השניה, עם כניעת הצבא הגרמני ב־8 במאי 1945.

אמנם, לאחר ה־23 באוגוסט המשיכה המלחמה להשתולל בחזיתות שונות במערב ובמזרח, אבל בשביל יהדות רומניה, בשביל חברי תנועות־הנוער־הציוניות ו"הנוער־הציוני" בתוכן, החלה לאחר ה־23 באוגוסט 1944 תקופה חדשה. לא זה בלבד שניצלנו אז פיסית מסכנת ההשמדה, אלא שהתפנית הפוליטית, כלומר הצטרפותה של רומניה למאבק בנות־הברית איפשרה את חידושה של הפעילות הציונית הפוליטית והחינוכית, במלוא היקפה, עד לשנת 1948. בשנה זו, המשטר הקומוניסטי שהשתלט בינתיים יחד עם הייבסקציה המקומית, גמר אומר לחסל את התנועה הציונית. רומניה אוסרת על פי חוק כל פעילות ציונית וזורקת את האקטיבה הציונית לבתי־הסוהר, פותחת בשורה של משפטים אנטי־ציוניים, המולידים את הפרק "אסירי־ציון" בתולדות הציונות ברומניה.

אבל נחזור לאוגוסט 1944. הקיץ השתולל אז בבוקרסט במלוא עוצמתו. הימים החמים, השמש הלוהטת, היעדר הגשם, חיזק את האוירה המכבידה. היתה בכך משום התשה נוספת, על זו שנבעה מתנאי החיים באותם הימים.

הצבא האדום מתקדם במהירות לעבר גבולות רומניה. הוא כבר בחצי האי קרים; ואילו בנות־הברית האחרים — מפציצים. בוקרסט סובלת קשות מההתקפות הבלתי פוסקות של חילות־האויר של בנות־הברית. בבוקר מפציצים, בדרך־כלל, האמריקאים, ואילו בערבים ובלילות מטילים את פצצותיהם חילות־האויר של בריטניה ושל קנדה.

לאחר הפוגה ממושכת מתחדשת ההפצצה המאסיבית הראשונה על בוקרסט

באפריל 1944. מאז קיץ 1941 לא ידעה בוקרסט טעם של הפצצה. באפריל 1944 חלה התפנית. לאחר הפצצה איומה ראשונה זו, אשר בה נהרגו תוך מספר דקות אלפי תושבים וחיי העיר שובשו כליל, מתחיל עידן ההפצצות, שהן כמעט יומיומיות. מדי בוקר בבקרו מגיעים המטוסים ופועלים נגד הבירה בוקרסט ונגד שדות הנפט פלויאשט, המצויים במרחק של כ־40 קילומטר מבוקרסט.

המטוסים ממריאים בדרך־כלל עם שחר משדה־התעופה של בארי אשר באיטליה. כאשר עשרות הלהקים עוברים את גבול יוגוסלביה, הכבושה אף היא על ידי הרייכסווהר הגרמני, נשמע בבוקרסט פרה־אלרם — דהיינו אזעקה מוקדמת על התקרבותם של מטוסי אויב והסכנה להפצצות. ואז, בדרך־כלל, ממהרים אלפי אזרחים לרדת למקלטים. לא חולפות יותר מ־20 דקות כאשר על העיר יורד מטר ההפצצות. כל העיר רועדת מרעש המטוסים והקרבות בין ההגנה האנטי־אוירית לבין המטוסים התוקפים; אתה אחוז סיוט כאשר הפצצות נופלות לא אחת בקרבת מקום המסתור שלך. בתום ההפצצה מתחילה העברת הקרבנות לבתי הלוויות, זיהוי הנפגעים והערכת הנזקים שנגרמו.

חזיון דומה חוזר בשעות המאוחרות של הלילה, בדרך כלל לאחר חצות. שריקת הארגעה מעניקה לך מספר שעות של מנוחה מתוחה, עד אשר התסריט חוזר שוב על עצמו. מרוב עייפות מסתובבים האזרחים כסהרוריים. בבתי החרושת התפוקה יורדת מחמת גרעונות בשעות שינה. המורל ירוד. ההפצצה הופכת ממלחמה בין צבאות למלחמה שלתוכה נקלעת האוכלוסיה כולה, ובה גם האוכלוסיה היהודית של בוקרסט ואנחנו בתוכם. המטרה היא פגיעה במורל, ואכן מטרה זו מושגת במלואה.

באוירה זו השתדלנו גם אנחנו להמשיך בפעילותנו המחתרתית, לשמור על קשר עם החברים. אותה שעה מלאה בוקרסט פליטים מפולין והונגריה, עריקים שברחו ממחנות־העבודה המתרכזים אף הם בבוקרסט וכל אלה הם מועמדים לעליה לארץ־ישראל. רבים מהם חיים על תעודות מזויפות שחולקו בשפע לכל מי שהיה זקוק לכך.

הפליטים מהונגריה הגיעו מאז מרץ 1944 דרך שני מעברי גבול שהופעלו במסגרת מבצע־הצלה מקיף, על ידי נציגי תנועת "החלוץ", לאחר חודש מרץ 1944, מועד ההפיכה הפרו־נאצית בהונגריה. מהונגריה הגיעו גם חברים מפולין, ביניהם רבים מקבוצת "הנוער־הציוני" מבנדין־סוסנוביץ. חברים אלה הצליחו להימלט מפולין ומצאו מקלט בהונגריה. בפרוס ההפיכה הפרו־נאצית בהונגריה הם מחליטים להמשיך לעבר רומניה ובוקרסט וכאן הם חיים בחסותן של תעודות פולניות שהופקו על ידי נציגי הממשלה הפולנית. נציגים בממשלה הפולנית פועלים בבוקרסט מאז 1939 במסגרת הסדר מדיני שהושג בין פולין של הקולונל בק לבין רומניה עוד בימי התמוטטותה של פולין בתחילת המלחמה.

החל מאפריל 1944 מתחדשת ברומניה העליה המאסיבית לארץ־ישראל. התנועה הציונית המחתרתית בראשותו של המנהיג א.ל. זיסו, הפועלת במסווה של משרד נסיעות בשם "אוראט", מגיעה להסכם עם שלטונות רומניה, לפיו יוצאים כל כמה שבועות מקונסטנצה לאיסטנבול ספינות עמוסות במאות עולים. מכאן השיירות ממשיכות את דרכן בדרך היבשה לארץ־ישראל.

מאפריל 1944 ועד אוגוסט הפליגו האניות הבאות:
מריצה — הפלגה ראשונה (244 מעפילים).
מריצה — הפלגה שניה (319 מעפילים).
מילקה — הפלגה ראשונה (239 מעפילים).
מילקה — הפלגה שניה (239 מעפילים).
קזבק (734 מעפילים).
בלצ׳יטה (150 מעפילים).
בולבול (410 מעפילים).
מורינה (308 מעפילים).
מפקורה (379 מעפילים).

בשבוע הראשון של אוגוסט אירע האסון הגדול. מקונסטנצה מפליגות בו־זמנית שלוש אניות: בולבול, מורינו ומפקורה. שעות ספורות לאחר ההפלגה מותקפת "מפקורה" על ידי צוללת בלתי־מזוהה. על הסיפון משתררת בהלה. רבים קופצים לתוך הים. תוך זמן קצר טובעים כולם יחד עם האניה, וכך יורדים למצולות 379 מעפילים, ביניהם חברים רבים של "הנוער הציוני" ו"דור חדש", וחברים רבים משאר התנועות החלוציות. זה האסון הכבד השני לאחר טביעת "סטרומה" ב־1942.

בשורת־איוב מתחילה להגיע משיחות טלפוניות עם המשלחת לעניני העליה בקושטא ומתוך ידיעות שהסתננו לקרובים. הקהילה היהודית בבוקרסט שרויה באבל כבד. מאות משפחות מבוקרסט ומערי־השדה נפגעו באסון הכבד. בהיוודע האסון, אנחנו — אנשי תנועות־הנוער, מתכנסים לאסיפת־אבל. המפגש נערך בבית־הכנסת של הרבי מבוהוש. הרבי היה מקורב לחוגי הפועל־המזרחי. בית־הכנסת שלו אשר ברחוב אולטן, בלבו של הרובע היהודי, שימש במשך כל השנים כמקום מפגש לפעילים הציוניים. באסיפת האבל ראש הדוברים הוא א.ל. זיסו. זיסו — מנהיג קשוח, בעל אמונה לוהטת בציונות ובעליה קונן את קינתו, קינת כולנו. אישית גם הוא היה באבל. רק זמן קצר לפני כן נמסר לו שבנו תיאודור, צעיר מוכשר ביותר ובעל עתיד מזהיר (שעסק בין השאר בחקר הנגב והגיש לחיים ויצמן תזכירים על חשיבותו של הנגב לעתידו של הישוב בארץ־ישראל) נפל כקצין אויריה בריטי בעת הפצצת ברלין. באזכרה אצל הרבי מבוהוש ראיתי כיצד קולו נחנק מדמעות ועיניו זולגות דמעות. בפעם הראשונה ראיתי סימני התמוטטות של אדם קשוח זה.

מספר שבועות קודם לכן נוכחתי בפגישה בביתו של זיסו, כאשר הצנחן שייקה טרכטנברג (דן) מסר לו רשמית על נפילת בנו. זיסו ישב ליד מכתבתו. אף שריר לא זע על פניו. שייקה מסר לו את הבשורה המרה. לשמע הידיעה זיסו ביקש סליחה ויצא את החדר למספר דקות, ואחר כך חזר להמשיך בשיחה כאילו כלום לא קרה. הפעם הוא בכה ויחד איתו כולנו.

גם אני השמעתי דברי־הספד. הייתי בקונסטנצה בשעת ההפלגה של האניות. ראיתי כיצד העולים הצעירים, ביניהם פליטים מפולין והונגריה, חברי תנועת־הנוער, עריקים שברחו ממחנות־עבודה, עלו עליזים על סיפוני האניות והמתינו להפלגה. אחרים שיחדו את ראש־המשטרה ואת משמר־הגבול ועלו אף הם

לאניות ללא תעודות. איש לא ידע שהוא משחק בגורלו. חבורה שהיתה על "בולבול" ו"מורינו" עלו על "מפקורה" כדי להיות יחד עם חבריהם, וחבורה מ"מפקורה" ירדו והצטרפו לחבורה על אניה אחרת, במשך למעלה מיממה הסתובבתי בנמל, ראיתי את הפעולה, את ההתלהבות, את התקוה.

לא רחוק מאתנו שכבו הרוגים ופצועים גרמניים. זו היתה שעת נסיגתם מסבסטופול. היה זה מחזה בלתי נשכח. בצד אחד עומדות שלוש אניות גדושות ביהודים, המפליגות לעבר "ארץ האויב", ובמרחק עשרות מטרים ספורים, שוכבים ברחוב על שמיכות ואלונקות, מאות גרמנים נאנחים, צורחים וצועקים בהמתינם לניתוח. אולם הנוסעים של הנמל הפך לחדר־ניתוחים ענק. עשרות רופאים במדים עושים את מלאכתם על שולחנות ניתוח מאולתרים. ואילו למטה ברחובות מתים הפצועים קשה, פגועי כדורי דום־דום, עוד בטרם שהשרות הרפואי הספיק לטפל בהם.

ואילו אני עסוק באיסוף התעודות מידי המעפילים. תעודות אלו לאחר עיבוד וזיוף, תהיינה טובות לפליטים עריקים, בורחים חסרי־תעודות — הזקוקים לזהות חדשה בבוקרסט.

באוירה אפוקליפטית זו מפליגות הספינות לעבר איסטנבול. בסך־הכל רק שלושה שבועות חלפו מאז ההפיכה ברומניה. איש אינו מעלה על הדעת שקץ המלחמה כה קרוב, כפי שאיש אינו מסוגל להעלות על הדעת שמלאך־המוות צמוד לאחת משלוש האניות ומכין את סופה.

הלחץ הנפשי היה עצום. הורים רצו לדעת מה עלה בגורל ילדיהם. שמועות רדפו שמועות. לפי שמועה אחת, אנשי "מקפורה" הוגלו לאי בודד. שמועה זאת עוררה תקוות שיום יבוא והם ישוחררו. לבלבול ולאי־הוודאות גרמה העובדה, שאנשים שהיו ידועים כמי שהפליגו על "מפקורה" — היו בחיים, ולעומתם אחרים שהפליגו לכאורה על סיפון שתי הספינות האחרות, לא הגיע מהם כל סימן חיים. מקרים אלה נולדו, כאמור, כתוצאה מאי־הסדר בקונסטנצה ערב ההפלגה, כאשר תמורת שוחד אנשים עברו מאניה לאניה, מי בגלל רדיפה אחרי נוחיות מדומה, אחרים כדי להיות עם קרובים, ידידים וחברים.

באותם ימים קשים הגבירו הצנחנים הישראלים את פעילות ההדרכה והמגע שלהם עם תנועות־הנוער. מצבו של "הנוער־הציוני" היה מביך ועצוב. מפיהם של שייקה דן ושל מנו בן־אליעזר נודע לנו שאבא ברדיצ'ב נמצא בדרך לרומניה וכי יגיע כדי לפעול בשורות "הנוער־הציוני". המתנו לו בכליון עינים. לא הבינונו את סיבת האיחור. אבל חכינו וקיווינו שהוא יגיע בקרוב.

היינו גאים על כך שחבר, אשר ממנו נפרדנו רק ב־1941, חוזר אלינו כארצישראלי. והיה בכך גם משום שאיפה לשוויון. "הנוער־הציוני" היתה אולי תנועת־הנוער הגדולה ביותר והמאורגנת ביותר. היה לנו ריכוז חשוב, כמותי ואיכותי, בבוקרסט. היו לנו בסיסים בכל ערי־השדה, בגיטו צ'רנוביץ, בטרנס־ניסטריה; ישב בתוכנו ריכוז גדול של חברי "הנוער־הציוני" ו"עקיבא" מפולין ומהונגריה. פיתחנו פעילות חינוכית והסברתית ענפה. היינו זקוקים לסמכותו של שליח שידריך אותנו ויביא לשורותינו את אוירת ארץ־ישראל. והנה יש שליח לגורדוניה, לדרור־הבונים, להשומר־הצעיר, ואילו איש הקשר שלנו, אבא ברדיצ'ב, משתהה בדרך.

לכן הערכנו את יוזמתה של המשלחת הא״י, כאשר הציעו לנו שעד בואו של אבא יהיה לנו מקשר צנחן. הוא אמנם לא היה חבר ״הנוער־הציוני״, כי אם חבר גורדוניה. אבל הקשר איתו, נוכחותו בישיבות ההנהגה שלנו, תוסיף מימד חשוב שהיה חסר לנו. וכך נוצר הקשר ההדוק בינינו לבין ברוך קמינקר (קמין) שהגיע אף הוא עם הקבוצה הראשונה של הצנחנים.

בינתיים התקדם הצבא־האדום במהירות. בשבוע השני של אוגוסט במרוצם דרומה, כבר היו הרוסים בשערי יאסי.

בבוקרסט היו לנו בונקרים. חברנו ברל שיבר ז״ל היה מפקד ההגנה, אשר עליה הוטל התפקיד לארגן את ההגנה על היהודים. גם ליאו רוזנשטוק (אריה ורדי ז״ל) מילא תפקיד הדרכתי מרכזי. נלו שמילוביץ, כיום אהרון שמואלי (מקיבוץ ניצנים) היה אחראי לסליקים של הנשק ולאמונים בנשק.

הפליטים מהונגריה, בראשותו של החבר בורשודי (כיום ברוש), היו מרוכזים ונהנו מארגון פנימי. הוא הדין לגבי קבוצה של פליטי גאליציה המזרחית שהגיעו מדניאפרוטרובסק, דרך צ׳רנוביץ, והיו מפוזרים בדירות פרטיות. גם קבוצת סוסנוביץ־בנדין (נאשה גרופה) הסתגרה בתוך עצמה. הם השיגו תעודות, אכלו בקנטינה של פליטי פולין, וחיכו בחוסר סבלנות להזדמנות הראשונה כדי לעלות. אחרים היו מפוזרים בדירות קטנות, שניים־שלושה ביחד. מההפצצות היו לנו גם קרבנות. פצצה שנפלה באזור מגורים הרגה אז שתיים מהחברות שלנו. גם זה לא הוסיף למוראל ולשלוות־הנפש.

הבעיה המרכזית שהטרידה אותנו אז היתה — מה יקרה כאשר הצבא האדום יתקרב והגרמנים ייסוגו. האם הם יארגנו פוגרום ויטהרו את בוקרסט ומקומות אחרים מיהודים? במקרה זה כיצד עלינו להגיב, מה לעשות כדי להתגונן ולהינצל? מה ההוראות שניתן לחברים מערי השדה? היו כאלה שהיו סבורים שעלינו לעודד מכסימום של פעילים לבוא לבוקרסט ולהתרכז כאן. כאן פעל הארגון שלנו בצורה הטובה ביותר. העיר הגדולה גם סיפקה אפשרויות מצוינות להסתתר ולהימלט. ידענו שהמבחן יהיה מבחן של ימים או אפילו של שעות. זה יהיה הגבול בין חיים למוות. ישבנו אפוא בדיונים ממושכים כדי לקבוע את קו־הפעולה שלנו.

כך אירע שבערבו של ה־22 באוקטובר נפגשנו ברל שיבר ז״ל, ויבדל״א חנה פלדמן ואני עם ברוך קמין. נפגשנו בדירתנו המחתרתית אשר ברחוב שרבן וודה. שכרנו את הדירה ממהנדס רומני בשם שרבנסקו שהעדיף לברוח מבוקרסט. בקרבת המקום, בבית־ספר לשעבר היה מצוי מחנה־שבויים לטייסים שהופלו בזמן ההפצצות על ידי האנטי־אוירית של הגרמנים והרומנים.

ישבנו בדירה ושוחחנו. היה לנו גם מכשיר רדיו. על היהודים חל אז איסור להחזיק מכשיר רדיו, אבל אנחנו הרי היינו המהנדס שרבנסקו, ולכן יכולנו להרשות לעצמנו להחזיק ברדיו, ולהאזין לחדשות ולדעת את המתרחש. העיר כבר היתה שרוייה בחושך מחמת ההאפלה. ישבנו בסלון על כוס תה. הרדיו היה פתוח ומכוון לתחנת בוקרסט; רצינו לשמוע את החדשות. פתאום נפסק השידור הרגיל. בקול דרמטי פנה הקריין למאזינים: הישארו ליד המקלטים, בקרוב נמסור הודעה חשובה ביותר לאזרחי המדינה. ההודעה הקצרה הכניסה

אותנו למתח עצום. ניסינו לנחש מה מסתתר מאחוריה. היה ברור שקרה משהו חשוב בזירה המדינית. אבל לא העלינו על הדעת את מה שאירע באמת. כך חזרה ההודעה מדי פעם. בין הודעה להודעה הושמעו מנגינות פטריוטיות. העצבים שלנו היו מתוחים עד כדי התפקעות, עד שהקריין מסר הודעה רשמית בשם חצר המלך.

בהודעה נאמר שבשעה קשה זו הבין המלך שיש רק דרך אחת כדי להציל את המדינה מקטסטרופה, והיא לבטל את הברית עם מדינות־הציר ולהפסיק את מצב־המלחמה עם בנות־הברית. רומניה הסכימה להפסקת־האש כפי שהוצעה על ידי ברית־המועצות, בריטניה־הגדולה וארצות־הברית.

ישבנו המומים.

ידענו שהרגע הוא גדול והיסטורי. כאשר התגברנו על ההלם קמתי מהשולחן והתחלתי לרקוד כמטורף.

חלפו דקות ספורות עד שחזרה אלי שלוותי. הרגע היה גדול. חיכינו לו, אבל לא העלינו על הדעת שהוא יתרחש בצורה כפי שהתרחש, בצורה כה בלתי צפויה.

בו במקום סיכמנו בדבר מספר קווי־פעולה. ההלטנו לצאת כדי להיפגש מיד עם א. ל. זיסו ועוזריו ולקבוע קווי פעולה. ברל ז״ל קיבל על עצמו להזעיק את החברים, כדי שייכנסו לעמדותיהם ברובע היהודי בדירות השונות שיועדו לכך. ברוך קמין יצא כדי להיפגש עם הצנחנים שהיוו יחד את המשלחת הארצישראלית. ירדנו לתוך העיר שהיתה שרויה בחושך. דירתנו היתה רחוקה למדי מארמון המלך שם התרחשה, בשעות אחר־הצהרים ובערב, הדרמה שהביאה לתפנית ההיסטורית.

אותה שעה לא ידענו עדיין פרטים רבים: גם לא ידענו שצפוי לנו עוד שבוע של הפצצות גרמניות, סבל, אי־בטחון; לא ידענו שכעבור שבוע יגיע לבוקרסט הצבא־האדום בפיקודם של המרשלים מלינובסקי וטולבוחין, וכי בעקבו־תיהם תתחיל המהפכה הקומוניסטית ברומניה.

בלילה זה שבין ה־23 ל־24 לאוגוסט 1944 ניצלו שרידי יהדות רומניה. הסכנה שריחפה מעל לראשם של התנועה הציונית המחתרתית, תנועות־הנוער, הנוער־הציוני, המוני הפליטים, ההמונים שהיו במחנות הריכוז שבשליטת הרו־מנים — סכנה זו חלפה פתאום.

באותו לילה ידענו רק שמחה ואושר. סיוט ההשמדה, הגירוש, הרציחות, סיוט זה חלף. השמחה והאושר היו כה גדולים, כה עמוקים, שאפילו לא ניחשנו את הסכנות החדשות האורבות לנו.

חנה שלומי

פחדים ותקוות בגמר המלחמה

מוקדש לאחותי מיקי

החל מסוף אפריל 1945 שהינו, קבוצת אסירות של אושויץ, במחנה שעל יד נוישטאט־גלבה, לא הרחק מלודביקסהאפן, בצפון־מערב גרמניה. היתה זאת קבוצה של פולניות, לתוכן התגלגלתי בעת מאסר מקרי בקראקוב ובקרבן שהיתי באושויץ. היתה זאת התחנה האחרונה שלנו אחרי רוס־רוזן וראוונסבריק, לשם הגענו בתום המסע הידוע, לאחר שהגרמנים פינו אותנו, יחד עם כל אסירי אושויץ, ב־19 בינואר. בצריפים בהם גרנו לא היה כל ריהוט, פרט למזרונים ושמיכות באיכות ירודה. בימים הראשונים של שהותנו כאן עוד היה עלינו פיקוח של סוהרות; לא יצאנו לעבודה כלשהי ומסדרי־הבוקר התקיימו באוירה של דכאון ברור בקרב הגרמנים ששמרו עלינו. המחנה שכן בתוך יער דליל של עצי ליבנה צעירים שנשתלו כאן בסדר מופתי. בחודש מאי הם היו עדיין בלי עלווה, אך עם סימני לבלוב ראשונים של ניצני עלים, שורה של נקודות ירוקות על כל ענף. כל חלקת המחנה היתה מגודרת ברשת ותייל דוקרני לא צפוף מעליה. בין חלקי המחנה השונים אפשר היה, לעתים, לשוחח עם מכרות; אסירות היו מעבירות אינפורמציה לחברותיהן, משמרות החיילים הגרמניים שהיו מורכבים ממבוגרים, לא הראו כל דריכות במילוי תפקידם. את האוכל החם בצהרים, קצת מרק חם ודליל, היו מביאים מאיזה שהוא מטבח של מחנה מרכזי. האסירות בעצמן חילקו אותו, ובלי להידבר ביניהן נוצרה איזו משמעת פנימית. בקרב כולנו הורגשה הציפיה לעומד להתרחש בקרוב.

זכורני, שלא שמענו על כל ניסיון של בריחה מהמחנה באותם הימים, כי ברור היה לכל שסיום המלחמה עומד כבר מאחורי השער. רוב הנשים שהייתי אתן במחנה אחד, היו אסירות פוליטיות, אשר בעליהן ובניהן היו קשורים בפולין במחתרת של "ארמיה־קראיובה", או שעזבו את פולין עם הצבא הפולני בשנת 1939. על היחס של ברית־המועצות למגזר זה של האוכלוסיה הפולנית, טרם נודעו אז דברים מדאיגים.

בימים של ראשית מאי הפסיקו המטוסים לטוס מעל איזור זה. לפי השמועות, נמצאנו בתוך שטח שכלל שדה־תעופה צבאי גדול, אשר פונה בעקבות כשלונות הצבאי הגרמני.

בימים ההם לא היה כל סדר־יום קבוע במחנה. את הלחם והמרק המשיכו לחלק. הלחם היה קר, ולעתים מעופש. את הימים שלנו מלאו שיחות על העבר ועל העתיד. השתדלנו לקבוע, לפי הדרכים שבהם הגענו לכאן, את מקום הימצאנו. חדשות מהרדיו לא יכולנו לקבל, הואיל ואף אחת מאתנו לא יצאה מחוץ למחנה, לא לעבודה ולא למרפאה. הרבה שיחות בין תושבות המחנה היו על מתכונים לבישול לחגים ולאירועים משפחתיים בעבר; כמובן, תוך השלכות על העתיד החפשי הקרוב. כל אחת מאתנו, בשיחה אישית עם חברה קרובה לה, דאגה לבני משפחתה אשר בעת הוצאתנו מאושויץ, בינואר 1945, נפסק כל קשר מכתבים איתם; באושויץ היו החברות שלי, בתור לא־יהודיות, יכולות לקבל חבילות ומכתבים מהבית. עד יום השחרור — וגם לאחר מכן, לא ידעתי, אם היתה עוד יהודיה חוץ ממני בחלק זה של המחנה. יכולנו לצאת מהצריפים ולעמוד בפתחם, או מספר צעדים לפניהם. לא זכור לי אם ירדו גשמים בימים אלה, אבל עדיין היה קר מאוד, והבגדים הדלים שלנו לא הגנו עלינו מפני הקור של מאי. הייתי יוצאת מהצריף, נעמדת כשהידים מכונסות בתוך שרוולי החולצה של אושויץ, מביטה בשמים ומתירה ללב לאחל לעצמו, שאולי בכל זאת אחותי הצעירה ממני עדיין מחכה לי בקרקוב, וכן שאזכה לראות גם את אחותי ואחי הנמצאים בארץ־ישראל. המחשבות והתקוות זרמו מעצמן; הן לא היו מבוקרות; הן גם לא היו מודרכות. השמים היו בהירים, אבל לא הכחול שלט בהם, אלא הצבע מעורב בין כחול לאפור. פעם עבר בהם ביעף מטוס קטן ופיזר דפי נייר רבים. אחדים מהם נפלו על השטח שבו שהינו. היו אלה כרוזים של מחתרת גרמנית נאצית, שקראו לאוכלוסיה הגרמנית לשמור על אמונתם ברוח גרמניה העתיקה וההירואית.

בשבעה למאי נעלמה גם השמירה הגרמנית הדלה. נמצאנו במחנה ששעריו היו נעולים, ואף אחד לא שמר עלינו.

למחרת היום, הגיעו אלינו קולות מן המחנות בסביבה. הרחש הקטן הלך וגדל למהומה בלתי ברורה. התחלנו להתייעץ בינינו על הצעדים שעלינו לעשות, אם אמנם שעת השחרור הגיעה. הסתובבנו, דיברנו, ארזנו חבילות מן הדברים המעטים שהיו לנו — ולפני שהגענו למסקנה כל שהיא, נפתחו שערי המחנה וחיילים צרפתיים ומספר קצינים ביניהם, הופיעו בפתחם. לא זכור לי, אם מישהו מהם עבר את השער. הקפנו אותם, ואני זוכרת את פניהם המפוחדות, שסקרנות, חמלה ופחד היו מעורבים בהן. הם ראו לפניהם "עדר" נשים בגילים שונים, כחושות עד לאיבוד קלסתר הפנים האישי. הצרפתים חילקו סיגריות למי שרצה לקחת אותן, ולאשה אחת שעמדה רועדת על ידם, מסר אחד החיילים את מעילו.

כל מה שאמרו לנו החיילים הצרפתיים היה, שהמלחמה נגמרה. לשאלתנו: לאן עלינו ללכת? אמרו לנו: "לאן שאתן רוצות. המלחמה נגמרה — **ואתם אנשים חפשיים**".

אינני זוכרת מה שחשבתי באותו רגע ובאותו יום. אינני גם בטוחה, אם היתה לי תחושה ברורה, מה קורה כאן באותו יום של השמונה במאי, אלף תשע מאות ארבעים וחמש. אני חושבת, שהיה בינינו יותר בכי מצהלה ויותר

חרדה ועצב, מאשר בטחון בכוחנו לשאת את גודל התחושה שנשארנו בחיים. הבדידות היתה פתאום כל־כך רבה, כל־כך ללא נשוא, שלא היתה ניתנת כלל לביטוי. עם התוכן היהודי שבי, לא יכולתי עדיין להתחלק גם עם שתי חברותי למחנה במשך שנתיים, שהיו נוצריות. עדיין לא העזתי לגלות את סודי.

כאילו מעצמה התחילה הנהירה של אלפי משוחררים מכל המחנות שהיו בסביבה — לכיוון אחד. התברר, שהולכים לכיוון העיירה נוישטאט־גלבה, עיירה לא גדולה, עם מרכז מסודר של שוק מרובע שסביבו עמדו בתים בני קומות אחדות, והלאה מהמרכז — רחובות מסודרים ונקיים. היה נראה כאילו רק אסירים משוחררים התרוצצו בה באותו זמן; ואולי כל העולם הוא מלא עתה רק אותם? לא צבא, לא משטרה ולא סתם אנשים, אלא רק המוני אסירים, המוני ז׳אקטים מפוספסים. תוך מספר דקות החלה ביזה בלתי מרוסנת. פתאום נפרצו כל החנויות וכן כל הבתים. האנשים התחלקו בכל מה שמצאו תחת ידם. הם אכלו ושתו, תוך החלפת בגדים ומדידה של חלקי לבוש שונים, רק לשם התענוג שבדבר. ואולי היה זה לאו דווקא תענוג אלא ביטוי לבולמוס של פעילות שהשתלט עליהם עם השחרור. כולם כאילו איבדו את היכולת לכוון את פעולותיהם; כולם רצו לקחת מכל הבא ליד — עוד ועוד. תוך זמן קצר היתה העיר נראית כמו קרנבל אחד גדול. לקראת הערב, הודלקו מדורות בכל מקום שניתן היה להבעירן והתחילה הזלילה הגדולה והאיומה.

נשחטו בקר ועופות, אנשים שתו אלכוהול מכל הסוגים והיו מוכנים לארח לסעודתם את כל מי שעבר על ידם. בליל־השפות שלט בכל. לא היה מקום לכל שיחה שהיא ליד אש המדורות האלה. לבושים בבגדים חמים, שבעים מאוכל רב ושיכורים לרוב, נרדמו האנשים על יד המדורות. אבל העומס של המזון על הקיבות המורעבות והשתיה הרבה, נתנו בהם את אותותיהם מיד. הופיעו שלשולים והקאות. רבים מאלה שהגיעו לשחרור המיוחל, לא ראו את מאור השמש בבוקר שלאחר מכן.

הביזה נמשכה גם למחרת היום, אבל היא כבר היתה מחושבת יותר. אנשים חיפשו כלי־רכב כדי לצאת לדרך; הם התגודדו בקבוצות קטנות, פחות או יותר, ותכננו את היציאה מהמקום הזה ואת כיווניה. סיפרו כבר על אנשים שמצאו מטמונים של ממש. התרבו השיחות על מה שנעשה בכל גרמני שיימצא בדרך, אבל עדיין לא נראה כזה בסביבה.

לי היה ברור, שאני חייבת לחזור לפולין. היתה לי שם אחות צעירה, שעד סוף דצמבר 1944 עמדתי איתה בקשר — והיתה לי גם בת־דודה, קרובה כאחות.

למרות שהייתי עדה למה שהגרמנים היו מוכנים לעשות ליהודים, לא העליתי על דעתי שחורבן היהדות הוא כל כך יסודי. בסתר לבי האמנתי, כי אני חוזרת לארץ שבה קיים עדיין עם־יהודי. מכאן התכוונתי לצאת, אחרי־כן, לארץ־ישראל.

התארגנה קבוצה של ששה אנשים: ארבע נשים מאושויץ ושני גברים שזה עתה נפגשנו איתם, כדי לצאת מזרחה. אחד הגברים השיג, לצורך נסיעה זו, עגלה עם סוס; ולא היתה זו משימה קשה. כולנו כבר היינו לבושים בבגדים חמים. את בגדי אושויץ ארזנו — ויצאנו לדרך. נסענו באוטוסטראדה רחבת ידיים — מזרחה. הערים שעברנו אותן היו ריקות מאדם. חלקן שראו כבר את הביזה וחלקן, עדיין לא. בכל בית אפשר היה למצוא מזווה מסודר, מלא אוכל

מגוון, כגון צנצנות ריבה, שימורי־בשר ושמנים שונים. הארונות היו מלאים בגדים ולבנים וכלים מובחרים. כנראה, שגם ברגעי המנוסה המבוהלת, שמרו הגרמנים על כך שרכושם יהיה מסודר. ללון העדפנו בכפרים. במשקים הגדולים נשארו, לרוב, ילדים ונשים מבוגרות. כאן מצאנו תמיד מלאי מפתיע של אוכל. היינו לנים, בדרך כלל, מחוץ לבתים, באסמים או ברפתות הנקיות, ועם בוקר מחליפים את הסוסים שלנו במקומיים שהיו פחות עייפים, וממשיכים בדרכנו. הדרכים היו מלאות פליטים כמונו. טרם פגשנו בתחנות לטיפול באסירים משוחררים. כל קבוצה הרימה על עגלתה דגל של הלאום שלה. במפגשים היו מחליפים ברכות ומגישים עזרה בהבערת מדורה, בבישול — וממשיכים בנסיעה. מרשימות במיוחד היו הספינות שבנהרות הגרמניים הגדולים, שבהן הפליגו האסירים דרומה. לרוב, היו אלה צ׳כים או יוגוסלבים. לעתים, היתה על הספינות גם תזמורת ומדי ערב בקעה מהן השירה. מסימני הדרך בכבישים ידענו, שהמרחק בינינו לברלין הולך וקטן.

עד לפגישה עם הצבא הסובייטי, לא היה לנו כל קשר עם שלטונות כלשהם. הפגישה הראשונה עם נציג הצבא הזה היתה לשם קבלת רשות לנוע בשטח שבשליטתו. הקצין שאליו הגענו הבין, כי עליו להוציא לנו מסמך מתאים. הוא גם היה מלא רצון טוב. הוא נתן לנו לחם ואמר לנו, שנוכל לעלות על כל רכבת שתזדמן לנו בדרך; אבל נייר עם חותמת היסס למסור לידינו. מפי משוחררים אחרים נודע לנו, כי הרוסים משונים ומוזרים בעניני אישורים. מהר מאוד גם נודע לנו, כי לנשים כדאי להיזהר מפניהם.

מעתה והלאה נהגנו לא לבוא במגע אדמיניסטרטיבי איתם. בערבים היו באים אחדים מהחיילים או מהקצינים הרוסיים, אל מקומות החניה שלנו והיו גם מצטרפים לארוחת־ערב המבושלת שלנו. מעולם לא שתינו איתם כוסית יין או אלכוהול אחר, אם נמצא כזה בבית שבו התעכבנו. הדבר היה מסוכן ביותר לנשים. אחרי שהייה קצרה בחברתם, היינו, לרוב, עוזבות את החדר בתירוץ כל שהוא ומשאירים אותם עם הגברים בלבד. לעתים, השתרבב עניין היהודים לשיחות; הבנתי מהן, כי הרוסים אינם ״מחבבים״ אותנו. חייל יהודי אמר לי פעם, כי היטלר פגע קשה ביהודי רוסיה, כי האוקראינים עזרו לגרמנים בהשמדת יהודי פולין ויהודי ברית־המועצות גם יחד, וכי כיהודי סבל לא מעט מן היחס של הצבא האדום. צירפתי דבר לדבר וידעתי שהסכנה לחיי היהודים בעינה עומדת. לעתים היו החיילים מספרים על ביתם ועל הגעגועים לקרוביהם. היתה בסיפורים אלה נימה של יאוש; כאילו לא האמינו שיחזרו אי־פעם לביתם. חייל אחד סיפר לנו, כי אינו כותב בכלל למשפחתו, כי מכתב מגיע הביתה, לפחות לאחר חצי שנה לפחות מיום שיגורו. אמו תקבל את המכתב ותבכה משמחה ותתחלק בה עם שכנותיה ועם קרובי המשפחה; והרי קיימת כאן סבירות רבה, כי שולח המכתב לא יהיה בחיים באותו יום. משום כך, לבו אינו נותן לו לכתוב אליה.

הימים נעשו חמים יותר וארוכים יותר. רכבות ארוכות נעו באיטיות רבה מזרחה. הן היו עמוסות מכונות, רהיטים, חמרים ארוזים, כלים שונים ועוד. הן הובילו כל מה שהיה אפשר להוציא מגרמניה ולהעביר לברית־המועצות. כך, למשל, ראינו פעם רכבת אחת שהובילה רבבות מכונות־תפירה. פעם נסענו בכביש

ולצדו הוביל חייל רוסי בודד שיירה של פרות מזרחה. היה לו, כנראה, נוח יותר לצעוד יחף בעשב שבשדה בו התנהלה השיירה שלו. על כתפו האחת נשא רובה עם כידון למטה ועל הכתף השניה היו תלויים מגפיו. ביקשנו ממנו רשות לחלוב פרה אחת כדי לשתות קצת חלב טרי. הוא התעכב רגעים ספורים, הרהר בדבר וענה לנו, שאסור לו לעצור את העדר, אבל ברצון ישאיר לנו פרה אחת ונעשה בה מה שאנו רוצים. ההצטלבויות של הדרכים נעשו פחות ופחות תדירות. השיירות של הנוסעים מזרחה, הלכו והתדלדלו. הנוכחות של הצבא האדום נעשתה יותר ממשית. קבוצות קטנות של חיילים הסתובבו סביב טנק אחד או שניים, ועל ידם חנתה משאית אחת או שתיים. החיילים בישלו משהו על מדורות לא גדולות, לעתים, רק הרתיחו מים לתה. הקבוצות של החיילים היו רבות מאוד, ולעתים הן חנו בתוך שטח בו התגוללו כלי־מלחמה הרוסים ושרופים. מעתה והלאה, השתדלנו לא להתעכב ללינת לילה. כאשר ביקשנו מהחיילים מזון, היו הם ברצון מחלקים את פתם איתנו ועם אחרים כמונו. העדפנו, עם זאת, לא להתעכב על ידם, אלא לקבל את המזון ולאכול אותו בנסיעה; המוצא של רבים מהם לא היה מרוסיה האירופית.

מצב־הרוח שלנו נעשה קשה. גדלה החרדה שמא לא נצליח לצאת מהאיזור ולהגיע לפולין. שמענו גם, כי אין עוד יהודים בפולין; והפולנים שבחבורה שמעו בחרדה רבה על רדיפת המחתרת הפולנית על ידי הצבא הסובייטי. פעם נפגשנו בדרך גם עם אנשים שהשתתפו במרד הפולני בוארשה ואשר הוגלו לגרמניה אחרי כשלונו. עתה הם בדרך חזרה, עם שאר המשוחררים, ומטרתם — וארשה.

הגענו לעיר פוזנן אחרי ה־25 במאי. כאן, יכולנו כבר להרגיש את המציאות של פולין באותם הימים. בתחנת "הצלב האדום" התגודדו אנשים רבים, לשם קבלת סיוע, כרטיסי־נסיעות וסתם לשם שהייה בצוותא עם חוזרים אחרים לפולין. הרחובות היו מלאים אנשים שחיפשו משפחות, אוכל, לינת־לילה וידיעות על המצב בפולין ובעולם כולו. תחנת־הרכבת היתה הומה בני אדם. אנשים נסעו בתוך הקרונות ועל הגגות, והיו נתלים עליה כאשר הם נאחזים בכל שניתן להיאחז בו. הוצאנו שוב מהחבילה את הלבוש של אושויץ. ה"מדים" האלה והתווית שעליהם גרמו להתרגשות של אנשים רבים. הם עזרו לנו להידחק לתוך הרכבת, ורבים מבין הנוסעים הציעו לנו להתכבד באוכל שלהם. הם המטירו עלינו שאלות רבות על כל מה שעבר עלינו, וכמובן שרצו לדעת אם במקרה לא פגשנו בדרך במישהו מבני משפחותיהם. פגשנו גם אנשים שלבושם והבעת פניהם היו של אנשים שבעים. הם היו מוכנים לקנות אצלנו מקצת מהשלל שהבאנו מגרמניה. הם לא האמינו לנו, שאין בידינו מלקוח כזה.

מאת חברי למסע נפרדתי בתחנת־הרכבת בעיר זו. הגברים קיבלו, בהסכמת כולנו, את הסוס ואת העגלה. שתי חברותי מאושויץ, פנו לכיוון וארשה, ואני התכוננתי לנסוע לקטוביצה, כדי להגיע משם לקראקוב.

בקרון הרכבת שהיה מיועד להובלת משאות, ישבו כולם על הרצפה, או על חבילותיהם. קרונות הרכבת היו אולי המקום היחידי בעיר זו שהנוכחות הצבאית הסובייטית לא בלטה לעין בהם. הנוסעים התחלקו עם החדשות שאותן מסרו תחנות הרדיו הסובייטיות, הפולניות וגם רדיו בריטי בשפה הפולנית. כולם דיברו בחפשיות

מפתיעה על השנאה לסובייטים, על חיסול כמעט מלא של היהודים, על ההרס שבפולין ועל "הבחורים שלנו" (בהתכוונם לחברי "ארמיה קראיובה" התומכת בממשלה הגולה והמתנגדת לסובייטים והשונאת יהודים), שעדיין יושבים ביערות ושולטים על כבישים רבים, ואשר הצבא־האדום מפחד מהם.

ב־31.5.1945 נרשמתי במשרדי "הצלב־האדום" הפולני בעיר קטוביצה. האישור שניתן לי על ידם, היה המסמך הראשון שלי כאזרחית חפשית בעולם המשתחרר.

אחרי יומיים, כמעט חודש מאז גמר המלחמה, שעבר עלי בטלטולי דרכים קשים ומסוכנים, הגעתי לקראקוב. מצאתי שם את אחותי ואת בת־דודתי.

לאחותי הבאתי מתנה מיוחדת — ספל אמאיל מלא מלח — מצרך שהיה נדיר בעת צאתנו מאושויץ. שמרתי אותו למענה — כמתנת פינוק — מינואר עד מאי של אותה שנה.

כאשר מסרתי לה את המתנה, חשתי שתגובתה מאופקת ותודתה נאמרה בזהירות רבה. אז לא הבנתי שהיא פשוט דאגה למצבי הנפשי, בראותה מה הבאתי לה ועד כמה שהערכתי את התשורה הזאת.

הלכתי לקיבוץ ה"איחוד" וביקרתי במוסד יהודי, הוא הוועד היהודי בקראקוב. אז ידעתי בבירור ובמלוא עוצמת־הכאב, מה קרה ליהודי פולין במלחמה זו. לא היה עוד מקום לאשליה כלשהי בדבר עתידנו באותה ארץ.

יעקב ליברמן

שוחררתי במטהאוזן

ב־9 במאי 1945 עלה בוקר אפרורי חסר תקוה על מטהאוזן, כמוהו ככל הימים הקודמים. לפתע קרה איזה פלא: במרכז של המחנה הופיע והתייצב טנק אמריקאי ובצריחו נעמד זקוף ענק כהה־עור שנפנף אלינו בידיו בידידות.

כנראה בגלל מצבנו הגופני שהיה ירוד כל כך (קראו לנו "הגוויות החיות"), לא גילינו ענין רב בנעשה מסביבנו, וזמן רב חלף עד שיכולנו לתפוס בהכרתנו שאמנם הגיהינום נגמר וכי אנו עומדים לפני תקופה חדשה, עליה חלמנו, עליה חשבנו בלי הרף במוחותינו העייפים. השאלות חדרו אחת אחר השניה ובכל אחת ספקות ואי־בטחון: האם זו אמת? ההגיע החופש? הנכון הוא שמכונת המוות נעצרה ממש על־פי התהום?

עדיין קשה היה לנו להאמין בנס, עדיין לא משו מנגד עינינו תמונות הזוועה האימתניות של התקופה האחרונה: ינואר 1945, חורף, שלג וקור עז. אנחנו עובדים במחצבות של בית החרושת למלט "גולשאו". הגענו לכאן מאושויץ כ־1000 יהודים, וכל שבוע עורכים לנו סלקציה ובמסדר מבררים מי מבינינו מסוגל עדיין לעבוד, ואילו את אלה שתש כוחם מעבודת־הפרך, הרעב והקור הנורא, מובילים לאושויץ לחנק ולשרפה בתאי־הגז ובקרמטוריום. שילוח זה נקרא כאן בפי הממונים: שילוח ל"הבראה" באושויץ. במחנה שלנו עברו אלפי יהודים מפולין, יוון, צרפת, הולנד וצ'כוסלובקיה — ובכל שבוע הגיעו כוחות חדשים, כאשר ה"עייפים" נשלחו ל"הבראה".

רק קומץ קטן מבין כל הרבבות, על פי רוב יהודים מפולין ומסלוניקי שביוון, החזיקו מעמד לאורך זמן רב והמשיכו לחיות בגיהינום הזה שעלי אדמות ולסחוב את עגלת חיי־העבדות האיומים.

כבר בסוף 1944 נפוצו בגולשאו, המחנה שהייתי בו אז, שמועות סודיות שעברו מפה לאוזן על המפלה שהנחילו צבאות־הברית לצבא הגרמני. ממזרח מכים בהם — כך סיפרו בלחש — הרוסים, וממערב — אמריקאים, בריטים ואחרים, וכולם מתקדמים לעבר ברלין. ראינו שאנשי הס.ס. היו עצבניים ואת כעסם פרקו על גב העצורים. בתחילת ינואר הופסקה פתאום העבודה, ריכזו אותנו במרכז

המחנה, כאשר כל הכיכר מוקפת בכוחות ס.ס. חמושים, חלקו לנו מנות־אוכל, פתחו את המחסן וחילקו שמיכות וחלקי לבוש בלויים, וכך ידענו שאנו יוצאים לדרך ועוזבים את המחנה.

חרדנו לגורלנו, אבל לא היה פנאי למחשבות כי הנה סודרנו במסדר ובליווי אנשי צבא וס.ס. יצאנו לדרך. יומיים נסחבנו בקור וברעב. החלשים מתוכנו ההלו לנשור מהשיירה ושמענו מאחורינו יריות שהעידו כי הנושרים נקטלים האחד אחרי השני, ואנו לא יכולנו להושיט כל עזרה. בלילות ראינו את הלהבות של דלקות ענק ושמענו יריות־תותחים. הבינונו שהחזית דולקת אחרינו. השומרים זרזו אותנו במכות להתקדם ללא־הרף ושמרו עלינו בקפדנות — כך שלא יכולנו גם להסתלק מהשיירה, כי מיד היו יורים בנו.

לאחר יומיים הגענו לעיירה קטנה בשלזיה, שם הועלינו לתוך קרונות פתוחים של רכבת־משא ויצאנו בכיוון בלתי ידוע. לראשונה מאז יומיים קיבלנו שם שתיה חמה כלשהי. הקור הציק מאוד בפרט שהיינו בקרונות פתוחים, שהיו דחוסים בבני־אדם חסרי־כח. אנשים נפטרו בקרון אם מקור, מרעב או מאפיסת כוחות. יומיים ארכה הנסיעה עד אורניינבורג שבקרבת ברלין. רק כאן זכינו לקבל מנת־אוכל וכאן חולקנו לקבוצות. אני וחברי גוסטק דויטשר ז״ל, הוצבנו לקבוצה שאמורה היתה להגיע למחנה מטהאוזן.

במשך כל התקופה הארוכה מאז שנאסרתי בקראקוב ונכלאתי בבית הסוהר מונטלופי, ובכל הדרך הארוכה מאז, דרך אושויץ וגולשאו הייתי יחד עם שניים מחברי הקרובים: גוסטק ושלמה שיין. אולם כאן הפרידו בינינו, שלמה שיין נשלח למחנה אחר.

למחנה מטהאוזן הנודע לשימצה, השוכן בטירול שבאוסטריה, הגעתי כאשר סבלתי מהרעלת דם ביד, ומסיבה זו נשלחתי למחנה שכונה בשם ״מרפאה״, אבל גם הוא היה בעצם שער לגז ולשרפה. גוסטק חברי נשלח לעבודת מחצבה, שם היו מאלצים את האסירים לסחוב סלעים ענקיים לראש הגבעה ולאחר מכן לגלגל אותם למטה ושוב להעלותם למעלה, וכך חזור חלילה. כוחותיו של גוסטק לא עמדו לו והוא חלה, נשלח למחנה ״מרפאה״ ושם נפטר. זה קרה בסוף אפריל.

כאשר הגעתי ל״מרפאה״ מצאתי שם רופאים שהכרתי מקראקוב ומפלאשוב שהגיעו גם הם מאושויץ; ד״ר ונדרר, ד״ר הורשטיין וד״ר טילס (שהיה חבר ב״עקיבא״) ועוד אחרים. הם קיבלו אותי לחסותם, טיפלו בי ועזרו לי להתגבר על מחלתי ועל התנאים הקשים ששררו במחנה זה, שהיווה תחנה אחרונה לפני המשרפה. התנאים היו איומים. על דרגש אחד שכבו 4 חולים, לא ניתנו תרופות או עזרה רפואית אחרת. היו במחנה זה איטלקים, רוסים, צרפתים ופולנים ובני עמים אחרים. האחראי על המחנה היה פולני בשם קז״ימייז׳ רושינק, שהיה לאחר־מכן שר בממשלה הפולנית, והאחראי על צריף הפולנים היה צירנקביץ׳, שהיה לאחר המלחמה ראש־ממשלתה של פולין.

אכזריותם של הגרמנים הלכה וגברה עם ראשית 1945. במרץ של אותה שנה הם העלו אסירים רוסיים על ספינה ששטה בדנובה והטביעו אותה על ידי פצצות, וכל האסירים ירדו לתהום. שבועיים לפני סיום המלחמה רשמו כ־1000 אסירים פולנים שאמורים היו, כביכול, להישלח לחופש — והעבירו אותם מה״מרפאה״ לתאי־הגז.

ביום שנכנסו האמריקאים למחנה נמצאו עדיין גוויות של אסירים פולנים שהורעלו בגז. המשלוחים למטהאוזן נמשכו ללא־הפוגה. באפריל עוד הגיעו יהודים הונגרים שמצבם היה נואש לחלוטין. בכל יום היו מוציאים מהצריפים עשרות גוויות שסודרו בקפדנות לפי כללי הסדר הגרמני, בערמות ערמות, ומכאן העבירו אותן למשרפות שבערו יומם ולילה, על מנת לטשטש את עקבות פשעיהם. אולם הגרמנים לא הספיקו להשלים את מלאכתם, וכאשר נכנסו האמריקאים הם מצאו בכיכר ערמות של מאות גוויות מסודרות ומוכנות לשריפה — עדות ברורה כשמש למעשי־הפשע שבוצעו במחנה.

בכל אלה ובמאורעות אחרים נזכרנו באותם ימים ראשונים של החופש. התמונות לא משו מעינינו. אך הדרך לחופש לא היתה זוהרת כלל וכלל. היינו בודדים מאוד, בודדים בעולם.

השמחה עם כניסת האמריקאים למחנה גררה אחריה גם טרגדיה נוראה. וזה היה המעשה: האסירים הרעבים והמותשים לא היו מסוגלים לעכל את כמות המזון שהאמריקאים הביאו לנו בשפע. במהרה פרצה מגפת דזינטריה שהפילה קרבנות רבים, ורק אז הכריזו האמריקאים על הסגר והתחילו לטפל באנשים. הם חששו מהתפשטות מחלות ולכן אסרו עלינו לצאת. לא רצינו להישאר במחנה ולכן התארגנו, 4 בחורים: רוזנברג, לקס, קלינק ואנוכי, והסתלקנו מהמקום, במטרה להגיע "הביתה". השמירה סביב המחנה לא היתה כל כך יעילה, יצאנו ולאחר כמה ק"מ של הליכה הגענו לכפר אחד; נכנסנו לביתו של איכר שקיבל אותנו ברצון, כי אחזקת אסירי־מחנה והטיפול בהם שמשו כעין מגן ובטחון בפני החיילים האמריקאים. האיכר האכיל אותנו בצורה נכונה, במנות קצובות של אוכל טוב, שהלכו וגדלו מיום ליום באופן הדרגתי. לאחר כמה ימים של הבראה כזו היינו כבר מוכנים לצאת לדרך. בדרכים שרר תוהו ובוהו. זרם אדיר של אנשים הלכו לכל הכיוונים וביניהם פליטים ואסירים גרמנים. אנו פנינו לכיוון מזרח וכמעט את כל הדרך עשינו ברגל, פרט לכמה טרמפים בעגלה או במכונית־צבאית עד שהגענו לוינה. בעיר שלטו אז הקומוניסטים ומהם השגנו תעודות־מעבר ומזון.

לפתע חלה חברנו רוזנברג בטיפוס ונאלצנו להשאירו במקום, בבית־חולים מסוים אשר שם הוא עבד בטרם שנשלח לאושויץ. (הוא יצא מלודז' לעבוד בבית־חולים בוינה, כי לפני המלחמה היה סטודנט לרפואה והציג את עצמו בתור פולני, אך מישהו גילה את זהותו לגסטפו ואז שלחוהו לאושויץ). נשארנו אפוא שלושה; התקדמנו דרך סלובקיה וברכבת־משא הגענו לגבול פולין ומשם לקראקוב, עיר הולדתי. כאן התחלתי בחיפוש שרידי משפחתי. במשרדי הקהילה שכבר פעלה, נודע לי שאחי הצעיר ממני נשאר בחיים; הוא שוחרר עוד בינואר, ממחנה שהיה באזור אותו כבשו הרוסים. מצאתי אותו יחד עם אשתו, חותנו ואחד מקרוביהם. הופעתי אצלם גרמה להתרגשות עצומה, כי לפי הידיעות שהיו בידיהם, הרגו אותי הגרמנים בכלא מונטלופי. עברו מספר שבועות, רוזנברג חזר בריא מוינה, מצאנו מכרים מהתנועה שהגיעו ממקומות שונים. רוזנברג יצא להולנד לחפש את האיש שבגד בו.

כל שאיפתנו היתה להגיע ארצה ולהתחיל בחיים חדשים, לאחר שנות הזוועה והסבל. התארגנו בקבוצה שפעלה ב"בריחה" בהדרכתם של שליחים

מארץ ישראל; היהודים שנשארו בחיים רצו לברוח מפולין, כי גם לאחר המלחמה שררה שם אוירת שנאה ורצח נגדם. הצלחנו להעביר אלפי יהודים מפולין. נשלחתי לגבול פולין־גרמניה, במקום הנקרא זגוזליצה ואחר כך לנקודה אחרת בעיר לובאן. הרוסים "עלו" על נקודה זו ואסרו את הפעילים בה. לאחר שברחתי מהמאסר המשכתי לפעול בברטיסלבה ובגבול אוסטריה־איטליה, עד שיצאתי יחד עם אשתי באניית־המעפילים "חיים ארלוזורוב" לארץ. אולם גם אז לא נסתיימו עדיין הנדודים, כי הבריטים תפסו את אנייתנו והעבירונו לקפריסין. ב־1947 הגעתי סוף־סוף לארץ.

מרים עקביא

יום הנצחון שלי

יום הנצחון. שתי מלים, הטעונות משמעויות נשגבות כל כך: זוהר, הדר, תפארת והוד. המלה: "נצחון", האם יש צורך לפרשה?

שום דבר מאלה לא הרגשתי באותו יום, באפריל 1945, שלא ראוי היה להיקרא "יום", כי אפל ושחור היה מלילות קודרים וחשוכים ביותר, והחיים בו, במקום שבו שהיתי, לא דמו לחיים, והנצחון אשר הגיע לאחר כשלונה הגדול ביותר של האנושות, לא היה בכוחו לרומם ולשמח לב־אנוש.

ימים ספורים לפני הנצחון הלכה אמי לעולמה.

במקום הזוועתי, ששמו ברגן־בלזן, התגוללנו על רצפת צריף ענק, שדמה לגיהינום, שמלא היה שלדי־אדם חיים ומתים גם יחד. נואשות החזקנו ביחד: אמי, אחותי ואנוכי. כל משפחת אמי הובלה למוות בבלז'ץ, ורוב משפחתו של אבי, שנסתה להסתתר על פי "ניירות אריים", נפלה קרבן להלשנה והוצאה להורג בפלאשוב. אחינו־הנער אבד לנו בנסיבות שלא נדע אותם לעולם, בבדידות איומה, אי־שם בגיטו־לבוב, או במחנה ינובסקה, ואבא שלנו, האמיץ והגאה, עונה למוות במטהאוזן. אמא, אחותי ואני החזקנו נואשות יד ביד כל דרך יסורינו, תומכות אשה ברעותה, סועדות זו את זו.

למקום הזוועתי הזה ששמו ברגן־בלזן הגענו ברגל בצעדת־האימים שנמשכה ימים ולילות וימים, איני יודעת כמה, מי מסוגל היה לספור. הלכנו כמו צללים, כושלות ומורעבות. יכולנו אולי לברוח, כי מה כבר היה לנו להפסיד, אך לא היה בנו הכח. ולאן? בפאתי המחנה הופצה שמועה, שהגענו למקום טוב. היינו אדישות. נפלנו על רצפת הצריף ובין הגוויות הקרות והמצחינות התחלנו לחוש ולהבחין בגופות רכים וחמים של נשים חיות, שנראו בעינינו כמטורפות. הסתבר, שהיו אלה נשים הונגריות, שבגלל קוצר הזמן והחיפזון הקדחתני שליווה את מבצע השמדת יהדות הונגריה, הובאו לכאן היישר מבתיהן הטובים, הנורמליים. עשרות הקילוגרמים שאיבדנו אנו במשך שנות הרעב לא הספיקו עדיין ליפול מבשר־גופן, שיער ראשיהן לא גולח ולא הספיק להידלדל ולנשור כפי שנשר מראשינו. וכך שכבנו כאן בערימה אחת — גופות קרים כקרח של הנפטרות, גופות רכים ושמנים עם שער מגודל ופרוע של הנשים ההונגריות —

ואנו, הרזות כמו שלדים, מקורחות־הראש. אנו הנשים היהודיות מערי פולין, אילמות היינו בגלל התשישות הטוטאלית ששיתקה גוף ונפש, ואילו הן, הנשים היהודיות מבודפסט ממלמלות היו ללא־הרף מלים ארוכות ובלתי מובנות לנו, זועקות ומקוננות בשפתן.

אמא גוננה עלינו בגופה המדולדל. גופה של אמא היה לי לחומה. בקימוריו הייתי מתכרבלת, מחפשת לי מחסה, שלא לגעת בגופותיהן של הנשים האחרות. אך לפתע פלטה אמא אנחה חרישית, עיניה התכולות התרחבו — ונעצמו לנצח. ניסינו — אחותי ואני — לקחת אותה משם, לגרור אותה מאותו צריף־אימים למקום אחר. ניסינו למצוא לה פיסת אדמה שתהיה רק לה, אך האדמה, אדמת גרמניה, היתה קשוחה וקשה ולא נענתה לנסיונותינו הנואשים ונשארה בפנינו סגורה ומסוגרת. אשה גסה ומפוטמת במגפים שחורות ושוט־סוסים בידה, התקרבה אלינו בצעקות ובאיומים. למעלה למעלה היו פרושים שמי־תכלת בהירים, ואנו השארנו את אמא תחתם, ובעצמנו הזדחלנו למקומותינו האומללים בתוך צריף־האימים הדחוס.

כזאת היתה המציאות שלי ביום ההיסטורי ההוא, יום השחרור, יום "הנצחון". (איני יכולה שלא לשים את מלת "נצחון" במרכאות כפולות). הבריטים נכנסו לצריף. מסכות גז היו על פניהם, והם עמדו מוכי־הלם ולא זעו. ומתוך ערימות הגויות הגיבו נשים בעלות תושיה. הן אספו שארית כוחותיהן וניסו למחוא כפיים: "ויואט, ויואט!" "שוחררנו, שוחררנו," מלמלה מישהי לידי בין פרפורי הגסיסה, והיו אלה מלותיה האחרונות בטרם הפיהה את נשמתה. מלאך־המוות המשיך לקצור את קציר־דמיו הענקי גם לאחר כניסת הבריטים למחנה.

כזה היה עבורי יום הנצחון.

לא יכולתי לעמוד על רגלי, הייתי כהת־חושים וחיכיתי למוות. החיים לא היתה להם משמעות עבורי אז, העולם לא עניין אותי, לא הרגשתי שותפה לשמחת המנצחים. חשתי סלידה וטינה איומה כלפי העולם כולו, שראיתיו כמפלצת, בפריזמת האירועים שאירעו לי, למשפחתי, לעמי.

העולם הנאור ניצח. גרמניה הנאצית נוצחה. ומה הלאה? בטוחה הייתי, כי כאשר יבוא הנצחון, תימחה גרמניה כולה מעל פני כדור־הארץ. ללא־רחם ותיכף ומיד ייעשו בה שפטים, כל עוד טריים ובולטים כל־כך פשעיה האיומים. אך לא כך קרה. מהר מאוד הסתתרה גרמניה תחת מסכה של קרבן; אף הם היו קרבן, "הם לא ידעו דבר...". ב־1945 הייתי גם בטוחה, שעם בוא הנצחון רגל יהודית לעולם לא תדרוך עוד על אדמת יבשת אירופה, שעמיה — מלבד העם הדני — הפקירו אותנו בצורה כה אכזרית וכה בלתי־אנושית. גם זה לא קרה. יהודים הלכו לכל מקום, שבו סיר־הבשר פתוח לפניהם.

ובכן מי ניצח? המוות, שעשה שמות מסביבנו שנים כה רבות, עשה שמות גם בתוכנו־פנימה. וקשה להוציאו מבפנים. אך נולדו חיים חדשים.

מיד אחרי השואה האיומה הזאת, בחבלי לידה קשים, נולדה לנו המדינה. ובה נולדו לנו ילדינו. ועל רקע ההיסטוריה הטרגית של עמנו מאז חורבן־הבית־השני, שני הדברים האלה מסמלים יותר מכל את הנצחון, שהוא שלנו יותר, מאשר של כל עם אחר. הנצחון הזה, שכה רבים לא זכו לו, ושכמעט והחטיא גם אותנו, הוא התרחש לילדינו ולילדי־ילדינו.

יעקב רוזנברג

בין פולין לרומניה

באותו יום של ה־8 במאי 1945, יום התבוסה של גרמניה, נמצאתי ברכבת בחזרה מפולין לבוקרסט שברומניה.

לפולין נסעתי שבועיים לפני כן, יצאתי בדרך־לא־דרך עקב התנאים של ערב סיום המלחמה, בשליחות ועדת־ההצלה של הישוב היהודי בארץ ישראל, שבראשה עמדו השליחים: משה אורבך, דוד צימנד, ויוסף קלרמן. פעילותה של הועדה התרכזה בהצלת הניצולים ובהעפלה לארץ של שרידי הלוחמים מן הגיטאות, הפרטיזנים והאנשים ששרדו ממחנות־ההשמדה מפולין, הונגריה וארצות נוספות, אשר התרכזו באותה עת ברומניה, וכן של רבבות מיהודי רומניה ניצולי מחנות טרנסניסטריה וממקומות אחרים, שם עונו וסבלו במשך המלחמה.

עד ינואר 1945, עת הרוסים שחררו את בירת הונגריה, הייתי בבודפסט, אליה הגענו בסוף 1943 מפולין, לאחר פעולת מחתרת אנטי־נאצית. גם בתוך הונגריה פעלה קבוצתנו מ"הנוער־הציוני" בשלזיה שכּוּנתה "נשה־גרופה", ועסקה בפעולות הצלה והתנגדות. אולם מיד לאחר כניסת הרוסים, נטלתי על עצמי לצאת ולחפש את שלושת החברים מקבוצת המחתרת שלנו, אשר נכלאו בעיר פץ' שבהונגריה, וביניהם: אלכס גתמון ז"ל, ויבל"א דינה גלבוע ואמיל ברינג.

מבודפסט לפץ' עשינו את דרכנו בטרמפים על־גבי משאיות צבאיות של הצבא־הרוסי. שלושה היינו: אמו של אלכס, רלה גוטמן ז"ל, חברתי לינקה ואנוכי. בגבול הונגריה־אוסטריה, שם נמצאת העיר פץ', נמשכו עדיין הקרבות בין הרוסים לגרמנים.

אחרי מאמצים רבים וחיפושים אין־סוף הצלחנו לגלות את עקבות חברינו. הסתבר שלאחר שחרורם מן הכלא על ידי הרוסים, הם התגייסו לנ.ק.וו.ד., ליחידת־שדה שתפקידה היו לגלות קצינים וחיילים גרמנים והונגרים המסתתרים באזור ואשר שיתפו פעולה עם הגרמנים. עבודתם התמקדה בתור מתורגמנים וחוקרים והם ראו בכך פעולת־נקם בגרמנים ובעוזריהם ההונגרים.

במהלך עשייתם זו הם הצליחו לרכוש את אמונם של הקצינים הרוסים, בגין מסירותם לתפקיד ויעילותם הרבה. הודות לכך יכולנו גם אנו להצטרף ליחידת

החוקרים הזו. בינתיים הודענו לבוקרסט, לדוד צימנד, על הצלחת חיפושינו, והוא תבע שנשוב מיד לבוקרסט כדי לעלות לארץ. דעתו של צימנד ושל המשלחת כולה היתה, כי העליה לארץ קודמת לכל מבצע ולוא גם מעשי־נקם בגרמנים, מאחר וחששו שהסדק שנפתח באותה עת לעליה מרומניה, עלול באחד הימים להיסגר. ניסינו לשכנע את אלכס, דינה ואמיל לבוא עמנו לבוקרסט, אולם הם החליטו להישאר ולהמשיך במשימתם תקופה נוספת, שרק לאחריה יעלו ארצה.

שבנו לבוקרסט וכאן הזמינו אותי השליחים לישיבה ולאחר דיונים והתיעצות הטילו עלי את השליחות לפולין. האמון שרכשו לי היה מבוסס לא במעט על הקשרים שהיו לדוד צימנד אתי, בעת שהוא היה במשלחת בקושטא ואנחנו היינו בהונגריה. מטרת שליחותי היתה כפולה: א) לגרום לאיחוד כל תנועות הנוער החלוצי שהחלו להתארגן בפולין, בצרוף נוער יהודי לא ציוני, בכל הנושא של בריחה, הצלה ועליה. ב) העברת כספים לביצוע פעולות אלו.

יש לזכור שהמלחמה היתה עדיין אז בעיצומה. עשרות אלפי פליטים נדדו ממקום למקום, תחבורה מסודרת לא היתה קיימת כלל, והשליטה בפולין היתה בידי הצבא הרוסי, שחייליו השתוללו ושלטו ביד רמה וחשדו בכל איש זר. באותה עת עברו הרוסים את גבול פולין־גרמניה בדרכם לברלין, שם התרכזו מאמציהם בכיבושה של עיר הבירה הגרמנית.

מטרתי היתה להגיע ללובלין, בה ישבה כבר אז הממשלה הפולנית ובה נמצאה האקטיבה של שרידי יהדות פולין. לצורך הנסיעה ציידו אותי בתעודות קצין של הצלב־האדום־הפולני, ולינקה הצטרפה אלי בשליחות זו, בתור עובדת הצלב־האדום. את הכסף ריפדו עבורנו בדפנות המזוודות שניתנו לנו ואותן מלאנו בבגדים. הוכנסנו על ידי קצין רוסי לרכבת, בה הוקצו לנו מקומות שמורים, וכך הגענו לעיר צ׳ופ שבקרבת הגבול הפולני. הנסיעה הזו ארכה כיממה וחצי, במקום 3—4 שעות בתנאים רגילים. בעיר צ׳ופ נאלצנו להמתין לרכבת נוספת, שעל מועד בואה לא ניתן היה כלל לקבל אינפורמציה. התמקמנו אפוא בין המון אדם באולם מאולתר שנותר מתחנת הרכבת המופצצת, וחכינו. לפתע בערב הבחנו בשני גברים שנכנסו לתחנה, אשר לבשו מדים של פרטיזנים יוגוסלבים והתישבו בתוך הקהל על הרצפה, מחוסר ספסלים.

מן הרגע בו ראיתי אותם, ידעתי כי מוכרים הם לי, וכעבור דקות מספר נזכרתי שראיתי אותם בתור קצינים של אנשי צלב־החץ־ההונגרי, ה״נילוש פארטי״ שתפסו את השלטון בהונגריה עם השתלטות הגרמנים עליה, והם שרצחו עשרות אלפי יהודים, וגם באזור שאנו נמצאנו הם היו מוכרים כרוצחים מועדים. פעם אף חדרו לדירה שלנו, אלא שאנו הצלחנו להתחמק מפניהם.

החלטתי למסור על כך לרוסים ולעצור אותם. יצאתי מיד החוצה וניגשתי למפקדה הרוסית, סיפרתי לקצין התורן על הגילוי וביקשתי את התערבותו. הקצין שלח מיד שני חיילים שעצרו את החשודים והביאו את ארבעתנו למפקדה הראשית בעיר.

רק למחרת בבוקר החלה החקירה. מסרנו עדויות בכתב ושני הגברים נאסרו. נמצאו אצלם כמויות גדולות של כסף ודברי ערך שנשדדו מיהודי בודפסט לפני גירושם לאושויץ או בטרם הירצחם. החוקרים סיפרו לנו כי שני הפושעים היו בדרך לאיזה מקום מסתור עליו סיפרו במהלך החקירה, ובמסתור זה נתפסו

עוד כמה רוצחים נאצים ורכוש רב. מבצע זה גזל מאתנו זמן רב, אך מרוצים היינו שמלאנו את חובתנו.

שהינו לילה נוסף בתחנת־הרכבת ורק למחרת הגיעה הרכבת המיוחדת, בה המשכנו לפולניה. באחת התחנות בדרך מצאנו רכבת שנסעה בכיוון הפוך, כלומר לרומניה, שהיתה מלאה בפליטים. הרכבת עצרה בתחנה ופתאום שמעתי שמישהו קורא בשמי. הבחנתי בחברי לונדנר מבנדין והוא סיפר לי שלפני ימים מספר ראה את אבי שחזר מאושויץ. באותה הזדמנות נודע לי גם שניסן רזניק ורוב המנהיגים הציונים עברו מלובלין לקראקוב.

את יתרת הדרך לקראקוב עשינו במשאית צבאית רוסית. נפגשתי עם ניסן רזניק ודוד מלר בקראקוב, מסרתי להם את מטרת שליחותי ואת הכסף, וקבעתי להיפגש עמם בוארשה בכנס הפעילים, אשר אמור היה להתקיים בעוד מספר ימים. בינתיים נסעתי לבנדין לפגוש את אבי, ולהפתעתי הגדולה מצאתי גם את אמי. שניהם נאסרו בשנת 1944 בבודפסט, נשלחו לאושויץ ומכיון שבתקופה זו הגרמנים פוצצו את תאי־הגזים — נשארו הורי בחיים. מצבם הבריאותי היה ירוד מאוד וכמובן שהכנתי אותם להצטרף אלי בדרכי חזרה לבוקרסט.

נסעתי לוארשה, הופעתי בכנס בשם ועדת־ההצלה וקראתי לאיחוד כל התנועות ולכוננות לבריחה ועליה. בכנס הוחלט פה אחד על האיחוד, וכל הנציגים חתמו על המסמך המאשר החלטה חשובה זו. אז הוקמו במקומות שונים באירופה מוקדי־פעולה בכדי לארגן באופן מסודר את היציאה מפולין.

בדרך מוארשה התעכבתי לכמה ימים בקראקוב, איפה שיחד עם חברתי לינקה עסקנו בעניני התנועה ובדרכים הקשורות לבריחה. המשכנו לבנדין על מנת לקחת עמי את הורי לבוקרסט.

באותו זמן התנהל הקרב המכריע על ברלין וכניעתה של גרמניה היתה כבר קרובה מאוד. הדרך חזרה היתה רבת תעלולים והרפתקאות, אף יותר מן הדרך לפולניה. נסענו במשאיות, רכבות־בקר או קרונות־פחם, אך הפעם המסלול עבר את סלובקיה והונגריה עד לבוקרסט.

באחד התחנות בסלובקיה, ב־8 במאי, הבחנו, בקהל שפרץ בקריאות שמחה עם הבשורה על כניעת הגרמנים. הגענו לבוקרסט שחורים מאבק מפחם, רצוצים ועייפים מתלאות הדרך, אך מאושרים היינו כי סוף־סוף נגמרה המלחמה האיומה, ומן התקוה לעליה הקרובה.

משה קלכהיים

בחזית הדרומית של הצבא־האדום על אדמת גרמניה

בימים האחרונים של חודש אפריל 1945 חצתה "הארמיה השניה על־שם ואנדה ואסילבסקה" של הצבא־הפולני את הגבול הפולני־גרמני, והתקדמה במהירות בחזית הדרומית ברדיפה אחרי הצבא־הגרמני הנסוג. הגדוד שלנו "הגדוד ה־8 של חיל־הרגלים", אשר כל הזמן היה בקו הראשון וסבל הרבה קרבנות, הועבר עכשיו לקו השני ולכן גם רווח לו במקצת, לאחר שבועות ארוכים של השתתפות בקרבות כבדים נגד האויב.

בלילה שבין ה־5—6 במאי הגענו לישוב גרמני בשם פרינצדורף, כמה קילומטרים מזרחה מהעיר הגדולה דרזדן, שבסביבתה המשיכו להתנהל קרבות קשים, כאשר הצבא הגרמני, למרות שספג מהלומות כבדות מהיבשה ומהאויר, החזיק מעמד בכוחותיו האחרונים, וההתקדמות המהירה עד־כה של הצבא־האדום, נעצרה במידת־מה.

עם מתן הפקודה למנוחה מתקדם המחנה בשולי העיירה ולמחרת בבוקר נגלתה לעינינו תמונה פסטורלית של ישוב שחציו כפר וחציו עיירה, עם בתים ווילות יפות ומטופחות, עם גינות מלאות ירק ועצי נוי, כאילו שהמלחמה הארורה הזאת התנהלה אי־שם על פלנטה אחרת וכלל לא הגיעה לכאן.

החיילים מתפזרים לאט לאט בין הבתים והשבילים, בין השדות והגינות ותוך כמה דקות משתנה הכל. מתחילה ביזה אחת גדולה. החיילים מתפרצים אל תוך הבתים ומוציאים בכוח את התושבים או — אפילו מבלי להתחשב בנוכחותם — מתחילים לשבור, להרוס ולשדוד כל מה שבא לידיהם, וכל שמוצא חן בעיניהם ברגע הנתון — אוכל, בגדים, חפצים וכדומה. הצעקות והיללות של הדיירים, רובם זקנים ונשים, לא מגיעות בכלל לאזניהם. החיילים אינם רואים ואינם שומעים אותם, כאילו שאלה לא היו בני־אדם כלל, אלא סתם חפצים המפריעים במלאכתם, ויש לסלק אותם מלפניהם.

היינו כחמישה־ששה חיילים כשפרצנו לתוך ווילה דו־קומתית בנויה מעץ ומאבן. בקומה העליונה משך פתאום את עינינו חור שבקיר, כשהתקרבנו גילינו

להפתעתנו שכל החדר הגדול מכוסה בקיר־עץ כפול ובין הקיר הפנימי והחיצוני חלל רחב כולו ממולא בקופסאות סיגריות ושימורים. בין־רגע התחלנו לשבור את הקיר הפנימי וגשם של קופסאות התחיל ליפול על הרצפה. מה שיכולנו לקחת איתנו לתוך הכיסים והשקים שבידינו — לקחנו, ואת היתר התחלנו לזרוק דרך החלון החוצה אל תוך הגינה ששם התאספו בינתיים עשרות חיילים, שהתנפלו על המציאה וחטפו מכל אשר בא לידיהם.

עם תום מבצע השלל, המשכנו בהריסת הרהיטים שבבית וכאשר עזבנו את המקום, נותר הבית בחורבן של ממש. אך בזה לא סגי. קבוצה גדולה, כעשרים חיילים בערך, פרצה לתוך אחוזה יפה שבאמצע הפארק שלה התרומם בית יפה ועתיק, כעין ארמון בן מאה שנים, שהיה כנראה ריק מאדם. הוא היה מלא רהיטים עתיקים, נהדרים, בחדרים המרובים שבקומת־קרקע. ובקומה העליונה אליה הובילו מדרגות מלכותיות, על כל הקירות תמונות ענקיות במסגרות מוזהבות של בני הדינסטיה, כנראה; אגרטלים רבי־ערך של שיש וחרסינה עם עיטורים אמנותיים מוצבים בכל חדר וחדר; החלונות הגבוהים מהרצפה ועד התקרה מכוסים בוילונות קטיפה ומשי. הכל כמו בקולנוע. תוך כמה דקות וכל העושר הזה, הרהיטים, הואזות, הארונות המלאים בכל מיני חפצים, המסגרות המוזהבות, הוילונות והתמונות — כל זה הפך לערימה אחת גדולה של שבר והרס.

החיילים שברו את הכל בעזרת קתות הרובים ומוטות ברזל שמצאו על יד האח שהוצבה בכל חדר, ובעזרת הכידונים חתכו, השחיתו וקרעו את התמונות היפהפיות של אבות־האחוזה המכובדים.

במשך כל הביזה החיילים ליוו את ה"מלאכה" בצעקות זעם ונקם ובקללות עסיסיות, והאיצו האחד את השני לעשות את העבודה ביסודיות, עד שהרעש שהקימונו מילא את הבית ופרץ החוצה לתוך הפארק היפה והחורשה אשר מאחוריו.

היה זה פורקן לסבל ולצער על הקרבנות ולסיוט הנורא שהגרמנים האלה אשר בארמונות ואלה אשר בבתים פשוטים, גרמו לכולנו במשך המלחמה הארורה הזאת, ובעיקר לנו היהודים שהשתתפנו בביזה הזאת מתוך רצון ברור לכבות בה את כל האש והזעם שהצטברו בנו, ומתוך רצון לנקום בעושר הנאצי הזה שהשתרע לנגד עינינו.

עד היום אני נזכר באותו רגש של תאוות־ההרס שפעמה בלבי ואינני מתבייש אף לרגע על הפראות שלי אז, כאשר יחד עם אחרים הלמתי בגרזן אשר בידי ברהיטים, קרעתי את הוילונות וחתכתי בכידון את פניהם השמנים והמדושנים של המכובדים הגרמנים האלה. כמוני גם החברים היהודים שלי, שהשתתפו יחד אתי במבצע־ההרס, כפי שכינינו אותו אחר־כך. אוסיף ואומר שהביזה הזאת התמשכה לאורך כל שעות לפני־הצהרים של אותו יום, ונפסקה רק כאשר מפקד הגדוד, הקולונל הרוסי, ציווה להפסיק את המלאכה ולשוב אל המחנה.

למחרת היום, אור ליום ה־8 במאי, השתתף הגדוד בהתקפה אדירה על העיר דרזדן. לא השתתפתי בהתקפה זו היות ושחררו אותי במשרד המטה של היחידה, כדי להכין מסמך שראש המשרד היה חייב למסור למחרת למטה־הכללי של הארמיה. כל הלילה רעמו התותחים ולהקי־מטוסים בני עשרות אוירונים כל אחד, הפציצו ללא־הפסק את העיר. אש ענקית לאורך קילומטרים ולגובה רב, התפשטה מעל לעיר והאירה את כל האזור כבאור יום.

עמדנו המומים וכמעט מהופנטים מהמחזה האפוקליפטי הזה, מהעוצמה הכבירה של ההתקפה מהיבשה ומהאויר. אז לא ידענו עדיין שהעיר הזאת דרזדן נהרסה כבר כמעט כליל לפני־כן על־ידי הפצצות של חיל־האויר הבריטי והאמריקאי.

פתאום הכל השתתק! כמו במגע קסמים — התותחים הפסיקו לרעום, המטוסים נעלמו כלא היו ושקט השתרר בכל השטח. רק להבות המשיכו להתנשא ותמרות־אש ועשן מילאו את חלל־האויר. מדי־פעם נשמעו במעומעם רעשים של התמוטטויות, כנראה של קירות הבתים שקרסו תחתם.

ואז נשמעו מבית המטה צעקות: הפסק אש! הפסק אש! המלחמה נגמרה! הורה! הורה!!! כמשוגעים רצו החיילים מתוך הבית אל תוך המחנה וצעקו בקולי־קולות וחזרו על אותם המשפטים. בין־רגע התחילו החיילים לזרום מכל הצדדים בצעקות שמחה, פה ושם ירו באויר, נפלו אלה בזרועות אלה, התנשקו, בכו וצחקו, התחבקו, רקדו וקפצו כמטורפים במעגלים, בזוגות, כאילו שכולנו יצאנו מדעתנו.

החבריה מצאו איפה שהוא בקבוקי וודקה והתחילה השתיה כשהבקבוקים עוברים מיד ליד וכל אחד לוגם כמה שנותנים לו, שוב צעקות וחיבוקים ונשיקות וריקודים וכובעים עפים אל־על, ואין גבול לשמחה האדירה.

שעה ארוכה נמשכה החינגה כשנחשולי חיילים ממלאים את כל שבילי המחנה ורחובות העיירה. תושבי המקום רובם זקנים ונשים, הסתגרו בבתיהם ולא העזו להוציא את האף, אם כי אף אחד מאתנו לא התעניין עכשיו בהם ולא שם לב אליהם. הבשורה הנפלאה על קץ המלחמה שיכרה את כולנו, עד כדי אובדן התחושה שלמעשה אנו נמצאים עדיין בחזית ומי יודע מה עלול להתרחש.

בגדוד שלנו היינו אז בסך־הכל 4 יהודים: השלישיה שלנו, כלומר שני האחים שניצר ואני, פרטיזנים לשעבר, ועוד אחד שהגיע לגדוד מסמרקנד, ולמעשה לא היה חביב עלינו. בתוך המהומה הגדולה הזאת, בתוך רגעי השכרון שאחזו את כולנו, נעמדנו פתאום — האחים שניצר ואני — ושאלה גדולה בלבנו: אז מה? לאן פנינו עכשיו?! מה מחכה לנו כשנחזור לשם?! ואיפה הוא ה"שם" שלנו?! ואת מי נמצא, והאם בכלל נמצא מישהו שם?!

התרחקנו מהממון הצוהל ונכנסנו אל המשרד שבו אמור הייתי לעבוד, התיישבנו ושתקנו כשכל אחד שקוע במחשבותיו. עצבות אחזה בנו וצבתה את הלב.

הראשון שהתחיל לדבר היה הצעיר בין שני האחים, סלים. אמם ואביהם נספו יחד בראש־השנה 1942, כשהגרמנים בעזרת תושבי המקום שרפו את כל יהודי העיירה הקטנה, קורינץ שמה, לשם הגיעו כפליטים מוארשה עם פרוץ המלחמה, שם ריכזו אותם בתוך בית־הכנסת והעלו אותו באש; והוא אמר: "עכשיו כשהמלחמה נגמרה, ניסע לקורינץ לנקום את נקמת דם הורינו היקרים. המנוולים האלה ישלמו מחיר יקר על מעשיהם". אחריו ספרתי גם אני על התקוה שעכשיו אוכל להקדיש את מאמצי למצוא את אמי ואת אחי ואשתו הנמצאים במצוקה גדולה בעיר דזשמבול שבאסיה התיכונית של ברית־המועצות. אביא אותם אלי ונוכל שוב לחיות יחד. סיפרתי שוב את הסיפור הנפלא של אותו יום־הכיפורים בביאליסטוק, כאשר בחיפושי אחרי בית־כנסת כלשהו כדי שאוכל

להתפלל, מצאתי מנין מאולתר באחד הבתים ושם נתקלתי בבן־עירי, חייל בצבא־האדום, ומפיו נודע לי שאמי, אחי וגיסתי הינם בחיים. הוא לא ידע בדיוק איפה הם, אבל נתן לי את הכתובת של הרב הראשי של עירנו ושל קרוב שלי בצפון סיביר והודות להתכתבות איתם התחדש הקשר ביני לבין אמי. קשר זה נפסק לצערי עקב ההתקדמות המהירה של הארמיה השניה לתוך גרמניה. עכשיו, אמרתי, אעשה הכל כדי למצוא אותם כמה שיותר מהר ולהביאם אלי.

שעה ארוכה ישבנו ושוחחנו והעלינו רעיונות ומחשבות. לבסוף החלטנו שבהזדמנות הראשונה נשתדל לקשור קשר עם החברים שלי מהתנועה, אשר נשארו בעורף והתחילו לפעול, והדי הפעולה שלהם הגיעו אלינו, אם כי במקוטע, כאשר הארמיה שלנו לחמה על אדמת פולין.

ברם, הרבה שבועות חלפו מאותו יום ה־8 במאי, יום סיום המלחמה, שבועות וימים מלאי הרפתקאות, עד שבדרך חזרה הגענו לפוזנן, ורק משם חודש הקשר שלי עם מנהיגי תנועת איחוד "הנוער־הציוני" — "עקיבא", ובעיקר עם חברי הלל זיידל.

ג. ד. מייבסקי

בברלין הבוערת

התעוררתי לשמע קולות ידי, קמתי מהרצפה עליה שכבתי והקשבתי לקולות השגרתיים והמוכרים הללו. תפשתי את ה"פש" (מכונת־יריה) ורצתי החוצה יחד עם שאר החיילים שישנו בחדר. בחוץ עמדו חיילים וקצינים ותוך התלהבות וצעקות ירו באויר.

לאט־לאט, מתוך ההמולה, הגיעה לאזני המלה — קפיטולציה (כניעה), והבנתי שגרמניה נכנעה. זה היה בלילה בין ה־8 ל־9 במאי 1945. המקום היה מחנה אורניינבורג — Oranienburg, כחמישים ק"מ מברלין. רק באותו יום הגענו למחנה אורניינבורג, הידוע לשמצה כמחנה הריכוז הראשון שהקימו הנאצים עם עלייתם לשלטון ב־1933. למעשה לא הספקתי עדיין להסתכל סביבי, כי למחנה הזה הגעתי לפנות־ערב, ודאגתי הראשונה היתה להוריד את הציוד שנשאתי על גבי — ציוד כבד למדידה ששימש את יחידתנו — יחידה למודיעין ארטילרי. כל הציוד שלנו, כולל כלי־הרכב, היה מתוצרת ארה"ב, אשר נמסר לרוסיה הסובייטית כעזרה במלחמה נגד הנאצים. השתייכתי ליחידה של הארמיה הראשונה של הצבא הפולני ע"ש ואנדה ואסילבסקה (סופרת קומוניסטית נודעת), שנוסד ברוסיה והיה בהשראתה ובהשפעתה.

לילה זה שלווה ביריות השמחה לכניעת הגרמנים, היה סופה של צעדה צבאית ארוכה, בה התחלתי באביב 1944, עת שוחררתי ממחנה עבודה אלטייסקי־קראי בסיביר, שאליו הובלתי בעקבות נסיון לעבור את הגבול מרוסיה לאפגניסטן בדרך לארץ־ישראל, אותו בצעתי שנה קודם לכן. באפריל 1944 נענו בקשותי החוזרות ונשנות ושוחררתי מהמחנה הודות להתנדבותי לצבא. הועליתי על רכבת (שאותה בנינו במחנה זה) בדרכי לקבלת מסמכי־השחרור והגיוס.

בתא־הרכבת, שם הייתי עדיין בבחינת עציר, פגשתי שני חברים שהיו עמי בקבוצה שמנתה 8 גברים ואשה אחת, קבוצה שניסתה לעבור את הגבול, וגם הם שוחררו עתה לשם התגייסות לצבא. במחנה המרכזי קיבלנו הוראה להתייצב במטה הצבא הפולני במוסקבה.

שבוע ימים נסענו ברכבת, כאשר כל צידתנו, אותה קיבלנו בטרם צאתנו

לדרך, כללה: לחם, סוכר, תה ודגים מלוחים מיובשים, וגם צידה מעטה זו נגנבה מאתנו בחלקה בדרך, כך שבשלושת הימים האחרונים למסע חיינו על תה ודגים מלוחים — כאשר בכל תחנה היה עלינו לזנק מהרכבת, להשיג מעט מים (מים רתוחים מסופקים בכל תחנת־רכבת) להכנת התה ולריכוך מליחותם של הדגים המיובשים.

ממוסקבה הופנינו לאוקראינה. מקרון הרכבת שהוביל אותנו לאוקראינה ראינו בפעם הראשונה את הארץ השרופה שהשאירו אחריהם הגרמנים, לכל אורך הדרך שנמשכה כששה ימים, לא ראינו אף כפר שלם אחד. כל התחנות היו שרופות, המסילה היתה מתוקנת, אך ראינו שבמסילה המקבילה כל האדנים היו שבורים באמצעיתם והפסים עצמם היו מפוצצים בכל 100 מטר לערך. הגענו לקייב ומשם לברדיצ׳ב.

במחנה צבאי בסמוך לקייב לבשנו מדים פולנים וחולקנו ליחידות. אני סופחתי למודיעין ארטילרי ולכן עברתי קורס מיוחד במטמתיקה וטריגונומטריה; ותפקידי היה להדריך חיילים בתיאוריה של מדידות טריגונומטריות. בשהותנו בקייב נודע לנו בפעם הראשונה מפי יהודים על הגיהינום ששרר בה בזמן שלטון הנאצים, ועל חורבנה של היהדות.

קייב היתה משוחררת מידי הנאצים רק כשלושה חדשים, אך היהודים עדיין לא שוחררו מן הסבל שלהם. חדשיים אחרי יציאת הנאצים מקייב התנפלו האוקראינים על שארית היהודים בעיר ועל הפליטים שהחלו להגיע אליה, ועשו בהם פוגרום.

מקייב המשכתי ללובלין— ולמחנה הריכוז לשעבר מאידאנק, בו היה מרוכז הצבא הפולני. זה היה צבא משונה: רוב הקצינים, במיוחד ביחידות הטכניות היו רוסים (בדרך־כלל ממוצא פולני לשעבר), ורק מדיהם היו פולנים. חלק גדול מהחיילים היו יהודים מתנדבים. היחידה שלנו שהשתייכה לארמיה הראשונה, היתה מורכבת מהאינטליגנטים מבין החיילים, משום שתפקידם היה כרוך במדידות וחישובים טריגונומטריים, חישובים קוליים, מדידות אופטיות ופיענוח צילומי־אויר. הפרדוכס היה בכך שרוב המפקדים הזוטרים היו יהודים והידע שלהם עלה בהרבה על הידע של הקצינים הרוסים (שלא לדבר על החיילים הפולנים).

בסתיו 1944 התקדמנו מערבה ותוך כדי קרבות קשים הגענו לנהר הויסלה, והשתכננו בפרברים המזרחיים של וארשה שהיתה עדיין בידי הנאצים. ממקום הימצאנו בפראגה (שכונה ורשאית שמעבר לנהר) יכולנו, בעזרת המשקפת, לעקוב אחר התקוממות של אזרחי וארשה הפולנים נגד הגרמנים, מרד שבוצע לפי הוראת הממשלה הפולנית הגולה בלונדון; מסיבה פוליטית זו נגזר עלינו לשבת מנגד במשך ששה שבועות ולחזות בטבח שערכו הגרמנים בפולנים, כי לפי הוראות בריה״מ נאסר עלינו לסייע לאזרחי וארשה.

רק ב־12.1.1945 קיבלנו סוף־סוף את ההוראה לזוז — ובקרבות קשים פילסנו את דרכנו דרך וארשה, פוזן ופרנקפורט על האודר, עד שבתחילת אפריל הגענו לפרברי ברלין.

בשלושת חדשי ההתקדמות הללו נערכו קרבות קשים במיוחד. בין פרנקפורט לקיסטרין, שתי ערים על נהר האודר — הקימו הנאצים קו התנגדות חזק מאוד, שהתבסס על הנהר ועל ביצורים מיוחדים. שם נתקלנו בנוער גרמני בגילאים

13—15 שהיה מזוין בטיל ידני נגד טנקים וכן בקשישים גרמנים שגויסו לצבא ונשלחו בחיפזון, כדי לעצור את הצבא הרוסי מלהתקרב לבירת גרמניה. בקרב זה איבדה יחידתנו חיילים רבים, ביניהם הרבה יהודים, ולא יכולנו אפילו להקים להם קבר נפרד או מצבה.

מצידנו פעלו כ־1000 תותחים וקאטיושות שהרעישו במשך ימים את הקו הגרמני, כריכוך לפני פריצת הטנקים וחיל־הרגלים. הרעש היה נורא, האש — אש של תופת. בתחילת אפריל פרצנו את הקו והגענו לפרבריה של ברלין, ושם העמדנו את תותחי ה־175 מ״מ ו־182 מ״מ בזווית כזו שיירו ללא־הפסק לתוך העיר. למעשה שברנו את ההתנגדות הגרמנית באותה שיטה, בה שברו הם את התנגדותה של כל אירופה שש שנים לפני כן. הפגזה והפצצה ויריות בכל כלי־הנשק, ללא־הפסק ובלי שאלות או היסוסים, הצתת־בתים, משקים, שחיטת בהמות ובעלי־חיים, ואז בשני למאי 1945 נכנעה ברלין לצבא הרוסי.

ביום כניעתה של ברלין נסענו לאורך רחוב אונטרדרלינדן — שדרה רחבה שהיתה מלאה בחורבות הבתים שהתמוטטו, כשסביבנו אש ועשן מהשרפות שעדיין השתוללו בעיר. עמדתי זקוף ברכב שלנו — עברנו את שער ברנדנבורג, בעל הסוסים ורכב הנצחון שעליו, משמאלנו הקאנצלראי — מקום מושבו והתאבדותו של היטלר, מימיננו — הרייכסטאג הגרמני שבער באש, אשר מעליו נתלה זה עתה הדגל־האדום.

עצרנו, והנרי פ. החייל היהודי הנוסף ביחידתי (כיום — מהנדס ומנהל בית־ספר מקצועי בישראל) ואנוכי, עמדנו לפני הרייכסטאג הבוער. ואז חשבתי לעצמי — שהנה אני, היהודי המושפל והבזוי שגורלו נחרץ למוות על ידי גרמניה זו — אני עומד כאן לפני מעוז החייתיות הנאצית ההרוס והבוער, ורואה בתבוסתם.

בצהרי השמיני במאי עזבנו את ברלין לכיוון אורניינבורג, ושם קיבלנו את הידיעה על כניעתה הסופית של גרמניה.

משה שדמי

מן השבי — לקראת הגאולה

ליום הגדול והנכסף הזה ציפינו מאז נפלנו בשבי הגרמני. זה קרה עת פלשו הגרמנים לחצי האי הבלקני כשיעדם לפלוש ליוון. בעת ההיא נערכו בארץ עשרות הפגנות לעידוד הגיוס ליחידות העבריות במסגרת הצבא־הבריטי, ובחודש אוקטובר 1940 כבר היו יחידות בכוננות לצאת למצרים ולצפון־אפריקה, כדי לקחת חלק במלחמתנו נגד האיטלקים.

אני גויסתי לקאדר הקורס הראשון של היחידות העבריות לקצינים, סרג'נטים וקורפורלים ושובצתי ליחידת החפרים הארץ־ישראלית הראשונה 605.

הקבינט של צ'רצ'יל החליט לשלוח תגבורת ולסכל את הפלישה הגרמנית ולעצור בעדה ביוון. בנמל הדרומי קלמטה, לאחר שהצליחו הגרמנים לעבור את מיצרי קורינת, נעצרה הנסיגה כשאנו מוצאים את עצמנו על שפת־הים, וכעבור זמן קצר הוקפנו על ידי יחידת צנחנים גרמנים. כך נפלנו בשבי הגרמני. ארבעת שנות השבי התארכו והתמשכו כארבעים שנה.

למחנות העבודה לאוסטריה וגרמניה הובלנו לאחר שהסיעו אותנו בקרונות־משא דרך יוגוסלביה צפונה למחנה קליטה, בסטאלג 18 בלמסדורף. בלמסדורף ציידו אותנו בלבוש חדש ובחבילות של הצלב־האדום־הקנדי. היו אלה חבילות בשר בקופסאות, ריבות, דגי־טונה, שוקולד, קפה, תה, סיגריות וטבק.

העבודה היתה קשה מאוד ובמיוחד זו שבמכרות־הפחם ובבתי־החרושת לנייר, וכך נמשכו הדברים תוך סבל ובדידות. היה זה באמצע חודש דצמבר 1944 כשתבוסת הגרמנים בחזיתות היתה בעיצומה והנסיגה הגרמנית היתה לכן הכרחית, אז החליטו הגרמנים להעביר את מחנות־השבויים ואת הפועלים הזרים לליבה של גרמניה. האות ניתן וזרם גדול של כל קבוצות־עבודה התחיל לנוע בכיוון גרמניה.

לפני שעזבנו את המחנה הלכתי עם חבר נוסף למקום קבורתם של שני חברים שנרצחו על ידי מפקד המחנה בשלזיה הפולנית. סבור אני שלפנינו ביקרו אנשים אחרים, כי מצאנו שם פרחים על קברותיהם הרעננים. בהיפרדנו

מהם ליד קברם נשבענו, כי בבוא היום נעלה את עצמותיהם, אך עד היום הדבר לא נסתייע.

חיל־האויר של ארצות המערב המשיך להפציץ את אזורי התעשיה ועריה, בכדי למנוע את אספקת הנשק והמזון לחזית הגרמנית המתדרדרת.

עשינו את הדרך ברגל, בחורף קשה וקר; רגלינו וידינו קפאו ורבים נשארו במרפאות ובבתי־אכרים בדרך. ההליכה היתה קשה מאוד. בלית־ברירה השלכנו את החפצים שלנו בדרך, מכיוון שהיו מכבידים על ההליכה בברק, בגשם וברוחות.

שמועות התהלכו כי השבויים הישראליים ירוכזו במחנה, כדי שישמשו כבני־ערובה על־מנת לשלול מהם זכויות של הצלב־האדום. במסע זה נתקלנו בקבוצת נשים של פלוגת־עבודה הונגרית וכשעינו של השומר הגרמני הופנתה הצדה, הצלחנו לשוחח עמן במשך כמה דקות. בקבוצה זו מצאתי 6 בנות, חברות "הנוער־הציוני". התחלקנו עם השבויות במנות האוכל שהיו בידינו. חיש מהר הופרדנו שוב על־ידי השומרים שלהן. כעבור שנים אחדות פגשתי בהן שוב בארץ. אולם דרכן לא היתה קלה, כי בדרך ארצה נתפסה ספינתם והן הועברו לקפריסין.

היה זה יום שמש יפה כשצבאות משני הצדדים נפגשו. היה זה היום הגדול בחיי, כשוחררנו על ידי האמריקאים על אדמת גרמניה. לאחר שבוע ימים הוטסנו למחנה־נופש באנגליה. הברקתי למישה* על שחרורי ועל הבנות מהונגריה שפגשתי בדרך. במברק חוזר הוא ביקשני שאציג עצמי בפני בקשטנסקי בפדרציה הציונית בלונדון, וכן עשיתי. כשהגענו לתל־אביב פרץ הקהל שהמתין לנו בשירה וריקודים, דבר שלא יישכח.

* קול.

יוחנן כהן

בדרך אל שרידי השואה

אינני זוכר מה עשיתי ביום הנצחון. בדבר אחד אני בטוח — לא היתה אז שמחה בלבי. מאות מיליוני בני־אדם ברחבי העולם חגגו אותו היום וצהלו משמחה. היתה להם סיבה טובה לכך ומוצדקת.

אינני זוכר כיום כיצד אנו חגגנו את הארוע ההיסטורי הזה — את הנצחון על גדול אויבי עמנו. בלב פנימה היה כאב. "אם אחרי השמדי הצדק יופיע..." — כתב בשעתו ביאליק. ואכן, זה מה שקרה לנו.

במשך שנות המלחמה — ובעיקר בלילות — ניסינו להדחיק את חרדתנו, את פחדינו ואת הדאגה ליקירינו שנשארו שם. עסקנו במלאכת יום־יום והתכוננו לבאות — למאבק על כינון העצמאות היהודית. המשכנו לבנות את ישובינו, להשכים לעבודה ולהוציא לחמנו מהאדמה. הפגנו נגד מדיניות "הספר־הלבן" האנטי ציוני וריכזנו נשק בסליקים תת־קרקעיים. חברינו התגייסו ליחידות הצבא־הבריטי, לחיל־הנוטרים, להגנה ולפלמ"ח. התכוננו למאבק מזוין עם הערבים. ועם זאת ידענו שיום־יום מביא כליה על עמנו. היתה הרגשה נוראה של ידים כבולות, של חוסר־אונים. רק מעטים, ובמאוחר, יצאו בשליחות אל מעבר לקוי האויב — צנחני הישוב. לקראת שלביה הסופיים של המלחמה היה ברור, כי הידיעות על ההשמדה, אשר בתחילה לא רצינו להאמין בהן, אמת הן. סיפורי חברינו מזאגלמביה, אשר פרצו לעצמם דרך ארצה והגיעו לתל־יצחק בתחילת 1944, כרסמו בשארית האשליה.

הנצחון על הנאצים איפשר וחייב מאמץ יהודי וארצי־ישראלי לגלות, להציל, להעלות את שרידי השואה.

באותו יום לא היתה שמחה בלבי. רק רצון להגיע לשם. וקורי אשליה ותקוה — שאולי, אולי עוד אראה את אמי, אבי, אחותי.

באחד מימי אוגוסט 1945 נקראתי לחדר קטן בבנין הועד־הפועל, ששכן אז ברחוב אלנבי. "אתה יוצא היום, אחרי־הצהרים" — אמר לי האיש שמאחורי המכתבה.

היתה שעת בין־ערביים, כאשר המכונית הקטנה שהובילתני, סטתה מהכביש לדרך צדדית. נסענו בכיוון קיסריה. השמש נטתה כבר לטבול בים. בצידי הדרך הבחנתי בבחורים חמושים הרובצים בין גבעות החול, השיחים והעצים. במשק פגשתי מספר מכרים שסיפרו לי, כי הערב מצפים לספינת־מעפילים הראשונה מאז פרוץ המלחמה.

לאחר ארוחת־הערב ירדתי אל דיונות החוף. נאמר לי לחכות שם. הנחתי לידי את תרמילי וישבתי לנוח מיום מלא רשמים. הערב כבר ירד. הים השחיר ורק הגלים הלבנים התנפצו אל החוף. כעבור שעה קלה הבזיקו אותות מכיוון הים. הדיונות שמסביב כאילו קמו לתחיה. דמויות החלו לנוע במהירות לעבר הים. קולות נשמעו ונבלעו בחשיכה. הבחנתי בצללית של סירות שהחלו להתרחק מהחוף.

באותו הרגע צמחה לידי דמות אדם. שאול אביגור שם ידו על כתפי ואמר: "חזק ואמץ, יוחנן". לחצנו ידים. נטלתי את תרמילי וירדתי בעקבות שני מלווים אל הסירה.

שטנו כרבע שעה מבלי להוציא הגה מפינו. הדממה הופרעה רק על ידי המשוטים הטופחים במים. עכשיו ניתן היה כבר לראות את צלליתה השחורה של הספינה. עוד כמה דקות ואנו לצידה. נטלתי את תרמילי ועליתי בסולם על סיפונה.

היה מוזר להביט לפתע מעל סיפון זה אל רצועת החוף השחורה, המנומרת אורות ישובים. זרקורי המשטרה הבריטית מאזור חדרה סרקו באלומות־אור לבנות את הסביבה. הרחק מצד שמאל ניתן היה לראות את צללית הכרמל. הספינה ניטלטלה קלות.

לפתע נשתלטה עלי הרגשה כבדה מנשוא ודחף פתאום, "לצאת מכל העסק הזה", לחזור לחוף, להישאר בארץ, בבית, בין החברים. וכי לאן אני הולך, עברה מחשבה במוחי, לארץ שהפכה גיא־הריגה וקבר־ אחים לעמי? שבה נערך גם עתה, כבר אחרי המלחמה, בימים אלה ממש, פוגרום נוסף נגד שרידי היהודים, בעיר קראקוב; למדינה שמשטרה ילך כנראה בדרכיו של סטאלין, על כל המשתמע מכך: התנכלות לפעילות ציונית, לעליה. וכי מה אמצא שם? קברים, צללי־אדם, הרס כל הזכרונות, התקוות והאשליות. ומה אני משאיר מאחורי? ידידים, משק שהייתי בין מייסדיו, תנועה שהיתה ביתי הרוחני, מולדת... גם את תעודת הזהות המנדטורית המאשרת זהותי הארצישראלית. האוכל לחזור? מתי וכיצד?

מהרהורי הוציאה אותי נהמת מנוע הדיזל. את הספינה אחזה טלטלה עזה. העוגן הורם ברעש מתכתי והספינה ניתקה ממקומה.

על הסיפון הבחנתי עכשיו באוצר שמזמן לא ראיתיו — ארגז מלא תפוחי־עץ. ריחו של הפרי, שלא טעמתי ממנו שנים מספר, עלה באפי כדרישת־שלום מימים רחוקים וטובים. נגסתי בתיאבון ולפתע הרגשתי כי קיבתי עולה לגרוני. מאותו רגע "המר והנמהר" ובמשך שלוש יממות "הקאתי את נשמתי" ורק ביום הרביעי עליתי על הסיפון ומילאתי ריאותי באויר ובריחו הנפלא של הים. שתיתי תה חריף ומתוק מכוס עבת זכוכית והעולם שוב היה נפלא.

הספינה שעליה שטתי שמה היה נוטונו ומשקלה 60 טון. יוסקה, איש גינוסר,

היה מופקד עליה והוא שהביא לחוף קיסריה את 30 המעפילים. צוות הספינה היה מורכב משמה ספנים איטלקים שהאכילונו מקרוני הטבולים במרץ עגבניות סמיך ובבשר המטוגן בשמן ריחני, ואילו יוסקה האכילני בסיפורי נפלאות על איטליה ובנותיה. אחרי־הצהרים הבחנו בשלוש אניות־מלחמה בריטיות. היינו אז באזור האי כרתים ונכנסנו להסתתר באחד המפרצים. שהינו שם יום נוסף לצורך תיקוני המנוע שלא היה מן הצעירים ביותר. כעבור שמונה ימי הפלגה התחלנו להתקרב לחופי איטליה. מפי יוסקה נודע לי כי יעדנו נמל בארי. רקמתי במוחי תכניות מסעירות: אמבטיה ומטה לבנה. לפנות ערב נכנסנו לתחומי הנמל וכעבור שעה קלה נקשרנו לאחד הרציפים.

נשמע קול צעדים כבדים. סוליות מסומרות. דמותו של חייל בריטי צצה מעלינו אבל החשש נמוג בהישמע "אהלן" מוכר. עתה הבחנתי גם בתג הבריגדה על שרוולו. יוסקה ואני עלינו על הרציף והלכנו בעקבות החייל. בשער הנמל לא עצר בעדנו איש. אחרי הליכה קצרה הגענו ל"מועדון החייל העברי". יהודה ארזי ועוד מספר חיילים קיבלונו בלחיצת ידים וטפיחות על הכתף. עד שעה מאוחרת שוחחנו על המתרחש בארץ ומפיהם שמעתי על פעילות הבריחה באירופה.

בבוקר שלמחרת יצאנו לדרך במשאית של הבריגדה, ולאחר נסיעה של יומיים בנוף משגע של סתיו איטלקי, הגענו לוונציה. איזה יופי! בלעתי בעיני ובכל חושי את הפיאצה, הקתדרלה, הארמונות, הגונדולות! יומיים נוספים עשינו בכפר סמוך, מוליאנו, שם חנו מספר יחידות עבריות. קיבלתי מדים, תעודת־חייל ושוב יצאתי לדרך, צפונה. גמעתי בעיני את הנוף המופלא של אלפים המתנשאים משני צדי העמק. שוב נתעכבתי, בטרביזיו, שם חנתה פלוגה ארצישראלית בפיקודו של המייג'ור סחרוב, וכעבור יומיים הצטרפתי לשיירת חיילים בריטים שעשו את דרכם לאוסטריה. דרך ווילאך הגיעה השיירה לגראץ. שם "ערקתי" מהשיירה והלכתי למלון שכתובתו נמסרה לי על ידי יהודה ארזי. את מרדכי סורקיס* מצאתי בחדרו הקטן.

דיברנו על המשך דרכי, על סדרי עבודה ותקשורת, על דרכי המימון, על הצורך בקיום נוהלי מחתרת. ידעתי כי פעולתנו תהיה במעקב, הן מצד הבריטים והן מצד שלטונות פולין "העממית־הדמוקרטית". בנוסף לתעודת הרפרטריאנט של הצלב־האדום, קיבלתי בגראץ גם כינוי מחתרתי פנימי, שליווה אותי מאז שנים ארוכות — "גדעון".

בגראץ נתקלתי גם לראשונה במציאות של שארית־הפליטה. נעלמו כלא־היו נופי איטליה וחוויות המסע, נתנפצו גם הדימויים של שארית־פליטה, אשר כולה כאיש אחד חותרת במלוכד ובאחוה לנטישת הגולה ולעליה. לא כך נגלתה המציאות לעיני.

ביקרתי בלאגר של אונרא, בבית ענקי, אפל ומזוהם, המאכלס בין קירותיו אלפי פליטים — יהודים ולא־יהודים — ואלה האחרונים, רובם ככולם פאשיסטים שאינם רוצים לחזור לארצותיהם — פולנים, יוגוסלבים, הונגרים. הימים — ימי ספטמבר והרוח הקרה חודרת דרך חלונות חסרי שמשות. צפיפות איומה וריחות קשים, מחלות ומגיפות. חוסר כל פרטיות. הלבוש דל ואין שמיכות להתכסות

* איש הבריגדה, ראש "המרכז לגולה", מפקד הבריחה באירופה.

בהן בלילה. הרעב מציק. המזון של אונר״א דל ביותר — לחם ושימורים.

טרם עברו שלושה שבועות מאז יצאתי מהארץ, קיבוצניק צעיר ותמים שעולם מושגיו יונק עדיין מתורת תנועת־הנוער, ולבו מלא אהבה לאלה ששרדו מהנוראה בשואות, והנה כנגד עיני מציאות חדשה, דמות אדם שלא הכרתי מעודי ולא האמנתי בקיומה. אדם שמחנה־הריכוז, הגיטו, המלחמה והזועות לימדוהו ״להסתדר״, ובכל דרך אפשרית, ולוא גם על חשבון הזולת.

וכך כתבתי כעבור ימים מספרי לחברַי:

״אין כאן איש שכולם יתנו בו אימון. חשדנות, זיוף, גניבות, עסקים־שחורים — זו תופעה כללית. אנשים התרגלו ״להסתדר״. יש כבר ״מתעשרים״ חדשים. הצרה היא, כי הדבר פוגע בנו ובעבודתנו. הספקולנטים הורסים כל חלקה טובה, חוסמים לנו דרכים בגבולות, מלשינים ומוסרים. ואינך יכול לעשות נגדם דבר. ובצד הספקולנטים השבעים — אנשינו הרעבים. בשיחת אחד הקיבוצים, שם דנו על בעיות מזון ונעלים (והייתי ברצון מזמין את כולכם להקשיב לשיחה מזעזעת זו. מה חוורות בעיותנו, מה פנטסטיים התקציבים שלנו ומה ריקות ההצהרות המילוליות על עזרתנו לגולה!) אחת הבחורות התפרצה: כל אחד מבחורינו היה פרטיזן! האם יכלה להתקיים עבורי בעיית אוכל או בגד לוא היה לבדו? כבר היה מסתדר! ואילו אנחנו יושבים כאן ביחד ומצפים לגאולה, מידי מי?!— ואף־על־פי־כן הם יושבים ומחזיקים מעמד בכוח משמעת מוסרית. ושאלה היא רק עד מתי יעמוד להם כוח־הסבל, מתי תפקע סבלנותם, האם לא ידרדרו אף הם במדרון הספוקולציה? חברים, העזרה דרושה מיד! מזון, בגדים, נעלים, שמיכות, כסף!״ עד כאן קטע מתוך מכתבי.

ביום שלמחרת נפגשתי בחדרו של סורקיס עם יונה רוזן (מצנחני הישוב, איש מעגן) שעמד לחזור באותו לילה לבודפשט. יצאנו לדרך בקרון־משא של רכבת שעשתה דרכה בכיוון האזור הנתון לפיקוח רוסי. ירדנו בתחנה קטנה, שם חיכה לנו כבר מורה־דרך. צעדנו כשבע שעות בדרך הררית, מכוסת יערות עד שהגענו למחסום. החייל הרוסי ביקש לדעת היש בידינו ״דוקומונט״, וגם העמיד פנים כמי שיודע לקרוא את הכתוב בתעודה. את הבעיה פתרו כמה סיגריות. עם בוקר היינו כבר בתחום הונגריה, ב״נקודה״ של הבריחה.

זו היתה פגישתי הראשונה עם אנשי הארגון, שהפך את הסיסמה ״מדינה־בדרך״ לממשות חיה, לתנועת־המונים שהניחה יסוד למדינה; עם ארגון מחתרתי שפעיליו האלמונים שימשו נציגי מדינה־בדרך, שאירגנו את אזרחיה־לעתיד, נתנו להם הוראות, הנפיקו תעודות ואשרות־מעבר; ניהלו משא־ומתן עם שומרי גבולות וקציני משטרה זרים; הובילו בדרכים ״ירוקות״, במשאיות סובייטיות ובריטיות את ״עמך״ על זקניו וטפיו — והם אנשי ״הבריחה״ בעצמם — שרידי השואה, רובם ככולם חניכי תנועות־הנוער־החלוציות, אשר שרדו מהשואה, מהגיטו, מהמחנה, משורות הפרטיזנים.

עכשיו ראיתים ב״נקודה״, שרועים על דרגשי־עץ לאחר לילה של העברת קבוצות נוספות דרך הגבול. ״הנקודה״ היתה בית קטן בן קומה אחת. בחדריו שררה אנדרלמוסיה לא קטנה. במגירות השולחנות התגלגלו טפסי תעודות וחותמות. על השולחנות שיירי־אוכל. הכל נשא אופי של ארעיות, של נכונות לתזוזה. עיני

הבחורים העייפות נדלקו כאשר שמעו את זהותנו. היתה שעת התרגשות — שלהם ושלנו.

בערב הגענו לבודפשט. שמחתי לפגוש שם את יהודה ("אריה") תלמי (אז: פירדי), וגם לישון, לראשונה מאז צאתי את הארץ, במיטה של ממש. בודפשט היתה הרוסה ואחוזת־חרדה מפני חמדנותם של המשחררים הסובייטים, אבל לעולם לא אשכח את ארוחת־הבוקר הנפלאה בבית קפה נחמד ששרד עומד על תלו.

בבודפשט פגשתי גם את חברי־התנועה, אשר מסרו לי ידיעות ראשונות על גורלם של מכרים משותפים, על חברי תנועתנו ומשפחותיהם. שלושה ימים התעכבתי בבודפשט ובלילה יצאתי ברכבת לברטיסלבה. שם חיכתה לי מחדש חוויית־הפגישה עם סבל הפליטים. הפעם במלון "ילין", אשר ידע בעבר זמנים טובים יותר. במקום שאיכלס בימים כתיקונם כ־150 אורחים, הצטופפו עכשיו כאלף בני־אדם, גברים, נשים, ילדים, על מטלטליהם הדלים, בתוך זוהמה נוראה. לוי קופלביץ (ארגוב) ציידני בתעודה חדשה, הפעם של אזרח פולני החוזר למולדתו ממחנה־הסגר. רכבת גדושה נוסעים, מהם רבים על המדרגה שמחוץ לקרון, הובילה אותי אל הגבול הפולני. ב־5 לאוקטובר חציתי את הגבול, עברתי ביקורת קצרה ולמחרת הגעתי דרך קטוביץ ללודז', שהפכה למרכז שארית־הפליטה ולמרכז־הבריחה.

לודז', על ארובותיה העשנות והמתנשאות אל־על, על שמיה האפורים, על רחובותיה ובתיה, קידמה אותי ללא חיוך.

חזרתי לעיר הולדתי, בה גדלתי ולמדתי, חייתי את חיי־התנועה, בה חיה משפחתי, יקירי, וקהילה תוססת, בת רבע מיליון יהודים. חזרתי ומצאתיה זרה ומנוכרת. בניניה עומדים על תלם, אך לבה נעקר מתוכה. וכך גם אמי, אבי, אחותי — זכרונם הקדוש לברכה.

שמואל מאירי

בבריגדה — פגישות ראשונות עם ניצולים

להודעתו הדרמטית של וינסטון צ׳רצ׳יל בבי.בי.סי. על הנצחון, האזנתי בהיותי בבארי, בדרומה של איטליה, במחנה־החלמה לחיילי הצבא־הבריטי שנפצעו בחזית. צפופים עמדנו שם, חיילים רבים מארצות האימפריה הבריטית, בנאפ״י — הוא השק״ם האנגלי — ובדריכות עצומה הקשבנו לקולו הבוטח של הארי הזקן, אותו רגילים היינו לשמוע לעתים מזומנות בקול רועם וזועם לארכה של המלחמה, אשר הכריז — והפעם בנימה מובהקת של התרוממות־רוח — על כניעתה של גרמניה לבנות־הברית, ועל סיומה של מלחמת־העולם־השניה.

לרגע השלך הס באולם, אולם עד מהרה הוא הפך להתפרצות שמחה שלא תשוער וקריאות הידד והוֹרָה הדהדו בחלל. מזה חדשים רבים ציפינו לרגע זה מתוך בטחון גובר והולך כי קרוב הוא, באשר מזה זמן רב הלכו הגרמנים ונסוגו מפני צבאות־הברית, אף כי המשיכו להילחם בעקשנות רבה על כל שטח ועמדה, בחזית המערב והמזרח כאחד. כבר בעת שיצאנו, גדודי הבריגדה, היא החטיבה־היהודית־הלוחמת של מתנדבי ארץ־ישראל שבמסגרת הצבא־הבריטי, לחזית שבצפון איטליה — היה זה במחצית מרץ 1945 — כבר אז חששנו שמא תסתיים המלחמה עוד בטרם שנגיע לחזית ולא יעלה בידינו ללחום פנים־אל־פנים ברוצחי עמנו; ומה זעמנו על הפיקוד הבריטי לא רק על כך שהשהה במשך שנים את הקמתה של הבריגדה, אלא שגם אחרי כינונה המשיכו הבריטים לאמן אותנו בשקט הסטואי שלהם ובאיטיות מופרזת, כמנהגם מזה דורות, כאילו שעמדנו בתחילת המערכה ולא בסופה. כך על־כל־פנים הצטייר הדבר בעינינו.

אולם רק בהיותנו בחזית, ומאוחר יותר כאשר הוקם צה״ל, הבינונו שהאֵמון הממושך והמפרך בו התנסינו, היה חיוני ליעילות לחימתנו ולאופן פריסתנו ועמידתנו בחזית. אלא שלנו — כאמור — ״בער״, כי בנפשנו היה הדבר ללחום באויב מוקדם ככל האפשר.

זוכר אני שבעת התגייסותנו לצבא, במחצית 1942, בעת שרומל עמד כבר קרוב לאלכסנדריה וסכנת פלישתם של צבאותיו לארץ היתה מוחשית מאוד, רצינו מהר־מהר לצאת את סרפנד (היא צריפין של ימינו) ולוותר על אימוני־הסדר

והמסדרים שהלעיטונו בהם שם ללא הפוגות, ובמקום זאת להתקרב לחזית. אך לא כך גרסו האנגלים. הפיקוד המקומי המשיך בעבודתו "לפי הספר" ובהתאם לתקנות שלפיהן אין להיחפז באימונים, וקו זה תאם להפליא את היחס הקר והעוין בו התייחסה ממשלת בריטניה לשאיפותינו הלאומיות. כזכור, לא חלה בימים ההם, ימי המנדט הבריטי על ארץ ישראל, כל חובת־גיוס על תושבי הארץ, ולכן מי שרצה להשתתף במלחמה, חייב היה להתנדב לכך, אך בתור מתנדבים ניתנה לנו האפשרות לבחור את היחידה אליה שאפנו להסתפח. היתה זו ה"הגנה" שכיוונה את יעדי ההתנדבות ובהתאם לכך התנדבנו, יחד עם רבים אחרים, לגדוד התותחנים, ובתור כאלה הגענו לסרפנד לאימוני טירונות.

בתום האימונים התברר שהפיקוד העליון הבריטי לא השלים עדיין עם הרעיון שבידי בחורי ישראל ניתן כבר להפקיד תותחים, ומשום כך תבעו שנחליף את התנדבותנו לתותחנים ליחידה אחרת, כגון תובלה, הנדסה ושרותי־עזר אחרים, ושנחתום על הסכמתנו לשינוי זה. אנו סרבנו — והיה זה בפקודת ה"הגנה" ובתיאום ישיר עם משה שרת — ולכן ריתקו אותנו הבריטים לסרפנד, מבלי לאפשר לנו לצאת משם, למשך 6 חדשים, ושם העסיקו אותנו בגידול ירקות ובשרותים שונים, בו בזמן שבמצרים ארעו כבר התנפלויות על חיילים בריטיים ברחובות הערים, מאחר והמצרים בטוחים היו בנצחונו של רומל שעמד להזיז את כוחותיו לעבר ארצם.

פרשת התנדבותנו לתותחנים זכתה למאמצים דיפלומטיים של הסוכנות, והודות לכך ובעזרת עמידתנו על זכויותינו, הוכתרה הפעולה בהצלחה ואנו יצאנו מסרפנד לאימוני תותחנים בצפון הארץ.

ב־1944 לאחר ששרתנו ביחידות נפרדות ברחבי המזרח התיכון, כאשר סוף־סוף, בתום מאמצים מדיניים בלתי נלאים, החליטו הבריטים על הקמתה של הבריגדה, רוכזו הגדודים השונים שעמדו להרכיבה בבורג'־אל־ערב, מזרחית לאלכסנדריה, ולאחר תקופה קצרה של התארגנות יצאנו באניות אחדות מאלכסנדריה בכיוון איטליה, תוך שמחה וסיפוק שסוף־סוף אנו מתקרבים ליעדנו.

באניות הדהדו קולות שירה והתלכדו מעגלי־ריקודים — והיה זה לאחר ששמענו בלב ים את רדיו ברלין המודיע על יציאת הבריגדה לחזית איטליה, בתוספת "הבטחה" לטפל בנו בדרך... ואז שאלונו הבריטים שהפליגו יחד עמנו: "מה שמחה זו?". ובשמעם את תשובתנו הפסקנית, כי רצוננו ללחום בגרמנים, הביטו עלינו ביותר משמץ של תמיהה.

ואמנם זכינו להילחם בהם על נהר הסניו, ואף להכות בהם ולקחת מהם שבויים, אולם גם לנו היו אבדות בנפש — חללי הבריגדה קבורים בראוונה שבצפון איטליה — וגם פצועים לא מעטים נותרו לנו.

באותו יום נפלא של ה־8 במאי נמצאתי אפוא במחנה ההחלמה בבארי, אליו הופניתי לאחר שהייה של 3 שבועות בבית־חולים צבאי בטראני, עיר קטנה שבקרבת מקום, לשם הוטסתי פצוע מפורלי שבצפון. ממחנה החלמה זה עמדתי לשוב ליחידתי.

היו במחנה זה חיילים מכל הקשת הרבגונית של האימפריה הבריטית: אנגלים, הודים, סיקים, קנדים, דרום־אפריקאים, פולנים, יוונים ואחרים. מיד לאחר ההכרזה

התחוללה במחנה הילולה עצומה, השמחה פרצה גדרות והקיפה את כולם. הנאפ״י פתח דלתותיו לרווחה והבירה חולקה חינם אין כסף, ולאחר שתיה־כדת יצאו רבים העירה לאכול ולשתות, לעלוז ולהתהולל.

ברגעים הראשונים של אותה הודעה היסטורית, הייתי כאחד מן הקהל העצום הזה של צעירי העמים השונים שכולם הקדישו שנים לא מעטות מחייהם למלחמה זו, מרביתם היו רחוקים — כמוני — מביתם, ורבים מהם — מולדתם היתה בשנות המלחמה תחת כיבושו של האויב. אולם כעבור שעה קלה חל מפנה חמור במצב־רוחי. הנה — אמרתי לעצמי — כל אלה שמסביבי ישובו אל משפחותיהם ואל ארצם, גם אם אלה ניזוקו לא מעט בגוף ובנפש, ואנו — היכן משפחותינו, היכן בני־עמנו?

אמנם, את האמת המרה מלענה ידענו מזה שנתיים ויותר. בכל אותה תקופה שבה שהינו באיטליה והתקדמנו צפונה בעקבות האויב הנסוג, מצאנו פליטי חרב, יהודים שהצליחו להסתתר ומפיהם ומן הידיעות שהגיעו לארץ או לארץ חפשית כלשהי, או באמצעות מכתבים מרומזים שהגיעו מרומניה ומארצות אחרות, ידענו מה ארע שם ומה עלה בגורלה של יהדות אירופה, ובמיוחד בריכוזים שבמזרחה, שם התגוררו לפני המלחמה מיליוני יהודים.

עתה עם פרצי ההוללות והשמחה הטבעית שמסביב, צפו ועלו לפני השאלות המחרידות האלה שבאחת השביתו את שמחתי ומנעו ממני להצטרף למעגלי אלפי הרוקדים שהציפו את רחובות בארי ואת ככרותיה. סבבתי בין העולזים כשאני עצוב ותפוס־הרהורים, ולאורך כל אותו היום והערב התהלכתי מָשמים וקודר, כאשר הכל מסביב, במחנה־הצבאי ובעיר האיטלקית, חוגגים את הנצחון המזהיר. לבסוף, בשעת ערב מאוחרת חיפשתי לעצמי פינה שקטה בה אוכל להיות לבדי, ולא מצאתי. מגורינו היו באהלים והתאורה בהם דלה, והנאפ״י היה — כאמור — תפוס וסואן. היה במחנה בנין עץ דו־קומתי של אנשי ״חיל־הישועה״ הנוצרים (Salvation Army) שבדרך־כלל היינו מדירים משם את רגלינו. הצצתי לתוכו. בקומתו הראשונה היה מזנון, אך גם הוא היה גדוש חיילים, אף כי שם לא ניתן היה להשיג משקאות אחרים, פרט לתה או קפה בתוספת עוגות. ידעתי שבקומה השניה קיים חדר־ספריה שהוקדש לקריאה, עיון וכתיבה, אלא שבשעה מאוחרת זו הוא היה כבר סגור. בכל־זאת עליתי במדרגות ומולי הופיע כומר נעים־סבר, ולאחר ששמע את אשר אנכי מבקש — פתח לפני את החדר בו התבודדתי עד חצות. הייתי יחידי בחדר ושם ישבתי לכתוב מכתבים לרעייתי שרה, שהיתה בין מתנדבות א.ט.ס. ושרתה בג׳ניפה שבמצרים, וכן לידידים בארץ, ובין היתר רשמתי טיוטה ראשונה של שיר שנולד מאותה תחושת בדידות ושכול (״ביום הנצחון״), אשר פורסם ב־25.5.45 בעיתון היומי של החיילים העברים ביבשת אירופה ״לחייל״.

למחרת בבוקר אצתי אל הקצין האחראי וביקשתי לשחררני ולהחזירני לגדודי שבצפון. הדבר לא ניתן לי בו ביום וחלפו עוד ימים עד שעזבתי את המקום למחנה־מעבר, ורק ממנו הפלגתי צפונה. הדרכים באיטליה היו עדיין משובשות והתחבורה האזרחית כמעט ולא פעלה ועקב זאת עשיתי את דרכי מבארי לראוונה באניה, ומשם הגעתי ברכב צבאי אל גדוד התותחנים אליו השתייכתי.

את גדודי הבריגדה מצאתי בתסיסה, הכל היה כמרקחה. לא ידענו מה יועידו

לנו עתה לאחר הנצחון, ובינתים הועסקנו בפעולות שיגרה שבוצעו תוך הקפדה על משמעת צבאית תקינה; התסיסה הפנימית לא צמחה על רקע תביעות אישיות, כגון תאריך השחרור מהצבא, אלא על השאיפה הכבירה שלמענה התנדבנו, לפגוש את שארית הפליטה. לאורך שנות המלחמה קננה בלב כולנו ציפיה מתוהה ודריכות גואה לקראת הרגע הגדול, בו נוכל לעזור בשחרורם ובשיקומם של אחינו, אשר ישרדו מן התופת הנאצית. אין ספק שלולא אתגר נכסף זה, לא היינו מצליחים לעמוד בדרך החתחתים הארוכה מראשית ההתנדבות ב־1939 ועד לסיומה של המלחמה ב־1945.

נזכר אני בדברים שאמרתי שבועות אחדים לפני כן למסובים בליל־הסדר של פסח תש"ה, אותו ערכנו בחזית, בשדה הפתוח מול הבזקי יריות התותחים, דברים שהביעו נאמנה את רחשי לבו של ציבור החיילים; "במשך המלחמה ישבנו בכמה סדרי־פסח בארץ או בשכנותיה, אך לא היתה בנו הרגשת חג ולא זכינו לשמץ של נוחם, כי הידיעות משם — ממקור האומה ההולכת ונשחטת, הולכת ונחנקת בטרבלינקה ומאידנק ושאר בתי־מטבחים ברחבי אירופה — הלכו וקדרו מיום ליום, ואנו ישבנו שלא באשמתנו וחרף תביעותינו הנחרצות, מבלי שיכולנו להגיב בנשק, בשדה־הקרב.

ורק עתה, כאשר ניגלה הלוט ורובה של אירופה משוחררת, כאשר האמת המחרידה בדבר השמדת שליש מעמנו ברורה בכל תהומיותה ואכזריותה, רק עתה ניצבים אנו פנים־אל־פנים מול הגרמנים. רק היום קם הדבר והיה לממש — בריגדה עברית על דגלה, בחזית, ככל העמים.

ואם יש תחולת ואחרית לישראל, הרי אלה טמונות בתקוה ש"הספר־הלבן" ייקרע ותוקם העצמאות היהודית בארץ ישראל. ואם יש שמץ של סיפוק בחיינו, הרי שהוא מתבטא בכך שבליל־סדר זה אנו משלחים את כדורינו, כדורי־מוות, על ראשו של האויב מספר אחד של עמנו, הגדול בכל האויבים שקמו עלינו מאז היותנו לעם".

עתה עם סיומה של המלחמה התפרסה הבריגדה בצפונה של איטליה, לרגלי האלפים, בטרביזיו השוכנת בצומת דרכים המחברת שלוש ארצות: יוגוסלביה, אוסטריה ואיטליה. התותחים נדמו ותנועת המונים רב־סיטרית התערבבה בשיירות הצבא שנעו דרומה וצפונה. הבריגדה חנתה בפרשת דרכים חשובה זו והודות לכך היינו עדים למחזה עצום של גדידה רבגונית של בני עמים שונים, אלפים ורבבות עברו על פנינו כבר בימים הראשונים שלאחר תום המלחמה. אנשים נדדו לכל עבר: היו אלה משוחררים מן השבי, מהקרבות ומן המחתרת; הלכו יוגוסלבים ופולנים לביתם בצפון־מזרח, צרפתים שרכו דרכם לצפון־מערב ומאו־ששים הדרימו איטלקים ויוונים, בשיירות ענק משכו לכל עבר מגרמניה ברכב וברגל — ואנו עמדנו ועינינו כלו לראות את אחינו, אך אלה לא נמצאו בשיירות הארוכות הללו.

על אם הדרכים עמדנו ולבנו כאב, כי את בני עמנו לא מצאנו. ואז — מיד עם ראשית ימי השחרור — נקט ועד הבריגדה ביוזמה נועזת לצאת אל מחנות הריכוז באוסטריה וגרמניה ולהתחיל בחיפושים אחר שרידי היהודים, אודים מוצלים מן השחיטה ואש־התופת הנאצית. ואכן החלה המציאות להשתנות

באורח קיצוני: כל מכונית שיצאה (ביוזמת השולחים, ללא רשיונות ואישורים, בתעודות מזוייפות ועל אחריות המבצעים בלבד) הביאה עמה עשרות פליטי חרב, חולים, תשושים ונדהמים מן הנס שראו עיניהם: חיילים יהודים ומגן דוד על שרוולם, הבאים להצילם.

הוקם מחנה גדול של אלפים והאתגר ומטרת השנים של ציפיה התבהרו לחלוטין: לאסוף, לארגן, לצייד, לרפא, להאכיל ולרכז רבבות ולהעלותם לארץ. ועוד באותם ימים ראשונים זכינו לחוויה גדולה נוספת, כאשר למקום ריכוזנו ולמחנה הראשון של שרידי השואה שבטפולנו, הגיעה משלחת הפרטיזנים שחדרה מיערות בילורוסיה דרך רומניה ויוגוסלביה והגיעה אלינו לשם הקמת הקשר ולבניית הגשר של קווי בריחה ממזרח למערב. אז הורגשה משמעותה העמוקה של אהבת־אחים ואחוות־הנשק היהודית שנוצרה בין הפרטיזנים מפולין ושרידי לוחמי הגיטאות, עם חבריהם הלוחמים מארץ ישראל.

עם בואם התאספו במהירות ובאורח ספונטאני אלפי חיילים מכל היחידות מסביב ויחד עם אלפי שרידי השואה שהיו כבר במקום נערכה קבלת פנים מסעירת לבבות לנציגי הפרטיזנים. במעמד מרגש זה נכרתה הברית בין הלוחמים היהודים להמשך המאבק לעליה ולהקמת המדינה העצמאית; בסיומו של מפגש היסטורי זה לימדו הפרטיזנים את כל החיילים את שיר הפרטיזנים "אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה" — באידיש — וכל קהל האלפים שר אותו בהתפעמות לב ועינינו לא עצרו את דמעות ההתרגשות שהביעו את כאב השכול והאבדון ואת תקוות התקומה גם יחד.

המשלחת הזאת של הפרטיזנים כללה את אבא קובנר, לידובסקי ואת חברנו ניסן רזניק ועוד אחד מראשי המורדים, הוא חיים לזר. עוד באותו ערב הזעקנו את כל חברינו הפעילים מיחידות הבריגדה וכן את אלה שהגיעו עם זרם הניצולים ממחנות, לפגישה ראשונה בטרביזיו. היה זה ניסן שסיפר על לוחמי המחתרת ועל חברינו בפרט, בגיטאות ביאליסטוק, וילנה, וארשה ובנדין ובפלוגות הפרטיזנים בליטא, פולין, בילורוסיה ורומניה. בפגישה זו גם השתתפו חברינו חיים חרצק ושלמה שנצר (נצר) שניצלו מן המחנות והגיעו לטרביזיו עוד לפני כן.

ראוי לציין כאן כי רק לאחר שנים, כאשר ניתן היה לסכם את פעולתה של הבריגדה, התברר דבר אשר לכאורה נראה כפרדוקס והוא, שחרף מעשיה והישגיה הגדולים במשך ימי המלחמה והשתתפותה הפעילה בשדה־הקרב, הרי שאת תפקידה העיקרי יישמה הבריגדה דוקא לאחר המלחמה, בתקופה שבין סיום הקרבות ועד לפירוקה; כי בתקופה זאת היא זכתה להגשים את מרבית מאווייה: הצלה, עליה ב', חינוך, ליכוד כוחות וחישול כלים לקראת הקמת המדינה, וכל הפעולות הללו — ליגליות בחלקן ורובן בלתי ליגליות (מנקודת השקפתם של מפקדי הצבא וראשי המדינות) — התנהלו ביוזמתו ובהדרכתו של ועד הבריגדה.

מחנה הניצולים בטרביזיו נעשה מעתה למקום המפגש היומיומי של החיילים, ולמעשה הפכו מעתה החיילים והניצולים למחנה אחד. כל אחד חיפש קרובים, כל אחד חיטט ברשימות הניצולים שהחלו להגיע ולהתפרסם, בפינות שונות של הבקעה העצומה בין ההרים, עטופת הירק ועצי האורן הרבים, ישבו חבורות חבורות ושאבו ידיעות זה מזה, ובעיקר שטפו הסיפורים האישיים על הזוועות שחוו הניצולים בדרכם האחרונה מהבית שנהרס, מן הגיטו ומחנה ההשמדה, עד

לרגעי ההצלה. התנהלה מערכת מסועפת של חיפוש קרובים, והרשימות של ניצולים מן המחנות, היערות, הרפטריאנטים הראשונים מהשטחים הרוסיים, ממנזרים וממקומות־מחבוא, הועברו מארץ לארץ, ממחנה למחנה.

לרבים מבין יוצאי עירי פלונסק שימשתי באותם ימים מקשר ומגֵלה של אחים וקרובים, וכן פגשתי בטרביזיו באחדים מבני עירי ומסביבתה ששרדו, ומפיהם שמעתי לראשונה על גורל בני משפחתי: על אבי שנפטר ממחלה בגיטו עוד לפני החיסול, על אמי שמצאה מסתור בצד הארי של וארשה, בשכונת ז׳וליבוז׳, ושם נפטרה זמן קצר לאחר שחזתה במו עיניה כאשר גרמני ירה באחי, בעת שעמד בשער הגיטו והעביר חבילה לאמי שעמדה מן העבר השני, על רעיתו ובתם ששולחו לאושויץ, ועל משפחת רעייתי שחלקם נשרפו באושויץ וחלקם בטרבלינקה. הסיכום היה אפוא מחריד, כי לפי ידיעות אלו לא נותר ולוא גם שריד אחד מבני משפחותינו, ומכל עשרות עשרות קרובינו. רק כעבור חדשים רבים זכיתי לידיעה משמחת על גיסתי, אחות אשתי ועל בן־דודה שנותרו בחיים.

אולם אז, בטרביזיו, כאשר בבוקר אחד נודע לי לראשונה מפי בת־עירי, שחיתה בקרבת משפחתי בגיטו וארשה, על אשר עלה בגורל יקירי, עזבתי את יחידתי ועליתי למרומי ההר, אל בין הארנים הנישאים, ושם בינות עצי היער התייחדתי עם זכרם ולחשתי את מלות הקדיש.

אינני זוכר כמה שעות חלפו עלי שם. שרוי הייתי בהלם, בטשטוש־חושים ובתהיה רצופת־זכרונות מימי הילדות, על הבית שחרב ועל הדמויות שלא אראם עוד, ורק טיפין טיפין חדרה להכרתי תודעת המציאות בכל תהומיותה ובחורבנה המחריד; כי למרות שמזה ימים רבים ידענו את אשר עוללו הרוצחים לבני עמנו, הרי שכל עוד לא שמעת אישית על אשר אירע לקרוביך וידידיך, עוד הוסיף במסתרי לבך לקנן ניצוץ של תקוה, שמא בכל זאת, בדרך־נס, נותר מישהו מכל יקיריך בחיים. ורק כאשר רבו הצללים במעבה היער — וביער האלפיני העבות יורד היום בפתאומיות — ירדתי קודר ועצור אל המחנה. למרות שהכאב קדח ולא הירפה והעיק כאבן שאין להזיזה ממקומה, ואולי דווקא בזכות כוחו ועוצמתו של זה, התחלתי באותם הימים, יחד עם רבים מחברַי בבריגדה, להקדיש את כל כוחי וזמני למטרה הנעלה של הצלה, אשר לשמה התגייסנו ולמענה עברנו את כל הדרך הארוכה עד הלום.

עם התגלותם של אלפי יהודים ששרדו במחנות, ובאין גוף אחר שיעשה זאת, נטל ועד הבריגדה על עצמו יותר ויותר תפקידים. בין אלה יש לציין את: אספקת מזון וציוד לניצולים הרבים; הקמת מחנות מעבר במסוות ושמות שונים; חיפוש אחר ילדים ששרדו בבתי נוצרים ובמנזרים; הקמת בתי ילדים ובתי ספר וניהולם; פרסום בטאונים לשארית הפליטה; ארגון השרידים במחנות; חידוש חיי הקהילות וחיפוש קרובים.

מאות שליחי הבריגדה יצאו למחנות ריכוז, לנקודות "הבריחה" (מקומות מהם יצאו יהודים ממזרח אירופה לנקודות מעבר נסתרות בגבולות לכיוון גרמניה וארצות אירופה המערבית) ואף לארצות מזרח אירופה הגיעו, כמו המשלחת לפולין בדצמבר 1945. פלוגה נבחרת ומיוחדת הורכבה לחיפוש פושעים נאציים והעמדתם לדין, אחרת דאגה לרכש צבאי ועיקר העיקרים — ארגון העליה

הבלתי ליגלית, בה כבר עסקנו תוך קשר הדוק ובתיאום מלא עם "המוסד" — הוא המוסד לעליה ב' ששליחיו פרצו לאירופה המשוחררת מיד עם נפילת הנאצים — ולו שימשה הבריגדה זרוע נאמנה בביצוע יעדיה. בהערכה אובייקטיבית מלאה ניתן לומר כי באורח מעשי שימשה הבריגדה כנציגם באירופה של העם היהודי והישוב היהודי בארץ. היתה זו נציגות יוזמת ומפעילה, מעוררת ולוחמת שדרכה ובאמצעותה נקשרו קשרים בין מוסדות יהודיים עולמיים ומוסדות "המדינה בדרך" לבין יהודי אירופה הניצולים; עד אשר לא הגיעו שליחי הישוב והתנועה הציונית במסגרת יחידות אונר"א ובצורות אחרות — שימשה הבריגדה כנציגה וכמבצעת העיקרית, ולרוב גם היחידה, של תפקידי התנועה הציונית והישוב — ואין תימה ששמה נישא בפי כל והיה לאגדה בפי רבים ובמיוחד בפי ניצולים.

י. בנקובר, איש רמת הכובש, מספר בסקירתו "בשליחות": * "נס הוא שבימי אסון אלה שלאחר הנצחון נתגלתה הבריגדה. ואכן, שמה של הבריגדה הלך לפניה. כבשורת אור ותקוה הגיעה שמעה לפנות הנידחות של המחנות. ולא פלא שהחלה נהירה עצומה אל מחנה הבריגדה, כתחנה בדרך לארץ ישראל. אתה מהלך ברחובות זלצבורג, פוגש ביהודי ושואל: "לאן? — "לבריגדה" — "מה יש?" — "לנסוע לארץ ישראל" — "מי אמר לך?" — "אמרו לנו". איש לא אמר להם, אלא שבאמת מוצא אחר אין להם".

אין זאת אלא שלהיטותנו למעשים של ממש נבעה מההכרה המפוכחת בדחיפותם, דבר שגרר להתעלמותנו המוחלטת מן הסכנה האישית שנשקפה לכל העושים במלאכה הבלתי־ליגלית. זאת לזכור שמי שהיה נתפס על מעשים ופעולות — זיופים, הברחות גבול ומעשים מסוכנים פי כמה שלא ייעשו — היה צפוי למשפט צבאי ולעונש מאסר של שנים. רצון זה לפעולות מהירות אף מנעו מאתנו לא אחת להאזין בישוב־הדעת ובאריכות לסיפוריהם של הניצולים שנמצאו לנו בדרך, בעת שהם — השרידים — כמהים היו לפרוק מעליהם את מעמסת הימים הקשים שנשאו על גבם ובלבם, וביקשו לספר ולספר ללא הרף.

זוכר אני לילה אחד בצאלסהיים שעל־יד פרנקפורט. ישבתי שם עם חבורה שלמה של בני־עירי שניצלו. הם התכנסו אתי בחדר והחלו לספר ולהעלות זכרונות, כאשר האחד משלים את דברי חברו, על כל הקורות אותם מאז כניסת הגרמנים לעיר, על הקמת הגיטו והחיים בו, על המאבקים הפנימיים ועל הדמויות שפעלו בתוכו, על הרדיפות, התליות בככר העיר ועל שני הגירושים שפקדו את הקהילה עד לחיסולה הסופי. ולאחר־מכן המשיכו לגולל את פרשת אושויץ ולספר על כל אותם האנשים שהכרתי ואינם, ולהדגים לפני את מראם הם בתור "מוזולמנים" ועל מרש־המוות עם פינוי אושויץ, עד לרגע ההצלה, אודיסיאה רצופת סבל אין־קץ ומוות מחריד, תוך מאבק איתנים לשרוד וללחום במוות יום־יום, רגע־רגע. כך ישבתי אפוף סיפורי זוועות על מראותיהם, והם המשיכו לספר עד שהאיר השחר.

למחרת הייתי עד למאבק פנימי בתוך מחנה הניצולים. אז כבר פעל במחנה ועד־מקומי שהיה ממונה על חלוקת תלושי המזון מאונר"א, רשיונות שונים וכו'; לפתע הגיעה לצריף בו שכנתי קבוצת צעירים ששהו בימי המלחמה בגיטו

* ספר ההתגדבות, עמ' 727, הוצאת מוסד ביאליק.

פלונסק, אליו הועברו מעיירות וכפרים בסביבה, וביקשו את התערבותי כנגד צעיר אחד ששהה במקום והיה מאורש לאחת מבנות־עירי, אותה הכרתי היטב בהיותה בימי הילדות חברתי לספסל־הלימודים. טענת הצעירים הזועמים היתה שאותו צעיר, שהוא אחיו של מי ששימש כראש היודנראט בעיירה ונספה באושויץ, פעל בגיטו שלא בהגינות ופגע באנשי העיירה. לעומתם קמה חבורה של בני־העיר להגן עליו, ובראשה ארוסתו ואחיותיה שניצלו אף הן, בנמקם זאת בעזרה שהנ״ל הגיש לאנשים בעת־צרה.

פנייתה של הקבוצה המאשימה אלי, ובקשתה שאערוך משפט במקום לא באה אלא הודות לסמל הבריגדה שנשאתי על שרוול מעילי, ולהילה שנודעה לנציגיה של ארץ־ישראל בקרב שארית־הפליטה.

לא ניאותי, כמובן, להיות להם לשופט, ואמרתי כי מי שרשאי לדון בסוגיה זו נוכח שני המחנות המנוגדים, ולעסוק במה שקרה ואולי אף לשפוט, הוא הועד המקומי או איזו סמכות יותר גבוהה מקרב הניצולים עצמם, כגון הועד של הניצולים באזור האמריקאי בו הם שכנו, וכי לא לנו, הישראלים, לשפוט במקרים החמורים שארעו שם, בתופת.

עוד יום אחד שהיתי במחיצתם, הרוחות נרגעו מעט, נימוקי נידונו בקול רם ברחובות המחנה ונתקבלו בהבנה, ואין אני יודע כיצד נסתיים הדבר. רק לאחר שנה ויותר הסתבר לי כי מרבית בני־עירי עמם נפגשתי שם עלו לארץ, אולם אותה משפחה — האחיות והצעיר ההוא — הגרו לארצות־הברית, ואין אני יודע אם משום שרצו להימנע מפגישה מתמדת עם המאשימים או מסיבה אחרת.

היה זה אחד המקרים הבודדים בהם הפכתי למאזין קשוב למשך שתי יממות, בהן קלחו סיפוריהם ללא הפוגה.

פגישות רבות אחרות נזדמנו בדרכי באותם שבועות ראשונים שלאחר המלחמה וכל אחת מהן מפתיעה וייחודית באופייה ובקורותיהם הבלתי משוערים של האנשים בהם פגשתי. כחודש וחצי לאחר המלחמה נמצאתי יחד עם שני חברים בעיירה שבקרבת העיר קלגנפורט שבאוסטריה, ותוך כדי צעידה ברחובותיה הרגשנו כי צעירים אחדים עוקבים אחרינו. מאחר וחושינו היו כבר מחודדים למדי, והמקרים בהם סמל מגן־דוד שעל שרווולי חיילי ארץ־ישראל עורר התרגשות בין יהודים היו כבר ידועים לכל, ניגשנו אל הקבוצה ההיא ושאלנו למוצאם. מתוך השיחה הקצרה הסתבר שהללו מצויים כאן בעיירה בתוך מחנה קטן, בו רוכזו מאות פולנים שנשלחו לגרמניה לעבודה בבתי־חרושת, אולם עד אותו יום לא שמעו על יהודים שנותרו בחיים מן השואה ולכן גם לא הזדהו עד עתה כיהודים ולא העזו לעזוב את המחנה, והמשיכו להציג עצמם בתור פולנים. מובן שמיד למחרת הם צורפו למחננו בטרביזיו.

מחנות קטנים כאלה היו פזורים למאות בתוך גרמניה ואוסטריה, ופגישות כאלה ארעו לרבים מאתנו.

סיפור דומה שמעתי בשלב מאוחר יותר מפי חברה, בת עיר הולדתי בפולין, אותה פגשתי בפריז באביב 1946: מאז ראשית המלחמה היא שהתה בגיטו וארשה ובתחילת 1943 יצאה מתוכו לצד הארי ונרשמה כפולניה לעבודה בגרמניה. שם עבדה בבית־חרושת והתאכסנה במחנה של פועלים ופועלות פולנים. לאחר כשנה עברה לעבוד כעוזרת בביתו של רופא גרמני ושם שהתה עד לסיום

המלחמה, אך גם אז עוד חששה לעזוב את המקום והמשיכה בעבודתה כעוזרת במשך שבועות מספר, עד שבעידודם של חיילים יהודים מצבא ארצות־הברית ששהו בעיר, אזרה אומץ, הזדהתה כיהודיה וקמה והלכה.

נסתרות ורבות־חתחתים היו דרכי שובם של בני ישראל אל הדרור, ואנו לא תמיד התפנינו להאזין לרחשי לבו ולסיפורו של כל אחד, כי לנו — כאמור — אצה הדרך להציל עוד ועוד, לרכז עוד קבוצות לעליה, לחפש ילדים שניצלו בבתי־נוצרים ובכנסיות, לשחררם ולארגנם בבתי־ילדים. לנו אצה הדרך, כי בינתיים היינו עדים לעובדה שהמדינות אשר בתוכן פעלנו התחילו לארגן את מוסדותיהן, והפיקוד הבריטי הגביר את פיקוחו עלינו ועל תנועותינו שנעשו בשבועות הראשונים באורח כמעט חפשי, כי סמכותן של יחידות־צבא היו אז נרחבות מאוד והדרכים היו פתוחות לרכבנו כמעט ללא הגבלה, הן בתוך הארצות והן במעברי־הגבולות. ההתמסדות והפיקוח גם יחד נתנו את אותותיהן וגם הסכנות גברו מיום ליום, ביקורת־הגבולות התהדקה וכל הצעדים שלנו הפכו יותר ויותר קונספירטיביים.

כעבור חדשים אחדים, ברצונם להצר את צעדינו ולחסל את הפעילות שפיתחנו בצפון איטליה, אוסטריה ודרום גרמניה, החליטה המפקדה הבריטית להעביר את הבריגדה צפונה לבלגיה ולהולנד.

המסע מצפון איטליה דרך אוסטריה ולארכה של גרמניה, של שיירת ענק שכללה מאות מכוניות של הבריגדה על כלי־נשקה, התותחים וציוד מלחמתי אחר, ההנדסי והרפואי, הפכו למסע נצחון בתוככי גרמניה. בזאת יכולנו להבחין היטב על פניהם המחוירים ובמבטם המבוהל והנפחד של אלפי הגרמנים שצפו בנו לאורך הדרך, כשעל מכוניותינו מתנוסס סמלה של הבריגדה — מגן־דוד על רקע של זהב — והדגל הכחול־לבן מונף מעל מכוניות המפקדים שבראש כל יחידה וגדוד. בתחילה עוד חייכו את חיוכם המתרפס בפני המנצחים, אך לאחר שהבחינו בזהותנו האמיתית, נרתעו בבהלה וחמקו מן הכביש.

אולם את המסע הזה נזכור במיוחד הודות לאלפי היהודים שמצאנו בדרך, יושבי מחנות שעדיין — באין מוצא אחר — המשיכו לשבת בתוכם, אשר קיבלו את פנינו בהתלהבות שאין לתארה. פגישה כזאת היתה לנו בלנדסברג ובמקומות אחרים והם חרתו בלבנו את רישומם לאורך כל החיים. ברשימה קצרה שפורסמה זמן קצר לאחר מכן בארץ העליתי את החוויה בכתב ומפאת ייחודה אצטט אותה כאן:

עם ישראל חי

משעברנו את שרשרת ההרים הטירולית — נכנסנו לגרמניה. וכאן חכתה לנו הפתעה גדולה ונעימה: עם שאנו נוסעים סרים וזועפים למראה הנוף הכפרי השלו, הופיעה לעינינו התקהלות עצומה לאורך הכביש: היהודים הניצולים ממחנה לנדסברג יצאו לקראתנו.

ונעצרו המכוניות לרגע קט, ונלחצו ידים בחום הרגש, והוחלפו דברי ברכה מעומק הלב. המלים "שלום" ו"להתראות" נישאות אלינו מכל פינה, מן הבתים, מעבר לגדרות, ידים מתנופפות בהתלהבות.

המומים ניצבנו מעצמת הרגש של לב יהודי דווי, מעומס הברכות והעידוד שקיבלנו אנו ושקיבלו הם.

בחור צעיר אחד מנסה לנצל את רגעי השהיה המעטים ומתרוצץ ממכונית למכונית ומבקש ספרים בעברית, אחר מבקש תפילין (זה שנים שלא הניח), רבים שואלים לקרוביהם ומכריהם.

באותו רגע עברה על־ידינו מכונית גדושה שבויים גרמנים, ובחורה יהודיה אחת הרימה למולם אגרוף קמוץ כשעיניה דומעות... זה רגש הגאוה שהוחזר ליהודי הנרדף — בזכותנו הוחזר, ושהייתנו הממושכת בצבא וטלטולינו הארוכים, אף הם קיבלו הסבר ומשמעות — למענם ולמעננו.

ובין ברכות ללחיצות ידים ניתכו אל ידי העומדים על הכביש ממתקים וסיגריות, כל אחד הוריק את אמתחתו, ניתנו עיתונים, ספרים וכל הבא ליד.

אט־אט החלה השיירה לזוז, כשהשניה מתקרבת מאחוריה — ואז יכולת לראות בעיני כל החיילים את דמעת ההתרגשות הנוקבת, כשקולם החנוק ממלמל "שלום" לעברים וידם מנפנפת בלי הרף לשני עברי הכביש; והם, העומדים על הכביש, צעקו ממש את מלת הברכה "שלום", ואחד יהודי בא בימים קרא בקול שהיה בו משהו מן הזעקה אל העולם: "עם ישראל חי"! ושני בקול צווי ותחינה כאחד, אמר: "איר זאלט כאטש נקמה נעהמען!".

מכאן והלאה שוב לא הסתכלנו בסביבה ולא התרגזנו למראה הכפר הגרמני השלו והשבע — מעינינו לא משו האלפים שעל הכביש, שחיכו לפגישה אתנו — חיכו לה שנים תוך חבלי־מות ומצוקות־שאול...

לא כאן המקום לספר את עלילותיה של הבריגדה עד לפירוקה; נזכיר רק כי לאורך שנה ויותר המשכנו את פעילותנו על אדמת אירופה: מאות יצאו לבתי ילדים — לרפא, להדריך וללמד; אחרים התפרסו בנקודות הגבול ועסקו בהעברת ההמונים שזרמו ממזרח־אירופה לאיזורי השליטה של מעצמות־המערב בגרמניה, ובמיוחד לאותו חלק שהיה בשליטת האמריקאים; ובהמשך טיפלנו בארגון נקודות הכשרה ומקומות איסוף למעפילים לקראת עלייתם ארצה. החלה זרימה עצומה של ספינות מעפילים לארץ, בה השתלבו חיילי הבריגדה יחד עם שליחי ההגנה מהארץ ועם שליחי הישוב שהגיעו לארגון מוסדותיה של שארית־הפליטה. בפעולות אלו של בריחה והעפלה שימשתי גם אנכי במשך תקופה ארוכה בהאנובר ולאחר מכן בבלגיה ובדרום צרפת בריכוזה ובארגון עלייתה של אניית־המעפילים "תל־חי" עד לרגע הפלגתה מנמל לה־סיוטה שבדרומה של צרפת. במשימות אלו שקוע הייתי כל כולי עד שנתקבלה הפקודה מלונדון על פיזורה של הבריגדה ושחרור חייליה מן השרות הצבאי. הוזעקתי ממקום שליחותי ולא נותרו לי אלא ימים מועטים למסירת התפקידים לשליחים שהגיעו מן הארץ ולאלה מתוכנו שנשארו באירופה (כאזרחים־פליטים), להמשך המעשים הנועזים.

שחרורנו הפורמלי מהצבא הבריטי חל ב־28 ביוני 1946, יום אחד לפני הפעולה האלימה של הצבא הבריטי נגד הישוב היהודי, מאסר המנהיגים וחיפושי הנשק של ההגנה בקיבוצים שבוצעו תוך התנגשות פיזית ומאסרים.

האתגרים לא פסו והמאבק להקמת המדינה גבר ביתר־שאת.

חיים חרמש

מבצע אמסטרדם — הסוף

אויר חם של אביב מצרי הכביד על הנשימה. שרכתי דרכי ברחוב עדלי־פאשה בקהיר הבירה. נכנסתי בשער בית־קומות ועליתי במדרגות למועדון־החיילים־היהודים. קבוצת חיילים ארצישראלים פרצה מולי לפתע בצעקות ודהרה במורד המדרגות: "מה אתך? לא שמעת? כרגע הודיעו ברדיו שגרמניה נכנעה! המלחמה נגמרה! נצחנו!" פיניתי דרך והמשכתי לעלות. המועדון התרוקן כמעט, רק חיילים בודדים אחדים נצמדו למקלט. יצאתי לגזוזטרה. אזרחים וחיילים שטפו בהמוניהם את הרחובות. קהיר חגגה את קץ המלחמה. הבטתי בהם והרהרתי: האמנם נצחנו?

באותו יום עצמו, בשמיני לחודש מאי 1945 טרם ידעתי, מה עלה בגורלם של חברי לשליחות הצנחנית, עמם השתתפתי ב"מבצע אמסטרדם" על אדמת סלובקיה. אולי חשתי, אך לא רציתי להאמין. ארבעתם נחשבו אז כנעדרים. הצבא הבריטי טרם מצא הוכחות, כי אמנם רצחו אותם הנאצים.

ישבתי על מרפסת המועדון הפונה אל הרחוב, מול כסאות ריקים, ליד השולחן שלידו היינו רגילים לשתות קפה כשנה לפני־כן עם חביבה, רפי וצבי. הרביעי, עמו היינו בסלובקיה, אבא ברדיצ'ב, נשלח אז כבר לאירופה, בדרכו לרומניה הכבושה.

הונגריה נקבעה כארץ־היעד לרפי רייס ולי. צבי בן־יעקב וחביבה רייק הועדו לסלובקיה. אך תהפוכות המלחמה טרפו את הקלפים, שבשו את הדרכים.

הראשונים שצנחו ברומניה נפלו בשבי זמן קצר אחרי נחיתתם. נרתעו על־כן האנגלים מלשלוח את מועמדיהם האחרים בצניחה ישירה ושיגרו את רוברט ווילים (הוא אבא ברדיצ'ב) למחנה המורדים ביוגוסלביה. הם שיערו, כי הפרטיזנים יגישו לו עזרה מלאה בחדירה לרומניה, אך נתבדתה אמונתם. קרבות עזים התנהלו בגבול היוגוסלבי־רומני בין הגרמנים לבין אנשי טיטו על השליטה באזור אסמי התבואה. כך נקלע אבא ברדיצ'ב בין הפרטיזנים למשך חדשים ארוכים.

באותה עת שהו אחדים מחברינו, אף הם מיועדים היו להונגריה, בקרב אנשי טיטו. מפקדת שרותי־הביון, אשר שכנה בקסרקטין "קאסר־אל־ניר" הקהירי, קלטה ידיעות מעודדות: במאי 1944 נתגלו אפשרויות לחדירה להונגריה ואף סיכוי שיצליחו לקרב את אלחוטאי המשלחת, את אבא, אל הגבול הרומני. הוחלט על כן להפריד אותי מבן־זוגי רפי רייס ולשלחני מיד ליוגוסלביה, על מנת להחליף את אבא בתפקידו.

זכיתי בחופשת מולדת: 12 שעות בניצנים (קיבוצי דאז) במושבה הרצליה. נפרדתי מאשתי ומבתי בת ה־4. רגשותי היו מעורבים: עצב בגלל הפרידה החפוזה, חששות מפני העתיד הבלתי־ידוע ובו־זמנית שמחה, שסוף־סוף ניתן לי לעשות משהו.

מדוכא הייתי זה שנים אחדות, מאז שהסתננו אלינו הידיעות הראשונות על גורל חברינו לתנועה, להכשרה, לקיבוצנו העתיד לקום, אשר נותרו בהונגריה. הדכאון נבע מחוסר יכולת לפעול למענם או לבטא לפחות בדרך כלשהי את הזדהותי עמם. רדפה אותי המחשבה, כחלום בלהות, כי הם מרגישים כנבגדים שם, מעבר למסך הלהבות. הם מאשימים אותנו על שאנגותנו, על חיינו בבטחון בארץ חפשיה — ובצדק.

ביליתי, כאמור, חופשה קצרצרה עם משפחתי ועם חברי קיבוצי ושבתי לקהיר דרך סיני בג'יפ שהעמיד לרשותי במיוחד הקולונל סיימונס.

סיימונס, ראש יחידה מס' 9 בשירות־הביון, הצטייר בעיני כאדם מיוחד במינו. פיקח, ערמומי, קר, אכזר ודבק במטרה. הוא אשר פתח לפנינו את דרך היציאה, כי למען החדרת "סוכניו" אל מעבר לקוי־האוייב מוכן היה לכרות ברית אפילו עם השטן. וכידוע התנועה הציונית נחשבה כמעין שד בעיני הממשלה הבריטית בשנת 1944.

הקולונל עמד על כך שאנשיו יגוייסו משורות ה"הגנה", אמונים על דרכי מחתרת, מונעים על ידי חזון, אשר לא הפרס הכספי יקסום להם. הוא סיפר בזלזול על הסוכנים האוסטרים של מחלקה אחרת, אשר ברחו משדה־התעופה בטרם עלותם על המטוס. הם לא העזו לצנוח, על אף הסכום המכובד שהובטח לכל סוכן ושאנו ויתרנו עליו. סיימונס ידע, כי כדאי לעבוד עם יהודים, על אף (ואולי בגלל) הסכנות החמורות האורבות להם.

"יהודי לא יבגוד בנו, אפילו יתקוף אותו פחד — אמר והוסיף — יהודי לעולם לא ישלה עצמו כי יזכה ביתרונות כלשהן, אם ישרת את האויב..."

אותו קולונל עצמו הזמין אותי למפקדתו ופרש לפני את מפת אזור סלאבוניה שביוגוסלביה. הוא שאל בידידות ממש: "איפה תעדיף לצנוח?"

אפשרויות אחדות סומנו במפה הטופוגרפית. הייתי חפשי בבחירתי על פי הערכתי שלי. בחרתי באיזור הכפר מיקלוש בקרבת הגבול ההונגרי, אותו הכרתי היטב מזמן היותי סטודנט בעיר פץ'. הבטתי בתצלום שעל שולחנו.

"אתה מכיר את האיש? — חייך אלי — צדקת. זה חברי היקר וינגייט, אשר התרסק במטוס בבורמה. שרתנו יחד בפלסטיין. אני מרגיש מאז מותו מחוייבות ל'הגנה'. מאז אני ציוני גם במקומו..."

בתחילת מאי 1945 חזרתי לקהיר מאיטליה. קיבלתי לפני שבועות אחדים

את תעודת השחרור מידי פוד־פולקובניק ז'גורוף, המפקד הסובייטי של בריגדת הפרטיזנים הראשונה בסלובקיה על שם יוסף סטלין. רק אז חציתי עם יחידתי את קו החזית בסלובקיה המרכזית. עברתי ברגל את הרכס המושלג של הקאר־פאטים, הגעתי לאודסה דרך פולין ואוקראינה והפלגתי באניה לאיטליה.

בדרכי באזורים הכבושים והמשוחררים לא חדלתי לשאול אף רגע על גורל ארבעת חברי, מהם נותקתי בסלובקיה.

הצלחתי לאסוף עדויות רק על אבא ברדיצ'ב. הוא הגיע אחרון אלינו לסלובקיה. משימתנו הראשונה נסתיימה ביוגוסלביה, כי הסתבר שנחסמו הדרכים להונגריה ולרומניה. רפי רייס (אשר הגיע אחרי אל הפרטיזנים של טיטו) ואבא ברדיצ'ב, שבו יחד אתי לאיטליה המשוחררת. שם פגשנו שוב בצבי בן־יעקב ובחביבה רייק, הם הצמד המיועד לסלובקיה.

במחצית ספטמבר ניתן האות להצנחת שלושתנו: רפי, צבי ואני. חביבה נשארה בבארי רוטנת ומיואשת, כי הבריטים אסרו עליה לצנוח בהיותה אשה. אמרו שתוצא להורג כמרגל, אם יתפסו אותה הגרמנים, והמדים לא יעזרו לה...

חביבה הצליחה בכל זאת להקדים אותנו ונחתה לפני בואנו לבירת אזור המרי, בַּנסקה ביסטריצה, בשדה־התעופה של טרי־דובֶּי.

אנחנו, שלושת הבחורים הוצנחנו בטעות מאחורי קוי הגרמנים, הצרים על שטחי המרד. הסתבכנו ביריות וחלף זמן רב עד אשר הצלחנו לפרוץ אל בנסקה ביסטריצה. אבדתי בצניחה את מכשיר הקשר שלי. הגרמנים התנפלו על דירתה של חביבה ושדדו את משדר האלחוט שלה.

במפקדה שבבארי הוחלט לשגר אלינו משדרים חדשים בידי איש המחלקה שלנו.

רומניה שוחררה כבר באותם הימים. צנחנים ארצישראלים אחדים פעלו בשטח, אך תנועת "הנוער־הציוני" נותרה בלי שליח משלה. אבא ניסה לחדור בכל כוחותיו, אך הבריטים סרבו לסייע בידו. אז הגה רעיון בלתי שגרתי: יביא את המשדרים לסלובקיה הכבושה ויחדור משם דרך הונגריה — לרומניה. בדרך ארוכה ובלתי־חוקית מבחינת הכובשים והמשוחררים כאחד. לכן יצא אבא ראשון לגבול ההונגרי־הסלובקי, כדי לבדוק את המצב, מיד לאחר נסיון הנפל של הורטי להשגת שלום נפרד להונגריה. הגרמנים עצרו את הורטי, העלו לשלטון את הנאצי סאלאשי ופתחו בהתקפה כללית על שטח המרי הסלובקי גם מן הדרום. הקשר ניתק בינינו לבין אבא ברדיצ'ב.

פרטיזנים סיפרו לי שראוהו, יחד עם המייג'ור האנגלי סימור ועם בני המשלחת הצבאית האמריקאית, כאשר הוא מובא לשבי בידי הגרמנים והוא לובש מדי קצין בריטי.

עשרים וחמש שנים לאחר מכן עליתי על עקבותיו. קיבלתי דיווחים בעזרתו של השר משה קול, מצ'כוסלובקיה, בריטניה, אוסטריה וארצות־הברית. כיום ברור שהשבויים הובאו לבַּנסקה ביסטריצה ומשם דרך ברטיסלבה למחנה מאט־האוזן. שם הומת אבא בינואר 1945.

אבא עזב אותנו ויצא את בנסקה ביסטריצה ועניבת החנק נתהדקה סביב האזור המשוחרר. הבירה הזמנית עמדה ליפול לידי הצורר.

הפסקנו את הפעולות השגרתיות של החודש האחרון, חדלנו לקיים סמינרים לאנשי התנועות המקומיות, לא אגרנו עוד מקומות עבודה לפליטים שבאו לשטחי המרי, הופסקה הברחת היהודים מאזור הכיבוש לבנסקה ביסטריצה.

התארגנו לקראת הבאות ועסקנו בהקמת יחידה יהודית לוחמת שתצא להרים. הקמנו את מחננו בהרי הטאטרה הנמוכה מעל כפר קטן בשם בוקוֹבֶץ.

חיילים אוקראינים מיחידות האֶס־אֶס התנפלו עלינו בלילה הראשון. בקרב אכזר נפלו ששה מלוחמינו. השאר נפוצו לכל הכיוונים, מלבד בחור צעיר, הלל הכהן מחברי "השומר־הצעיר" שנשאר פצוע בין ההרוגים והתחזה למת. הבשתי את פצעיו והוא סיפר לי שצבי בן־יעקב היה היחידי מהארצישראלים שחזר למחנה ויצא בחיפזון לכיוון פיסגת הר דיומבר, מקום ריכוז הצבא הצ'כוסלובקי המוכה.

טכסתי עצה עם הנותרים שנתקבצו בינתיים במחנה ההרוס. מתוך אחד־עשר הלוחמים יצאו שניים לסרוק את הסביבה ולחפש פצועים ולא שבו עוד. סיכמנו לא לעלות לדיומבר. כל ילד ידע על פסגה זו כמפלט אחרון לצבא השחרור. ברור היה, שהגרמנים ירכזו כוחות כבירים למיגור כיס אחרון זה של התנגדות. על כן החלטתי להישאר באזור, לטפל בפצוע ולצפות לבואם של ניצולים נוספים.

נודע לי מאוחר יותר, שרפי נפצע בעת הקרב על המחנה. הוא וחביבה קבצו קבוצות לוחמים והתקדמו בכיוון הר הדיומבר והוקפו על־ידי יחידת אֶס־אֶס אוקראינית בפיקוד גרמני, כעבור יום וחצי. צבי בן־יעקב נשבה בידי אותה כנופיה עצמה. השבויים הובלו לבנסקה־ביסטריצה. רפי וחביבה הוצאו להורג בקרבת העיר ואילו צבי יצא יחד עם המייג'ור סימור (עמו סייר אבא ברדיצ'ב בגבול ההונגרי ונפל בשבי) למקום בלתי ידוע. פרט אחרון זה נודע לאחרונה מתוך עדותו של סטודנט לרפואה דאז, אשר שימש רופא לאסירים בבית־הסוהר של הגסטאפו בבנסקה־ביסטריצה.

ניתן לשער, כי צבי הובא אף הוא למטהאוזן והומת שם, כפי שנרצח אבא ברדיצ'ב. כך נפתרה אחרי ארבעים שנה התעלומה, מדוע לא נמצאה גופתו של צבי בן־יעקב בקבר האחים בקרמניצקה ליד בנסקה־ביסטריצה, כאשר הוצאו והובאו משם עצמותיהם של חביבה רייק ורפי רייס למנוחת־עולמים בהר־הרצל.

ארבעים שנה חלפו מאז הירצחם. מדי־פעם מתעורר שוב הויכוח האם היה "כדאי"? ההצליחו הצנחנים בפעולתם? יש סופרים, אנשי מדע, היסטוריונים הסבורים, כי הפעולה נכשלה. ייתכן. הרי קומץ הצנחנים הארצישראלים לא הציל את מיליוני קרבנות השואה, לא ניצח את הרייך השלישי, אפילו לא הרס משרפה אחת באושוויץ.

אבל יהא ברור לכולנו: הם עשו את כל המוטל עליהם. הם הקריבו את היקר ביותר למען עמם, והם זקפו את קומתם של אותם היהודים המועטים שפגשו בהם, של יהודים תשושים ומתוסכלים, ועוררו בהם זיק של תקוה.

לכן יעמדו הנופלים בראש מורם מול כס שר־ההיסטוריה, כאשר יידרשו לתת דין על מעשיהם.

דמויות

דוד שערי

אבא ברדיצ׳ב ז״ל — 40 שנה לנפילתו

מלאו ארבעים שנה לנפילתו של הצנחן־השליח אבא ברדיצ׳ב הי״ד, שהוצא להורג במחנה ההשמדה הנאצי מאטהאוזן במחצית ינואר 1945, אחרי שנתפס בלחימה נגד הגרמנים במובלעת המשוחררת על ידי הפרטיזנים באנסקה־ביסטריצה, אשר בהרי סלובקיה ב־26 באוקטובר 1944. אבא ברדיצ׳ב, חבר מרכזי בגרעין ״במאבק״ של תנועת ״הנוער הציוני״, שעלה ארצה כמעפיל ב־1941, התנדב בנובמבר 1943 לצנוח מאחורי קווי־האויב, כדי להביא עידוד וסעד לתנועות החלוציות ברומניה, ארץ הולדתו, כאשר סכנת ההשמדה הכללית ריחפה עליהן.

מקץ ארבעים שנה, ב־28.1.1985, התכנס באתר שבעת הצנחנים שנפלו ונרצחו בלחימה מאחורי קווי־האויב, בבית־הקברות־הצבאי אשר בהר־הרצל בירו־שלים, קהל גדול מבני משפחתו, חברי המושב השיתופי אלוני־אבא הנושא את שמו, חבריו להגשמה חלוצית, ידידים ומוקירים וראשי תנועת ״הנוער־הציוני״, כדי להתייחד עם זכרו ולהעריך, בפרספקטיבה של שנות־דור, את קרבן־הגבורה שלו ושל יתר 36 הצנחנים־השליחים שצנחו בשטחים שבשליטת הגרמנים. באתר הצנחנים התכנסו ראשים מכסיפים ומאפירים, מהם בעלי פנים חרושי־קמטים ושזופי־שמש, אך לנגד עיניהם ריחפה דמותו הצעירה והאצילה של אבא ברדיצ׳ב שקפאה בצעירותה, וכך היא תיזכר לעולמים. הדוברים שיחזרו פרשיות מדרכם המשותפת של המתכנסים: הפעילות בתנועת ״הנוער הציוני״ ברומניה של שלהי שנות השלושים, רוויות משטמה ונגישות אנטישמיות, ההעפלה לארץ, בראשית 1941, על ספינת המעפילים ״דוריאן״, שניטלטלה חדשים על הגלים הסוערים של הים־התיכון החורפי, המעצר, במשך כשנה וחצי, בצריפי מחנה־המעצר למעפילים בעתלית, ההכשרה בקבוצת גבע ופלוגת־העבודה בקיבוץ אשדות־יעקב והנחת־היסוד של הקבוצה החדשה ״במאבק״, ולבסוף — התנדבות הגבורה של אבא ברדיצ׳ב, הדמות המרכזית בגרעין. היה זה מעין חשבון־נפש של דור, שפילס את דרך־הנעורים שלו בנתיבי התמודדות ועשיה חלוצית.

חיים שפאר, ידיד־נפש־ונעורים של אבא, אשר הינחה את העצרת, העלה קווים לדמותו וסיפר על קורות השליחות הגורלית.

משה קול, שפעל רבות לאיסוף מידע מוסמך על ימיו האחרונים של אבא, ניתח את התנדבותם־קרבנם של השליחים־הצנחנים, בהקשר עם מאבק הישוב לחרותו ולאנקת־היסורים של הגולה האירופית באותם ימים, ותבע את חשיפת פרשיות הגבורה של הצנחנים־השליחים במלוא הודן, למען יהפכו למקור השראה ויניקה רוחנית לדור הצעיר של היום ולדורות הבאים.

יהודה שערי שירטט את דיוקנו ואת פעלו של אבא, בהקשר עם חשבון־הנפש של דור חלוצי שעלה לארץ ערב השואה ובו פעמה תחושה של חיל־חלוץ למחנה הגדול שנותר מאחוריו בגיא־ההריגה. קו ישר מוביל משליחות הצנחנים־השליחים ועד מעשה התושיה המופלא של אנטבה, אמר, ברם הספק מכרסם: האם עשינו אז די להושטת יד מסייעת ומעודדת לאחינו היהודים שפירפרו תחת קלגסי הנאצים?

ראובן דפני, שליח צנחן, שעשה חדשים בעת השליחות והלחימה, במחיצתו של אבא, תיאר את יחסו החברי של אבא, את דבקותו במשימה, את אמונתו ואת מאמציו לשמור על רוח אופטימית, למרות הנסיבות החמורות.

בקטעים ממכתביו, אחד ממכתב־הפרידה אותו הוא הותיר לבני־משפחתו עם יציאתו לשליחות („אסור היה לי לסרב, אסור היה להסס, חובתי לנסות"), והשני מכתב געגועים לחבריו בגרעין („חבל שדווקא בתקופת־התחלה זו הוטל עלי לא להיות על ידכם ואתכם. עלי עוד לעבור הרבה, ומי יודע אם יהיה בי הכוח לעמוד במבחנים אשר לפני"), נתן אבא ביטוי מוחשי וכן לתחושת־החובה שהביאה אותו לשליחות גורלית זו, ללא כל קלות־דעת הרפתקנית.

עם חברים לאורך כל הדרך

ראיון עם סטפי שפיגל (מקודם שנצר) מ"עקיבא" בביילסקו, עתה בשבי־ציון *

המראיינת: רבקה פרליס (26.5.75)

ש: שאלתי הראשונה היא, מה היה ערב המלחמה בביילסקו. זאת אומרת בימים האחרונים לפני פרוץ המלחמה?

ת: מכיוון שביילסקו היא מאוד קרובה לגבול גרמניה, אנשים התחילו כבר לחשוב על בריחה. למשל, במקום שאני עבדתי בו הוציאו את כל הסחורות וכך עשו הרבה מאוד מפעלים גדולים, יהודיים במיוחד.

מי שהיה יכול לעזוב כבר אז, עזב את המקומות הסמוכים לגבול, אנחנו בתנועה לא ארגננו שום דבר. באנו רק ב־18 לאוגוסט ממושבת־הקיץ האחרונה. ובמושבת הקיץ הזו קרה אסון גדול. היינו נורא שבורים אחרי האסון הזה. חשבנו על מה שקרה שם יותר משחשבנו על המלחמה. ביום ששי בבוקר שמענו על פרוץ המלחמה. בקרבת מקום, בקרבת ביילסקו, הפציצו את תחנת־הרכבת בדז'דז'יצה (DZIEDZICE) והיה בלבול גדול מאוד. מיד אחרי פרוץ המלחמה התחילו כבר ראשוני היהודים לצאת את העיר. יצאו ברכבת, היציאה היתה בדרך־כלל ברכבות.

אבי כבר לא היה בחיים ובבית היו רק אמא ואח. אמי לא רצתה בשום אופן לצאת מהעיר. היא הכירה טוב מאוד את הגרמנים, היתה הרבה בגרמניה. היא לא האמינה שזה עלול לקרות, שהם שיכולים להיות אכזריים, בזה היא לא יכלה להאמין; אנשים הומניים.

בכל אופן הייתי קשורה לחברות ולחברים שלי מהתנועה. ידעתי שרובם כבר יצאו, עזבו את העיר. התקשרתי עם חברתי הכי קרובה, פאנקה לוסטר, כעת בקרית־חיים. יחד עם משפחתה עזבנו את העיר, בערך ב־12 בצהרים בשבת. אחר־כך אמרו לנו שזו היתה כבר אחת הרכבות האחרונות שעזבו את העיר, כי באותו ערב ב־10 ביילסקו הוכרזה כבר בתור עיר־פרזות. אנחנו עזבנו בשבת, ביום ראשון היו בה כבר הגרמנים.

חשבנו שניסע, נתרחק מהגבול, ניסע מכסימום עד קראקוב, ובקראקוב נישאר

* ראיון זה נערך מטעם בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון, על־ידי רבקה פרליס ז"ל, חוקרת רבת־זכויות שהלכה לא מכבר לעולמה. תודתנו לבית לוחמי הגיטאות על אישורו לפרסום הראיון בקבצנו.

כשבוע עד שתיגמר המלחמה. לפי הערכה שלנו לא היתה המלחמה אמורה להימשך יותר, כי לעזרת פולניה יבואו הצרפתים או האנגלים.

למזלנו בקראקוב — כנראה למזלנו — היתה בדיוק הפצצה; טסו מטוסים גרמנים, והרכבת המשיכה בדרכה. הגענו אחרי מספר ימים ללבוב. הפציצו גם את הרכבת; עברנו הרבה. יצאנו מהבית בלי אוכל, היתה דרך קשה מאוד. הרכבת עצרה הרבה.

הגענו ללבוב, בלבוב לא היתה לנו משפחה. לבוב היתה מרוחקת מאוד. היו לי כאן רק חברי תנועה. היה כאן יאנק גרוס, שהיה בהכשרה בביילסקו ונשאר לעבוד בה. הוא עבד בתור מנהל־חשבונות, וגם ניהל את התנועה שלנו. הוא היה גם ראש־קבוצה שלי. הכרתי במושבות־הקיץ גם הניק מינדל שגר כעת בנס־ציונה. לא ידעתי את הכתובת של יאנק; הוא היה צריך לנסוע ב־3 לספטמבר לארץ, לעלות לארץ. הוא היה איש לבוב שנסע לקחת את הדברים שלו, והוא כבר נפרד מאתנו בתנועה, מכולנו. היה צריך להיפרד מהוריו, לקחת את הדברים שלו ולעלות ארצה.

את הכתובת שלו לא ידעתי. זכרתי שהניק מינדל עובד בעיתון "חוילה לבובסקה", עיתון יהודי ידוע בשפה פולנית; הוא עבד בדפוס. קניתי בתחנת־הרכבת את העיתון, חיפשתי את מספר הטלפון, צלצלתי למערכת וכשצלצלתי, שאלו אותי איזה מינדל אני מבקשת. כי התברר שגם אביו עבד שם וגם אחיו הצעיר. נדברתי עם הניק — הוא מסר לי את כתובתו של יאנק. זה היה מאוד חשוב לי. אחרי זה פנינו לקהילה היהודית. היינו בין הפליטים הראשונים שהגיעו ללבוב. בתקופה זו היה ברשותה של הקהילה היהודית בית גדול, שנקרא בורסה ז"ידובסקה; זו היתה פנימיה עבור נוער מן הסביבה שבא ללבוב ללמוד מקצוע. הם גרו בבית הזה. זה היה בית חדיש, מאוד יפה, גבוה כ־5 קומות שהתנשא לגובה בשכונה של בתים קטנים.

קיבלנו שם חדר, ובאותו ערב התקשרתי עם יאנק ועם הניק, והם ניסו לעזור לנו עד כמה שיכלו.

תוך מספר ימים התמלא הבית הזה במאות פליטים, נעשה צפוף. אנשים התגוררו בפרוזדורים, לחדר שלנו הכניסו עוד משפחה עם ילדים. היו תנאים מאוד קשים. אנחנו גם לא לקחנו דברים אתנו: אני חיפשתי עבודה. היה בית־קפה שקראו לו "דה לה־פה". כל הפליטים מאיזור שלזיה היו נפגשים שם, לפני בית־הקפה הזה. יום־יום היינו הולכים לבית־הקפה ופוגשים שם אנשים מכרים. שם היו מחזות מרגשים של פגישות.

אני רציתי לצאת מהבית הזה; הלכתי לחפש עבודה, וברחוב פגשתי חברה טובה מאוד שלי, בת כיתתי. היא עבדה כבר אצל משפחה יהודית, טיפלה בילדים. היא אמרה לי שיש באותו הבית משרה פנויה בדירה גדולה מאוד, אצל משפחה הזקוקה לעוזרת. אני העדפתי להיות עוזרת, רק לא לגור בפנימיה בתנאים כל־כך קשים. רציתי גם לעזור לאמי שתוכל לקבל קצת אוכל. הלכתי לעבוד רק תמורת אוכל.

אחרי מספר שבועות ידעתי שמשהו מתארגן. אנחנו היינו אז צעירי התנועה, לא ידענו בדיוק מה הולך:

ש: אבל נפגשת עם חברים?

ת: נפגשנו כל הזמן עם חברים. כל מי שהגיע מתנועת "עקיבא", פנה לקן. חלק גדול — כמה עשרות חברים — גם התאכסנו ולנו בקן.

ש: בכמה את מעריכה את הפליטים של "עקיבא" בלבוב? של חברי עקיבא?

ת: אני חושבת שהיו כ־300 איש. כל אלה שהגיעו אחר כך לוילנה, עברו תחילה את לבוב, 80 חברים בערך. והיו הרבה מאוד שהגיעו ללבוב, ראו כמה קשה בלבוב וחזרו.

ש: הם חזרו כשהיו כבר הסובייטים בלבוב?

ת: כן. הסובייטים נכנסו ללבוב ביום־כיפור, ב־1939. אנחנו בתור ציונים ואנשי תנועה, קיבלנו את העובדה שאנחנו עומדים לחיות תחת שלטון סובייטי בצורה קשה מאוד. ידענו שהם מתנגדים לציונות, שלא תהיה לנו שום אפשרות לעלות לארץ, והרי זו היתה השאיפה, החלום הכי גדול של חיינו. חיפשנו דרך לצאת. היתה עוד תקופה קצרה לפני שהשלטון הסובייטי התבסס, שבה חשבנו על בריחה דרך רומניה, אבל ההחלטה היתה כבדה מאוד, כי היה לנו קשה מאוד לעזוב את המשפחות. לי בפרט היה קשה לעזוב את אמי לבד עם אחי.

ש: מי היה בעל הרעיון של רומניה?

ת: אני חושבת שהניק מינדל היה בעל הרעיון.

ש: אבל זה לא בוצע?

ת: לא בוצע. נסעו דרך רומניה, אבל מעט מאוד. היתה גם קבוצה קטנה מאוד שעזבה את לבוב, נסעו דרך טורקה (עיר על גבול סלובאקיה—פולין) להונגריה. ואמנם הגיעו להונגריה. מהם חי בארץ יוסף קרייז, שהוא בעלה של סאלה מרק שהיתה אתי בוילנה; הוא עבר בתקופה הזאת מלבוב להונגריה.

הרגשתי שמשהו מתרחש. באחד הימים בא יאנק גרוס, אמר לי שהוא נוסע לאיזה מקום, שאין הוא יכול לגלות לי שום דבר, אבל אחרי תקופה מסוימת הוא יודיע; הוא הדגיש שזה ענין סודי ואסור לי בכלל לספר שום דבר. בכלל כשדיברנו על הנושא הזה, השתדלנו לדבר רק ברחוב, ללכת ולדבר. ברחוב ולא בשום מקום סגור, כי פחדנו שמישהו ישמע.

גם כשהיו פגישות עם חיים קרמיש היה נהוג לסדר את כל העניינים ברחוב; היה קובע פגישה ברחוב, ותוך כדי ההליכה היה מוסר מה שהיה צריך להגיד.

אחרי מספר שבועות חזר יאנק, וארגן קבוצה ליציאה לוילנה. בקבוצה הזו היו: — 1) סלה שפינדל, 2) משה קלכהיים, 3) מלה זאנד, 4) הלה אינגבר, 5) סלה מרק ואני.

נסענו ברכבת — נפרדתי כמובן מאמי ואחי, בתקוה שאוכל אחרי תקופה לקחת אותם לוילנה. אז סופר לנו שאנחנו אמורים לעבור את הגבול באופן בלתי־ליגלי לוילנה; וילנה צורפה בתקופה הזו לליטא, ומשם עשויה להיות תקוה לצאת לארץ, לעלות ארצה. חוץ מזה קיוינו לארגן שם פלוגת־הכשרה או קיבוץ, כחלוצים.

נסענו ברכבת, הגענו ללידא. בלידא התאכסנו בביתה של אשה מאוד טובה, שקראו לה מושקה. כאן הכרתי גם את רוז'קה קורצ'אק, את אדק בוראקס איש ביאליסטוק. יאנק גרוס עבד שם בלידא עם אלה שארגנו את ההעברה לגבול, וכן גיזה קרומביין מהתנועה שלנו. לכל תנועה היו שם כנראה נציגים.

היה זה מאורגן כך שאמרו לנו ללכת למשטרה, ולהגיד שאנחנו ילידי וילנה, שנסענו לביקור, או לרגל איזה שהוא עסק, ורוצים לחזור הביתה, וכן שאין לנו שום תעודות. הם קיבלו את הדבר הזה. עלינו על אוטובוסים, העלו את כולנו לאוטובוסים. נסענו לראדון'. בראדון' היתה ישיבה מאוד ידועה, ישיבתו של ה"חפץ־חיים" שנהפכה באותה תקופה לבית־סוהר.

כשהגענו לבית־הסוהר הזה, היו בו כבר מספר חברים וחברות מהתנועה שלנו ומיתר התנועות.

ש: המשטרה הסובייטית בעצם שלחה אתכם לשם?

ת: כן. היו כאלה שהיו שם שבוע, כמה ימים. אני לא הייתי שם הרבה זמן. לילה או שני לילות. לאכול הם לא נתנו. היה לנו קצת כסף, נתנו לשוטר כסף, והוא היה קונה בשבילנו מעט לחם.

מוקדם בבוקר היה קר מאוד, ארגנו קבוצה, צעדנו בשורות. המשטרה הובילה אותנו לכיוון הגבול. הלכנו מספר שעות, הם הביאו אותנו עד לנהר שהיה קפוא כבר, ומשם על שפת־הנהר פתאום עזבו אותנו, וירו כנראה באויר. היתה בהלה גדולה מאוד. היינו כ־5—6 בחורות, היה גם יורק גולדזובל שנפל בלטרון בארץ במלחמת־השחרור, ב־30.5.48. החלטנו שנישאר כולנו ביחד, אבל היתה בהלה גדולה מאוד, ואיבדנו האחת את השניה. אני נשארתי עם מלה ועם הלה אינגבר. הלכה אתנו גם אשה עם שני ילדים. אנחנו עזרנו לה; עם שני הילדים היה קשה מאוד, היה קר מאוד. כשעברנו את הנהר, הוא לא היה קפוא ממש, ולא פעם הקרח נשבר והיינו נופלים לתוך המים. כך עברנו איכשהו והתחלנו לצעוד. צעדנו הרבה שעות, מבלי לדעת לאן. זה היה שדה שלאחר קציר, קצת קפוא, היתה שכבה דקה של קרח; כשהיינו דורכים על הקרח הוא היה נשבר; היתה זו הליכה מאוד קשה. הלכנו מספר שעות, היה מוקדם בערב, חושך, לא פעם שמענו מרחוק נביחות־כלבים וקולות־אדם. פחדנו שאלה שוטרים.

ש: באיזה תאריך זה היה, בערך?

ת: זה היה בערך בסביבות חג־המולד, בדצמבר. הלכנו מספר שעות, בחושך, השתדלנו לא לנוח בכלל, כי פחדנו שמרוב עייפות נירדם, ואז היינו עלולים לקפוא מקור. הלכנו עד שראינו מרחוק אורות. היינו כל כך עייפים ומיואשים, שהחלטנו להתקרב לאור ויהי־מה. נכנסנו לבית ראשון, במקרה היה זה בית יהודי.

ש: לא היה ישוב?

ת: זה היה בית, הכיוון שלנו היה נכון, כי באמת רצינו להגיע לאיישישוק. היה זה יום ששי. זה היה בית יהודי, עוד דלקו נרות על השולחן; ישב זוג קשישים; הם מאוד התרגשו כשראו אותנו במצב כזה, אבל אמרו: אתם מוכרחים מיד ללכת מפה, כי ממולנו בדיוק ישנה משטרה, משטרה ליטאית. ובאמת ראינו מול ביתם בית־המשטרה. עזבנו אותם, הלכנו. כל אחד מאיתנו שעמד לעבור את הגבול קיבל את השם של דבורה פיקובסקה באיישישקי, שאליה היינו אמורים להגיע, אך לא ידענו לאן לפנות. פחדנו לפנות למישהו. בכל אופן המשכנו ללכת, זה היה עוד בשעות הלילה, היה מצב־מלחמה בכל האיזור. אחרי שעה 8 או 9 אסור היה להימצא ברחוב. ברחוב היה רק שיכור אחד. החלטנו שנשאל אותו איפה היא גרה. הוא אמנם ידע והלכנו אחריו. באותו רגע באו לקראתנו

שני שוטרים ליטאים, חשבנו שזה הסוף, כי את כל מי שתפסו נהגו לשלוח חזרה לגבול — לרוסיה.

מלה היתה מהירת־מחשבה, לקחה את השיכור מתחת לזרוע; אני ראיתי מה שהיא עושה ועשיתי כמותה, והלכנו כאילו אנו מובילות את השיכור. הוא למזלנו שיתף פעולה ואמר שמלה היא אשתו, ואני גם קרובה שלו, שאנחנו מובילות אותו הביתה; השוטרים עזבו אותנו והוא הביא אותנו אל דבורה, וקיבל במקום בקבוק וודקה ולמחרת בא לדרוש כסף.

דבורה והוריה קיבלו אותנו בצורה נהדרת. מצאנו בית־חם ולב־חם. אני חושבת ששם התבשל מרק חם במשך 24 שעות, וכל מי שבא היה מקבל מיד מרק חם מוכן. אחר־כך שמעתי שכל מי שהגיע לוילנה היה מזכיר אותה ברגשי תודה.

ש: היא היתה חברת תנועה?

ת: כן, אני חושבת שהיתה חברת תנועת "דרור" או תנועה חלוצית אחרת. אחרי יום או יומיים שבהם אסור היה לנו לצאת לרחוב, הסתתרנו אצלה על־מנת שלא לעורר תשומת לב; זה היה מאוד חשוב. הביאו אותנו לבית־הכנסת של המקום, של איישישקי, בו התארגנו, ובבוקר באו משאיות והללו הובילו אותנו לוילנה. זה היה כ־80 קילומטר מרחק מוילנה. לפני וילנה הורידו אותנו מהמשאיות, ואל וילנה נכנסנו ברגל.

המראה הראשון שהרשים אותנו בוילנה היו השוטרים הליטאים הגבוהים, גובהם היה 1.70—1.80 מ'. בוילנה הלכנו לרחוב סובוץ' בו שכן קיבוץ־ההכשרה "שחריה"; היינו כמה עשרות חברים. בתקופת שיא היינו כ־700 איש, בצפיפות גדולה מאוד. ישנו על שולחנות בחדר־האוכל. ביום זה היה חדר־אוכל, בלילה שכבו אנשים על כל סנטימטר פנוי. חיינו בתנאים קשים מאוד. היה גם קשה מאוד להשיג אוכל, זה היה חורף קר מאוד, הקור הגיע למינוס 40 מעלות. כל יום המשיכו להגיע חברים חדשים שעברו את הגבול.

השתדלנו לקיים שם גם קצת את המסורת שלנו, המסורת היהודית. היינו עורכים קבלות שבת. החברים הראשונים שהגיעו לסובוץ', עוד קיבלו אז חדר קטן; בחדר הקטן הזה היינו מתאספים בליל־שבת ועורכים קבלת־שבת ושרים.

מסובוץ' יצאו החברים מיד לעבודה. העבודה היתה בנסירת־עצים להסקה. גם היינו עוזרים במטבח ועבדנו בניקיון; היה סדרן־עבודה והוא היה מסדר את עבודתנו.

בחודש פברואר, לפי הערכתי, שכרנו שתי דירות ברחוב בליני 9, זה היה המשך של רחוב אוסטרובראמסקה, לא רחוק מאוסטרוברמה, הכנסיה הנוצרית הידועה. בבליני היו לנו שתי דירות יפות מאוד, גדולות; זה היה בית עם חצר גדולה, בית קדמי ובית אחורי. בבית הקדמי גרו הקבוצות הבוגרות של התנועה. בבית האחורי גרו הצעירים. היה גדוד "שרון", והיתה קבוצה שהיתה כבר בהכשרה בביילסקו, שקראו להם "גבעת־אריה".

ש: היו גם צעירים ממך?

ת: אני חושבת שאריה רופאייזן היה הצעיר מכולנו. הוא היה אז בן 16. שם התארגנו חיינו, היינו מאוד מאושרים. ראשית כל התנקינו; אחרי התקופה שהיינו בסובוץ', נדבקו הרבה חברים בכנים וגרדת. עוד בבליני היינו צריכים

להקצות חדר מיוחד רק לטיפול בגרדת. זה היה נמשך שלושה ימים, היו מורחים את כל הגוף במשחה שחורה. אני חושבת שאת הניקוי הזה עברו כולם. כשנעלם חבר והיו שואלים לאן הוא נעלם היו אומרים שהוא נסע לקובנה; החדר הזה היה מכונה "קובנה". בבליני התחלנו לארגן את החיים ומקומות עבודה. מקומות עבודה נמצאו בדרך־כלל. כמעט כל הגברים עבדו בנסירת עצים, כי בוילנה מסיקים את התנורים בעצים.

ש: מה היה ביחס לעליה?

ת: אני חושבת שמבליני קיבל סרטיפיקט רק זוג אחד, עקיבא רושצסקי וחנה מלר, והיה חבר נוסף שבא לביקור לפולניה ב־39, קרוב לפרוץ המלחמה, והמלחמה תפסה אותו; היה לו פספורט אני חושבת שהוא היה אזרח אנגלי — יש לי רושם כזה. גם הוא יצא מוילנה לארץ בתקופה די מוקדמת.

ש: באיזו דרך עבר הזוג הזה רושצסקי ומלר?

ת: כל החברים נסעו דרך מוסקבה ואודיסה.

ש: מדוע דווקא הם נסעו?

ת: הם היו בעלי הותק הרב ביותר בהכשרה. זה הלך לפי ותק, ייתכן שגם לפי הגיל. אינני בטוחה בכך, אבל אני חושבת שמה שקבע היה הותק בהכשרה.

ש: האם עוד חברים יצאו בזמן שוילנה עוד היתה ליטאית?

ת: לפי הערכתי יצאו 18 איש בערך, וזה כולל את תקופת ליטא הסובייטית. עם כניסת הסובייטים לוילנה ביוני 1940 פרקנו את "עקיבא".

ש: אני רוצה לשאול אותך עוד משהו על התקופה הזאת. היחסים שלכם עם תנועות אחרות היו מאוד טובים?

ת: יחסים טובים מאוד. אנחנו בסובוץ' קשרנו יחסים אישיים גם עם הרבה חברים מתנועות אחרות, שנמשכו גם אחר־כך בגיטו. אני חושבת שגם מנהיגי התנועה קשרו יחסים קרובים מאוד עם תנועות אחרות.

ש: מי היתה אז ההנהגה שלכם?

ת: בהנהגה היו חיים קרמיש, אריך קינסטלר, אהרן קאופמן. הם היו ב"הנהגה הראשית" של התנועה. הם גם ריכזו אחר־כך את הקיבוץ.

ש: האם את זוכרת שמות חברים בתנועות אחרות?

ת: אני זוכרת שמות מעטים. אני יודעת שנמצאים בארץ כמה מן החברים האלה, בהם גם ראשי תנועה היום. אבל בארץ לא חידשתי קשרים. ידידה אחת שקשרתי אתה קשרים פה זו רוז'קה.

ש: חידשת אותם מאז?

ת: כן; היא גם הצילה אותי בגיטו.

ש: נתקדם — אני מבינה שזה היה המצב פחות או יותר עד שנכנסו הסובייטים.

ת: עד שנכנסו הסובייטים זה נמשך כך, פחות או יותר. היינו בבליני במשך החדשים האלה, והם זכורים לי כתקופה יפה, באופן יחסי, כמובן. בפרט נחרט בזכרוני ליל־הסדר. בליל־הסדר קיבלנו ידיעה שמסתמנת דרך לעלות ארצה, ואני חושבת שקיבלנו אז את הסרטיפיקט הראשון. היינו מלאי תקוות שנעלה כולנו ארצה.

חיים קרמיש היה בעל השכלה יהודית רחבה. הוא בא מאיזו עיירה בגאליציה,

אינני יודעת מאיזו בדיוק, אני יכולה לברר. אחיו חי בארץ. זכור לי גם חג הפורים; עשינו הצגה. התקופה הזאת בבליני היתה תקופה שחיינו בה כמעט חיים נורמליים.

ש: היה לכם איזה שהוא קשר בתקופה הזאת עם התנועה בפולין תחת השלטון הנאצי?

ת: באו מכתבים, היה לנו קשר עם דולק ליבסקינד עם שימק דרנגר. קיבלנו מכתבים וגם כתבנו מכתבים.

ש: אתם גם הגשתם להם איזו עזרה?

ת: הגשנו להם עזרה, היינו שולחים חבילות. בחבילות היתה גם עזרה כספית. היו מכניסים בתוך החבילות תכשיטים או דברי ערך אחרים, זה ידוע לי במאה אחוז, וכמובן גם מזון. אנחנו באופן יחסי היינו במצב יותר טוב, מאשר כל אלה שהיו תחת השלטון הגרמני. לא היה לנו אמנם שפע, אבל רעבים ממש לא היינו.

ש: עד איזה זמן אפשר היה לעמוד בקשר אתם?

ת: עד 1941.

ש: זאת אומרת גם בתקופת השלטון הסובייטי?

ת: כן. קיימנו עוד קשר והיו מכתבים גם בתקופת השלטון הסובייטי.

ש: ידוע לך איפה ואם השתמר משהו מהמכתבים האלה?

ת: ידוע לי שלא נשאר דבר. השארנו עם בוא הסובייטים את הכל בבליני 9. מתקופת בליני שרדו כמה עיתונים שהוצאנו באותו זמן. בחוברת "משואה" פרסמנו כמה קטעים מהעיתון הזה. העיתון הזה מצוי בארץ, אצל אריך קינסטר בבית־יהושע. אינני יודעת אם כולם נשתמרו, אך כמה שרדו. זכור שלפני עזיבתנו את בליני 9 הטמנו באדמה מסמכים רבים.

ש: את זוכרת שם של עיתון?

ת: לא, זה היה עיתון קיר או משהו דומה. אני זוכרת שרוב החברים תארו בעיתון את הברחת הגבול; זו היתה אז החוויה הגדולה ביותר. כמעט במשך כל התקופה סיפרנו את חוויות גניבת הגבול. זכור לי גם חג־הפורים, עשינו הצגה. היינו עליזים. באופן יחסי היה בבליני לא רע, עד שבאו הסובייטים; עם בואם החליטו אחרי תקופה קצרה כל התנועות, לפרק את הקיבוצים ולעבור לדירות קטנות.

ש: זה לא היה צו של הסובייטים?

ת: לא, זו היתה החלטה פנימית, כנראה, בין התנועות, כי כל התנועות עשו אותו דבר. ארגנו לנו קבוצות, מכסימום של 5—6 עד 7 חברים, וחיפשנו דירות להשתכן בהם. היו משפחות יהודיות שהיו להן דירות גדולות בוילנה, וכיון שהצבא היה מחרים דירות או חדרים בדירות, בשביל קצינים, נמצאו משפחות שבמקום להכניס קצין רוסי לדירה, העדיפו לקחת קבוצת פליטים יהודים. כך גם אני גרתי בוילנה אצל אשה שהיתה לה דירה גדולה. אצלה שכרנו שני חדרים. רוב הקבוצות שלנו גרו כך.

ש: ומה היה הקשר בין הקבוצות?

ת: המשכנו בקשר הדוק. היינו מבקרים אחד את השני. חיים קרמיש היה מבקר אצלנו ושמר על הקשר ההדוק.

ש: מבחינת הקיום, היה לכם משהו משותף?

ת: כל קבוצה התקיימה באופן עצמאי.

ש: וגם אז קיימתם קשר עם החברים שלכם בגרמניה?

ת: היו מספר חברות מהתנועה שנשארו בגרמניה שקיימתי קשר מכתבים איתן. כך, למשל, עם חברתי אריקה קרבל.

ש: ואז גם המשיכו לשלוח להם חבילות; היו חברים שגם המשיכו לשלוח להם חבילות?

ת: זאת אינני יודעת. אני יודעת שהיו חברים שהמשיכו לשלוח חבילות למשפחות. והיתה עוד אפשרות אז לשלוח חבילות לגרמניה. זכור לי חבר שלנו מלודז׳ שהיה שולח חבילות למשפחתו בלודז׳. אשר למשלוח חבילות לחברים בתקופה זו, על כך אינני יודעת.

ש: ומה בדבר העליה במשך התקופה הזו?

ת: במשך כל התקופה הזאת היו חברים שיצאו ועלו לארץ.

ש: איך?

ת: על ידי סרטיפיקטים. הסרטיפיקט היה מכתב מן הקונסוליה האנגלית, ואפילו לא מכתב אוטנטי. כנראה שתנועות אחרות הקדימו בכך אותנו שהדפיסו בעצמם את המכתבים. היה צריך להגיש את המכתב עם בקשה ליציאה למשרד־הפנים, כלומר לשלטונות המ.וו.ד. (נ.ק.וו.ד.). מתנועתנו התמחתה בהדפסת המכתבים האלה גיזה קרומביין, והיא גם הגישה בקשה על־סמך מכתב לא ליגלי, מזויף, קראנו לזה בלתי־ליגלית. מכתבים כאלה הגישו מילק גוטליב, מרכוס המר, כך אני חושבת קראו לו, שולים זילבר, פרומקה ושמואל רקובר.

ש: הכל על ניירות מזוייפים?

ת: כן. וכן גם מניה טראו ועוד דורקה רובינשטיין, ובחור שקראו לו גוראל *, בעלה של דורקה רובינשטיין, קראנו לו כולנו גוראל כי לא ידענו את שמו (הוא היה גבה־קומה). על יסוד המכתבים המזוייפים הצליחו לצאת רק גיזה ואריך קינסטלר.

ש: והיתר?

ת: שלושה חברים נתפסו על־ידי הרוסים והושלכו לבית־הסוהר. הנ.ק.וו.ד. עצרה אותם, והם עברו גם עינויים קשים מאוד, דרשו מהם שיגלו מי הדפיס את המכתב ומי היו המארגנים של הנסיעה הבלתי־ליגלית הזאת. הם ידעו שלייבק אפשטיין הגיע כבר לארץ, ועל כן "שמו" הכל על שמו וטענו שהוא הדפיס, הוא ארגן. ביום שפרצה מלחמת רוסיה גרמניה היו שלושת הבחורים האלה ברכבת סגורה שעמדה להובילם לסיביר. היא נשארה תקועה בוילנה, והם שוחררו על ידי הגרמנים ב־21 ביוני 1941. אחרי שהם חזרו אלינו, הם סיפרו לנו על השיטות של חקירות הנ.ק.וו.ד. יומם ולילה אחזו אותם בלי שינה, השתמשו בכל השיטות הידועות, כולל זרקורים בעינים.

ש: מי היה באמת המומחה לזיוף התעודות בין החברים?

ת: אני חושבת שהדפיסה את התעודות האלה גיזה קרומביין הנמצאת כעת בתל־אביב.

ש: האם זוכרת אַת את שמות החברים שהגיעו ארצה מוילנה?

* גוראל בפולנית — הררי, החי בהרים.

ת: שמות החברים שלנו שהגיעו לארץ מוילנה, הם: יוכבד גראוברט, טובה מאוטנר, יהודית מלינק ז״ל, עקיבא רושצקי, חנה מלר, פייבק פלדרמאוס, סלה מרק, אריק קינסטלר, לייבק אפשטיין, אהרן קאופמן, רחל מאיר, דב קרפס, אריה רופאייזן, שלמק ביהאגן.

ש: אני מבינה שגם היו ביניהם חברים שהגיע להם לעלות לפי תור?

ת: מי שלא עלו לפי תור היו ארבע חברות שנסעו למשק־הפועלות.

ש: האם היה מישהו שאמר, אני לא כל כך מוכן לנסוע?

ת: לא היה מקרה כזה, כולם רצו לעלות, בכל דרך. אחרי זה חיפשנו גם דרכים אחרות.

ש: אני מבינה שמגדוד ״שרון״ לא עלו, הם היו צעירים מדי.

ת: עלו רק כאלה שקיבלו סרטיפיקט מ״עליית־הנוער״, כיון שהיו צעירים מגיל 17. כך עלו אריה רופאייזן ושלמה ביהאגן, שלא היה לפני כן חבר בתנועה והצטרף אלינו בוילנה.

ש: בזה תמה פרשת העליה. כשהגרמנים באו לא היתה יותר עליה?

ת: לא.

ש: מה יש לך לספר על התנועה שלכם בתקופת הגרמנים?

ת: כאשר פרצה המלחמה, ביום הראשון, החלטנו עוד פעם לברוח, למרות הכל. במשך כל תקופת שהייתנו בוילנה היינו אומרים, אנחנו לא בורחים יותר. בכל זאת החלטנו שאנחנו בורחים מהגרמנים. רצינו לברוח באופן מאורגן. אוסוולד רופאייזן התקשר עם חיים קרמיש, וחיים אמר לו: ״אני לא בורח״. אינני בטוחה, אבל כך נדמה לי. והיו קבוצות שהחליטו לברוח ועשו זאת. אנחנו נדברנו להיפגש ברחוב סובוץ׳, בבית מסוים, על מנת ללכת יחד. באנו לרחוב הזה ביום שני ב־4 בבוקר ואיש לא היה במקום. אחרי איזה זמן באו משה קלכהיים, סלה שפינדל וכל הקבוצה שלה; ואוסוולד נדמה לי רץ שוב לחיים קרמיש לשאול למה הוא לא בא. חיים אמר שהוא לא הולך. אף־על־פי־כן, אנחנו החלטנו ללכת, אבל הפסדנו זמן יקר על ההיסוסים אם ללכת או לא. החלטנו לצעוד. על יד וילנה ראינו יער בוער. היתה הפצצה. היתה פאניקה.

ש: כמה הייתם בקבוצה הזאת שיצאה?

ת: אני הייתי בת יחידה, והיו עוד שלושה חברים. אוסוולד רופאייזן, שייק גינטר, וז׳אקי פילרסדורף. הצטרף אלינו גם עוד חבר אחד מבוגר, שבמקרה נשאר אתנו. בעקבות הבהלה אנחנו התפזרנו. היתה שם עוד קבוצה אחת, ותוך הבהלה והמהומה איבדנו האחד את השני. קשה לתאר איך שזה קורה שמאבדים אחד את השני. אבל זרם המון כל־כך עצום של אנשים, שאם לא מחזיקים אחד את השני צמוד מאוד, מאבדים אחד את השני. היו כאלה שיותר לא ראיתי אותם אף פעם בחיים. אחד החברים שלנו היה אחרי ניתוח; הוא אמר, תראי, אני לא לוקח חפצים, כי אני לא יכול לסחוב; תני לי את המעיל שלך. נתתי לו את המעיל, הוא הגיע עם המעיל שלי לרוסיה והיה לו שם מה למכור בשביל לקבל לחם. שמו היה מוגיק שמוקלר. גם אותו לא זכיתי לראות עוד אף פעם כי הוא נפטר.

הלכנו ארבעתנו ועמנו החבר המבוגר שקראו לו משה קליין. הלכנו כל אותו

יום. אני זוכרת שזה היה יום מאוד חם, הגענו עד אושמיאנה, שם החלטנו לנוח. נכנסנו למתבן של איכר, נשכבנו שם על הקש, נרדמנו למשך כמה שעות, היינו מאוד עייפים. כשהתעוררנו היה כבר ערב ורצינו להמשיך. בינתיים היתה גם סערה גדולה, אז האיכר אמר לנו, אין לכם מה ללכת, כי כבר יש גם פה גרמנים.

הגרמנים לפי השיטה הידועה, הורידו שם צנחנים ואושמיאנה נפלה בידי הגרמנים עוד לפני וילנה. כך הם הקיפו וכיתרו את וילנה, ואנחנו נכנסנו בדיוק למקום שבו הקדימו הגרמנים לבוא. זה היה הסוף שלנו.

האיכר אמר לי, אַת אַל תסעי, תישארי פה אצלי עד עבור המלחמה, תעבדי פה; גברים אי־אפשר להסתיר, קשה יותר, את יכולה להישאר. לי היה חבר, ובכלל לא רציתי להיפרד מהקבוצה. חזרנו לאט־לאט לוילנה. החזרה היתה מאוד קשה. הכבישים היו עמוסים עם ציוד של הצבא הרוסי הנסוג. ראינו חיילים רוסיים, כל הצבא המובס, מכוניות משא, טנקים, דלק, חיילים שהסתתרו ביערות. ראינו את ראשוני השבויים — הגרמנים הובילו שבויים רוסיים. החזרה היתה קשה מאוד. הפולנים נהגו להתנפל על האנשים האלה שחזרו, ושדדו אותם. בכל זאת הגענו איכשהו. הקבוצה הכי קרובה שגרה סמוך לדרך היתה קבוצתו של משה קלכהיים, לשם אכן נכנסנו; אז נודע לנו שמשה קלכהיים איבד בדרך חברה שהיה איתה שנים רבות; הם איבדו האחד את השני, וכל המלחמה לא התראו.

ש: הם נפגשו אחרי המלחמה?

ת: זו פרשה מיוחדת. אבל הם איבדו זה את זה בתוך ההמון העצום הזה; בתוך הבהלה הגדולה. בגלל זה שהוא איבד אותה, הוא החליט לא להמשיך, הוא היה כל כך מיואש; הם היו הראשונים שחזרו מהדרך. אנחנו באנו לשם, והתחילה תקופה קשה מאוד. אצל הגרמנים, בוילנה, הלך הכל בקצב עצום. מיד התחילו כל מיני גזירות; יום יום גזירות. פעם היה צריך לענוד סרט לבן עם כתובת "יודה", פעם היה צריך עוד להוסיף לזה מגן־דוד, ופעם אחרת הסרט היה צריך להיות צהוב. מי שיצא בבוקר ולא היה לו הסימון המיוחד הזה שהיה מיועד לאותו יום, נעצר.

הראשונים שנפלו בוילנה היו אנשי היודנראט, ובראשם ויגודסקי. אלה היו הראשונים שידענו שנפלו. אבל עוד לא ידענו שרוצחים באותו זמן ברציחה שיטתית. מי שיצא ולא היה לו הסרט הנכון, או הסימן הנכון, נתפס והובל כפי שהתברר אחר־כך, לטבח. אחרי כמה זמן אסור היה כבר ללכת על המדרכות; הותר ללכת רק על מרצפות הרחובות, לא בשניים אלא רק אחד אחרי השני. אחר־כך היה מותר לצאת מ־6 בבוקר עד 6 בערב, וכעבור זמן לא רב למספר שעות בלבד, נדמה לי שרק מ־9 עד 3. כל החנויות של היהודים נסגרו. מיד התחילו רדיפות קשות מאוד. היו תופסים גברים ברחובות לעבודה. תפסו לעבודות לנקות קסרקטינים, גם נשים גם גברים. היה פחד לצאת לרחוב בכלל. גברים פחדו לצאת בכלל מפני שהיו תופסים אותם מיד עם יציאתם לרחוב.

האקציה הראשונה הגדולה הזכורה לי היתה ב־13 ליולי 1941. היתה זו פשיטה גדולה מאוד על גברים. על־מנת שלא יתפסו את האנשים באקראי לעבודה, חיפשו הגברים מקומות־עבודה חיוניים כביכול לגרמנים־בתחנת־רכבת, או באיזה קסרקטין, או במאפיה; קיבלו תעודות, והם יצאו בצורה כזאת לרחוב.

ב־13 ליולי, בין ה־12 ל־13, בלילה הזה, היתה אקציה גדולה מאוד; תפסו גברים.

ש: רצחו אותם?

ת: אז עוד לא ידענו. בליל האקציה הגדולה של ה־13 ביולי גרתי עם קבוצת החברים שחזרה מן הדרך ברח׳ קונסקה. היינו חבורה של ארבעה כמקודם: אוסוולד רופאייזן, שייק גינטר וג׳קי פילרסדורף ואני. אותה שעה החליט שייק גינטר לחזור אל הוריו שנמצאו בגיטו לודז׳. הוריו כתבו מכתבים קשים. טרגיים מאוד מן הגיטו, והוא החליט להצטרף אליהם על־מנת לעזור להם. גם אוסוואלד החליט לחזור אל הוריו.

שבוע קודם לכן הלך חבר שלנו, בשם מילק גוטליב, (שהיה בין אלה שנאסרו על ידי הנ.ק.וו.ד., ו״שוחררו״ על ידי הגרמנים) לצלב־האדום, מכיוון שהוא היה אסיר הנ.ק.וו.ד. הוא קיבל זכות מיוחדת, כרטיס נסיעה ברכבת, לבוכניה. הוא היה יליד בוכניה באזור קראקוב ונסע להוריו.

ש: היו עוד שנסעו להורים?

ת: בזמן הגרמנים לא. לא הגיעו. רצו לנסוע אבל לא הגיעו. מילק גוטליב הגיע. ואוסוולד ושייק, באותו 13 ליולי, הלכו גם הם. הם רצו ללכת לצלב־האדום וגם־כן לקבל רישיון כזה לנסוע, אבל היתה אקציה והם נתפסו.

באותו יום נתפסו הרבה חברים מהתנועה שלנו, בהם גם חיים קרמיש, הילק זיידל, חמק גרוסברט, ארנולד פוגלפנק, אדש ברודסקי, דוד ברגר.

ש: מה היה גורלם? מישהו השתחרר משם?

ת: היו כאלה שעוד הצליחו להשתחרר איכשהו. לרופאים נתנו לצאת. מישהו, לא זכור לי מי, הביא לי פתק, מקבוצת הבחורים שנתפסה אז, ״תביאי לחם״. אני אספתי לחם ככל שיכולתי והבאתי את הלחם. היתה בוילנה כנסיה גוטית יפה מאוד, עם חצר גדולה, מגודרת, ושם הם כונסו. שם ישבו הרבה מאוד גברים. שאלתי לאן להביא והסבירו לי שעלי ללכת לאותו מקום. לשם הלכתי והבאתי את הלחם. היה שם חבר שלנו, דוד ברגר; אמרתי לו, דוד בוא, תעבור את הגדר, מה אתה יושב פה כך? והיה אדש ברודסקי שהיתה לו משפחה בוילנה והוא היה מהקן הוילנאי; אמרתי, אדש, אתה וילנאי, ברח! הוא סיפר לי שיש לו אבא מבוגר וכאשר הגרמנים באו לקחת את אביו, הוא אמר לאבא ״אתה לא תלך, אני אלך במקומך״. אנחנו הולכים למחנות־עבודה, אמר לי. כך הם חשבו, זה הרבה יותר טוב. ״אנחנו נהיה במחנה־עבודה, לא יתפסו אותנו כל יום לעבודה, אין לנו כח יותר. כולם אומרים שאנחנו הולכים למחנה־עבודה. ייתכן שניסע למינסק״. אני עוד דיברתי עם דוד, רציתי בכל הכוחות לשכנע אותו שיעבור את הגדר ויצא. ״תראי סטפי״ אמר, ״זה יהיה הכי טוב. אנחנו נעבוד, אז הם לא יעשו לנו שום דבר״. ואלה היו כבר כנראה ראשוני הקרבנות בפונארי. והיו עוד שמועות במשך הרבה שבועות. עוד התהלכו שמועות שהם הגיעו למינסק, ושהם עובדים שם; נשים קיבלו ידיעות שהם הגיעו, כביכול, למינסק. היו אפילו סיפורים שמישהי קיבלה מכתב מהם, אבל מאלה שנעצרו אז, איש כבר לא חזר.

בקשר לאותה אקציה גם ידועה הפרשה של אוסוולד: הוא נתפס עוד באותו יום והיה בידי הגסטפו. שם שאלו את כל אחד לשמו ולמקצוע שלו. אוסוולד

עבד איתנו בקיבוץ ההכשרה בוילנה, וכיוון שהיו צריכים סנדלרים, הוא למד סנדלרות. הוא אמר לכן "אני סנדלר". הגרמנים היו זקוקים לסנדלרים לתיקון נעלים. במרתף הגסטפו היתה סנדלריה, בה תיקנו יהודי וילנה נעלים; לסנדלריה זו צרפו גם את אוסוולד. הוא היה שם בגסטפו. גם הילק הצליח להסתלק באותו יום. הילק עבד בתחנת־הרכבת, והיתה לו איזו תעודה שהוא עובד שם. על אוסוולד הרי ידוע, אין פה מה לספר.

ת: עוד לפני הקמת הגיטו שמענו שאפשר לצאת לעבודה בטורף (כבול). ההנהלה בטורף היתה בידי ליטאים, לא בידי הגרמנים. קבוצה של בחורים מהתנועה שלנו הלכה לטורף לבזדאני. קבוצה שניה הלכה לטורף לביאלה־וואקה. מי שהיתה לו חברה או אשה, הצטרפו גם הן כעבור זמן־מה. שלושה בחורים שלנו היו אותה שעה בבזדאני: משה קלכהיים, וולטר זיסר וז'אקי פילסדורף.

ש: היו גם אחרים, לא רק מהתנועה שלכם בבזדאני?

ת: כן. בבזדאני היו גם חברי "הנוער הציוני": ריטה קופרברג, אריה קופרברג (בני דודים) ויצחק קופרברג (מוארשה). רוב המשפחות השתייכו לתנועות־נוער.

ש: ובביאלה־וואקה?

ת: ייתכן שהיו עוד מתנועות אחרות.

ש: אבל היו גם יהודים אחרים?

ת: היו משפחות עם ילדים.

ש: כמה אַת מעריכה היו שם, רבים? אַת היית שם?

ת: כן, אני הייתי גם בבזדאני, גם בביאלה־וואקה; כי כאשר יצאתי לגיטו, הייתי כבר לבד. הבחורים כבר לא היו, אוסוולד ושייק שניהם כבר נתפסו וז'אקי הלך לטורף. אני נשארתי לבד מהקבוצה הקרובה שלי(אני הייתי חברה של ז'אקי פילרסדורף). אותה שעה כבר הייתי לגמרי לבד.

עוד לפני הכניסה לגיטו התקשרתי עם בחורות שגם הן נשארו לבד, כל פעם נשארנו יותר בחורות בודדות. נשארתי עם יטקה אאוסנברג ופרידה קרומביין. הבחורים נתפסו, והמעטים שנשארנו הלכו לבזדאני ולביאלה־וואקה.

ש: מדוע אתן לא הצטרפתן?

ת: היתה קבוצה די גדולה של חברים שהצליחו לברוח לרוסיה.

ש: בתקופת הגרמנים?

ת: מיד עם פרוץ המלחמה.

ש: כשהיו כבר הגרמנים?

ת: לא, ביום הראשון כשאנחנו ניסינו וחזרנו, קבוצה גדולה אחרת הצליחה לברוח לרוסיה.

ש: כמה לפי הערכתך?

ת: יש מהם רבים שעברו את המלחמה ברוסיה. היו אולי 15 חברים שהצליחו לברוח לרוסיה. אולי פחות.

ש: מה היה גורלם של אלה שהיו בשני מחנות האלה של טורף?

ת: עבדנו בטורף, ועבדנו קשה מאוד. אני הצטרפתי לבזדאני. ביום שהוקם הגיטו הלכתי לדירה שלי (גרתי אצל יטקה אחרי שנשארתי לבד); בדיוק באותו יום החלטתי שאני אלך לדירה שלי, להתארגן, לקחת בגדים או משהו. כאשר

הגעתי לדירה נודע לי שאסור כבר לצאת לרחוב.

ש: הדירה שלך היתה בשטח הגיטו?

ת: לא, מחוץ לגיטו. קרוב מאוד לגיטו, וכל האיזור הזה היה איזור סגור. ונשארתי ללילה שם. למחרת בבוקר לקחתי את הדברים שלי והגעתי לבד לגיטו. בשטח הגיטו, ברחוב רודניצקה 10, גרה פרידה קרומביין, חברה שלנו מהתנועה; היה לה חדרון קטנטן. לחדר הקטן הזה שלה נכנסו כל החברות שנשארו ,שבע במספר. ישנו שבע בנות על שתי מיטות לרוחב. עוד היו בגיטו הילק זיידל וחברתו טוסיה, פרומקה, שמואל רקובר, שלום זילבר וחומה דנק. והיינו שבע הבנות: פרידה קרומביין, לוטקה אונגר, דורקה רובינשטיין, מלה זנד, מניה טראו ואני.

ש: מה היה גורלם של אלה שהיו בבזדאני ובביאלה־וואקה?

ת: בגיטו היו אקציות. אני, אחרי האקציה הגדולה, זו של ה"שיינים הצהובים" *, יצאתי מן הגיטו לבזדאני. הוציא אותי מהגיטו שלמה אנטין. אנחנו היינו כל הזמן בגיטו קשורים; היה קשר עם ניסן רזניק, שלמה אנטין ** מרדכי טננבאום ***. מרדכי טננבאום היה מכין אז את התעודות המזויפות בגיטו.

ש: איזה תעודות למשל?

ת: היו תעודות ליטאיות, מעין דרכון־ננסן; שם לא היה כתוב בכלל מהי הלאומיות. זו היתה תעודת־פליטים־ביגלאומית. היו נשים שעבדו במשטרה אצל הליטאים, וגנבו שם טפסים ריקים, והוא היה ממלא את הטופס ומצרף תמונה אמיתית, עושה את החותמת הדרושה; הכל מזויף.

ש: מה זה היה נותן? אז אתה לא יהודי?

ת: שום־דבר.

ש: באמת השתמשו בזה?

ת: כן. גם לי היתה תעודה כזאת. אני יצאתי עם תעודה כזאת אחרי האקציה הידועה עם ה"שיינים־הצהובים". אמרתי כבר שרוז'קה קורצ'אק הצילה אותי באקציה הזו. היא הכניסה אותי לבונקר ממש ברגעים האחרונים. הגרמנים היו כבר ברחובות הגיטו. אנחנו עברנו תקופה קשה. ידועה התקופה של האקציות החוזרות בגיטו. מן החברות שלנו בגיטו ניספו באקציה הזאת, מלה זנד ויטקה אאוסנברג.

ש: והתעודות האלה של מרדכי טננבאום, עזרו לכם במשהו?

ת: מי שנתפס לא עזר. אני פשוט לא נתפסתי. וכך יצאתי עם חברה מ"הנוער הציוני", שגם החבר שלה היה בטורף, היא ריטה קופפרברג. שלמה אנטין הוא שהוציא אותנו דרך השער, הוא העביר אותנו דרך השער עם "שיין" צהוב אמיתי. אחרי שיצאנו, כלומר, כאשר עברנו את השער, הוא לקח מאתנו בחזרה את ה"שיין"; ואנחנו הסרנו את ה"יודן שטרן" — הטלאי היהודי, והלכנו בתור פולניות נוצריות. הכיוון שלנו היה בזדאני שהיתה בערך 30 ק"מ בוילנה. אני חושבת שזה היה בחודש דצמבר, אם אינני טועה, כי היה קר מאוד; או

* אישורי־עבודה.

** מ"הנוער הציוני".

*** מ"דרור".

ינואר. ייתכן שזה היה כבר ינואר, הגיטו הוקם בספטמבר, וזה היה כבר בינואר. היה קר מאוד הכל היה קפוא. שלג, קור. אנחנו הלכנו מבלי לדעת בדיוק את הדרך. ידענו רק שהכיוון הוא לנובה־ויליייקה, לאורך כל הכביש הזה היו קסרקטינים של הגרמנים והליטאים. הלכנו ממש בכביש הראשי. חבילות לא רצינו לקחת. רק לבשנו על עצמנו הרבה בגדים, ככל שרק יכולנו. ידענו שאנחנו צריכים להגיע לאבן שעליה כתוב "קילומטר 11". הצלחנו להגיע לאבן הזו ומשם פנינו ימינה, לתוך היער. משמאלנו היה נהר הוילייה, ממולנו היער. נכנסנו ליער הזה והתחלנו ללכת בתוך היער מבלי לדעת איפה זה. הלכנו. הלכנו כל אותו היום; התחיל כבר להחשיך, ריטה ביקשה לנוח ואני בשום אופן לא נתתי לה, כי לי היה כבר נסיון, ידעתי שאסור לנוח בשלג, כאשר נחים בשלג לא קמים עוד. ראינו בית פולני ונכנסנו לשם; הם הראו לנו את הכיוון. אז הסתבר שאנחנו קרובים כבר לבזדאני.

ש: בבזדאני היו רק יהודים?

ת: רק יהודים.

ש: ואליהם לא הגיעה האקציה מוילנה?

ת: הגיעה, אך מאוחר יותר ואז ניספו כולם.

ש: מתי?

ת: אנחנו היינו שם כל אותו חורף קשה מאוד. באיזור שלנו בפולין לא היינו רגילים לחורף כל כך קשה. ואנחנו גרנו כאן בצריף עם פתחים גדולים מאוד; היה קר מאוד; עבדנו בכריתת־עצים. הגברים כרתו עצים, הנשים היו חותכות את הענפים ושורפות אותם. אוכל קיבלנו מעט מאוד.

ש: זה לא היה שייך לגרמנים?

ת: המפעל נוהל על ידי פולנים. אנחנו היינו שם עד הקיץ; בקיץ פונינו לביאלה־וואקה. אחרינו הכניסו לשם יהודים ממחנה טורף אחר, שהיו שם זמן קצר מאוד. אז התחוללה בבזדאני האקציה האיומה של קיטל. הוא עשה זאת בבזדאני אחרי שאנחנו פונינו משם. קיטל קרא להם לאפל (למיסדר) ואמר "היום אתם חפשיים מעבודה". הוא חילק לחם וריבה; "תיכנסו לצריפים" אמר ואז שרפו אותם שם חיים. אני הייתי באותו מחנה. יצאנו משם אולי שבוע לפני כן. עברנו כאמור לביאלה־וואקה. כאן היינו שלושה חדשים בערך, עד לפני סוף הגיטו, בקיץ 1943.

ש: כמה חברים מ"עקיבא" היו בבזדאני ובביאלה־וואקה ביחד?

ת: בבזדאני היינו 4. בביאלה־וואקה היתה קבוצה יותר גדולה.

ש: שהיתה קיימת קודם לכן?

ת: כן, היא התקיימה שם קודם. אנחנו הצטרפנו לקבוצה יותר גדולה. אבל נשארנו בכל זאת במסגרת שלנו. בקבוצה הגדולה היו: פרימקה, שולים, חומה, פאידזיה, הלה אינגבר, שייק ויינטראוב ושמואל רקובר.

ש: היו שם עוד חברי תנועות בביאלה־וואקה?

ת: כן היו גם חברי תנועות נוספות. אני יודעת שהיו חברים מתנועת "ביתר", הכרנו מספר חברים מהם. היו כנראה עוד גם מתנועות אחרות. מתנועת "בונד", ודי הרבה קומוניסטים.

ש: היה לכם איזה שהוא קשר בביאלה־וואקה עם הגיטו, בתקופה שהייתם שם?

ת: כן. ראשית, מי שהיה צריך טיפול רפואי היה מוכרח ללכת לבית־חולים, כגון לעבור ניתוח. היו לנו חברים בגיטו. כשאני יצאתי מהגיטו, נשארה שם רק חברה אחת שלי.

ש: מעקיבא?

ת: מעקיבא. לפני־כן ניספו כמה מהן. פרידה כבר לא היתה, פרידה קרומביין. לספר מה קרה עם כל אחד בגיטו? עם כל אחת מהשבע?

ש: תספרי מה קרה עם כל אחת.

ת: אנחנו כולנו עבדנו. בתקופה שהיינו בגיטו, כולנו יצאנו לעבודה. אני יצאתי לתחנת־רכבת עם עוד חברה, עם לוטקה; פרידה קרומביין הלכה לעבוד, אני חושבת עם עוד שתי חברות לשדה־התעופה. כל אחד עבד באיזה מקום.

באותו יום שהיתה האקציה, ידענו על כך מראש. לא יצאנו לעבוד. הגיטו היה סגור. פרידה חזרה מהעבודה, והיא באותו יום אמרה שיש לה אפשרות לקנות לחם. אנחנו נתנו לה משהו למכור, איזה בגד. והיא הביאה עבור הבגד הזה לחם, וסיפרה שהפולניה, אשר אצלה קנתה את הלחם, מאוד התידדה אתה ואמרה לה: "אַת יודעת, יהיה משהו בגיטו. באו הרבה מאוד אוקראינים שמסתובבים בעיר. תשארי אצלי. תשארי אצלי יום או יומיים. אני אסתיר אותך". אבל פרידה היתה בעלת־מצפון ובגלל הלחם חזרה אלינו.

ש: בבקשה, סטפי תגמרי את הסיפור שלך על פרידה.

ת: פרידה באה עם הלחם ושכנעתי אותה בקושי רב בכל־זאת לנסות לצאת עוד פעם מהגיטו ולהישאר אצל הפולניה במשך האקציה. אחרי מאמצים גדולים הצלחתי לשכנע אותה. עד כמה שזכור לי, ביקשתי משלמה אנטין עוד פעם עזרה, והוא באמת הלך אתה לשער והעביר אותה פעם נוספת דרך השער; היא יצאה ויותר לא ראינו אותה. אחרי שנים כשנפגשנו עם אוסוולד, נודע לו מאיש לידא אותו פגש בפרטיזנים, אשר הכיר את פרידה, שהיא חשבה כי כל הבחורות ניספו בגיטו באקציה הזו, על־כן לא חזרה. היא הגיעה ללידא ועבדה בתור נוצריה אצל הגרמנים; היא ידעה מצוין גרמנית, כי למדה בבית־הספר הגרמני בביילסקו; כך קשרה קשרים עם פרטיזנים ועם נוער, כנראה נוער מאורגן בתנועות. היא גנבה נשק אצל הגרמנים, ונתפסה בשעה שהוציאה אותו, ונורתה.

ש: מאיזה מקום היתה פרידה?

ת: היא היתה ילידת העיר קוסוב, אבל מגיל קטן מאוד כל המשפחה עברה לביילסקו ואנחנו היינו חברות מאותה תקופה. זהו סיפורה של פרידה קרומביין. אשר לחברותי האחרות: מאלה זנד עבדה במשטרה הליטאית בניקיון. היה לה מראה נוצרי מובהק. בהיותה בוילנה, מהגיטו, היא קשרה קשר עם אחד העובדים והשיגה תעודה פולנית בתור נוצריה. היה בכוונתה לצאת את הגיטו, ואנחנו תיכננו כולנו לצאת מהגיטו. אני הצטרפתי ללכת עם לוטקה אונגר לטורף. זאת תיכננו עוד לפני האקציה. מאלה, מכיון שהיה לה מראה נוצרי, רצתה להשיג ניירות יחד עם לוטקה; מניה טראו רצתה ללכת לבדה לוארשה ודורקה רובינשטיין היתה ילידת וארשה ומאוד רצתה לחזור.

ש: למה לוארשה, בגלל המשפחה?

ת: בתקופה זו היתה דעה בגיטו וילנה שבוארשה מרוכזים כל כך הרבה יהודים, כך שבוארשה לא יוכל לקרות מה שקורה בוילנה. משום מה היתה דעה שטוב להגיע לוארשה; כך היתה לכולנו איזו דרך לצאת; רצינו לצאת, כי בכל תקופת האקציות לא היתה לנו אף פעם תעודה מתאימה שהבטיחה באותו זמן את ההישרדות. פרידה, כאמור, יצאה ולא היתה ביום האקציה. אנחנו נשארנו בדירה שלנו והגיטו היה סגור. מאלה לא הצליחה לצאת כפי שתיכננה. אף אחד לא יצא באותו יום לעבודה. ברגע מסוים הוצאו אנשים מהבתים והודיעו שיתייצבו אלה העובדים במשטרה הליטאית, כי להם לא יקרה שום דבר; אז כולנו הצטרפנו למאלה, כי שכנענו את עצמנו שבתור משפחה של אחד העובדים במשטרה, נוכל לעבור דרך השער.

כאשר הסתדרנו בתוך השורות, הבחנתי באיש ס.ס. עם פרגול שהתחיל לזרז אותנו להסתדר ונזכרתי שאני מכירה אותו, שראיתי אותו פעם. הסיפור הוא כזה: אוסוולד היה אסיר בידי הגיסטפו. כשנודע לי שהוא נמצא בבית־הסוהר, הלכתי אליו, הבאתי לו לבנים נקיים ומשהו לאכול. שם היה איש הס.ס. שיצא אלי עם כלב ולקח ממני את האוכל. באתי מספר פעמים לבקר את אוסוולד. היה דבר מעניין, אני אספתי אוכל בחוץ על מנת להביא לו, והוא שמר על האוכל שקיבל בבית־הסוהר, בשבילי. אוסוולד היה בחור מאוד חביב. אפילו איש הס.ס. חיבב אותו כנראה. ברגע שעמדנו ככה בשורות ראיתי את אותו איש ס.ס. אמרתי לחברות שלי: "מובילים אותנו לבית־הסוהר, איש הס.ס. הזה הוא מבית־הסוהר לוקישקי, הוא מהגסטפו, ואני יוצאת." אז הן אמרו לי, סטפי אַת מדברת טוב גרמנית, תגשי אליו. ניגשתי אליו, הוא הסתכל בי ואני עד היום חושבת שהוא הכיר אותי, וצעק עלי: "שאו דאס דו זַק קומסט" (תראי שתסתלקי מפה), ואני באמת חזרתי לשורות ואמרתי: "תראו, הוא אמר לי שנסתלק". ואכן יצאו אתי מניה, לוטקה ודורקה. מאלה לא יצאה, משום שהיתה לה התעודה שהיא באמת עבדה במשטרה, וגם זֶטקה לא יצאה איתנו. שתיהן נשארו בקבוצה, ואכן נתברר שהן הגיעו לבית־הסוהר ואחר כך לפוֹנארי.

אנחנו נשארנו בגיטו ללא כל מקום להסתתר בו. התחלנו לרוץ לשלמה אנטין. ניסן רזניק ניהל באותה תקופה מטבח וחדר־אוכל לנצרכים. גם אנחנו היינו אוכלים שם. היינו מקבלים שם כל יום מרק. הלכנו לשם ולא מצאנו אף אחד. כל אלה שנשארו בגיטו היה להם כבר איפה שהוא להסתתר, או שיצאו את הגיטו, או שהסתתרו. היינו מיואשות. כשחזרנו לרח' רודניצקה לכיוון הדירה שלנו, ראינו ששערי הגיטו נפתחים, ונכנסים אוקראינים וגרמנים עם נשק ביד. חשבנו שזה הסוף שלנו. באותו רחוב רודניצקה היתה גימנסיה יהודית ידועה, הריאל־גימנסיה, ובבנין הגימנסיה היו היודנראט והמשטרה־היהודית. הלכנו לכיוון הזה. חשבנו כי שם אולי מתאספים יותר יהודים, וכך נהיה בין אנשים.

ברגע שבאנו לשם מצאנו שכל הבנין היה ריק. לא היה איש. פגשנו רק את רוז'קה קורצ'אק. כאשר ראתה אותנו, היא התרגשה מאוד. אנשי משטרה־יהודית לא נפגעו באקציה הזו. לא נגעו בהם וגם לא בנשי השוטרים. היתה לרוז'קה תעודה מזויפת שהיא אשת שוטר, והיא קראה מיד לאיש הזה, חבר־תנועה שעבד במשטרה, והוא ברגע אחרון ממש הזיז קולב לבגדים, ופתח את

הרצפה ואנחנו נכנסנו מתחת לרצפה הזו, ירדנו. שם היו כמה מאות איש. וילנה עיר עתיקה והיו לה מעברים תת־קרקעיים ומרתפים עצומים. אנחנו ישבנו שם ושמענו מעל ראשנו את צעדי הגרמנים. אינני יודעת כמה זמן ישבנו שם. זו היתה חוויה קשה מאוד לשבת שם. מים טיפטפו עלינו מהביוב, תינוק בכה; אחרי זמן קצר הוא השתתק, כנראה שהוריו חנקו אותו. כשיצאנו משם החלטנו לצאת מהגיטו. ואני באמת אחרי מספר ימים יצאתי לבזדאני. אבל עוד לפני יצאה דורקה רובינשטיין יחד עם עוד בחור לוארשה ברגל. אינני יודעת את שם הבחור, אבל היא הגיעה לגיטו וארשה. הלה רופאייזן־שיפר פגשה את דורקה בגיטו וארשה. דורקה היתה נכדתו של הרב קנאל הידוע.

ש: מתי זה היה לפי הערכתך?

ת: זה היה בסוף שנת 1941 בסביבות סוף דצמבר. לכיוון וארשה יצא בחור נוסף מתנועת "הנוער הציוני" נדמה לי שקראו לו דודז'ק. גם מניה טראו יצאה על־פי אותם הניירות שעשה מרדכי טננבאום. גם היא לכיוון וארשה.

ש: גם דורקה רובינשטיין קיבלה ניירות ממרדכי טננבאום?

ת: אני חושבת שכן.

ש: מה זה היה?

ת: זו היתה תעודה ליטאית שהוצאה לחסרי־נתינות ובהם לא נרשמה הלאומיות ואת אלה עשה מרדכי טננבאום. מניה טראו יצאה עם בחור מתנועת "הנוער הציוני". הם הגיעו עד הגבול ושם עצרה אותם המשטרה. רק אחרי זה נודע לי שהבחור הזה שיצאה אתו היה חרש, וכנראה שהשוטרים שאלו אותו והוא התבלבל. עצרו אותם והביאו אותם בחזרה לגסטאפו. שם עונו קשה מאוד, שיגלו מי עשה להם את התעודות. הם שניהם לא גילו דבר. בסופו של דבר נשארתי עם לוטקה. זמן קצר לפני האקציה בא חברי ז'קי פילרסדורף לבקר אותי בגיטו.

ש: איפה הוא היה?

ת: הוא היה בבזדאני וקיבל ממפקד המחנה תעודה בשבילי, ובשביל עוד כמה בחורות.

ש: המפקד היה גרמני?

ת: לא, פולני. התעודות אישרו שנוכל לעבוד בבזדאני; ותעודה זו לא היתה לה כמובן כל ערך בעיני הגרמנים. קיבלתי גם תעודה משלמה אנטין. כך יצאתי מן הגיטו.

ש: לפני שאת ממשיכה לבזדאני (ואנחנו נגיע לשם) יש לי כמה שאלות. שאלה ראשונה, מאימתי היו בבזדאני חברים שלכם וגם אחרים?

ת: אני חושבת שכבר באוגוסט, אפילו ביולי, היו חברים שלנו בבזדאני.

ש: שאלה שניה, את הזכרת את דורקה שהלכה לוארשה. מתי הלך אנטין לוארשה?

ת: שלמה אנטין הלך כשאני כבר לא הייתי בגיטו.

ש: זאת אומרת מתי, את חושבת?

ת: אינני יודעת.

ש: אבל על שלמה אנטין את יכולה לדעת, כי עליו את כן משהו יודעת.

ת: כן, אבל מתי שהוא יצא אינני יודעת. כשאני יצאתי הוא עזב.

ש: זאת אומרת לבזדאני את יצאת בעזרתו; אז הוא עוד היה בוילנה.

ת: כן.

ש: את מעריכה שיצאת לבזדאני בסוף דצמבר?

ת: כן.אולי בינואר. לא לפני זה.

ש: עוד היו אקציות באותו זמן?

ת: אחרי שיצאתי עוד היתה אקציה גדולה מאוד שנמשכה שלושה ימים.

ש: נדמה לי שהאקציה הגדולה היתה בסוף דצמבר. על כל פנים אחרי צאתך עוד היתה אקציה אחת?

ת: היתה אקציה אחת גדולה מאוד שנמשכה שלושה ימים.

ש: כמה ימים לפני האקציה הזאת אַת יצאת?

ת: זמן קצר מאוד. אולי שבוע.

ש: אז אנחנו נוכל קצת לשחזר את זה. ושלמה אנטין עוד היה.

ת: עוד היה. אני לא יודעת מתי הוא יצא.

ש: ועל אחרים שיצאו מוילנה, מעין משלחת, חייקה גרוסמן ומישהו אחר, אַת לא יודעת?

ת: זאת אני לא יודעת כי מבזדאני היה קשר רופף מאוד עם הגיטו. זה היה רחוק מאוד. היחידי מבין החברים שלנו שנסע פעם לגיטו מבזדאני היה משה קלכהיים.

ש: ואת היית בבזדאני ואחר כך בביאלה־וואקה.

ת: כן.

ש: יש לך משהו לספר מבזדאני או מביאלה־וואקה?

ת: על בזדאני אני רוצה עוד לציין שקיבלנו שם מעט מאוד אוכל והיינו מוכרחים למצוא דרך להשיג אוכל. ומשה קלכהיים שהיה בעל־תושיה רבה היה לוקח דברים מיהודי וילנה ויוצא לכפרים באזור ומביא תמורתם דברי מאכל.*

ש: זאת אומרת שהוא צריך להגיע לוילנה בשביל זה.

ת: לא. היינו עם יהודי וילנה בבזדאני ולהם היו בגדים. לנו לא היה שום דבר. הוא לקח מהם בגדים, כלי מטבח והיה ממיר אותם בדברי־אוכל. היה גם מסוכן מאוד לצאת מהמחנה וגם לחזור. היו גרמנים בכל מקום, אבל הם סיכנו את החיים והיו יוצאים לפולנים, לאיכרים באיזור, וממירים חפצים באוכל. ואלטר היה בדרך כלל הולך לבד, ומשה היה הולך למקום אחר, הם גם התיידדו מאוד עם המשפחות שביקרו אצלם.

באחת הפעמים ואלטר פגש פרטיזן, ומה הוא בדיוק קבע אתו אני כבר לא זוכרת. בכל אופן ידענו אז, זה היה בשנת 1942, תחילת 1942, ידענו שיש באזור פרטיזנים. שאיפתנו היתה לצאת מבזדאני. הבעיה הגדולה היתה שהיינו מאוד קשורים ולא רצינו לעזוב האחד את השני. ולדאבוני הרב בגללי נוצרו הבעיות. עם בחורה לצאת, היה קשה וגם לא היה לנו נשק. ידענו שבלי נשק הם לא יקבלו אותנו. זו היתה הנקודה שרציתי להדגיש.

ש: אז לא יצאתם?

ת: לא יצאנו. אבל אני חושבת שקבוצה אחת יצאה מבזדאני עם קופפרברג.

* בדבר פרטים על פעולה זו, ראה: מ. קלכהיים ביערות ליטא, משואה ו׳ עמ׳ 150.

ש: קופפרברג היה חבר שלכם?

ת: הם היו חברי "הנוער הציוני". הם כבר לא חזרו יותר. הם הגיעו לגיטו ומשם לפרטיזנים.

ש: מה היה ההמשך מביאלה־וואקה?

ת: כשהגענו לביאלה־וואקה היו שם בכלל תנאים הרבה יותר טובים מאשר בבזדאני. אנחנו בהתחלה לא היינו במחנה, שכרנו לנו דירה קטנה בכפר שקראו לו צ'ארנובור. היינו מוכרים דברים ואיכשהו מקיימים את עצמנו. אחרי תקופה קצרה עברנו כולנו לשטח המחנה. כפי שציינתי היתה שם עוד מקודם קבוצה של חברים שלנו מהתנועה. הם יצאו ישר לביאלה־וואקה. באחד הימים ברחה קבוצה אחת מהמחנה לפרטיזנים. הם היו ששה, שניים מלידא: מנחם רזניק עם אשתו יוכבד ועוד ארבעה איש מוילנה, שאת שמותיהם איני זוכרת. ארבעה מהם הצליחו להגיע לפרטיזנים. את הגברת רזניק תפסו הגרמנים, הביאו אותם בחזרה למחנה. רצו שהיא תגלה ראשית כל איפה היה מקום המפגש שלה עם הפרטיזנים ומי שלח אותם. תפסו אותה בערב ובבוקר היו צריכים לקחת אותה לגסטפו. היה בשטח המחנה חדרון קטן שבו שמרו עליה. היא ברחה עוד באותו לילה. היא הצליחה להימלט והצטרפה לפרטיזנים. יום לאחר מכן היתה אצלנו אקציה קשה מאוד, בביאלה־וואקה.

ש: זו היתה תגובה על בריחתה?

ת: כן. זו היתה תגובה על הבריחה. בא קיטל, הקיפו את המחנה ולא יצאנו לעבודה. אנחנו החלטנו להתמרד. היה איתנו איש שלא אנקוב בשמו המלא, שרוליק קראו לו, אנחנו מאוד האמנו בו וקבענו שאם נראה שעומדים להוציא אותו להורג, ושולחים אותנו לכיוון פונארי — אנחנו מתמרדים. חלק מהגברים היה אמור להתנפל על הגרמנים והנשים היו אמורות לקפוץ מעל הגדר ולהתחיל לרוץ. זו היתה התכנית. עמדנו בשורות וקיטל הכריז שעל כל אחד שברח (ברחו ששה), יוציאו להורג עשרה. הוא דרש ששים איש. היתה לו רשימה של אנשים. הוצאו נשים מבוגרות, ילדים, אנשים מבוגרים, משפחות עם ילדים. סך הכל 68 איש. הסתכלנו על שרוליק, האות לא בא. המרד לא פרץ באותו יום.

ש: כמה אנשים היו בביאלה־וואקה?

ת: אולי 500. זמן קצר אחרי האקציה היתה ליקוידציה (חיסול) של המחנה. זה היה כבר בשנת 43. מובן שזה היה נורא. מהצריף שלנו היו חסרות כל־כך הרבה משפחות שלמות עם ילדים. נשארו ילדים בלי אמא ואבא. אותנו הביאו לגיטו ביום אחרי שהיתה בו אקציה גדולה מאוד. אקציה ידועה בשם "קובנו".

ש: השילוח לקובנה?

ת: זה ידוע לך. יום אחרי האקציה הזו הגענו אנחנו. לא הביאו אותנו ישר לגיטו; ברחוב זבלנה 4 היתה גימנסיה "תרבות", כולם שוכנו בגימנסיה הזו. בצפיפות עצומה. מכאן הוציאו חברים שלנו שהגיעו מהמחנה בביאלה־וואקה לפונארי; הם היו צריכים לקבור את המתים מהאקציה "קובנו". הם הביאו משם תמונות. באו שבורים, ובכו כמו ילדים קטנים. היו ביניהם ואלטר זיסר ושולים זילבר והם נשבעו שלפונארי לא ילכו יותר. אם תהיה אקציה והם יצטרכו ללכת לפונארי, הם יפלו בדרך לפונארי.

אינני זוכרת כמה זמן היינו שם בגימנסיה, זכור לי רק שעוד מביאלה־וואקה

לקחו גברים, זמן קצר לפני חיסול המחנה, למחנה טורף אחר ("טורפוביסקו" בפולנית). שם המקום איננו זכור לי. לקחו אותם למחנה שלא היו בו כבר אנשים, על מנת לחסלו ולסדרו. כך קרה שביום שהוציאו אותנו מביאלה־וואקה, חלק מן הגברים לא היה במקום, ובהם ג'קי פילרסדורף. הם חזרו לילה אחרי־כן בחזרה לגימנסיה. בדרך כשהלכנו לגימנסיה, היינו בטוחים שמובילים אותנו לפונארי. הרגשנו שזהו סופו של הגיטו. היה מורגש כי מכל העיירות הביאו וריכזו את כל שרידי היהודים מאיזור וילנה. היה רק עוד מחנה אחד מחוץ לגיטו, שקראו לו קייליס — Kailis, בו עשו פרוות. פרוות היו נחוצות מאוד לגרמנים, על־כן היה זה מחנה יחידי שנותר. הרגשנו שזה הסוף, שמתקרב הסוף. כבר ידענו שגיטו־וארשה לא קיים; זה היה אחרי מרד־גיטו־וארשה.

ש: אבל זה עוד לא היה אחרי מרד־גיטו־וארשה.

ת: זה היה אחרי המרד, בסוף קיץ 43. היו לנו ידיעות שהיה מרד בגיטו־וארשה, ושהגיטו בוארשה איננו קיים יותר.

ש: מתי אתם הגעתם מביאלה־וואקה לגיטו וילנה.

ת: זה היה בקיץ 1943.

ש: האם גם אקציית־קובנו היתה בקיץ?

ת: בקיץ 43 אנחנו הגענו לגיטו ומצאנו דירה ברח' סטראשון; באותה תקופה נמצא בגיטו הלל זיידל, מהחברים שלנו, אשר גר עם אשתו ואחותה בדירה קטנה. אצלם תמיד מצאנו בית־חם. גם כשהיינו באים לריפוי. אני הייתי זמן מה בבית־חולים.

ש: עוד בזמן ביאלה־וואקה.

ת: כן. משה קלכהיים עבר ניתוח; הילק ומשפחתו דאגו לכולם. כשהיה לנו משהו לסדר בגיטו ובאנו, מצאנו תמיד מקום לישון אצלם, למרות החדר הקטן. הם גם מצאו תמיד משהו לתת לנו לאכול. הילק עבד בתחנת־רכבת והיה מביא משם פחית עם מרק והיה מחלק אותו לכולנו. כשהיינו באים, היינו מיד מתקשרים אתם, עם הילק.

באותה עת גרנו, ז'קי, ואלטר, משה ואני, עם עוד משפחה, בחדר. אני התחלתי לעבוד בגיטו. הגיטו כבר היה אז סגור, וכמעט שכבר לא יצאו אנשים מחוץ לשער. נוצרו אז מתפרות בגיטו. היינו מתקנים מדים שהגיעו מהחזית, מדי גרמניים: היו תופרים כפתורים, מתקנים חורים. המדים המתוקנים היו חוזרים לצבא הגרמני. אני עבדתי במתפרה כזו. קיבלנו מאוד מעט אוכל בהקצבה. היו תורים עצומים ללחם. ולנו גם לא היה כסף לקנות את האוכל בהקצבה. היה לי איזה שעון זהב, מכרתי אותו בתקופה הזו, יחד עם עוד איזה תכשיט שהיה לי. למזלי הזדמן אז לקנות זוג נעלים מחיילים גרמנים. ואלטר קנה לי אֶת הנעלים האלה ואני חושבת שהם הצילו את חיי אחר־כך במחנה. מיד קשרנו קשר עם המחתרת, עם אבא קובנר, ניסן רזניק ואילקה שיינבוים; רצינו לצאת לפרטיזנים. השתתפנו גם בהכנות למרד שהיה צריך לפרוץ. יום אחד כאשר היה אמור לפרוץ המרד, התמקמנו עד כמה שזכור לי ברח' סטראשון 12; נשק כמעט ולא היה. על מרפסת הבית היתה מכונת־יריה מוסווית. הכנסנו ערימות אבנים, היו קצת רימונים, קצת פצצות תוצרת עצמית, מעט מאוד אקדחים. חיכינו שהגרמנים יגיעו לרחוב.

ש: זה היה בקבוצה אחת עם אילקה שיינבאום?

ת: אילקה ישב בבית אחר שפוצץ ביום הזה, ובו הוא ניספה. נדמה לי שזה היה ברח' סטראשון 8 שפוצץ. זה ידוע לך?

ש: כן, אבל אני חושבת שהמספר שאני יודעת הוא שונה. אבל זה לא חשוב; אבל אַת לא היית בקבוצה של אילקה שיינבוים.

ת: לא הייתי בקבוצה באותו יום. באותו יום בא אלינו אבא קובנר ודיבר אלינו, והוא הסביר לנו מה המטרה שלנו באותו יום, ומה לעשות.

ש: מה עמדתם לעשות;

ת: היינו אמורים להתגונן, אם הגרמנים יגיעו לרחוב. חיכינו כל היום; הגרמנים לא הגיעו. נסתבר שגאנס, ראש־הגיטו, ידע מה עומד להתרחש, וכיוון את הגרמנים כך שהם לא הגיעו לרחוב הזה.

ש: אבל הם הגיעו למקום של אילקה שיינבוים.

ת: איך זה קרה עם אילקה, אני רק יודעת שהבית התפוצץ ואילקה נהרג.

ש: אבל אַת לא היית שם.

ת: בבית הזה לא.

ש: במקום שאַת היית לא היו גרמנים.

ת: לאותו מקום לא הגיעו הגרמנים באותו יום. עמדתו של גאנס ידועה והיא שנויה במחלוקת עד היום. הוא רצה להציל לפחות חלק של הגיטו. הוא טען שאם יהיה מרד, כל הגיטו ייהרס, ואנחנו שאפנו לצאת. נשק לא היה לנו. היה לנו אקדח או שניים שהגיעו לידינו בצורה מאוד מיוחדת.

ש: אבל אַת מספרת שהיתה מכונת־יריה.

ת: זה היה של המחתרת, לא שלנו. אני מדברת על הקבוצה שלנו של יוצאי "עקיבא"; באותה תקופה היו לנו אקדח אחד או שניים שהגיע אלינו בצורה משונה מאוד. סיפרתי לך על גברת רזניק שברחה מביאלה־וואקה, נתפסה וברחה שוב. היא השאירה אחריה קופסה עם מלח; כיון שמלח היה מצרך מבוקש, החליטה חברתנו פרימקה להתחלק עם שכנתה במלח. כששפכו את המלח מצאו בפנים מטבעות־זהב, רובלים בזהב. פרימקה החליטה שהכסף הזה ישמש להצלת כולנו. החלטנו לקנות בו נשק. קנינו, עד כמה שזכור לי, שני אקדחים. הסתבר שהם לא היו שווים הרבה. זה היה בביאלה־וואקה. עם שני האקדחים האלה הגענו לגיטו; הצלחנו להעבירם לתוך הגיטו. באותו זמן נלקח בעלה של פרימקה, שמואל ראקובר, לעבודה במחנות אסטוניה. פרימקה יצאה אז מן הגיטו בעקבות בעלה לכיוון אסטוניה ואמנם מצאה אותו. פרימקה מסרה אז לנו את הנשק. היא לא שמרה אותו לעצמה. אז הוחל לחשוב על יציאה לפרטיזנים. היה קשה מאוד לצאת. כיון שואלטר ומושקו* הכירו מצוין את אזור וילנה, כי הם נהגו בתקופת בזדאני ובביאלה־וואקה לצאת מן המחנה, להמיר חפצים ובגדים במזון, וכך היטיבו להכיר כל שביל באזור היערות של וילנה. הוחלט על כן להוציא קבוצה, ושהם יהיו המובילים.

ש: זה היה עוד לפני ההתנגשות הזאת שבה נפל אילקה שיינבוים?

ת: זה היה אחרי נפילתו של אילקה. ואלטר ומושקו רצו מאוד שיצא

* משה קלכהיים.

אתם אחד החברים, או ז׳קי או הילק זיידל או שולים. אבל זה היה קשה כיון שלא היה לנו נשק. הנקודה הזו הכבידה מאוד. זו היתה נקודה אחת. שנית, לא היה רצוי שייצאו הרבה נשים.

ש: לפ.פ.או.* היה נשק?

ת: גם להם היה מעט מאוד נשק; עד כמה שאני יודעת יצאו משה וואלטר יום אחד לעבודה, (הם עבדו בביח״ר ללבנים) ושם חזו באקציה שנערכה במקום העבודה. זו היתה שיטת הגרמנים לעשות את האקציות במקומות עבודה. קבוצות של גברים היו יוצאות כביכול לעבודה (נשים יצאו כבר מעט מאוד), ויותר לא חזרו לגיטו.

ש: זה היה לפני ההתנגשות שבה נפל אילקה?

ת: זה היה באותה תקופה. יצאו קבוצות של אנשים לעבודה ויותר לא חזרו לגיטו. נודע לנו שמובילים אנשים לאסטוניה. ככה יצאו שני חברים שלנו, שייק ויינטראוב ושמואל רקובר ולא חזרו. משה קלכהיים וואלטר עבדו בביח״ר ללבנים ופתאום ראו שהקיפו את מקום העבודה, ומכיון שחששו שיקרה להם אותו דבר, החליטו לברוח. אחר כך סיפרו שהסתתרו בבית־הקברות, נכנסו לקבר משפחתי עצום שהיה שם, פתחו את המכסה, ונכנסו לקבר הזה. שם הסתתרו מספר שעות עד בוא הערב, ובערב, בחשיכה, זאת אני כבר לא זוכרת בדיוק — אבל נדמה לי שמשה חזר לבדו לגיטו. ואלטר חזר רק אחרי מספר ימים. הוא החליט לא לחזור יותר לגיטו. מכיון שהיה לו כבר אי־פעם קשר עם פרטיזנים בתקופת בזדאני והוא ידע בערך באיזה מקום הם נמצאים, הוא יצא לבד; הוא הגיע קרוב למקום, אבל הלב לא נתן לו להישאר, כלומר להציל רק את עצמו. אנחנו היינו כל כך קשורים, וכאשר קשר קשר עם הפרטיזנים — אז החליט לבוא לקחת אותנו. אני משערת שזה היה אחרי נפילתו של אילקה שיינבוים. משום כך הוא חזר שוב לגיטו. אנחנו כעסנו עליו על שעשה זאת. ראינו שסופנו קרוב. אחרי זמן קצר הוחלט שהוא יוצא בתור מוביל קבוצה מטעם האפ.פ.או. בקבוצה שלו היה שולים זילבר וחומה דנק.

ש: אלה חברים שלכם?

ת: כן, חברים שלנו, ואיתם עוד 12—13 איש. הם הגיעו עד לאזור הויליה, לדרך הידועה בכיוון בזדאני. מן הגיטו יצאו בתור קבוצה לעבודה, לאור היום. כאשר הגיעו למקום העבודה הורידו את הטלאי הצהוב ויצאו לדרך. כך המשיכו ללכת עד אשר הגיעו לאזור היערות. כאן החליט ואלטר שמוטב שיסתתרו במשך כל היום ביער וימשיכו ללכת רק בלילה, אלא שהענינים התגלגלו אחרת. את סיפור המעשה שמענו אחר כך! מסתבר שלקבוצה צורפו גם אנשים שלא מהתנועה, לא מאורגנים; כיון שהיו צמאים הפרו אחדים מהם את כללי הזהירות, יצאו לשתות ובצורה כזו התגלתה הקבוצה כולה. הם הוקפו על־ידי פרשים ליטאים שפתחו עליהם ביריות. רוב אנשי הקבוצה נכנעו ואילו ואלטר קפץ לנהר הויליה. לפי סיפורו של שולים זילבר שנחלץ וחזר לגיטו, הספיק ואלטר עוד לפני קפיצתו לירות ולהרוג את אחד מרודפיו. ואלטר שחה ונמלט תוך

* פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזציע — המחתרת הפרטיזנית המאוחדת.

יריות, והצליח להגיע יחידי מן הקבוצה הזו לפרטיזנים; הוא נהרג בסופו של דבר בקרב עם הגרמנים בשורות הפרטיזנקה.

מבין אנשי הקבוצה שנאסרו הוצאו כל הנשים להורג בחצר־הכלא, אחרי עינויים קשים מאוד. הגרמנים רצו לגלות מי היו מארגני היציאה בגיטו, מי שלח אותם. בגורלו של שולים זילבר נפל לעבור שוב עינויים מידי הגסטפו, לאחר שקודם לכן עונה על ידי הנ.ק.וו.ד. הסובייטית בפרשת הסרטיפיקטים המזויפים. ביום חיסול הגיטו שוחרר שולים מהמאסר יחד עם הגברים האחרים שהיו בקבוצה והועבר לגיטו. כאן שמענו את כל סיפור המעשה מפיו. מכל ידידינו וחברינו הקרובים נשארנו אותה שעה, אני וז׳קי, הילק זיידל ושולים זילבר. אנחנו היינו בדירה אצל הילק והוא היה בקשר עם אנשי המחתרת. כל שאיפתנו היתה לצאת. לנקום וללחום ולצאת מהגיטו. הובטח לנו הדבר.

ש: מצד האפ.פ.או.

ת: כן. אנחנו הסתתרנו כל היום שעה שהגרמנים הוציאו אנשים מהגיטו; ידענו שזה הסוף. חיסול הגיטו. כל היום הובילו אנשים. לא ידענו לאן. ידענו רק שזה הסוף. אנחנו הסתתרנו במרתף, בבית; אני חושבת שזה היה ברחוב שפיטאלנה, לא רחוק משער הגיטו, במרתף. כל הגיטו היה כבר כמעט ריק. ישבנו במרתף, הגרמנים חזרו וקראו לאנשים לצאת שיתנדבו, שאין שום טעם להסתתר יותר, שיהרסו את הגיטו, שכולם יתנדבו לצאת ושלא תהיה התנגדות. אנחנו בכל אופן לא יצאנו. הסתתרנו כל אותו לילה. חכינו לאות. התכנית היתה שנצא דרך צינורות הביוב. לקראת הבוקר ראינו שהאות לא הגיע; החלטנו על־כן למרות הסכנה לצאת למפקדה של המחתרת.

ש: מי היה אז בקבוצתכם?

ת: הלל זיידל, אשתו טוסיה, אידה אחותה ובעלה, ז׳קי, שולים ואני, עד כמה שזכור לי. והמפקדה היתה ריקה מאדם איש לא היה שם. כולם עזבו.

ש: איפה אתם הייתם?

ת: הסתתרנו במרתף הזה.

ש: הרבה זמן?

ת: לילה שלם. חכינו לאות, היינו מוכנים כל רגע לצאת עם הינתן האות. נשארנו ללא מוצא.

ש: איפה היתה המפקדה?

ת: בסטראשונה.

ש: בבית־המרחץ?

ת: אני חושבת שזה היה מטבח ותמחוי לנצרכים. איש לא היה שם. אותו יום עבר עלינו היום הקשה בחיינו. ראינו שאנחנו מוכרחים לצאת. הגיטו היה מוקף, חזרתי לדירה שבה גרנו, זה היה בסטראשונה 2, ומהחלון של הדירה יכולתי לראות את המתרחש. מחוץ לגיטו; ראינו שהגיטו מוקף צפוף מאוד על ידי אנשי משטרה אוקראינים. אז החלטנו ללכת לאן שיקחו אותנו.

ש: לאן הלכתם?

ת: יצאנו עם המשטרה היהודית; זו היתה אחת הקבוצות האחרונות שיצאו מהגיטו, הגרמנים הובילו אותנו לכיוון בית־הקברות הפולני הגדול רוסה. לשם הובילו אותנו. לפני שהוכנסנו לבית־הקברות הפרידו בין הנשים לגברים. היתה

פרידה קשה מאוד בינינו, כי כל הסימנים הצביעו על כך שאנחנו הולכים לפונארי ובחיים לא נתראה יותר. הביאו אותנו לרוסה. ברוסה היינו כל הלילה. נשים בלבד. ישבנו שם כל הלילה. אם אינני טועה, ירד גשם כל הלילה. בבוקר הוציאו אותנו לאט־לאט ולפני שער בית־הקברות ערכו סלקציה. נשים עם ילדים ונשים מבוגרות נשלחו שמאלה. נשים צעירות יותר הלכו ימינה. אנחנו היינו בין אלה ימינה.

ש: באיזה תאריך זה היה?

ת: אני חושבת שזה היה בעשרים וששי בספטמבר 43. אני שמעתי שמספר הנשים שנשארו אז מצד ימין — לחיים היה 1300. בכלל, בשעת חיסול הגיטו היו כבר מעט מאוד גברים יהודים בגיטו. הגיטו היה מורכב ברובו הגדול מנשים. בשלב האחרון של הגיטו ניספו הרבה גברים. חלק מהגברים יצא גם לפרטיזנים ועמם מעט נשים. אנחנו הובלנו לרכבות, העמיסו אותנו בקרונות־משא, צפופות מאוד. נסענו והיינו בטוחות שמובילים אותנו לפונארי; פתאום נפוצה שמועה בכל הרכבת, אינני יודעת איך זה קרה, אבל למרות שהקרונות היו סגורים השמועה עברה מיד והשמועה אמרה שמובילים אותנו לפונארי. היו מספר בחורות שקפצו דרך החלון הקטן מהרכבת. אנחנו המשכנו ואיתנו טוסיה ואידה.

ש: אלה חברות "עקיבא"?

ת: זו היתה אשתו של הלל ואחותה, וכן הלה אינגבר חברת עקיבא, ארבעתנו היינו קשורות מאוד.

ש: טוסיה זו אשתו של הלל?

ת: אשתו הראשונה; והיתה עוד לוסיה פינצ'וק, וילנאית, אשר אחת הקבוצות שלנו התגוררה בביתה ומאז מאוד התיידדנו אתה, וככה צרפנו לנו שוב משפחה חדשה. כבר בקרון הזה נקשרנו לקבוצה אחת והחזקנו מעמד יחד. הרכבת הזו לא הובילה לפונארי. הנשים שבמשלוח הזה הובלו לקייזרוואלד שבריגה, והגברים — ובהם חברינו שנותרו בחיים אחרי הסלקציה — הובלו לקלוגה שבאסטוניה. בקייזרוואלד הוחזקנו זמן קצר, ומכאן הועברנו למחנה ריכוז דינאוורקה — Dinawerke* שליד ריגה, בו העבידו אותנו בעבודות־פרך. בינינו, הקבוצה שנתלקטה ברוסה, נוצרו יחסי־חברות כל כך טובים, שמאז נאבקנו על כך שנישאר יחד לחיים ולמוות.

ש: כמה הייתם במספר?

ת: היינו עשר בנות, כי הצטרפו אלינו עוד אֵם ושתי בנותיה מוארשה ממשפחת גולדברג שבעלה היה עורך עיתון יהודי בוארשה.

ש: אני חושבת שאני יודעת מי זה.

ת: הם היו איתנו. דאגנו לישון אחת על יד השניה, חילקנו את פת הלחם, השתדלנו לקיים איכשהו את החיים שלנו, כך שלא נאבד צלם־אדם. היה מאוד קשה. כאשר הגענו לקייזרוואלד, הגיע משם ריח חריף מאוד וחשבנו שזה ריח של מתים. אחר־כך התברר שהיו שם ערימות עצומות של תפוחי־אדמה שנרקבו, ומהם בא ריח כל כך חריף. בקייזרוואלד עבדו נשים יהודיות מגרמניה. לראשונה נפגשנו אז עם שרידי יהודי גרמניה שהוגלו מגרמניה ומאוסטריה לריגה, ועם

* דינוורקה. בריגה היה נהר הדינה והמפעל נקרא על שם הנהר, זה היה חצי־אי מוקף מים.

שרידי יהודי ריגה. הממונה עלינו, ה־Lager־elteste בדינוורקה היה יהודי מריגה, בשם קוסמן; כשהתקרבה החזית הרוסית בקיץ 1944 הובלנו מכאן חזרה לליטא, לפוניבז׳. בפוניבז׳ עבדנו תקופה קצרה מאוד בשדה תעופה, שם הכשירו הגרמנים שדה תעופה חדש ואנחנו עבדנו ביישור הקרקע. משם הובלנו לשאבלי והיינו שם מספר ימים.

ש: בשאבלי לא היו כבר יהודים.

ת: היה עוד גיטו ועברנו עוד פעם חוויית חיסול של גיטו וסלקציה. עם יהודי שאבלי הובלנו לשטוטהוף. הגענו לשטוטהוף שהיה מחנה־מוות איום. כאן השתולל מאקס הסאדיסט הידוע לשמצה. כאן נפגשנו עם נשים יהודיות מהונגריה. היה שם גם מחנה של פולניות, נשי פולניה, כנראה נשי קצינים פולנים וגם שבויים רוסיים ובחורות רוסיות שבויות. שם היינו כמה שבועות, לא עבדנו, זה היה מחנה מאוד מאוד קשה. מאקס היה בוחר לו כל יום כמה קרבנות, להם הרביץ קשה מאוד, לפעמים עד מוות. אני חושבת שהיינו שם בערך שלושה שבועות. אנחנו היינו במחנה נשים. היתה שם גדר מחושמלת ומאחוריה היה מחנה של גברים. (שכחתי לציין שבצאתנו מהגיטו ראינו את גוויותיהם התלויות לראוה של אברשה חבויניק, חסיה ביק ושניים נוספים שאותם תלו הגרמנים ביום הליקבידציה של הגיטו, לאחר שתפסו אותם בבריחתם, והם הוצגו לעיני כל למען יראו ויירא).

גם בשטוטהוף ראינו לא פעם איש שהגרמנים זרקו אותו לגדר מחושמלת. בכל התקופה של ריגה לא היו לנו מדי־אסירים. הם נתנו לנו איזה בגד, עברנו שם את ה״אנטלאוזונג״ *, מקלחות, כל זה עבר עלינו; אבל אנחנו קיבלנו בגדים אזרחיים רגילים עם צלב גדול על הגב. היה לנו צלב גדול שחור על הגב אבל לא מדי מחנה־ריכוז. את המדים ראיתי לראשונה בשטוטהוף. אבל אנחנו גם בשטוטהוף קיבלנו בגדים אזרחיים; עברנו עוד פעם אנטלאוזונג ובדיקה גיני־קולוגית; חיפשו אצלנו זהב וזו היתה טרגדיה גדולה מאוד בשביל רובנו. הרופא שהיה פולני הרגיע אותנו והשתדל לטפל בנו בעדינות. הוא אמר לנו: אל תדאגו, המלחמה נגמרה. היום היה ״אטנאט״ על היטלר, זאת אומרת התנקשות בהיטלר, בעוד מספר ימים הכל ייגמר. זו היתה קרן־אור יחידה ביום הקשה ההוא. לדאבוננו זה לא נגמר, ההתנקשות לא הצליחה.

בשטוטהוף עברנו עוד פעם סלקציה. היתה לנו חברה, אשה אינטליגנטית מאוד שקראו לה דורקה, את שם המשפחה אני כבר לא זוכרת. היא לא עברה את הסלקציה וגברת גולדברג עם שתי הבנות לא הצליחה לעבור את הסלקציה. אותנו, אלה ששרדו מן הקבוצה שלחו משטוטהוף למחנות־עבודה. תחילה שהינו במחנה שאינני זוכרת את שמו, כאן עבדנו בעבודות־עפר בשביל הגרמנים, חפרנו תעלות, חפירות בשביל חיילים. זו היתה העבודה שלנו. אחרי זה העבירו אותנו עוד יותר קרוב לגבול הישן בין גרמניה ופולניה.

זה היה בפומרן (Pomorze), באזור גרוד׳זונץ, מקום שקראו לו קרומאו (Krumau); היינו במחנה קרומאו וממנו היינו יוצאות יום־יום לעבודה. עבדנו בחפירות עמוקות מאוד, (3,5 מטר עומק, 3,5 מטר רוחב) נגד טנקים. זו היתה

* מבצע סיהור מפנים.

עבודה בנורמות; כל קבוצת נשים קיבלה נורמה ומי שלא גמר את הנורמה היה נשאר עד מאוחר בערב. זו היתה עבודת־כפים מפרכת, עם מעט מאוד אוכל. שמרו עלינו אנשי ס.ס. במדים שחורים. מדי פעם היה בא אלינו איש ס.ס. במדים ירוקים שתפקידו היה להרביץ ולהלקות. כל תלונה קלה ביותר היתה נמסרת לו והוא היה מוציא־לפועל. נשים היו נענשות על כל עבירה קטנה במלקות וה"מנה" השגרתית היתה 25 מלקות. גרנו באהלים והיה שם אולם, ששימש בעבר כרפת, ועכשיו הפך לבית־חולים. כאן שכבו כמה עשרות נשים, אשר מרוב מלקות ומחוסר תזונה לא נרפאו מן הפצעים שנגרמו להן בעקבות המלקות. הישבן הפך לפצע אחד גדול ובלתי מתרפא, שום פצע לא הגליד. היינו לוקות במלקות על כל תנועה בלתי נכונה, כשצעדנו היה אסור להוציא מלה מהפה, על כל דבר קיבלנו מכות, על תפוח־אדמה שנגנב, על פרוסת לחם מיותרת, בעצם על כל דבר. היינו מיואשות; לא פעם איחלנו לעצמנו שנירדם בערב ולא נתעורר יותר. גם החורף היה מאוד קשה. לא היו לנו גרבים והרגלים קפאו מרוב קור. קפאו הברכים; היו לי פצעים פתוחים. אני מספרת בקיצור, כי זה סיפור גדול מאוד וזה היה סבל גדול מאוד.

בתקופה הזו כתבה אידה את השירים האחרונים שלה. בין אלה גם את השיר "שוין גענוג". היא כתבה מספר שירים שנשמרו בזכרון החברות ששרדו, עוד בדינאוורקה — בריגה. היא היתה מאוד מוכשרת. כולנו הרגשנו שהמלחמה נגמרת, אבל ידענו גם מה שואלטר היה מציין תמיד, ובצדק, שזה אמנם בטוח שהיטלר יפסיד במלחמה, שהגרמנים יפסידו, אבל הסוף יהיה כל כך קשה לשארית היהודים, שהסיכוי שמישהו מאתנו יזכה לראות את זה, הוא קטן מאוד.

אנחנו אז כבר ידענו שסוף המלחמה מתקרב, אבל גם הסוף שלנו היה קרוב מאוד. בתקופה הזו היו ימים שגם מנות הלחם הקטנות מאוד כבר לא היו מגיעות. הרעב היה קשה מאוד. בשדות שאחרי האסיף נותרו שאריות תפוחי־אדמה קפואים, בדרך היינו אוספים אותם ומזה התקיימנו, וקצת מסלק בהמות שהיינו אוכלים אותו חי, או שהיינו צולות אותו קצת על התנור. אני יום אחד אפילו התעלפתי מרעב, וכשהתעלפתי מרעב נשארתי באותו יום בבית־החולים הזה וראיתי במו עיני את הנשים הפצועות ששכבו אחרי המלקות. היתה לנו רופאה יהודיה מהונגריה שאמרה, תמשיכו לצעוד בשארית הכוחות, השתדלו לא להישאר, לא להיכנע ולא לשכב. אתם כל כך חלשים שאם תשכבו יום אחד — לא יהיה לכם יותר כוח לקום. האויר יציל אתכם. ואני חושבת שזו היתה אמת, כי נוכחתי לדעת שנשים שלא נהגו כך ולא נחלצו בשארית הכוחות היו באמת שוכבות ומתות.

זה היה ב־18.1.1945. לא יצאנו לעבודה. פקדו עלינו לקחת את מטלטלינו ולצאת לדרך. נשארו רק הנשים האלה ששכבו בבית־החולים הנ"ל. יצאנו למצעד הידוע כ"טודס־מארש" — מצעד המוות. הובילו אותנו מה־18.1 עד התחלת מרץ. הלכנו בדרך, בחורף קשה, מושלג, קר מאוד, בלי אוכל. בלילות היינו ישנות בדרך כלל במתבנים של משקים גדולים שנקרו בדרך. במשק הזה היו בדרך־כלל מבשלים לנו מרק, וזה היה כל האוכל שלנו. לפעמים הצלחנו למצוא משהו בדרך; לי היה מזל; נפל ראש כרוב מעגלה, הרמתי אותו ובמשך כמה ימים נזונתי ממנו. הלכו עוד לוסיה, טוסיה אידה והלה. צעדנו כך, אולי כבר שלושה שבועות; ההליכה עצמה לא היתה קשה עלי, כי הייתי מטבעי ספורטיבית

ורגילה להליכה. רק הרעב הציק מאוד, ואחרי שנות סבל רבות היינו חלשות.

ראשונה מהחברות שלנו היתה הלה שנשברה. היא היתה מאוד חלשה. לא היו לה נעלים; בתקופה האחרונה של המחנה קיבלה נעלי עץ. הסוליה היתה מעץ ולמעלה היה בד. באחד הלילות כאשר שכבנו באחד המתבנים ללון הלה הורידה את הנעלים; היה לילה מאוד קר; הבד של הנעל קפא והיא לא יכלה להכניס את הרגל. בבוקר עטפה את רגליה בסמרטוטים ויצאה לדרך קפואה, למעשה יחפה, היא התחננה: "סטפי תתני לי למות! אני רוצה למות!" אנחנו היינו כל כך קשורות עד כדי כך שהיינו תמיד רבות בינינו על חתיכת לחם מי תאכל, היא חתיכה יותר או אני חתיכה יותר. תמיד היה נדמה לה שאני אוכלת פחות ואני חשבתי שהיא אוכלת פחות. ואני אמרתי להלה: בשום אופן לא תכנעי. סחבנו אותה וגם לי לא היה כוח. לפעמים לוסיה היתה עוזרת לי ועוד איכשהו סחבנו אותה כך עם הסמרטוטים על הרגלים, כמה ימים. היו רגעים שהכאבתי לה וגם לי, כל כך סחבתי אותה בכוח. יום אחד ראיתי שהיא מתה לי בידים, גוססת. היא אמרה: סטפי אני נכנסת פה. היה איזה בית עם גינה לפני הבית. אני נכנסת לבית. הלך על ידי גרמני והוא ראה שהיא נכנסת ולא אמר דבר. היא היתה במצב כל כך קשה שנתתי לה להיכנס לבית. ויותר אני לא יודעת עליה שום דבר. אנחנו הגענו למחנה שקראו לו פראוסט ליד דנציג, שם היה מחנה של נשים פולניות ששכבו חולות. היה להן הרבה לחם; אנחנו לא הבנו מה המחלה, ורק אחר כך הסתבר לנו שזה היה טיפוס.

בתחילת הדרך עוד השתדלנו לרחוץ לפחות פנים וידים בשלג. בשבועות האחרונים כבר לא התרחצנו וסבלנו מכינים. בפראוסט נתנו לנו הנשים הפולניות לאכול את הלחם, אבל אנחנו כבר לא יכולנו לאכול. היינו במצב קשה מאוד. בפראוסט היינו מספר ימים. כאשר התקרבה החזית שוב הובילו אותנו הלאה. היינו כל פעם פחות נשים, כי כל מי שנשרה — נפלה ומתה. כל הדרך היתה זרועה במתים. לפי הערכתי יצאנו כ־600 נשים, ואני חושבת שלמחנה האחרון בלאואנבורג — Lauenburg הגענו 100.

ש: והמאה האלה?

ת: היתר נספו בדרך. בלאואנבורג פרצה אפידמיה קשה מאוד של טיפוס. כמעט כולנו חלינו בטיפוס. אני צעדתי מפראוסט עד ללאואנבורג מרחק של כ־100 ק"מ עם חום גבוה, אני הרגשתי כל ערב שאני כבר עם חום גבוה מאוד, בוערת בלילה. חשבתי שיש לי דלקת־ריאות. זה היה בתחילת מרץ והכל כבר הפשיר; הלכנו בבוץ, הנעלים היו רטובות. למדתי לקח ממה שקרה להלה. מאז לא נתתי ללוסיה ולאף אחת עוד לחלוץ נעלים. מפני שהנעלים קופאות בלילה והרגלים היו מתנפחות ולא יכולנו לנעול אותם יותר. לא חלצנו נעלים, וככה היינו שוכבות רטובות, הבגדים היו ספוגים מים, התחיל גשם אביבי ראשון. ואני הייתי בטוחה שזו דלקת־ריאות. אבל כשהגענו ללאואנבורג הסתבר לי שיש לי טיפוס־בהרות.

ש: אנא המשיכי את הסיפור שלך על המחנה.

ת: יומיים לפני השחרור נפטרה אידה. היא היתה אישיות מיוחדת במינה. עדינת־נפש, משוררת בחסד, היא כתבה שירים נפלאים בפולנית; היא היתה ילידת רובנו, גדלה בעיר גדיניה בתרבות פולנית, ובוילנה התחילה לכתוב ביידיש

וכתבה שירים נהדרים. וזו היתה אבידה קשה מאוד עבורי וגם לאחותה טוסיה. עד לרגע שאידה נשארה בחיים, היתה לנו תקוה ששלושתנו נזכה בכל זאת לעבור את השואה ולצאת משם. אחרי שאידה נפטרה, טוסיה איבדה את רצון החיים. היא לא רצתה לחיות יותר. רציתי לשכנע אותה, אבל זה לא עזר הרבה. היא היתה שבורה מאוד. יומיים שכבנו עם גופתה המתה של אידה. טוסיה לא הסכימה להיפרד ממנה. אחרי יומיים נתקפתי בהיסטריה והתחננתי שתסכים לקבור אותה. קברו אותה ו... כשקברו אותה — אני חושבת שזה היה באותו יום — פתאום התרוקן המחנה מכל הנשים שיכלו לזוז בכלל...

ש: הגרמנים כבר לא היו...

ת: גרמנים כבר לא היו. אלה מאתנו שיכלו לזוז — יצאו. אני וטוסיה נשארנו בצריף, שתינו בין גוויות נשים, וחשבתי שזה הסוף, שגם אנחנו נמות שם שתינו. בכל זאת אני הרגשתי קצת הטבה, הרגשתי שאין לי כבר חום. פתאום נפתחה הדלת ונכנס חייל רוסי, טוסיה דיברה טוב מאוד רוסית — אמא שלה היתה ילידת רוסיה וכנראה בבית שלה דיברו רוסית, וכשהוא נכנס היא קראה: "דא זדראסטבוייט קראסנאיה ארמיה" *. היטלר כבר לא חי והמלחמה נגמרה — היא קראה מתוך חום — כשראתה אותו. אבל אצל טוסיה הטיפוס עוד היה במלוא תקפו. החייל אף הוא ראה שאנחנו עוד חיות. ביקשנו אותו שיוציא אותנו משם — לבית חולים. הוא אמר: "תראו, אני בחזית, עוד נלחמים כאן, יש עוד קרבות עם הגרמנים, אני אבקש מהמפקד שלי שהוא יקח אתכן — אני אודיע לו שיש פה שתי נשים". "אז תעשה לנו רק טובה אחת "אמרנו — "תוציא את המתים מהצריף". הוא אכן מילא את בקשתנו והוציא את כל המתים. איזה רושם עשינו עליו, אני יכולה לתאר לי, כי הוא בכה כמו ילד, וזה היה חייל בחזית, שראה הרבה מתים. הוא הוציא לחם וגבינה שהיו לו בכיס ונתן לנו. היה לו גם נר וגפרורים וגם אותם נתן לנו והלך. שוב עבר הרבה זמן — אף אחד לא בא. התחננתי בפני טוסיה "בואי נזחול על ארבע, רק נתגלגל החוצה, שיראו שאנחנו חיים — נצעק בחוץ. אנחנו נמות פה, אנחנו בחופש, עברנו את המלחמה — אנחנו בחופש, ואם לא נצא נמות עכשיו. בואי טוסיה, בואי נצא."

אז באמת התכרבלנו איכשהו ויצאנו על ארבע; זחלנו, זחלנו החוצה. כשהגענו החוצה לאויר־העולם, אני רק זוכרת שזחלנו מספר מטרים, אחרי זה אני לא זוכרת שום דבר, כי התעלפתי. טוסיה היתה עדיין בתוך המחלה ואז יותר חזקים מאשר בגמר המחלה; היה לה עוד יותר כח, והיא ישבה על ידי ונורא צעקה ובכתה. הגיעה עגלה עם חיילים רוסיים שאספו אותנו. כשהעגלה נסעה הרגשתי ששופכים לנו י"ש לפה אז שוב חזרתי לחיים. לקחו אותנו למשק גרמני גדול, שם השכיבו אותנו במיטות. היו שם מספר נשים מהמחנות, שהיו במצב בריאותי יותר טוב. שמה היו תרנגולות; היה מרתף עם הרבה אוכל, הם בישלו מרק. ונתנו לנו קצת לאכול וקצת התאוששנו.

הרוסים האלה, היו לדאבוני טובים עד לרגע שהתחילו לשתות. הם מצאו שמה גם י"ש, ודקה או משהו דומה, והתחילו לשתות, ורצו לאנוס אותנו. עבר

* יחי הצבא האדום.

עלינו לילה קשה מאוד. טוסיה עם ידיעת הרוסית שלה שוב פעם הצילה אותנו מהאסון הזה. היא היתה כולה מכוסה פצעים. היתה לה פרונקלוזה קשה מאוד, כל הגוף שלנו היה מלא פרונקלים; היא הראתה להם שיש לנו פורונקלים ואנחנו חולות טיפוס, ורק אז עזבו אותנו. אבל נוכחתי שם, כאשר הרגו אֵם שצעקה בעת שאנסו לעיניה את בתה; היה לנו לילה מאוד קשה. למחרת ברחו גם הנשים האלה. נשארנו עוד פעם לבדנו — שתינו. היו לנו כינים, ואנחנו מאוד סבלנו מזה. אני הלכתי וקמתי איכשהו, חיפשתי משהו כדי להתנקות. מצאתי בקבוק עם משהו חריף שפכתי לי קצת על הראש, וזו היתה כנראה חומצה. עשיתי לי כוויות קשות מאוד בראש. אחרי שברחו הנשים היהודיות שהיו במקום, באה קבוצה גדולה של נשים גרמניות, שעכשיו בא תורן והן היו הפליטים; פליטים מאיזור הגרמני בפולניה — משלזיה התחתונה. הן גורשו, והפעם הן היו הפליטות. הן באו שמה, ואנחנו תחת לחץ... הפעלנו עליהן לחץ, שיטפלו בנו ושיתנו לנו משהו לאכול. היינו שם שבועיים. טוסיה הלכה ונחלשה, מצבה היה קשה מאוד. כבר לא היה לה כח יותר ובעיקר כח־רצון לחיות.

יום אחד... אסף הצבא הרוסי את כל החולות באזור; מפני שמחלת טיפוס התחילה להתפשט בקרב הצבא הרוסי, ואף ארגנו בית־חולים לחולות טיפוס. יום אחד הביאו אותנו ושמו על עגלה; מצבי היה כבר יותר טוב. אני סבלתי מעל הכל מהכוויות בראש. היתה לי פורונקלוזה קשה מאוד; ואני ישבתי קדימה על יד העגלון, את טוסיה לקחו עם המזרן מהמיטה והעלו אותה על העגלה מאחור, הגענו לבית־החולים ושם לקחו אותי למקלחת, רחצו אותי, ואני מחכה שיביאו גם את טוסיה לרחוץ. אותה לא הביאו. אמרתי: "איפה אחותי? אחותי היתה מאחורי בעגלה — למה אתם לא מביאים אותה, איפה היא?" חשבתי משום שהיתה חולה קשה ממני לקחו אותה למקום אחר, או לחדר אחר באותו בית־חולים. אני ביקשתי את כל האנשים שהסתובבו שם — אחיות, רופאים, שיגידו לי איפה נמצאת הבחורה ששכבה בעגלה מאחור, שהובאה אתי ביחד.

עד היום אינני יודעת. לפי השערתי היא נפטרה בעגלה.

ש: ...ולא סיפרו לך...

ת: אז כשהובילו אותנו לבית־חולים לא אמרו לי מיד, כי... או שלא ידעו על הקשר שלי איתה, או שלא רצו להגיד לי, אינני יודעת מה הסיבה, אולם יותר לא ראיתי אותה, ואף אחד לא ראה אותה. ככה שנשארתי לבד — לגמרי לבד.

הייתי שם בבית־החולים מסוף מרץ עד לסוף חודש מאי... יום אחד באו לבית־החולים לשאול את כל אחד לאן הוא רוצה לנסוע, את אלה שכבר הבריאו. אני לא אמרתי שאני ילידת ביילסקו ורוצה לחזור לביילסקו, בגלל זה שכל החברים... אנחנו נדברנו אתם בימי חיסול הגיטו, שמי שעובר את השואה יחזור אחרי המלחמה לוילנה, לסטראשונה 2, איפה שגרנו, ושם ניפגש; ידענו שמהמשפחות שלנו מעטים מאוד יעברו את השואה.

אנחנו חשבנו שאף אחד כבר לא חי, ואם נישרד — אנחנו ניפגש שם, וזה היה בשבילי דבר קדוש, ולכן אמרתי שאני ילידת וילנה ואני רוצה לחזור לוילנה... באופן כזה הגעתי... לקחו אותי לרכבת, קיבלתי בגדים, שוב פעם נעלים של חייל גרמני, איזה מעיל מאוד מאוד דק, היה לי עוד... הייתי אחרי מחלה קשה, שקלתי

אז 30 קילו. הייתי מאוד חלשה. הקיבה בכלל עוד לא פעלה. נסעתי עם הרכבת לטורון, בטורון הוכנסתי למחנה, ומיד הבנתי שמצבי רע מאוד.

ש: בכל אופן לוילנה לא הגעת?

ת: ...הבנתי שמצבי קשה, כי הייתי עם שבויים רוסיים, היילים רוסיים שנפלו בשבי אצל הגרמנים. נפגשתי גם עם מספר נשים מהמחנה שלי, היינו ביחד בערך 8 נשים יהודיות, שרצו לחזור לוילנה. מהן שידעו רוסית, דברו עם החיילים הרוסיים, והם אמרו להן: "אנחנו... החיילים הרוסיים, מצבנו קשה מאוד, אנחנו הביתה לא נגיע, כי נשבענו בצבא הרוסי לא ליפול בשבי, מי שנופל בשבי נחשב כבוגד ויש לנו סיכויים להגיע לסיביר". אז אני החלטתי שם לחזור בי, ולא להגיד שאני מוילנה, לא לנסוע לוילנה, רק להגיד את האמת שאני ילידת ביילסקו, ושאני רוצה לנסוע לביילסקו. אבל היתה בעיה לצאת משם כי זה היה שוב פעם מחנה סגור ויכולתי לצאת רק ברשיון מהמפקד.

נודע לי שבטורון שוכבת נערה אחת מקבוצתנו שנשארה בחיים. זו היתה הצעירה מבנות גולדברג שנשארה, הבת הצעירה דורקה. במחנה היא היתה בת 13, 14, ובתקופה הזאת היתה בת 15. הם היו באיזשהו מחנה קטן על יד שטוטהוף, וכשהיו הקרבות בין גרמנים לרוסים היא נפגעה, קיבלה כדור בריאה. היא שכבה בטורון בבית־חולים, סובלת מפגיעה קשה מאוד בריאה. זה נודע לי והלכתי למפקד המחנה, ביקשתי שיתן לי רשיון לצאת. הוא נתן לי רשיון לבקר בבית־חולים ושכח לכתוב את התאריך. אז אני ניצלתי את ההזדמנות ויצאתי יום־יום אל הבחורה הזו לבית־החולים. היא לא היתה יכולה לאכול והיתה שומרת על הלחם עבורי וגם אספה לי לחם מחולות אחרות. אני הייתי מביאה את הלחם למחנה בשביל הנשים שהיו אתי. יום אחד הלכתי לבית־החולים לבקר את דורקה גולדברג והבחנתי ביהודי שהלך ברחוב. בתקופה זו כל יהודי היה את. פניתי אליו בסיסמה המקובלת אז לזיהוי יהודים: "עמך"? שאלתי, והוא השיב לי "עמך"! ושאל מנין אני באה! סיפרתי לו על מחנה טורון ונסיבות בואי לשם. ממנו למדתי שבעיר יודעים שהמחנה עומד להתחסל למחרת ושרכבות ממתינות בתחנה להובלת אנשי המחנה לסיביר. הוא האיץ בי לצאת משם מיד, וכן למסור את הדבר לשמונת הנשים האחרות שהיו אתי שם.

אבל איך יוצאים? עצתו של אותו יהודי היתה להיכנס לצלב־האדום לשנות את השם ולא למסור בשום פנים אותו שם הרשום במחנה. "הם נותנים כרטיס רכבת — אמר — תצאי ללודז'. בלודז' כבר מתארגנים שרידי השואה, יש כבר קיבוצים וכבר מתחילים לצאת ראשוני האנשים מפולניה לכיוון הארץ".

ש: אז יצאת מהמחנה הזה?

ת: חזרתי למחנה, מסרתי לשמונת הנשים שזוהי ההזדמנות האחרונה שלנו, שזהו המצב; על תעודת־המעבר שהיתה בידי רשמנו מספר שמונה כלומר, רשיון יציאה לשמונה, יצאנו ישר לתחנת־הרכבת ומשם ללודז'.

ש: עכשיו תראי, זה באמת סיפור בלתי רגיל; עכשיו אני רוצה לחזור, לשאול אותך כמה שאלות ששייכות עוד לתקופה הקודמת. השאלה הראשונה מתייחסת עוד ללבוב, ראשית מי היה איש הקשר החשוב של אנשי עקיבא בלבוב? האם אַת יודעת?

ת: אני יודעת, שאיש הקשר החשוב ביותר היה חיים קרמיש, בכלל, המעבר דרך הגבול היה באמצעות התנועה.

ש: לוילנה...? לא, אני מתכוונת ללבוב. בתוך לבוב עצמה.

ת: בתוך לבוב עצמה, איש הקשר החשוב ביותר, לפי דעתי, היה חיים קרמיש.

ש: את יחיאל בראונשטיין — את ג'ונק אַת זוכרת?

ת: כן, הוא היה בלבוב זמן קצר, באותה תקופה. ג'ונק אכן היה שם.

ש: והוא אחר כך הלך... יצא דרך רומניה, נדמה לי?

ת: הוא יצא, הוא נסע דרך רומניה או דרך הונגריה.

ש: עכשיו האם ידוע לך משהו על חברים של "דרור" בלבוב באותו זמן? שום דבר? שום קשר? אַת יודעת שהיה שם יצחק צוקרמן? לא ידוע לך. עכשיו, מגורדוניה היה מישהו? — גם כן לא ידוע לך.

ת: רק אצל קרמיש. לקרמיש היה קשר עם יאנק גרוס.

ש: עכשיו על וילנה — על וילנה בתקופת השלטון הגרמני. כשנכנסו הגרמנים והיתה התקופה של אקציות — מתי... התחיל הענין של התארגנות ה־פ.פ.או. לך ידוע משהו על הקמת ה־פ.פ.או.?

ת: אני יודעת רק שמראשית הגיטו היתה פעילות. היו... זכור לי שתַמה — תמרה — תַמה שניידרמן היתה אז מחוץ לגיטו, וכבר... כבר חשבו על העברת נשק לגיטו.

ש: וכאשר קמה פ.פ.או. אַת כבר לא היית בוילנה — או שאַת לא יודעת?

ת: אני לא יודעת. אני רק יודעת שכבר בבזדאני היו לנו חמישיות, וכל חמישיה כביכול לא ידעה על השניה. אני חושבת שכל הפקודות באו מהגיטו — באו מה־פ.פ.או. אני הייתי בין הצעירות. לא בין המארגנות... ככה שאני...

ש: את לא היית שייכת לחמישיה?

ת: אני כן הייתי שייכת לחמישיה.

ש: עכשיו נחזור לוילנה. כלומר ככה, אתם חזרתם מביאלה־וואקה לוילנה, זה היה באביב 1943...

ת: קיץ 1943...

ש: קיץ 1943 — אַת יודעת משהו על איציק ויטנברג?

ת: אני יודעת באופן די כללי את הסיפור על ויטנברג.

ש: היה לכם איזשהו קשר עם מישהו מהם?

ת: אני יודעת יותר קרוב רק בגלל זה שאני מכירה טוב את ז'ניה ביגון שהיתה איתי אחרי זה במחנות. אני התיידדתי איתה די קרוב. ידוע לי שהיא הכירה אותו...

ש: מתי? בזמן שדרשו אותו.

ת: בזמן שדרשו אותו. וידוע לי שאחרי שהוחלט שהוא ימסור את עצמו...

ש: מי החליט? איזו גירסה התהלכה ביניכם על ענין ההסגרה?

ת: הרי ידוע שהגסטפו איימה, שהיא תחסל את כל הגיטו... תהיה ליקוי־דציה של הגיטו, אם לא יימסר מיד ויטנברג. היו ימים קשים — היה מאוד קשה. הוחלט בלב כבד מאוד...

ש: מי החליט? באיזה מוסד? מה אמרו — מה סיפרו?

ת: אני יודעת שבהנהלת ה־פ.פ.או...

ש: זה מה שהיה מקובל לחשוב...?

ת: זה מה שהיה מקובל לחשוב, שבהנהלת ה־פ.פ.או. הוחלט, בלב כבד מאוד, היתה הרגשה קשה מאוד, שויטנברג ימסור את עצמו. וידוע לי שהוא ביקש בתור חסד, שיוכל לקחת רעל... ואחד התנאים היה, עד כמה שידוע לי, תנאי של הגסטפו, שהוא לא יקבל רעל.

ש: זה מה שז'ניה סיפרה לך אחר־כך?

ת: כן — זה ידוע לי מז'ניה. והוחלט למסור אותו, אבל ז'ניה, לבה לא היה שלם עם ההחלטה. היא הלבישה אותו בבגדי אשה והעבירה אותו לבית אחר, והסתירה אותו בעליית־הגג. כשבאו לקחת אותו הוא לא היה, והיא — תחת לחץ קשה מאוד שנמשך — אינני יודעת — מספר שעות או יום... בכל זאת היתה מוכרחה למסור אותו.

ש: זה מה שידוע לך...?

ת: זה ידוע לי מז'ניה.

ש: כן הדברים פחות או יותר ידועים, אני חשבתי שאולי יש לך איזשהו קשר מיוחד. אֵת הכרת את אילקה שיינבויים — הכרת אותו אישית?

ת: בקירוב.

ש: אני מודה לך סטפי.

רפאל בלומנפלד

קיבוץ "איחוד הנוער־הציוני־עקיבא" בקילצה לפני ואחרי הפוגרום

(חלק ב')*

חודש מאי הגיע וראשיתו של הקיץ, ולמרות מזג־האויר שצריך היה אולי לשפר את מצב־רוחנו, אנו מדוכדכים, באשר אנו מתחילים להרגיש במתח: המצב הפוליטי של הפולנים, המצב המדיני שגם לא היה יציב ביותר עד כה, מתחיל להתדרדר; מדי פעם בפעם קוראים בעתונות על קרבות בין הצבא הפולני הסדיר, לבין הכנופיות של "נערי היער" המתנגדים למשטר הקומוניסטי בפולין ולממשלה. לצערנו, תופסים מאחינו בני־ישראל המתחזים כפולנים, עמדות־מפתח בשלטון, ביניהם בדרגות העליונות של השררה. די להזכיר את צמד השמות ברמן ומינץ ופלצות אוחזת את הפולנים, והאנטישמיים תושבי קילצה לא מחמיצים לעקוץ בכל הזדמנות את נושאי השלטון היהודים, והם מנהלים תעמולה לחשנית וארסית נגד ה"ז'ידו־קומונה". הכמרים בכנסיות דורשים בימי א' דרשות אנטי־יהודיות, כהסוואה להתקפתם על השלטון הקומוניסטי ממנו הם פוחדים פחד־מוות. התעמולה האנטישמית חוגגת, למרות שכמעט ואין כבר יהודים בפולין.

ראשי הועד־היהודי והקהילה־היהודית במקום, הח' אלפרט ואייזנברג מנסים לקשור קשר עם ראש הכנסיה הקתולית של קילצה והגליל שלה, הבישוף קצמרק, על־מנת שהוא ישפיע על הכמורה ועל עסקני הכנסיה לרסן במקצת את ההסתה שלהם נגד היהודים, אשר כה סבלו מהאויב הנאצי המשותף. אולם נסיונות אלה לא עולים יפה. הבישוף קצמרק מקבל אותם, אמנם, באדיבות ומביע את צערו על אבדות העם היהודי במלחמת־העולם־השניה, אבל — הוא טוען — לכמורה הקתולית אין היום בפולין כל השפעה, ולדעתו טוב יעשו היהודים אם שוב יחזרו לעסוק במסחר ובמלאכה ובעניני כלכלה, כפי שעשו לפני המלחמה, ולא יעסקו ולא יתערבו בפוליטיקה הפולנית. הוא אינו מהסס להזכיר לנציגי הקהילה, כי הרבה יהודים מעורבים כיום בפוליטיקה הגבוהה של הממשלה הפולנית, אשר מטרתה היא להשליט את המשטר הבולשביקי בפולין, וזאת נגד הרצון של

* החלק הראשון פורסם במשואה י"ב, עמ' 136—163.

העם הפולני; הנציגים מנסים להוכיח לבישוף, עד כמה זעום היום מספר היהודים בפולין בכלל ובקילצה בפרט, לכן אין הם יכולים כלל להשפיע על המהלכים בפולין, אולם אין הוא מקבל את טענתם, והם נפרדים מעליו באוירה של חשדנות כבדה.

ובקיבוץ־ההכשרה שלנו נמשכות ההכנות לקראת היציאה. חג־הפסח, אותו חגגנו בחגיגיות רבה ובתקוה גדולה, גם הוא כבר חלף. בתחנת־הרכבת של עירנו עוברות עתה רכבות עם רפטריאנטים החוזרים מברית־המועצות, רכבות מלאות ביהודים המתעכבים בתחנה שבעירנו, לפי בקשת ועד־הקהילה, בכדי שנוכל לספק להם ארוחות חמות, וחברי הקיבוץ נטלו על עצמם משימה זו. מדי־פעם, כשמקבלים ידיעה על בוא רכבת כזו, אנו מזדרזים לרדת עם העגלה המלאה סירי אוכל וצלחות לתחנת־הרכבת, ואנו מגישים כף־מרק חם לנודדים בדרכם. בסוף חודש מאי נעצרה רכבת עם רפטריאנטים יהודיים שעה ארוכה בתחנה שלנו, ובין הנוסעים מצאנו צעירים ובני־נוער שעשו את דרכם למערבה של פולין. שמונה מהם נכנסו אתנו לשיחה ושאלו למעשינו בעיר זאת, ואנו סיפרנו להם על קיבוץ־ההכשרה שלנו. הם שאלו אם הם יכולים לבקר אצלנו היות והרכבת היתה צריכה לשהות בתחנה שעות מספר, ואנו הזמנו אותם בחמימות ובאנו איתם לקיבוץ, שם קיבלו אותם חברינו בסבר פנים יפות. צורת חיינו מצאה חן בעיניהם והם ביקשו להצטרף אלינו. פנינו אפוא לועד היהודי המקומי, כדי לסדר את האישור הפורמלי ממשרד הרפטריאציה לכך, שהם יכולים להישאר אצלנו בקיבוץ: חיש מהר סודר הדבר, וקיבוצנו גדל ב־8 חברים חדשים שהשתלבו מהר מאוד בתוכנו והפכו לחברים פעילים. מי פילל אז שבעוד מספר שבועות יהיו צעירים וצעירות אלה, שחלמו יחד אתנו לצאת מגיא־ההריגה ששמו פולין, לקרבנות ונפגעים של רציחות ופרעות של המון אנטישמי מוסת? מי שיער שקיימת רשעות עוד יותר אכזרית ואנטישמית מהרשעות הנאצית הגר־מנית? אך הפולנים האנטישמיים בקילצה הוכיחו שאמנם כך הוא.

שמחת חברי הקיבוץ על תוספת הקליטה של חברים חדשים, היתה גדולה ואמיתית. חיי החברה והתרבות גברו ומבין החברים שהגיעו אלינו מרוסיה התחילו להתבלט בעלי כשרונות ארגוניים ותרבותיים, ולמרות שהצטרפותם גרמה להרעת תנאי המגורים שלנו, כי גם קודם גרנו בצפיפות גדולה, שמחנו על הפעילות הגוברת ועל הרוח החברתית הטובה שהביאו איתם חברינו החדשים. המשכנו לנהל את חיינו על אף הארעיות ובמצב הכן לקראת היציאה, תוך שאנו עוקבים מקרוב אחרי המתרחש בחזית הציונית. אנו קוראים בצמאון כל ידיעה חדשה על הפעילות של ההגנה והמחתרת בארץ־ישראל, על גלי העליה הבלתי־ליגלית ועל "ליל־הגשרים" וכן הידיעות על מחנות הפליטים־היהודיים בגרמניה, המתמלאים ביהודים הבאים ללא־הפסק מפולין, ועל הנסיונות של קצינים אמריקאיים להחזיר חלק מן הפליטים הללו לפולין, נסיון שנכשל. אנו ממשיכים לעקוב מקרוב גם אחרי המתיחות הפוליטית הגבוהה ברחוב הפולני, בה מתנהלת מלחמת דעות חריפה בין המחנות הפוליטיים כלומר בין חזית השמאל הסוציאליסטית לבין החוגים הנוהים אחרי הממשלה־הגולה בלונדון, אשר נציגה בפולין מיקולייצ'יק, מנהיג מפלגות־הפועלים, מכהן כעת בוארשה כסגן־ראש־הממשלה. הויכוח הפוליטי החריף נגרם לרגל ההכנות למשאל־העם —

רפרנדום, בו יביע העם הפולני את דעתו, בענין הגבולות החדשים של פולין, המזרחיים והמערביים כאחד, ולאחריו תהיינה בחירות לסיים — הפרלמנט הפולני; ובינתיים מתנהלת כאן לא מלחמה תעמולתית בלבד, אלא מדי פעם בפעם ארעו התפרצויות דמים בין הכוחות הבטחוניים הממשלתיים לבין כוחות מזוינים, שהיו בהשפעת הממשלה הפולנית הגולה, והקרבנות של התפרצויות אלה הם קודם כל היהודים. בהמשך מתחילות להגיע ידיעות מעציבות על מתיחות בארץ־ישראל, על "השבת־השחורה" והמאבק המר של הישוב למען עליה־חפשית ופתיחת שערי הארץ לפני שארית־הפליטה של יהדות אירופה. שם הם נאבקים למענו ולמען זכותנו לעלות לארץ־ישראל, ואנו מזדהים בכל לבנו עם מאבק זה, ועז רצוננו להצטרף אליהם כקבוצה של לוחמים. למען עצמאותנו וחרותנו.

באותם ימי מתח פוליטי בפולין וחרף העובדה שיהודים רבים נפלו קרבן בהתנגשויות של המחנות היריבים בפולין, לא חסרו יהודים, בעיקר מבין חברי המפלגה הקומוניסטית, שתפסו ביד חזקה את השלטון בועד־המרכזי של יהודי פולין בוארשה, וניסו להלעיטנו בתעמולה קומוניסטית זולה, ולנהל תעמולה בקרב היהודים ובמיוחד בין הנוער היהודי, בדבר קיום החיים היהודיים בפולין מחדש, בה ישררו שוויון־זכויות ואוטונומיה תרבותית לשרידי היהדות הפולנית. קומו־ניסטים יהודים אלה ראו בפעילות הציונית של ה"איחוד" ותנועת"איחוד הנוער־הציוני", מעשה חתרני נגד המגמה של שיקום הישוב היהודי בפולין, וניהלו תעמולה ארסית נגד הפעילות הציונית של האיחוד, וגם לא הסתפקו בתעמולה בלבד, אלא אף "אכלו־קורצה" במקומות מסוימים של השלטון נגד הפעילות הציונית של ה"איחוד", ובמיוחד נגד תנועת "הבריחה" של הנוער היהודי מפולין. מעציבה עוד יותר היתה העובדה שחוגים מסוימים בשמאל הציוני מצאו לנכון לשתף פעולה עם הקומוניסטים היהודים בגינוי ה"איחוד", בטענה שהוא זרם בורגני וריאקציוני, בחשבם שהם יזכו להעדפה בעיני השלטונות הקומוניסטיים, כקרובים רעיוניים. הם לא ידעו כי הקומוניסטים מתייחסים אל אלה המכנים עצמם סוציאליסטים ושמאלניים שלא לפי דוגמתם הם — כאל אויבים ושונאים, ואילו באלה שהצהירו בגלוי שאינם שייכים לסוציאליזם, ראו יריבים בלבד. חלק מאנשי השמאל הציוני הגיעו למסקנה זאת בשלב מאוחר הרבה יותר, בעת שחוסלה התנועה הציונית בפולין, אבל אז היה כבר מאוחר מדי, ומה חבל!

הקומוניסטים היהודים ניסו לארגן קואופרטיבים והכשרה מקצועית, ולנהל את הועדים היהודיים בדרך, אשר תשכנע גם אחרים שישיבת היהודים בפולין אינה ארעית. המוני יהודים, ובמיוחד אלה שהתחילו לחזור ברכבות הרפטריאנטים מברית־המועצות, השיבו למנהיגים הקומוניסטים בהצבעה ב"רגלים" ומעטים מהם נשארו בפולין לזמן יותר ממושך. מספר קיבוצי־ההכשרה גדל וגם הקיבוץ שלנו בקילצה הוסיף לגדול, הודות למספר צעירים מהעיר אוסטרוביץ שהצטרפו לבני־עירם שהיו כבר מזמן חברים בקיבוצנו. בדרך זו הצטרפו אלינו באשה פלדמן, האחיות מוצמאכר, גיטה ולודזיה, וזלטקה פישביין.

בסוף חודש יוני הגיע המתח ברחוב הפולני לשיאו. ביום משאל העם נמנענו מלהסתובב ברחובות. ב־1 ביולי בערב התאספנו כל חברי הקיבוץ, ביחד עם כל יהודי קילצה, באולם חדר־האוכל של הקהילה, לאסיפת־מחאה של יהודי קילצה נגד אמצעי הדיכוי בו נוקט השלטון הבריטי בארץ־ישראל כלפי הישוב

היהודי, נגד ההשתוללות של החיילים הבריטיים "בשבת־השחורה" בקיבוצים ובערים, ונגד עצירת מנהיגי הישוב וכליאתם במחנה־המעצר של לטרון. אולם־האסיפות של ועד־הקהילה היה מלא מפה־לפה, נאמו בפני הנאספים ד"ר סברין כהנא, יו"ר הועד־היהודי־המחוזי, יחיאל אלפרט ופנחס איזנברג, שהעלו על נס את העמידה האמיצה של הישוב על מנהיגיו נגד הנסיון להבהילו על־ידי חיפושים ומעצרים, והכריזו שהעם היהודי בכל העולם עומד איתן מאחורי המאבק של הישוב היהודי בארץ־ישראל למען עליה־חפשית, לשם הצלת שרידי־החרב של יהדות־אירופה. היתה זאת האסיפה הפוליטית הראשונה, וגם האחרונה של יהודי קילצה אחרי תום מלחמת־העולם־השניה, והיא גרמה התרגשות רבה ולהזדהותם של רוב יהודי קילצה עם הישוב היהודי בארץ־ישראל, תוך הזדהות מוחלטת עם הרעיון הציוני. פעולה זו גרמה, כמובן, רוגז רב בין הקומוניסטים היהודים והגורמים השלטוניים בעיר, שהיו בעלי נטיות אנטישמיות מובהקות. חברי הקיבוץ נטלו חלק פעיל בהכנתה של אסיפת־המחאה, הכינו את האולם לקראת האסיפה, וכן ציירו סמאות וקישוטים. אסיפה ציונית ראשונה זו עשתה על חברי הקיבוץ רושם עז, והגבירה את תקוותם ליום המיוחל, בו נוכל לצאת מן העיר האנטישמית הזאת. קיוינו שנגיע ליום בו נצא מקילצה בגלוי, עם מזוודותינו בידינו ובאופן מסודר, ולא תיארנו לעצמנו אפילו בחלומותינו הגרועים ביותר שניאלץ לצאת ממנה פגועים ופצועים בגופנו ובנפשנו.

פוגרום יהודי קילצה

הי"ש התלהמם במח במרזח
ואצל המנזר הזיע מכל מצח
עד שההמון התחיל להשתרע
על פני השוק שכור מתאות רצח
פקע קרום הריר את הביצה יכס
מגדות המדמנה פרץ רקב־הדבר
ביצי איבה שחורות אשר הוטלו מאז
הפרו כול כולן פתאום, השריצו מכל עבר
יצאה עקרת הבית עם קופיצה ביד
יצא גם האומן ובידו מקצוע
אתם משמר העיר לעזור בחיל פרוע.

בשורות אלה פותח המשורר חיים גרדה את הפואימה שלו "קילצה", שהיא "עיר־ההרגה" של יהודי פולין לאחר השואה. מושג זה — פוגרום — ליווה כל צעיר וילד יהודי שגדל בפולין בין שתי מלחמות־העולם ובדורות קודמים, הוא שמע את המושג הזה בסיפורים מתוך ספרים, באגדות, ובסיפורי המשפחה, ובמיוחד המחישו את המלה ההתפרעויות שערכו מדי פעם־בפעם השקצים והבריונים הפולנים שאהבו תמיד להתגרות ביהודי. אולם אין דומה שמיעה לראיה, ולא דומה ראיה להרגשה, כאשר האדם הוא הקרבן והנפגע. שנה וחדשיים בדיוק, לאחר שכובו להבות הקרמטוריום בבתי־החרושת למוות, אותם הפעילו הגרמנים על אדמת פולין, נדלקו להבות השנאה של הפולנים תושבי העיר האנטישמית קילצה, והתלהטה לפוגרום בנוסח ימי הביניים, ויהודים, "אודים־מוצלים־מאש", נפלו שדודים בעיר אליה חזרו, כדי לחפש את הוריהם וקרוביהם; 42 יהודים נשחטו על ידי הפורעים הרוצחים, ועשרות נפצעו, וביניהם היינו מיוצגים במספר גדול, אנו חברי קיבוץ־ההכשרה של תנועת "איחוד הנוער־הציוני־עקיבא" בקילצה.

יום ה־4 ביולי, שהפך עבורנו אח״כ ליום שחור — התחיל בקיבוץ שלנו כיום שגרתי לכל דבר. קמנו משנתנו וסידרנו את חדרינו לפני היציאה לעבודה, אכלנו את ארוחת־הבוקר המשותפת שלנו והתכוננו לצאת לעבודה, כפי שהיינו רגילים לעשות זאת מדי יום ביומו; אולם פתאום נכנסה לקיבוץ חברתנו ניושה, שיצאה לפני־זמן־מה יחד עם חברה שמואליק נסטל לרחוב, כשהיא מבוהלת ונחרדת ומתנשמת בכבדות ומספרת שברחובות העיר הסמוכים לבתינו, צועדים המוני פולנים ובראשם הולכים כמה מיליציאנטים, ומכריזים שהם הולכים לבית־היהודים ברחוב פלאנטי 7, כדי לעצור יהודים ששחטו ילדים פולנים והסתירו אותם במרתפיהם.

לדבריה האוירה בין הגויים הללו היא מוסתת ומחושמלת, והם צועקים ללא־הפסק צעקות היסטריות שיש לשחוט את כל היהודים — כמו שהיהודים שוחטים את ילדינו, ילדי הפולנים המסכנים. אנו מסתכלים על ניושה, במבט של אי־אמון, קשה לנו להאמין לתאורה, וחושבים שמא כמה פולנים התנכלו לה, והיא נרגשת עדיין מכך. אולם גם אלינו, המצויים בחדרי הקיבוץ בקומה השלישית של הבנין, מגיעות צעקות היסטריות, כאילו שבאו מפי המון אנשים, וכשאנו מביטים החוצה דרך החלונות, אנו רואים שניושה לא חלמה ולא לקתה בהזיות, אלא שהמצב בחצר שלנו וברחובות הסמוכים, הוא בדיוק כפי שהיא סיפרה: המונים מוסתים מתגודדים לפני הבית וברחובות הסמוכים, במקלות ובאבנים בידיהם, ובחלל נשמעות צריחות היסטריות: ״מות ליהודים״, ״אנו נגמור את מלאכתו של היטלר״; שומרי החוק המיליציאנטים, עוצרים יהודי שיצא מפתח הבנין, וילד פולני קטן מצביע על היהודי הזה, כאילו אומר ״זהו האיש״, וההמון מנסה להסתער על היהודי העצור, אבל קבוצה של מיליציאנטים מגינה עליו ומעבירה אותו מן המקום, וההמון גועש, ומתחיל לזרוק אבנים לעבר חלונות הבית בקומות הנמוכות. אנו נחרדים לרגע לשמע השאגות של ההמון, אבל מיד אנו משתלטים על המצב, ומתחילים להתארגן כדי להתגונן נגד המתפרעים, אם הם ינסו לפרוץ אלינו. אנו מגיפים את הדלתות של חדרי הקיבוץ, ומזיזים אליהם דברים כבדים כמו שולחנות, ארונות ומיטות שישמשו מגן נגד הפורעים; חלק מהבנות והבנים אנו מעבירים לחדר האחרון של הקיבוץ המשמשים חדרי־שינה, ומגיפים גם שם את הדלתות ומחזקים אותם, כדי שיחזיקו מעמד נגד הפורעים הרוצים להתפרץ לבית. יחיאל אלפרט עולה אלינו למעלה ממקום עבודתו ומנסה להרגיע אותנו, בספרו לנו על המאמצים הנעשים על ידי הועד־היהודי־המחוזי להתקשר עם המוסדות השלטוניים, כדי שישלחו כוחות בטחון — שיגנו עלינו, ובינתיים הוא מבקש מאיתנו לשמור על קור־רוח.

אנו מחכים בדריכות גוברת. אנו בטוחים שבקומות הבית הנמצאות מתחתנו, כלומר בועד־היהודי־המקומי־והמחוזי, יזעיקו עזרה ממוסדות־הממשלה ומשרותי־הבטחון, ויחלצו אותנו מצפרני ההמון המוסת והזועם. אחדות מבנות הקיבוץ נתקפות בחרדה ונתונות במצב הקרוב להיסטריה, ואנו מנסים להרגיען. אין פלא שהן כל כך חרדות. הרי רק לפני שנה חיו עדיין במצבי־חרדה, במחנות־הריכוז או במחבואים, ואך זה מקרוב התחילו לשקם את עצמן ולהירפא מן הפחדים שאפפו אותן בחמש השנים האחרונות, והנה שוב פעם הן עומדות בפני סכנת השמדה ממש. האספסוף מחוץ לבנין סוער, רוגש ורועש, הם צמאים

לדמנו — ואנו בפנים, בתוך המלכודת, מחליטים להתנגד להם. אנו נגן על עצמנו! שני האקדחים שברשותנו מוחזקים בדריכות בידי שמחה ושלמה, הם עומדים במצב התגוננות, מוכנים לכל פורענות, אבל אין זה מקל על הרגשת החרדה שלנו ועל הפחד המכרסם בלב כולנו, למרות שבודדים מנסים להסוות את החרדה בקור־רוח ובשלות־נפש מעושים, כי מה יכולים שני אקדחים להועיל נגד אספסוף של אלפים — חיות רעות בדמות אדם, הזועקים בזעקות היסטריות, ורוצים לקרענו לגזרים.

הציפיה לעזרת שרותי־הביטחון־הממלכתיים נמשכת כבר שעה ארוכה, ונדמה לנו שלא שעות אנו מחכים להצלה, אלא ימים שלמים. המתח בקיבוץ גובר ואנו נתונים במועקה נפשית עמוקה. בערך בשעה 11 משגיח חברנו בוריס, הצופה מבעד לחלון, בשני ג׳יפים צבאיים הבאים מהרחוב ונעצרים ליד הבית שלנו ומתוכם קופצים כמה חיילים ורובים אוטומטיים בידיהם, בראשם צועד סמל והם מפלסים להם דרך בין ההמון והאספסוף הגועש, ומתקרבים לדלתות הכניסה של הבית, תוך כדי חילופי חיוכים עם ההמון. לרגע קט נסוגו הפורעים משער־הכניסה לבית, ויידוי האבנים נפסק גם הוא לרגעים מועטים, ולרגע קט נדלק בנו זיק של תקוה שאולי אלה, שומרי החוק והסדר, יתחילו בפעולתם ויפעלו נגד ההתפרעויות של האספסוף הזה. אבל תקותנו נמוגה חיש מהר, כי התנהגות החיילים לא נראית לנו, והסתודדותם עם אחדים מהאספסוף מגבירה את חשדנו.

לא חלפו אלא רגעים מועטים ולפתע נשמע קול ניפוץ הזכוכיות הנופלות משמשות חלונותינו ואלה מלווים התפוצצות כדורים הנורים הישיר לחלונות מרובים אוטומטיים, בהם מצויידים אנשי שרות־הבטחון־הממשלתי. היריות מה״פפשות״ ומהרובים האוטומטיים, נעשו צפופות ותכופות יותר ויותר. תוך סכנת נפשות מתקרבים מעטים לחלון בכדי לראות מה מתחולל שם בחוץ, כי משם, מלמטה, באות היריות של החיילים שנשלחו כביכול להגן עלינו ולחלץ אותנו מהמצור של ההמון הפולני הזועם. אנו מתבלבלים ומאבדים את קור רוחנו, מחפשים מסתור בפני ברד הכדורים הניתכים עלינו בחזקה, מנסים להסתתר מתחת למיטות ומתחת לארון; אולם האש גוברת, חברנו שמחה זועם ורוצה לירות, הבנות מבקשות שלא יפתח באש מהאקדח שלו, עד שנברר מה קורה פה. למרות הכדורים הרבים שכוונו לחלונותינו לא נפגע בדרך נס אף אחד מאיתנו, ואנו ממשיכים לחפש מחסה ממטר הכדורים בתוך חדרי הקיבוץ.

תוך כדי כך נשמעות דפיקות חזקות בקתות רובים, על גבי דלתות הכניסה לקיבוץ, ומישהו מבחוץ צועק בעגה פולנית צבאית: ״פתחו את הדלת, אנו משרות־הבטחון, באנו להציל אתכם, ולפנות אותכם מפה!״ רגע קט אנו מהססים אם לפתוח את הדלתות או לא, חלק מהבנות פורצות בבכי ומתחננות לפנינו לפתוח את הדלת. ופתאום טרטור של רובים אוטומטיים, ומטר של כדורים מתחילים לחדור דרך הדלתות הנעולות היטב. שמחה שלנו נפגע מיד מכמה כדורים והתמוטט, והאקדח נשמט מידו, החיילים מבחוץ מסתערים על הדלתות ופורצים אותן בכוח, ונכנסים בצעקות לבנין בחלקם לנו מכות בקתות רוביהם, ומכריזים שעלינו לרדת למטה בכדי שיוכלו לפנותנו מן המקום. אני מנסה לשאול אותם מדוע הם משתמשים נגדנו בכוח, אם הם באו להצילנו? לא הספקתי לסיים את המשפט ושתי סטירות לחי מרעישות הממו אותי, ודפיקת קת רובה

חזקה על גבי טלטלה אותי, ושני חיילים מתחילים לדחוף אותי בכח לכיוון המדרגות החיצוניות. אני מספיק עוד לקלוט צעקות איומות, הבוקעות מתוך חדרי הקיבוץ, צעקות המלוות בטרטורי יריות מנשק אוטומטי. אני מנסה לחזור לחדרים, לראות אם אני יכול לעזור במשהו לבנות הקיבוץ שנשארו שם וצועקות בקול־אימים, אך באותו רגע אני מרגיש מהלומה חזקה שירדה על ראשי מידי אחד החיילים, שהממה אותי לחלוטין ומוטטה את יציבותי; התחלתי להתנודד על המדרגות ונדחפתי בכח על־ידי החיילים אל מחוץ לבנין, הישיר לזרועות התמנון של ההמון המוסת שעמד בחוץ מזוין במוטות־ברזל וכלי־משחית אחרים מכל הבא ליד, ומכים באכזריות את הצעירים והצעירות מהקיבוץ. הנדחפים אליהם מהבנין על ידי החיילים. תוך שאני נדחף על ידי החיילים, אני מפנה את מבטי כלפי מעלה, אל המרפסת של חדרי הקיבוץ שמשם נשמעה זעקה מחרידה, ומה שרואות עיני מחריד ומוציא אותי מדעתי. אני משמיע זעקה איומה, כי ראיתי במטושטש את החיילים הפולנים שתופסים את אחד מחברינו, וזורקים אותו מהמרפסת של הקומה השניה לזרועותיהם הרצחניות של ההמון, המשמיע זעקות פראיות, ומתחילים בחימה שפוכה להכותו בצורה אכזרית, ולהוסיף להכות את כל אלה שנקלעו בדרכם. גם אני מקבל מכה מוחצת נוספת בראשי ממכשיר קהה, ודם מתחיל לזרום מראשי הפצוע והמרוסק. מאבדן דם אני מאבד את הכרתי, מתמוטט ונופל על האדמה, מתעלף. עתה אני כבר לא חש יותר שום דבר מהנעשה סביבי, לא מרגיש את הבעיטות והמכות היבשות שגופי המעולף ממשיך לספוג מידי הרוצחים, וכך בעלפון מוחלט נשאר אני על "מגרש־הדמים".

עלפון זה נמשך כנראה שעה קלה, כי לאט־לאט מתחילה הכרתי לשוב אלי ואני מתחיל לקלוט קולות, קולות הנשמעים עדיין בצורה מטושטשת. אני שומע משפטים הנאמרים על ידי הפורעים: "הנה הז"יד הזה עדיין נושם, בוא ונגמור אתו", והשני עונה לו: "עזוב אותו, הוא יתפגר מעצמו, האינך רואה את ראשו המרוסק?" ואני מתחיל להאט את קצב נשימתי, ולהעמיד פני מת, ונראה שמאמץ זה הצליח, כי הפורעים עוזבים אותי לנפשי ומסתלקים ממני. אני מתאמץ להאזין לקולות האספסוף, אך אלה הולכים ונחלשים כאילו מתרחקים מהמקום. לפתע הרגשתי בשתי ידים גסות התופסות את גופי, ומטילות אותו על ערימה של גופות שהיו מונחות בתוך אמבולנס, ורק שם, בהיותי בתוך ערימת הגופות פקחתי את עיני, וראיתי שאני כולי מוכתם בדם פצעי העמוקים, הרגשתי כאבים נוראים בכל חלקי גופי, וחולשה גופנית נוראה מלווה בפחד וחרדה, השתלטה עלי. כנראה שעל "מגרש הדמים" שכבנו מספר שעות, כי בעת שזרקו אותנו לאמבולנס, כבר החלו לרדת דמדומי־הערב. יחד עם יתר הפצועים הגעתי לבית־החולים העירוני כשאני כבר ער לגמרי, ואני חש כאילו דעתי נטרפת מהכאבים האיומים שבכל חלקי גופי. הטיפול של החובשים הצבאיים הפולנים, לא היה עדין ביותר, כי תוך כדי טיפול רפואי זה התעלפתי מחדש ושוב איבדתי את הכרתי.

אינני יודע כמה זמן נותרתי בלי הכרה, אבל כשהתעוררתי מעלפוני התחלתי להכיר מסביבי את חברי מן הקיבוץ, שנצלו בדרך נס, הודות לכך שלא נמצאו בבית־הקיבוץ בעת הפרעות. הם ניסו להרגיעני ולספר לי שרוב חברי הקיבוץ נצלו ונמצאים תחת שמירה קפדנית של שלטונות־הבטחון־הפולני, אבל קשה היה לי להאמין בסיפורים ורודים אלה, והבינותי שחברים אלה מנסים רק להרגיעני,

כדי לשכך לפחות באופן נפשי את כאבי. עם שובי להכרתי המלאה, התעוררו בי ונעמדו לפני עיני כל תמונות הזוועה שראיתי בעת הפרעות, עת שהוכיתי על ידי החיילים וההמון של החלאה הפולנית. שאלתי את חברי הקיבוץ את מי זרקו החיילים ממרפסת הקיבוץ אל ההמון הפרוע, אבל הם שוב ניסו להקל עלי ואמרו שלא היתה זו אלא הזיה, וכי "רק נדמה היה לך שאתה רואה זאת", אבל אני עמדתי על דעתי ואמרתי להם שבמו עיני ראיתי זאת ולא הרפיתי מהם, עד שנאלצו לספר לי שחברתנו היקרה בלקה גרטנר נרצחה בצורה אכזרית זו. יחיאל אלפרט ישב ליד מיטתי וניסה לעזור לי ולעודדני, אבל אני לא יכולתי לסלוח לעצמי על שלא הספקתי להחזיר מכות לפורעים, כי הכל בא עלי בצורה כה מפתיעה, ולמרות שידענו שאנו גרים בין שכנים זאבים.

בבית־החולים פחדנו גם מהטיפול הרפואי הניתן לנו על ידי רופאים ואחיות פולנים, המביטים עלינו במבטי־איבה ואולי הם מצטערים בלבם שחבריהם לא הצליחו לגמור עלינו את מלאכתם האכזרית, הרצחנית. טיפולם בנו לא היה מהמעודנים ביותר; אחים ואחיות אלה, אנו — פצועי הפוגרום — כינינו אותם בשם "אחיות אכזריות" במקום "אחיות רחמניות", ואחדים אף דרשו שיביאו צוות־רפואי של רופאים ואחיות יהודיים לטפל בנו, כי איבדנו את האמון בפולנים הקילצאים שהתגלו כרוצחים נתעבים. את סבלנו זה הבין היטב אחד מיהודי קילצה בשם גרטלר, בחור צעיר שחזר לא מזמן ממחנות־הריכוז ועסק עתה בצרכי הציבור היהודי בעיר. הוא לא היסס הרבה ונסע בדחיפות לועד־היהודי בצ'נסטוכוב, הרעיש שם עולמות ולא נח, עד אשר הביא לקילצה צוות אחיות יהודיות שיטפלו בנו. הן הגיעו במהירות האפשרית לעזרתנו, ואנו יכולנו להרגיש בהבדל הגדול של טיפולן המסור. האחיות סיפרו לנו על המאמצים שעשו אלפרט וגרטלר בצ'נסטוכוב,כדי להביא אותן לעזרתנו, וכן מסרו לנו שבוחנים כעת את האפשרות להוציאנו מבית־החולים הפולני בקילצה, ולהעבירנו לבית־החולים־היהודי בלודז'. ידיעה זו שמחה אותנו מאוד והחרדה שאחזה בכל הפצועים, שככה במקצת. מצב פצעי היה קשה מאוד, וסכנה גדולה נשקפה לחיי. כעבור 3 ימים חלה הטבה במצבי.

כעבור עת קצרה הגיע לבית־החולים צוות של רופאים ואחיות יהודים באמבולנסים של הצלב־האדום, הם הוציאו אותנו בזהירות מירבית ממיטותנו ובאמבולנסים העבירו אותנו לבית־החולים־היהודי בלודז'. שם זכינו לטיפול רפואי מעודן ואנושי והתחלנו להרגיש כיצד פצעינו מתרפאים ומגלידים. הרופאים והאחיות היהודים השקיעו בריפויינו לב ונשמה, על־מנת לעזור לנו להתגבר על חליינו.

אנו, חברי קיבוץ־איחוד מקילצה, זכינו לטיפול חמים נוסף, מצד חברינו לתנועה, ומצד ההנהגה־הראשית ובראשם הלל זיידל ודוד מלר שעקבו אחרי מאורעות הדמים וניסו לעזור לנו, ועם בואנו ללודז' השקיעו את מיטב מאמציהם בכדי לזרז את החלמתנו; במיוחד נהנינו מעזרתן של משפחת זיידל וסירקין שטיפלו בנו, כאילו היינו בנים ובנות שלהם ואירחו אותנו בביתם, עד להחלמתנו ויציאתנו מפולין בדרך ה"בריחה".

מחיר־הדמים של הפוגרום בקילצה הסתכם ב־42 הרוגים, ביניהם 5 מחברי קיבוצנו, והם: שמחה סוקולובסקי, בלה גרטנר, רחל זנדברג, פאני שומכר

ונפתלי טייטלבאום, זכרונם לברכה. הם לא זכו להגיע לארץ חלומותיהם, עליה ועל היום שיבוא בו נעלה לארץ־ישראל — מחוז חפצנו, חלמו יחד אתנו בתקוה שנתחיל לחיות בה חיים חדשים, חיים יהודיים מלאים וגאים, בלי מורא ופחד. חברנו אלה נפלו על משמרתם בטרם התגשם החלום, הם נפלו חללים בידים זדוניות של רשעים ונרצחו בדם קר על ידי רוצחים אנטישמיים, בעיר האנטישמית קילצה, על עוונם היחיד שהיו יהודים.

אנו שניצלנו בנס, החלמנו אט־אט מפצעינו והתחלנו להתרכז בלודז׳ ולהתכונן לקראת יציאתנו בדרך־לא־דרך לארץ־ישראל, בתוך הזרם הגדול של הבריחה ההמונית של יהודי פולין שגדלה לממדים עצומים מיד אחרי הפוגרום בקילצה. השלטונות הפולנים לא הקפידו עתה במיוחד ולא נקטו צעדים נגד בורחים יהודים אלה. תלינו את מבטנו לעבר הגבולות המערביים של פולניה, שם היא גבלה בצ׳כוסלובקיה ובגרמניה, אותה גרמניה שממנה חזרתי לא מזמן, כדי לחפש את שרידי משפחתי, ואליה חתרתי להגיע עתה מחדש יחד עם חברי קיבוצי, כדי שמגבולה הדרומי אוכל להגיע לאיטליה ויוגוסלביה, שם נמצאו דרכי הפלגה לארץ־ישראל. תוך כדי ההכנות הסופיות ליציאתנו את פולין, לא יכולתי שלא לתחקר ולשאול את האנשים השונים אתם נפגשתי, על הפוגרום הנורא הזה, איך הוא פרץ — לפי דעתם ולפי דעת העתונות — ומי ליבה אותו? מי היו האנשים שעמדו מאחורי הזוועה הנוראה הזאת? בעיתונות היהודית הפולנית של התקופה, קראתי את כל מה שנאמר בנושא זה, אך לא החכמתי הרבה. הכותרות היבשות של עתונים אלה, צעקו באותיות קידוש־לבנה "פוגרום על היהודים בקילצה: 42 נהרגו, למעלה מ־60 נפצעו". מאמרים ראשיים נכתבו בעתונות היהודית והפולנית כאחד, וכולם גינו באופן חריף ביותר את הפוגרום ואת מבצעיו.

מהקריאה ומהחקירה באותם הימים יכולתי לשרטט לעצמי את התמונה הבאה: יום לפני הפוגרום, בתאריך 3 ביולי בשעות־הצהרים, הופיע במשטרת־העיר זוג הורים פולנים בשם בלאשצ׳יק והודיעו ליומנאי של התחנה על היעלמות בנם הקטן, הנריק בלאשצ׳יק בן ה־9, שיצא לפני שלושה ימים מהבית ועדיין לא שב; הם היו מודאגים מאוד מכך, כי חששו שילדם בן ה־9 נחטף. למחרת הופיעו שוב בתחנת־המשטרה־העירונית ביחד עם בנם הקטן הנריק שחזר בינתיים לביתו, אשר סיפר להוריו סיפור מזעזע: "לפני יומיים פגש בו איש אחד ברחוב, האיש נתן לו קצת כסף וחבילה, וביקש ממנו שימסור את החבילה ליהודי אחד ברחוב פלאנטי מס׳ 7. כשהוא בא לבית ברחוב פלאנטי מס׳ 7, חטף אותו יהודי אחד והכניס אותו לתוך מרתף, שם ראה הנער, לפי סיפורו, ילדים פולנים אחרים שהיהודים הקיזו מהם דם בצינורית, והזריקו את הדם לתוך גופם הם. אנשי המשטרה רשמו את הסיפור של הילד ופנו למפקדם בשאלה מה לעשות? מפקד המשטרה שלח כמה מהשוטרים לבדוק את הענין ברחוב פלאנטי מס׳ 7, הבית בו היה הועד־היהודי־המקומי־והמחוזי, ומקום מגוריהם של רוב ניצולי־השואה בעיר קילצה. השוטרים יצאו לדרכם ואתם בני הזוג הפולני והילד. בדרך לבית ברחוב פלאנטי סיפרו המיליציאנטים בקול רם מהרגיל לעוברים ושבים, כי הולכים לחפש אצל היהודים ילדים פולנים שנשחטו על ידי היהודים במרתף שממנו רק הנריק הקטן הצליח לברוח. לא ידוע כיצד עשה לו סיפור זה מהר

כל־כך כנפים והתחיל להתפשט בין התושבים בכל העיר, אבל עובדה היא שכבר משעות־הבוקר המוקדמות התחילו לזרום תושבים פולנים לכיוון בית־היהודים, וכבר היו מצוידים במקלות ובגרזנים, כשהם צועדים תוך צעקות היסטריות וקוראים את הסיסמאות "מוות ליהודים"; ומה שקרה אחר־כך הרי כבר תיארתי לעיל. רבות כתבו בעתונות על פוגרום זה שהיווה מפנה בחיים היהודיים בפולין אחרי המלחמה. אחרי הפוגרום הזה הובהר סופית ששרידי יהדות פולין לא יבנו מחדש את בתיהם וחייהם בפולין זו שהפכה להיות בית־קברות למיליונים מבני עמם ושל אחיהם מאירופה כולה.

אנשים רבים בעולם אינם יכולים להבין עד עצם היום הזה את מניעיהם של הפולנים להרוג ולשחוט יהודים, ובפרט בתקופה בה היו נתונים בצבת של פיקוח וכיבוש ביד הברזל של השלטונות הסובייטים ושל עושי דברם בפולין. מה גרם להם לערוך פוגרום ביהודים, כאשר היו זקוקים לדעת־קהל חיובית בעולם המערבי, בעת ועידת־פוטסדאם, ובמגעים בין מעצמות־המערב והסובייטים? מה גרם לכך שישפכו דם יהודי זמן קצר אחרי נצחון בנות־הברית על עריצות הפאשיזם והגזענות? הפלגים השונים המייצגים את הפולנים מאשימים זה את זה בשל מעשי הזוועה בפוגרום זה, אשר העמיד את הפולנים באור של ברברים ונבערים־מדעת, כמו בחשכת ימי־הביניים. הימין הפולני מאשים את המוסדות השלטוניים של הקומוניסטים הפולנים שהיו תחת השפעתם ושלטונם של הסובייטים, בארגון הפוגרום — כדי להכפיש את שמם של מתנגדי המשטר שהצביעו ברפרנדום, במספר לא מבוטל, אשר נערך ימים אחדים קודם לכן, והקולות היו עדיין בשלבים מסוימים של ספירה. הדים לדעה זו ניתן למצוא ברשימה שהתפרסמה בספר הזכרונות של הסופר היהודי־הפולני קאז'ימיז' ברנדייס בשם "חדשים ושנים 1980", ושם הוא כותב: "אינני יודע איפה הם היום הפילוסמיטים בפולין ומה הם עושים כיום. ידוע לי רק שמזה כמה חדשים רועשת ארץ פולין מספרוני תעמולה ומתדפיסים, הלקוחים הישיר מעיתון נאצי נודע לשמצה "דער שטירמער", ותדפיסים אלה מופיעים באלפי־אלפים של גליונות נייר — נייר, שהוא מצרך כה יקר כעת בפולין והחסר שם כל כך, ובעלונים המודפסים הללו מגנים את היהודים, אשר מזמן עזבו את פולין ואינם חיים יותר בארץ זו. נראה שתעמלנים אלה חושבים שבצורה זו של הסתה הם מחזקים את המדינה הפולנית, וזה מזכיר לי, לפני 35 שנה פרץ בעיר קילצה פוגרום דמים נגד היהודים, שאורגן על ידי המשטרה ושרותי הבטחון הפולניים. אותה יד רצחנית שארגנה את רציחת 45 היהודים בקילצה בשנת 1946, רצחה חמש שנים לאחר מכן, עשרות קצינים פולנים. בימים ההם של שנת 1946 היה לעתונים הצרפתים על מה לכתוב. הם כתבו על הפוגרומים שעורכים הפולנים ביהודים. בחודש ספטמבר של אותה שנה, 1946, נסעתי בקרונות רכבת שהיו מלאים ודחוסים במשפחות יהודיות שברחו על נפשן מפולין, ובפאריז נוסדה נקודת ריכוז, כדי לארגן את ההגירה של משפחות יהודיות מפולין שברחו בהמוניהם, והשפה המדוברת ביותר שם היתה הפולנית. כשחזרנו לפולין 6 חדשים לאחר מכן, בקרונות־רכבת כמעט ריקים, לוארשה, שאלה אותי מ. האם נוסעים אנו לכוון הנכון? ואני משכתי בכתפי ואמרתי: פולין היא עבורי משהו הכרחי, לכן אני חוזר היום; כשאני שוב בנדודים, אני מוצא את שמי בעלונים הנ"ל שהם בדרך־כלל אנונימיים, וגם נאמר

שאני שייך לקבוצת הציונים, אשר מטרתם היא להרוס את פולין. לא קשה לי לנחש מי מרביץ ברבים את השקרים האלה, ומי מחבר אותם ומי מממן ומפיץ חוברות אנטישמיות אנונימיות אלה".

בשורות אלה אנו מוצאים אפוא האשמה חמורה של הסופר היהודי־פולני, המקורב יותר לחוגי הימין המקבלים את השראתם מלונדון ומפאריז ומחוגי ההגירה הפולנית באירופה המערבית, המאשימים בגלוי את הממסד הקומוניסטי הפולני בארגון הפוגרום ובאחריות לו. גם בעדותו של יחיאל אלפרט, אותה מסר אחרי הפוגרום, אפשר למצוא סימוכין להשערה זו, ובעדותו זו הוא אומר בין היתר: "אין ספק שהפוגרום בקילצה בחודש יולי 1946 היה מעשה פרובוקציה מאורגן, כי איך זה ייתכן שבזמן כה קצר, התאסף ליד הבית בפלאנטי 7, שם היו מרוכזים היהודים, המון פולנים כה גדול? המון שמנה למעלה מ־10,000, וביניהם פועלים מבתי־חרושת ממשלתיים ששוחררו מהעבודה, כדי שיוכלו להשתתף ברציחת היהודים; גם עצם העובדה, שחוקרי המשטרה לא מצאו לנכון לחקור חקירה נמרצת את בני הזוג בלאשצ'יק שגרמו בעלילת־הדם שלהם לפוגרום הנורא הזה. אני יכול להעיד בבטחה, שלפי דעתם של חברי בקרב האוכלוסיה הפולנית, ויש לי הרבה מכרים ביניהם, היה הפוגרום בקילצה פרובוקציה של השלטונות הפולניים הקומוניסטיים, כדי להבאיש את ריחם של מתנגדי המשטר, ולהציגם כרוצחים נבזים ולהשחיר את פניהם, לאחר הרפרנדום — משאל־העם הפולני". גם יהודים אחרים מבין תושבי קילצה, וביניהם יו"ר הועד היהודי המקומי המהנדס יחיאל רוזנקראנץ, וראש הקהילה היהודית בקילצה, מר פנחס אייזנברג, מחזקים דעה זו. לעומת זאת השמאל־הפולני ומוסדות השלטון הפולניים, מטילים את האשמה על חוגי הימין של הריאקציה הפולנית, שהאנטישמיות היתה נשקה האידיאולוגי עוד לפני מלחמת־העולם־השניה. האשמה זו באה לידי ביטוי במאמר הראשי של העיתון הראשי של המפלגה הקומוניסטית הפולנית שהופיע כמה ימים אחרי הפוגרום בעיתון "גלוס לודו" (קול העם), ובעיתון היהודי של הקומוניסטים היהודים "די פאלקס שטימע". עיתונים אלה כותבים במאמריהם הראשיים: "ידיעה מחרידה זעזעה את הציבור היהודי ואת הציבור הפולני המתקדם בפולין, שבעיר קילצה רצחו בנדיטים מהארגון המחתרתי־ריאקציוני "נ.ס.ז." 32 יהודים נרצחו ו־42 יהודים נפצעו. את הפוגרום על היהודים ליווה האספסוף בקריאות "הידד" רמות למנהיגם גנראל אנדרס, מנהיג הריאקציה הפולנית היושב בלונדון. הם ביימו עלילת־דם על היהודים המעטים בעיר קילצה, עלילת־דם בנוסח ימי־הביניים. זהו פשע חדש שנתווסף לפשעיהם ולמעלליהם הנפשעים של כנופיות "נ.ס.ז." הריאקציונריות והרצחניות. וכל זאת הם עשו בכדי להבאיש את ריחה של פולין הדמוקרטית בעיני העולם התרבותי, אותה פולין הדמוקרטית הנלחמת באומץ נגד הפאשיזם, האנטישמיות והריאקציה".

בין גלי ההאשמות ההדדיות נשפך בינתיים דם יהודי כמים, והיהודים שעדיין השלו את עצמם, בחשכם שאפשר לשקם ולבנות חיים יהודיים חדשים על ההריסות ובתי־הקברות של מיליוני אחינו מפולין ומאירופה, התפכחו חיש מהר אחרי הפוגרום הנורא הזה מאשליותיהם, ובהמוניהם החלו לנדוד לכיוון הגבולות המערביים של פולין, לנקודות של "הבריחה" שהיוו באותם ימים "נקודות אור של תקוה", כדי לעזוב ביחד עם משפחותיהם את הארץ שהפכה עבורם למלכודת של שנאה

ודמים; הם שבנו בחלבם, ודמם את המדינה כפויית־הטובה במשך למעלה מ־1000 שנים, שמים עתה את פעמיהם לדרך הנדודים, לביתם — ארץ־ישראל.

חברי הקיבוץ ואני בתוכם החלימו מפצעיהם ועשינו הכנות אחרונות לקראת העליה וההעפלה. יום אחד קיבלנו הוראה לעזוב את לודז׳ בכיוון לשלזיה התחתית, יום עמדנו לעבור את הגבול הפולני לצ׳כוסלובקיה, מנקודת הגבול בקלאדזקו. לקלאדזקו הגענו בסוף חודש אוגוסט. העיירה המתה מאלפי משפחות יהודיות עם ילדיהם הקטנים, וראית אותם כיצד הם צועדים בהדרכת מדריכי הבריחה אל הגבול, עוברים אותו הן כבודדים והן כקבוצות, והנהירה ההמונית של יהודים נמשכת והמוני בית־ישראל יוצאים את פולין "לאור היום". התמלאנו גאווה וכבוד בראותנו את נקודת־הבריחה המנוהלת על ידי תנועות־הנוער־הציוניות־החלוציות, ובראשם פועלת החברה שאניה ש., שעברה מהמחוזות המזרחיים של פולין, אשר גם שם פעלה בבריחה לכאן, והיא פועלת עתה ללא לאות ובמרץ בארגון ההעברות של עשרות ומאות יהודים.

בטרם שיצאנו מלודז׳, ריאיין אותנו העתונאי היהודי־האמריקאי שניידרמן, על אשר אירע לנו בעת הפוגרום. שניידרמן היה בין העתונאים היהודים הראשונים שהגיעו לקילצה והוא ישב בתוך העיר וחקר את נסיבותיו, כדי להביא לידיעת העולם את הסיפור השלם על המאורע הטרגי הזה.

מסרנו לו את כל אשר ידענו. לגבי חברי בקיבוץ נקטע הרי האירוע באמצע בעת שנפצענו, ולכן חיפשנו דרכים להשלים לעצמנו ולידיעת העולם את מהלך המאורעות כולו. אי־לזאת ציפיתי בכליון־עינים לתיאורו־מחקרו של שניידרמן, שהתפרסם בעיתון האידי "פארווערטס" בארצות־הברית. ואמנם, בקראי אותו נוכחתי לדעת, כי זה הסיפור היותר מושלם מכל האחרים שנתפרסמו עד כה, ואף כי לא אוכל להביא את כולו במסגרת רשימה זו, ארשה לעצמי לצטט כאן מתוכו קטעים אחדים שיפיצו אור על אירועי הימים ההם.

בפתח מאמרו מתאר שניידרמן את הזעזוע בו נתקף כאשר שמע לראשונה את הידיעה הנוראה על הפוגרום: "הפוגרום בקילצה העמיד בצל את כל הפוגרומים נגד היהודים, המכתימים את דברי־הימים של המאה שלנו, שהיהודים יכולים לכנותה בשם "מאת־הדמים". הפוגרומים בקישינוב, בפרוסקרוב ופינסק, בריסק ופשיטיק, יכולים בקושי להשתוות לפוגרום שהיה בקילצה בשנת 1946, וזה בגלל העובדה שהפוגרום בקילצה אירע בפולין המשוחררת מעול ההיטלריזם — אחרי שהנאצים רצחו 3 מיליון יהודים פולנים ומיליונים יהודים אחרים מארצות אירופה האחרות, על אדמת פולין. הפוגרום בקילצה זועק זעקה מרה לצדק! הידיעה הראשונה על הפוגרום בקילצה הגיעה אלי לוארשה, ביום 4 ביולי בשעות אחר־הצהרים, עת שהייתי במסיבת עתונאים במיניסטריון־החוץ הפולני. הגנראל ויקטור גרוש, דובר משרד־החוץ הפולני, קרא לפנינו בעצבנות ניכרת הודעה בכתב, הודעה יבשה, שבעיר קילצה התחולל פוגרום על היהודים, היום בשעות הבוקר. הפוגרום נגרם על ידי עלילת־דם, בנוסח של ימי־הביניים, כאילו יהודי קילצה רצחו ילד פולני נוצרי. כתוצאה מההתפרעויות של הפוגרום ישנם 10 פצועים ושנים או שלושה הרוגים. מיד רצתי להבריק ידיעה זו לעתוננו, תוך כדי הדגשה

שלפני ידיעה בלתי מושלמת, אבל זו הידיעה שיכולנו להשיג לעת־עתה. בעיתוני הצהרים והערב הפולניים, לא נזכר בכלל האירוע הטרגי הזה. לעומת זאת היה העיתון מלא בידיעות על החג הלאומי האמריקאי, ועל יום השנה ה־170 להצהרת העצמאות של ארה"ב, בה נאמר כי כל האנשים נבראו שווים ולכולם זכויות שוות לחיות ולהתקדם באושר ובחופש.

בדיוק ביום חגה הלאומי של ארצות־הברית, חוללו הפטריוטים "מיערות פולין", את השחיטה על יהודי קילצה. באולמות של מלון "פולוניה" בבירת פולין, התחילו להתאסף אורחים נכבדים שבאו לקבלת־הפנים החגיגית, אותה ערך שגריר ארצות־הברית בפולין לקורפוס הדיפלומטי ולמוזמנים אחרים; בעוד האורחים מתאספים התחילו להגיע ידיעות נוספות על הפוגרום בקילצה, אולם הקשר עם העיר קילצה נותק, ולא היתה אפשרות להתקשר אליה בטלפון, ואנו — קבוצה של עתונאים אמריקאים — החלטנו לנסוע ישירות לעיר קילצה. אנשי שירות־הבטחון הפולני הניאו אותנו מכך באמרם, שבלילה הכניסה והדרכים לעיר קילצה מסוכנות וחסומות ולא יתנו לנו לעבור. הם הציעו לנו לנסוע לאור היום. בחוסר סבלנות חיכינו עד שלוש לפנות בוקר, עת עזבנו את וארשה. שמים ורודים השקיפו עלינו מעל לחורבותיה של תחנת־הרכבת הוינאית הנמצאת מול מלון "פולוניה". השלדים הערומים של הבתים ההרוסים הפילו פחד, ומרחוק בלטו הצלליות של מגדלי הפעמונים של הכנסיות בסביבה שבה היה בעבר הגיטו של וארשה. וארשה החרבה וההרוסה, התחילה להתעורר ואנו התחלנו לעזוב אותה במכוניותינו...".

"...הגעתי לקילצה בשעה 7 בבוקר ונסענו הישיר למעונו של הווייבודה, הוא מושל־המחוז, שהיה תחת משמר צבאי מוגבר עם מכונות ירידה כבדות. בשקט הסתובבו משמרות צבא כבדים עם נשק דרוך, ומוכן לירי... בזמן שחיכיתי למושל, ניהלתי שיחה עם חייל שישב בפרוזדור. רציתי לדעת מה ידוע לו על הפוגרום ועל הסיבות שהביאו לשחיטת יהודי קילצה. החייל, ברוב תמימותו, ענה לי שזה קרה בגלל העובדה שהיהודים תפסו ילדים פולנים והסתירו אותם בבית מגורים ברחוב פלאנטי מס' 7. הסיפור על הילדים של הפולנים החטופים היה חומר הדלק הפרובוקטיבי לעריכת הפוגרום, ושומר הסדר הזה, החייל, האמין לסיפור זה. את פנינו קיבל סגן הווייבודה הנריק אורבאנוביץ', שהעירו אותו משנתו והוא ישב מולנו בפנים חיוורות ומבוהל. בזמן הפוגרום הוא מילא את תפקיד הווייבודה, אשר שכב אז חולה ורתוק למיטתו, וכך נפלה על כתפיו של הנריק אורבאנוביץ' הצעיר כל המשא והאחריות ביום הסבל הטרגי, בעת האירוע המעציב בתולדות פולין החדשה. לא פלא אפוא שהוא היה מעוצבן ומבוהל, והשתדל להסביר לנו, ששת העתונאים הראשונים מחו"ל שהגיעו לקילצה כשהדם השפוך עודנו זועק, כי הוא עשה את כל אשר היה ביכולתו למנוע קרבנות בנפש ולהרגיע את ההמון המוסת... בארמון העתיק של הווייבודזטבה הוא מסר לנו את הנוסח הרשמי של המאורעות לפי הסדר הבא: ביום ד' 3.7.46 הופיעו בתחנת המשטרה בקילצה, בני הזוג בלאשצ'יק והודיעו כי הם חושדים שהיהודים רצחו את בנם בן ה־9, כי עברו כבר שלושה ימים מאז נעלם בנם מהבית, ועד היום לא שב. מיד אחרי ההודעה הזו למשטרה, התחילו להתפשט שמועות בעיר כי עומד לקרות משהו עם היהודים... למחרת בבוקר, יום ה' 4.7.46, באו

שוב בני הזוג בלאשצ״יק לתחנת־המשטרה יחד עם בנם הנריק שבינתיים חזר הביתה, והנער סיפר ליומנאי של תחנת־המשטרה את הסיפור הבא: לפני שלושה ימים מישהו נתן לו חבילה, כדי שיביא אותה לבית מס׳ 7 ברחוב פלאנטי; כשהוא בא לבית הזה, עצרו אותו היהודים והכניסו אותו למרתף, לא נתנו לו אוכל, רק הרביצו לו מכות. במרתף הוא ראה הרבה ילדים פולנים הרוגים, והוא נבהל מאוד. הוא הצליח איכשהו להתחמק מהיהודים ולברוח מן המרתף, ואז חזר לבית הוריו. סיפור זה של הנער התפשט במהירות בכל קצווי העיר וההמון התחיל להשמיע צעקות, בדרישה לקחת נקם מהיהודים עבור דמם השפוך של ילדים פולנים נוצרים שנרצחו על ידי היהודים.

סגן הווייבודה המשיך וסיפר, שביום ה׳ בבוקר הוא הוזעק על ידי ד״ר סברין כהנא, יו״ר הועד־היהודי־המחוזי, שסיפר לו בטלפון, כי בית הקהילה־היהודית מוקף באספסוף של אלפי פולנים. הוא לקח עמו משמרת של שוטרים והתחילו ללכת לכיוון בית־הקהילה, אולם ההמונים באלפיהם הקיפו את בית־הקהילה, והוא לא יכול היה לפלס לעצמו דרך על מנת להגיע אל הבית, לכן הוא שב על עקבותיו. ההמון המוסת, התחיל ביידוי אבנים על הבנין וכל יהודי שיצא מן הבנין נהרג מיד במקום; אז הוא הורה למכבי־אש לפזר את ההמונים על ידי התזת סילוני מים, אולם המתפרעים חתכו והשחיתו את זרנוקי הכיבוי. לשאלה, מדוע לא נתן פקודה לפתוח באש על המתפרעים? הוא השיב, כי אנשי המיליציה אמנם פתחו ביריות באויר, אבל היריות האלה לא עזרו, וההמון סירב להתפזר, ולירות בתוך המון אנשים כה גדול הוא לא רצה, כי פחד שיהיו הרבה נפגעים... והמשיך הווייבודה בסיפורו: ההמון דרש שניתן לו להיכנס אל הבית, כדי שיוכלו לראות במו עיניהם את הילדים הפולנים הנרצחים; ברגשים מסוימים במדי הצבא־הפולני התחילו לקרוא ליהודים שייצאו אל מחוץ לבית, כי הם נשלחו להגן עליהם, וכל יהודי שיצא מן הבית נעצר על ידם ונמסר בידי ההמון, בסוף הגיעו כוחות הבטחון הפולניים וגרשו ופיזרו את ההמון. בסוף דיווחו התחיל הווייבודה הצעיר לדבר בהתרגשות גדולה על הסבל והעינויים שעברו על יהודי פולין בזמן מלחמת־העולם־השניה, והכריז בצורה פאטטית: ״אני רוצה שתראו את הכל, את ההרס הנורא, את החורבן, שתראו את הפשע הגדול והנורא, כי העולם חייב לדעת אחת ולתמיד שהכנופיות הללו, הקוראים לעצמם ״פטריוטים״ והם נתמכים על ידי גורמים מחו״ל — הם האסון הכי גדול של פולין. בזה הסתיים החלק האינפורמטיבי של סגן הווייבודה שהתלווה אלינו בדרכנו לבנין שרותי הבטחון הפולניים, שם נמצאו היהודים שניצלו מן הפוגרום״.

בבנין שרותי הבטחון ״אוֹ־בֶּה״ היתה פעילות רבה. אנשים חיוורים ועייפים, לבושי אזרחית התרוצצו בין החדרים וניהלו את החקירה במשך רוב שעות הלילה; חקרו את הרוצחים ואת היהודים שנשארו בחיים, ששהו עכשיו בבנין לשם הגנה על בטחונם. חיכינו שעה ארוכה עד שנתקבלנו לראיון אצל מפקד כוחות הבטחון, הגנרל סטצה ולדיסלב שבא מוארשה בלוויית קולונל, ואתם היה גם שר ממשלה. אלה באו במיוחד מוארשה, כדי לנהל את החקירה הראשונה. בהמשך דיווחו מספר שניידרמן על ההודעה היבשה והלאקונית של הגנרל, בה ניסה להוכיח שכוחות הבטחון עשו כל שביכולתם לעצור בעד ההמונים, וכי אמנם הצליחו להציל את שארית היהודים בקילצה. העיתונאים לא שקטו אלא המשיכו

באורח עצמאי לשוחח ולתחקר את כל הנוגעים בדבר. ראשית פנו אל העדים החיים שנצלו מן הפוגרום. "אדוני! הם צעקו אלי — הוצא אותנו מפה! הצילו אותנו! כי הם ישחטו אותנו עד האחרון בנו"... אלה היו המשפטים שנשמעו בנשימה אחת מפי עשרות פיות פעורים של ניצולים. בשמחה ובהפתעה הם סובבו אותי והתחילו להושיט לי ידים, וכולם נצמדו אלי וכולם ביחד החלו לספר את סיפורם העצוב, וסיפורם מלווה בהתרגשות רבה ובהתפרצויות בכי, בקושי רב עלה בידי להרגיעם במקצת. עזר לי בכך אחד הפצצועים קל, ובמיוחד המהנדס יחיאל רוזנקראנץ, אחד משלושת הניצולים מבין חברי הועד־היהודי בקילצה. הסיפורים של אלה, שהיו רגועים פחות או יותר, הופסקו מדי פעם־בפעם בהתפרצויות בכי היסטרי של הנשים שפכרו ידיים ושאלו לשלום בעליהן שמהם הופרדו באמצע הפוגרום. כאשר סיפרתי להם שאני מביא להם דרישת שלום, בצרוף חבילות ויטמינים, מהנשיא של איגוד יהודי קילץ בארצות־הברית, הפרופ׳ ארתור לעיווא, מיד יצא מבין הקהל ידיד נעורים של פרופ׳ לעיווא, וביקשני לצאת אתו לחצר ושם החל לספר לי את כל האירוע לכל פרטיו ודקדוקיו:

"בתחילה נכנסו לתוך הבית שני פולנים לבושי מדי צבא, והציגו את עצמם כנציגי השלטון הצבאי, העבירו בדיקות וביקורות בכל הבית, החרימו כמה אקדחים שהיו ברשות היהודים ברשיון, והחרימו גם כמה דברי ערך וכספים, וכשהם עזבו את הבית צעקו: "כעת נתחשבן אתכם" ומיד התחיל מטר אבנים ליפול על הבנין, וביחד עם האבנים התחילו אנשים מההמון לחדור לתוך הבנין ולהכות את היהודים במוטות ברזל, גרזנים וצינורות, ודרך החלונות הפתוחים זרקו אל ההמון החוצה יהודים פצועים, שהוכו בחוץ בפראות, ורבים נרצחו בצורה אכזרית. ד"ר סברין כהנא, יו"ר הועד־היהודי־המחוזי, נרצח בתוך חדרו; הרוצחים הכירוהו, והתנפלו עליו בפראות. מוצאו של ד"ר סברין כהנא היה מלבוב ובזמן המלחמה הוא לחם בשורות הפרטיזנים הפולנים, והגיע אתם עד לקילצה. מיד אחרי שחרור העיר מידי הגרמנים העמיד עצמו ד"ר כהנא בראש הועד־היהודי־המחוזי והתחיל לארגן את החיים היהודיים במקום. הוא נפל מות־גיבורים על משמרתו, בעת שהשתדל להזעיק עזרה להצלת היהודים המותקפים. לאחריו מסר שמואל נסטל, אחד משרידי הניצולים של קיבוץ "איחוד", שהיה בעת הפוגרום בבית־הקהילה: בראש וראשונה פרצו הפורעים לקומה השלישית, שם נמצאו חדרי המגורים והעבודה של למעלה מ־35 חברי קיבוץ ההכשרה. הם הכשירו את עצמם לקראת עלייתם לארץ ישראל, בעבדם בבתי־החרושת ובסדנאות השונות בעיר. הפורעים פתחו ביריות על חברי הקיבוץ ואחר כך, בעת שניסו לפנות את הפצועים קשה באמבולנסים, רצו הפורעים אחרי האמבולנסים, וזרקו עליהם אבנים, בצעקם צעקות היסטריות "אנו עושים עבודת ניקוי... והם באים ומפריעים לנו"... הפורעים לא הסתפקו ברציחות בלבד, אלא גם חמסו ושדדו את קרבנותיהם הנרצחים. הורידו טבעות מעל לאצבעותיהם, גזלו ארנקים מתוך כיסיהם, ותכשיטים מגופותיהן של הנשים הנרצחות והפצועות."

מבית המשטרה הבטחונית סרנו לבית מאורעות הדמים ברחוב פלאנטי 7. המקום נראה הרוס ושומם: הדלתות נתוצות, החלונות קרועים ומנותצים, הרהיטים בפנים החדרים שבורים לחתיכות, כרים וכסתות פרומים ונוצותיהם הלבנות מתעופפות בחצר, ברחוב ובכיכר. בחצר לפני הבית, עדיין מונחים מכשירי

הקטל מגואלים בדם יהודי, ברזלים, צינורות, אבנים מוכתמים בדם וכתמי מוח. הדם שהצטבר ביום אתמול עדיין לא יבש. מהחלונות הקרועים בולטים ומתנוססים בגדים וחלקי־לבוש קרועים ומוכתמים באדום מדמם של ההרוגים והפצועים שנאבקו מרה עם רוצחיהם. ולתוך מִצבורי הדם נדבקו תעודות ומכתבים של הקרבנות, שהרוח מנסה להעיפם ממקומם, אך ללא הצלחה יתירה. מכתבים רבים המוכתמים בדם הגיעו לכאן מקרובי הנרצחים בארץ־ישראל, קנדה וארצות־הברית; אחדות מתעודות אלה לקחתי עמי, וביניהן מכתב אחד שנשלח על ידי גב׳ אנה פרלמוטר בניו־יורק לועד־המרכזי של יהודי פולין בוארשה, ורק שלשום העביר הועד המרכזי את המכתב אל אחד מקרבנות הפוגרום. מכתב אחר הוא של מוריס לבקוביץ בטורונטו שבקנדה, שלישי — מוכתם כמעט כולו בדם — ממועון אל ברל פרידמן מגיסו ברל שיניארסקי בתל־אביב. היתה שם גם הודעה של הועד־היהודי־המרכזי בוארשה אל אחד מיהודי קילצה, מקרוב משפחה בניו־יורק, אבל השם לא היה קריא, כי כתמי הדם הרסו את המכתב. רק בסוף המכתב אפשר היה לזהות את החתימה של המזכיר־הכללי של הועד המרכזי, מ. זליצקי.

בעצם יכולתי לקחת אתי את כל מכשירי הרצח בהם הרגו והיכו הרוצחים את קרבנותיהם האומללים, מאחר וחיילי המשמר בחצר שמתפקידם היה לשמור בקפדנות רבה על הבית והחצר, שכבו להם בצד והשתזפו בשמש הקיצית. דמעות מרות שפכה לפנינו המפקחת הנוצרית על הבית הגב׳ צציליה דוביש, אותה סגרו הרוצחים בעת הרצח בחדרה, אולם לפני כליאתה החרימו אצלה את כל הסכינים והגרזנים שהיו ברשותה, כדי להפכם למכשירי רצח. אשה נוצרית זו הסתירה יהודים בימי המלחמה, וביניהם צעיר יהודי שהתאהבה בו, ועם סיום המלחמה באה אתו אל העיר והצטרפה אל הקהילה־היהודית ונשארה לגור אתו בין היהודים בבית־הקהילה. היא קללה את הפורעים ותלשה את שערות ראשה, כאשר הראתה לנו בחצר את המקומות בהם נהרגו היהודים וסיפרה שהשקיפה מחלונה של חדרה הנעול וראתה את מעשי הזוועה וכשהתחילה לצעוק על הפורעים, איימו עליה שאם היא לא תחדל — יהרגו אותה יחד עם כל היהודים.

מהבית ההרוס נסענו לבית־החולים העירוני. בתוך שני חדרי מתים, הונחו על רצפת־בטון מתים חצי ערומים, ראשי רוב המתים מנותצים וביניהם גופתה של אשה ששדיה מעוכות ולידה גופה קטנטונת של תינוקת. הפיות של ההרוגים היו סגורים, אבל פקוחות היו עיניהם הזגוגיות, ופתוחים גם הפצעים העמוקים בגופותיהם המעונים. רק 11 שעות עברו מאז השחיטה האיומה, וגופות הנרצחים כבר היו נפוחות, וריח איום התפשט בחדר.

שמש יולי פִזרה את קרניה החמימות על הגופות המרוסקות והאירה כל פצע וכל חבורה, כל סימן כחול של הברזלים בהם נהרגו היהודים, ואת שלוליות־הדם על רצפות הבטון של חדרי־המתים. היה מזג אויר קייצי מלא, בדיוק כפי שנחזה בעמוד הראשון של העיתון הפולני בקילצה ״דז׳ייננ׳יק פובשכני״... אבל בעיתון הזה, שהופיע יום אחד אחרי השחיטה האיומה, לא נזכר בכלל אירוע איום זה ולוא גם במלה אחת. בבית־החולים שכבו 42 היהודים הפצועים קשה, שניים במיטה אחת, בגלל המחסור במיטות, רבים מן הפצועים היו עדיין במצב של חוסר הכרה, וביניהם גם הגב׳ גניה סמבורסקה שהיתה בחודש השמיני להריונה והפילה את עוברה בעת שאחד הפורעים דקר אותה בבטנה; הבכי והיללות

של הפצועים היה איום ונורא והרופא הפולני דרש ממני לעזוב מיד את אולם־החולים.

מבית־החולים הלכתי יחד עם העתונאי יואל צאנג, כתב ה"טיימס" הלונדוני בוארשה, אל הגיבור הראשי של הפוגרום בקילצה, גיבור עלילת־הדם. בחדר מואר, בבנין המשטרה הבטחונית בקומה השלישית, תחת שמירה של שני חיילים, ישב לו הנריק בלאשצ'יק בן ה־9, בעל עינים כחולות ושיער בלונדי, שסיפר בשקט את מהלך התכנית השטנית, כיצד ידיד של הוריו, בשם טדאוש ברטושינסקי, פגש בו ברחוב ולקח אותו עמו לכפר פולסקי, הנמצא במרחק של 25 ק"מ מהעיר; כששאלתי אותו, את הנער "התמים" לכאורה, איך הגיע לכפר? האם הוא נסע בעגלה או הלך ברגל, הוא ענה שאיננו זוכר, ולשאלתי למה בכלל הלך לכפר? הוא מיד ענה כי "לברטושינסקי יש גן של דובדבנים נפלאים. הייתי שם אצלם ביחד עם הורי בקיץ שעבר והדובדבנים טעמו לחיכי". הוא הלך לשם מבלי להודיע להוריו, ואת זאת הדגיש מספר פעמים. אחר־כך סיפר שבלילה באו לביתו של ברטושינסקי מספר אנשים שדיברו ביניהם בלחש, הוא לא שמע מה דיברו ובכל טבעיותו הוא הצהיר שכל הסיפור על המרתף שבו ישב, כביכול, כלוא בידי יהודים ברחוב פלאנטי מס' 7, הוא בדוי, וכי ברטושינסקי ביקשו לספר את הסיפור הזה, ואיים עליו שאם לא יספר הוא יוכה. בליל ה־3 ביולי חזר הנריק בלאשצ'יק במפתיע לבית הוריו בקילצה, וסיפר להם את הסיפור הבדוי. לתדהמת הוריו התחיל הסיפור להתפשט בכל העיר, וההורים הודיעו למשטרה שבנם חזר. אבל "השקר הגדול" בדבר חטיפת ילד נוצרי בידי יהודים כבר התפשט בעיר, גדל והתנפח, וכשבני הזוג באו למחרת למשטרה עם "בנם האובד", הראה בלאשצ'יק הבן את הבית ברחוב פלאנטי מס' 7 והצביע על יהודי בשם זינגר, שיצא באותו רגע מן הבית, שהוא היהודי שחטף אותו וכלאו במרתף וגם היכה אותו. כשההורים עם בנם הגיעו למשטרה, וסיפרו שם את סיפורו, נשלחה קבוצה של 6 שוטרים לבית ברחוב פלאנטי, כדי לעצור את זינגר, שהודות למעצר זה ניצל ממוות בטוח. לאחר־מכן שלח מפקד־המשטרה חוליה של 12 שוטרים, לשם בדיקה וביקורת בבית ברח' פלאנטי 7, כדי לקבוע במקום את אמיתות הסיפור. הפטרול קבע שהנער שיקר, כי בבית הזה לא היה כלל מרתף, אולם השנאה כבר התלקחה ברחובות העיר וההמון המוסת כבר הסתער על הבית ועל דייריו.

בשעה שאנו חקרנו את הנער, כבר היו ידועים פרטים נוספים על ההתרחשויות שהיו בעת הפוגרום, ברחוב פלאנטי. באותה שעה טבחו חבריהם יהודים נוספים ברחובות האחרים של העיר, ורציחות אלה בוצעו לא על ידי רוצחים סתם, אלא על ידי אנשי כוחות הבטחון הממונים על שמירת הסדר הציבורי בעיר. השוטרים יאן מאזור וקז'ימיז' נובקובסקי, יוזף שליבה ואנטוני פרושקובסקי, היו בסיור משטרתי בכיכר הפרטיזנים, ושם מישהו סיפר להם שגם ברחוב ליאונורה גרים יהודים שלא אירע להם דבר, ואז הם החליטו למלא את "חובתם הפטריוטית" ופנו לבית מס' 15 ברחוב ליאונורה, דפקו בדלת של משפחת פיש היהודית. בדירה נמצאו הגב' פיש עם בתה התינוקת בת שלושת השבועות וידיד המשפחה בשם מוסקוביץ. בעלה של הגב' פיש לא היה בבית. השוטרים ציוו על גב' פיש ואורחה להתלוות אליהם ביחד עם התינוקת. בינתיים התאספו

כבר לפני הבית המון פורעים. לפי פקודת השוטר מאזור הם התקדמו לכיוון רחוב היפוטנצה, שם עצרו השוטרים מכונית־משא ונסעו עמם לכיוון היער הנמצא בקצה העיר. בדרך התחנן מוסקוביץ בפני השוטרים שיקחו אותו וישאירו את הגב׳ פיש עם התינוקת בחיים, אך השוטר פרושקובסקי השיב לו באירוניה שעליו לפנות בענין זה אל מפקד שרותי־הבטחון, והצביע על השוטר השני; הלה לא הגיב כלל על תחנוניו של מוסקוביץ. הם התרחקו כבר מן העיר למרחק ששה ק״מ והמשאית נעצרה על יד הכפר צדזינה. השוטרים ציוו על היהודים לצאת מהמכונית. הגב׳ פיש ומוסקוביץ שוב ביקשו מהשוטרים שישחררו אותם והציעו להם ״דמי־כופר״. השוטרים־הפורעים התייעצו ביניהם ואחר־כך דרשו מהם את דמי הכופר, וגב׳ פיש נתנה להם 17 דולר ו־3 טבעות זהב שהיו ברשותה.

עם קבלת ״דמי־הכופר״ דרכו השוטרים את אקדחיהם. הגב׳ פיש יחד עם תינוקה על זרועותיה יחד עם מוסקוביץ, התחילו במנוסה אל תוך היער, כשמנוסתם מלווה ביריות השוטרים. גב׳ פיש נפגעה מיד בכדור שפגע בראשה, מוסקוביץ שמט את התינוקת שלקח מזרועותיה של הגב׳ פיש והמשיך בריצה מטורפת אל תוך היער. הרוצחים חיפשו אחריו, אך לא הצליחו למצאו, כי הסתתר תחת אחד העצים העבותים. הם המטירו אחריו אש, אך לא פגעו בו. ממקום מחבואו ראה את הרוצחים מתחלקים בשללם עם נהג המשאית. לאחר יציאתם מן היער ציוו השוטרים את איכרי הסביבה לקבור את גב׳ פיש ואת תינוקה. לפנות בוקר חזר מוסקוביץ ממקום מחבואו לעיר קילצה ומיד הודיע למשטרה על האירוע הטרגי שהתלווה כאפילוג כפוגרום הדמים. בשעות אחר־הצהרים המאוחרות עזבנו את קילצה בדרכנו לוארשה.

הלוויית קדושי הפוגרום בקילצה הפכה להפגנת־אֵבל גדולה. השתתפו בה נציגי הממשלה הפולנית, נציגי כל המפלגות הדמוקרטיות, איגודים מקצועיים ונציגי מוסדות תרבות שונים. נמשכה תהלוכה של כמה אלפי איש, וביניהם דגלים אדומים עם כתובות וסיסמאות הקוראות למאבק נגד הפאשיזם והריאקציה. הסתכלתי בפרצופיהם של המלווים הפולנים וחשבתי בליבי, כי בשורות אלה נמצאים ודאי כאלה שאתמול השתתפו ברציחות והם צועדים כאן, כדי ליצור לעצמם ״אליבי״. המסע האמיתי של ההלוויה התחיל עת שהופיעו 40 משאיות ועליהן ארונות הקרבנות. מכוניתנו נסעה בצמוד למשאיות של ארונות הקבורה; על שתי משאיות הונחו הארונות הגדולים ולידם ארונות קטנטנים, בהם גופות התינוקות שנרצחו. בראש מסע ההלוויה היה ארונו של ד״ר סברין כהנא, יו״ר הועד־היהודי־המחוזי, שנפל חלל על משמרתו עת הגן על חברי הקהילה־היהודית. ארונו מכוסה בדגל כחול־לבן. על חלק מהארונות היו רשומים רק שתי אותיות ״נ. ז.״ (ניע זנאני) — בלתי ידוע.

ברגע שמסע ההלוויה היה מוכן לתזוזה, הופיעו פתאום מרחוב צדדי קבוצת אנשים מבוהלים בליווי צבאי כבד. היו אלה היהודים הקילצאים שניצלו ושהו בבניני המשטרה־הבטחונית, שם מצאו חסות והגנה מפני הפורעים. הם באו ללוות את בני משפחותיהם וידידיהם בדרכם האחרונה. בדרך מסע ההלוויה, לא רחוק מבית־הקברות היהודי, הופיעה ממול תהלוכה דתית נוצרית של ילדים ובני־נוער פולנים ששרו שירים קתוליים ונשאו בידיהם צלבים ודגלי כנסיות.

הילדים המשיכו בשירתם ואפילו לא הפנו את מבטם אל מסע ההלוויה שבא ממולם. בית־הקברות היהודי היה שמור כמו מבצר צבאי. מסביב לגדר העץ הגבוהה, תפסו עמדות שורות של חיילים, עם נשקם הדרוך ומכונות יריה. יהודי קילצה שהלכו אחרי הארונות בשתיקה ובזעם כבוש, לא יכלו להתאפק עוד ופרצו בבכי ובילולות קורעי לבבות, בהתקרבם לקבר־האחים הכביר שארכו 32 מ׳; הארונות הורדו מהמשאיות, והוצבו אחד ליד השני בתוך הקבר ואז החלה שורת הנאומים וההספדים. ראשון נאם נציג הממשלה הפולנית, השר פרופ׳ קצ׳ורובסקי, וקולו הדהד על פני השטח הגדול של בית־הקברות ומחוצה לו, שם הצטופפו אלפי אנשים שהשתתפו במסע ההלוויה, קהל חיילים ואזרחים. הפרופ׳ אמר: ״אנו עומדים ליד קבר פתוח זה ברגשי בושה צורבים, כי הרצח הזה של היהודים בוצע בידים פולניות. במשך למעלה מ־5 שנים היו היהודים כלואים בגיטאות ובמחנות־ריכוז וסבלו מהרדיפות האיומות ביותר בעולם. הנאצים הובסו ונעלמו ושוב אנו עומדים על יד קברים המוניים של יהודים נרצחים. בדומה לאחיהם בגיטאות, הם נרצחו בגלל היותם יהודים. הפוגרום והרציחות הללו הם מכה איומה עבור העם והמדינה הפולנית. בשם טוהר התרבות לא נרשה רציחות כאלה, נילחם ונשמיד את האנטישמיות על כל צעד ושעל. בשם הממשלה הפולנית נפרד אני מהנופלים ואנו מביעים את רגשי השתתפותנו בצער בני־משפחותיהם והקהילה־היהודית. אני מבטיח להם חגיגית שהרוצחים יבואו על ענשם הראוי על מעשים אכזריים אלה״. מיד אחריו נאם גיבור המאבק המחתרתי וציר הסיים הפולני, ד״ר אדולף ברמן. זה לא היה נאום, אלא זעקה אדירה ומרה. באזני אלפי הפולנים שעמדו סביבו הוא אמר: ״בשם הועד־המרכזי של יהודי פולין אנו נפרדים מכם לנצח, אחים יקרים; חסרות לי המלים בהן אוכל להביע את רגשותינו, יבשו מקורות דמעותינו. אחרי כל מה שעבר עלינו ואחרי כל מה שקרה לנו בעיר הזאת, אנו רק יכולים לזעוק באזני אחינו — ״זעקו, העם היהודי, הרימו אגרופיכם נגד כוחות הרשע, החושך והשחור השואפים לרצחנו, ולהחניקנו״. ליד קבר־האחים של הקרבנות אין אנו עומדים כבודדים, אנו מייצגים את כל העם היהודי — 12 מיליון יהודים בכל רחבי העולם, מביטים עכשיו בנו, על סבלותינו, מזדהים אתנו כוחות הקידמה הרוחניים וההוגים, מנהיגי האנושות, הלוחמים יחד אתנו נגד כוחות השחור של השנאה — כוחות האתמול, הכוחות של הפאשיזם והברבריות. אין אנו מאשימים באשמת רצח זו את כל העם הפולני. עבורנו העם הפולני מגלם את קושצ׳יושקו, מיצקיביץ׳, אוז׳שקובה וקונופניצקה, את ז׳רומסקי וסטרוג, של היסודות האוונגרדיסטיים של מעמד הפועלים, את הלוחמים הגיבורים של העם הפולני במחתרת, מהמועצה הפולנית להצלת יהודים ״ז׳גוטה״ בימי המלחמה והכיבוש. אולם אנו מזועזעים מהעובדה שחלקים גדולים של האוכלוסיה והציבוריות הפולנית נדבקו בגנגרינה ההיטלריסטית והנאצית, ואנו מזועזעים מהעובדה שבפוגרום זה לקחו חלק פועלים שחללו במעשים אלה את הדגל־האדום.

עוד דברו הרב ד״ר דוד כהנא, הרב הראשי של הצבא הפולני ונציגי המפלגות הפולניות, וכולם גינו את הרציחות ואת הפוגרום. כולם הוכיחו את הנאספים, אבל זה לא עשה רושם רב על הפולנים שהיו נוכחים בבית־הקברות. רק כשאחד הנואמים הרים את קולו וזעק: ״פולנים! אנו, ידינו שפכו את הדם הזה, דם

של יהודים חפים מפשע, אנו אחראים לקרבנות אלה", זעקה זו רככה במקצת את כל הפולנים הנאספים וארשת של עצב ומתח כיסתה את פניהם. היו אלה דברי יו"ר הליגה הפולנית למלחמה באנטישמיות, הפרופ' גורצקי, זקן מגובן בעל שערות שיבה. הוא בכה נרגשות בעת נאומו ובסיום היכה על חזהו ואמר: "אף פעם לא נצליח לטהר ולהתנקות מבושה צורבת זו". החזן משה קוסוביצקי התחיל לומר את תפילת הקדיש ופני השמים התקדרו, וגשם זלעפות התחיל לרדת בחזקה ארצה, ונראה היה כאילו הקדוש־ברוך־הוא בכבודו ובעצמו מבכה את גורלם המר של יהודי פולין".

הקצב המהיר בו נגשה ממשלת פולין להעניש את הנאשמים בפוגרום הקילצאי — בישר דרך וטקטיקה חדשה במלחמה בכנופיות המחתרת הפולנית וגילויי האנטישמיות. למחרת ההלוויה הועמדו לדין 12 פורעים לפני בית־דין־צבאי. זה היה המשפט הראשון של הפורעים שאופיין על ידי חוגי המשפטנים הפולנים כ"משפט לנסיון" למשפטים הבאים, של מאות החשודים בהשתתפות בפוגרום בפועל. ביניהם היו מראשי השלטון בעיר ובמחוז, כגון: ראש שרותי־הבטחון המקומיים המאיור סובצ'ינסקי, המפקד של המשטרה המחוזית קולונל קוזמינסקי, ממלא מקומו מאיור קביאזדובסקי, ומפקד המשמר האזרחי בעיר קילצה סגן זגורסקי. היה זה משפט רב־מתח לא רק בגלל האירוע המזעזע העומד לדיון, אלא בגלל האוירה העכורה של רגשות אנטישמיים ששררה באולם ומחוצה לו בקרב האוכלוסיה הפולנית, שגינתה את השופטים ואת המשפט וכרכה זאת עם התנגדותם הנחרצת למשטר הקומוניסטי שנכפה עליהם. הנאשמים אף התייחסו באדישות לעצם המשפט ולעונש הצפוי להם. להגנתם היו אומרים: "אנו רק הרבצנו קצת ביהודים". "הרבצתי ליהודי במקל, פתאום הוא התמוטט ונפל, ובנפלו הוספתי לו עוד מהלומה, עד שהדם פרץ בזרם מחזהו". "התעצבנתי והתחלתי לצעוק: "הרביצו ביהודים — כי הם מענים את ילדינו, אנו לא זקוקים להם בפולין". אחד הנאשמים, מוסיקאי לפי מקצועו, מגן על עצמו בתירוץ שהוא היה מעוצבן: "התרוצצתי כמו משוגע וצרחתי: צריך להכות את היהודים, כי הם רוצחים את ילדינו", ורק בערב נודע לי שזה היה שקר, וכשראיתי את הפצועים קשה בבית־החולים נצבט לבי מכאב". הנאשם פוקשיבינסקי הודה שהוא דרך על חזה של אשה יהודיה פצועה, אבל אחר־כך נעשה לי בלתי נעים, על כך שנתקפתי ב"טירוף", והוא הוסיף בתמימות: "בעצם לא היה לי שום דבר נגד היהודים, אני מבקש רחמי בית־הדין לסלוח לי, אני נשבע בחיי אשתי וילדי, שאני מתחרט ומתבייש במעשי". הנאשמים מזור ונוביקובסקי, שרצחו באכזריות את הגב' פיש ותינוקה, כלל לא ביקשו רחמים ולשאלת יו"ר בית־המשפט, אם פגע בגב' פיש מיד כשירה בה כדור, עונה מאזור בגאווה: "אני לא מחטיא שום מטרה, אפילו ממרחק של קילומטר וחצי".

מן הראוי להזכיר כי באותו היום נרצחו עוד 30 יהודים שנסעו ברכבות וזאת בגין ההסתות של חוגי האנטישמיים; בערך באותו זמן, עת האספסוף הפולני השתולל בחצר של הקהילה־היהודית בקילצה, נהרגו יהודים בתחנת־הרכבת של פיקושוב על יד קילצה. אחד העדים שנסע ברכבת־הדמים הזאת, העיד בפני בית־המשפט: "כשהרכבת התקרבה לתחנה בפיקושוב, הופיע בתוך הקרון בריון אחד לבוש מדים צבאיים שעל כתפיותיהם הכתובת האנגלית "פולנד"

שהם הסימנים של חיילי אנדרס המתחילים לחזור לפולין. הבריון התחיל להסית את גוסעי הרכבת הפולניים לרצוח את כל היהודים הנוסעים ברכבת זו, כי היהודים בקילצה רצחו 15 ילדים פולנים. פתאום התחילה הרכבת להאט את מהלכה ונעצרה מדי פעם־בפעם לא בתחנות הרכבת הרשמיות, אלא במרחק רב לפניהן, ומכל הקרונות של הרכבת התחילו להוציא יהודים, להכותם ולהתעלל בהם. חלק מהיהודים הצליח לברוח ולהסתתר ביערות הסמוכים, אולם 7 יהודים נהרגו במקום וביניהם ישישה בת 80. כפי שהתברר אחר־כך בחקירה, היה נהג הקטר מעורב ברציחות אלה, והוא שעצר את הרכבת לפני שהגיעה לתחנה הרשמית, כדי שיוכלו לבצע את הרציחות הנתעבות.

דיוני בית־המשפט נגד רוצחי היהודים בקילצה נתמשכו עד השעות המאוחרות של הלילה. אפשר היה לחוש שלשופטים אצה הדרך, כדי לסיים את ההליכים הפרוצדורליים של המשפט. במצב־הרוח העצבני ששרר ברחובות העיר אפשר היה לחוש, כי אפילו אצל קובעי הדין והצדק יש הרגשה של פחד מרגשות האיבה של האוכלוסיה הפולנית של העיר קילצה. במצב־רוח עצבני זה התקיימו הדיונים של בית־המשפט במשך שלושת הימים הבאים. שמיעת העדות התקיימה במהירות, ושררה ההרגשה שהקטיגור והשופטים ממהרים לגמור את המשפט. ההוכחות נגד הנאשמים היו ברורים מאוד ובית־הדין גזר את דינם: 9 מהפורעים הרוצחים נידונו למוות. הידיעה על ביצוע גזר־דין המוות התפרסמה רק בעיר קילצה על גבי לוחות המודעות. בעתונות המקומית לא הופיעה אף מלה בענין גזר־הדין. הפחד והבהלה בחוגי הממשלה הפולנית איכזבה לא רק את היהודים, אלא את כל החוגים הליברליים במדינה. כך התחולל "פוגרום המאה" בעיר האנטישמית קילצה, העיר אשר עד פרוץ מלחמת העולם השניה חי בה ישוב יהודי גדול ומשגשג, שהצורר הנאצי העלה עליו את חרב ההשמדה."

כיום, 38 שנה לאחר המאורע המזעזע הזה, כשאנו חיים במדינת ישראל העצמאית, שהיתה באותם הימים רק בבחינת חלום וחזון לעתיד, קורה לא אחת שהדור הצעיר שבתוכנו, עתידה של המדינה והעם, תוהה לפעמים ושואל את עצמו ואת האחרים "ציונות זו מהי?". ראוי אפוא שידעו צעירינו אלה, כי לפני 38 שנים נמצאו צעירים יהודים הרחק מכאן, בתנאים שהמציאות המרה של הגולה לא הותירה להם זמן רב לשאול שאלות כה רבות, אלא הכריחה אותם לחלום וללחום, והם ניסו את כל כוחם כדי שחלומם יתגשם. והם, החולמים והלוחמים של אתמול גדלו והתפתחו במדינה העצמאית, הקימו בתים ומשפחות במדינת־ישראל הציונית, אך נוכח תופעות מדאיגות של שנאת־עמים, הם ממשיכים לשאול ולברר את המהות של ציוניותם ויהדותם. ויחד אתם שואל כותב רשימה זו, אחרי למעלה מתקופת דור של חיים ופעילות במדינת־ישראל העצמאית, בראותו את ניצני "השנאה הלאומנית" אצל צעירים יהודים, אשר לא סבלו את מוראות השואה, והם הולכים בדרך הלאומניים התוקפניים מבין הגויים, השונאים מיעוטים לאומיים בתוכם ושוכחים את יעודם כיהודים בארץ־ישראל, בראותו תופעות מדאיגות אלה — ניצבת לנגד עיניו השאלה מימי קדם "הככל הגויים בית־ישראל?"

הזעזועים שעברו על מחבר רשימה זו בעת הפוגרום, שבאו עליו אחרי סבל

של 5 שנות מלחמה בגיטאות ובמחנות־הריכוז שמהם ניצל, לא נותנים לו מנוח עד היום והוא מוטרד מהשאלה: מה קרה בעיר הדמים הזאת, עת הוא שכב פצוע מתבוסס בדמו, ומעמיד פני מת? איך קיבלו הגויים של עיר־דמים זאת את "האירועים הטרגיים" לפי לשונם? כדי לרדת לחקר העובדות האלה עד תומן, בעת שהיסטוריונים פולניים מנסים למחוק אירוע־דמים זה מתולדותיהם, או מנסים, לפי האופנה התעמולתית האחרונה של ברית־המועצות וגרורותיה, להאשים דוקא את היהודים בכל המעשים המבישים המתרחשים בארצותיהם, מלקט אני כל פיסת מידע על נושא זה, המופיע בעתונות הפולנית, הן זאת שבוארשה ובפולין בכלל, והן זאת המתפרסמת במרכזי־ההגירה הפולנית בבריטניה, צרפת וגרמניה. וכן בודק אני ושואל יהודים פולנים שבאו ארצה בשנים האחרונות ואשר עד לעלייתם חיו כפולנים לכל דבר. לאחרונה עלה בידי לפגוש בגב' אייזנמן, שהיתה בזמן הפוגרום בקילצה, ודבריה על מה שאירע ביום הפוגרום ולאחריו נרשמו על ידי. היא גם פרסמה פרטים על הפוגרום בקילצה בכתב־העת ביידיש "לעבענס פראגען" המופיע בתל־אביב. כמו־כן נודע לי שבארץ נמצא אחד הקטיגורים הצבאיים שפעלו במשפט הפורעים בקילצה ובידו מצויות בוודאי ידיעות יותר מוסמכות, ואני מקווה שיעלה בידי להיפגש ולשוחח עמו על הארועים ההם. גם חוגים אנטישמיים במפלגה הקומוניסטית הפולנית, העומדים תחת השפעתו של הגנרל מוצ'ר, התחילו בזמן האחרון להיזכר בימים הטובים של פריחת האנטישמיות בימים הראשונים לאחר שחרור פולין מעול ההיטלריזם, והתחילו לטעון את העלילה "השטרייכרית", של סילוף ועיוות עובדות לצרכים תעמולתיים, כדוגמת התעמולה הסובייטית הנפוצה באחרונה. גירסתם החדשה היא כי "את הפוגרום בקילצה ערכו לא אחרים אלא "הציונים" — כלומר — שהיהודים הרגו את עצמם...". אין ספק שנותרו עוד אספקטים רבים של הפוגרום שלא פוענחו ואינם נותנים מנוח לאלה ששרדו ממנו, הרוצים לדעת את האמת המלאה עד תומם. מאמין אני כי הנושא "האחריות לפוגרום הדמים על יהודי קילצה בשנת 1946" עוד ייכתב בפרק נוסף בעתיד הקרוב ועוד יתבררו פרטים רבים וחשובים בדבר הפוגרום הזה, שהיווה גורם מכריע בחיסולו של הישוב היהודי, אשר התחיל להתרקם בפולין לאחר מלחמת־העולם־השניה.

דניאל קארפי

מספר היהודים בצרפת לפי פרוטוקול "ועידת ואנזה" (ינואר 1942) — דמיון ומציאות

רבות התעודות הגרמניות שנתגלו אחרי המלחמה ואשר יש בהן כדי להעיד על תכנון הפעולה להשמדת יהודי אירופה ועל דרכי ביצועה. ביניהן זכתה אחת, ובדין, לתשומת־לב מירבית של חוקרים ושל כלל ציבור המתענינים בנושא, והיא נדונה מאז ברוב ספרי המחקר והלימוד של התקופה. כוונתי לפרוטוקול של "ועידת ואנזה", אותה ועידה של פקידים גרמנים בכירים, נציגים של זרועות הממשל, המפלגה ושירותי הבטחון, שנתכנסה ביום 20 בינואר 1942 בפרבר ברלינאי, ברחוב אַם גרוֹסן ואנזֶה, כדי לדון, כלשון הפרוטוקול עצמו, "בפתרון הסופי של השאלה היהודית".

ראש משטרת הבטחון והס"ד, גנרל הס"ס (אוֹבּרגרוּפּנפיהרֶר) ריינהארד היידריך, סקר בתחילת הישיבה את הצעדים שננקטו עד אז נגד היהודים, העלה את עיקריה של התכנית החדשה והציג לפני הנועדים רשימה של קיבוצים יהודיים, מחולקת לפי ארצות, "הבאים בחשבון", כפי שהוא התבטא, "במהלך הפתרון הסופי הזה של השאלה היהודית באירופה". מספרם הכולל של אלה הסתכם ב"למעלה מ־11 מיליון".

רשימה זו (ואין צורך לומר התעודה כולה) מדהימה, ולא בשל משמעותה בלבד שאין שם־תואר שיתאים לה, אלא גם בשל אחדים ממרכיביה, אשר לכאורה קשה להבין מה ראו השלטונות הגרמניים לתת עליהם את דעתם באותה שעה; שכן מקצת הקיבוצים הללו היו במקומות נידחים ומספר היהודים שבהם היה קטן ביותר, אפילו בקנה־מידה של אוכלוסיה יהודית, וקצתם היו עדיין מחוץ להישג־ידם של כוחות הבטחון הגרמניים. כך לדוגמה נכללו ברשימה 200 יהודי אלבניה, 1,300 יהודי נורבגיה, 1,300 יהודי פינלאנד, יהודי סרדיניה (שאין נוקבים במספרם, ובאמת ספק אם בכלל היו יהודים באי; וכן יהודי בריטניה ויהודי כל ארצות אירופה שהיו באותה עת נייטראליות: אירלאנד, פורטוגאל, שבדיה, שווייץ, ספרד ותורכיה ("החלק האירופי").

משמע, הרשימה כוללת את מדינות אירופה כולן — הכבושות, הגרורות, בעלות־הברית, העוינות והנייטרליות. ליתר דיוק, כל מדינות אירופה ואותן בלבד. אין פירוש הדבר, שהגרמנים לא התכוונו להשלים במרוצת־הזמן את מלאכתם, תוך אכיפת "פתרונם" על יהודי העולם כולו. אדרבא, יש ראיות ברורות לכוונתם זו, ולאחרונה אף הוספתי עליהן פרטים אחדים במאמרי על פעילותו המדינית של המופתי הירושלמי, אמין אל־חוסייני, בשנים 1941—1943 (מאסף "הציונות", כרך 9, תל־אביב 1984, עמ' 285—316). אולם "ועידת ואנזה" לא נועדה לכך. זאת למדים בפירוש לא רק מהרכב הרשימה אלא גם מלשון הפרוטוקול עצמו, שכן כבר בפתיחת דבריו הודיע היידריך, כי נתמנה על־ידי הרייכסמרשל גרינג "לממונה על הכנת הפתרון הסופי של השאלה היהודית **באירופה**", וכי "רצונו של הרייכסמרשל, שתומצא לו תכנית על הצדדים הארגוניים, העניינים והחומריים של הפתרון הסופי של השאלה היהודית **באירופה**".

במספרים עצמם שמומחי הממשל הגרמני לעניני היהודים הגישו לבאי הוועידה, היו לא מעט אי־דיוקים, אך הללו רובם ככולם לא היו גדולים, ובעיקר — אין חשיבותה של תעודה יחידה במינה זו תלויה בהם. המעוניינים ללמוד על מספר היהודים באירופה בשנות הארבעים ממילא לא יזדקקו למקור זה. עם זאת, נתון אחד ברשימה אינו יכול שלא לעורר תמיהה, שכן הוא רחוק מאוד מכל הערכה הגיונית לגבי המציאות של הימים ההם. כוונתי למספר היהודים בצרפת, שהגרמנים העריכו ב־165,000 ב"שטח הכבוש" (היינו, בצפון הארץ, בפאריס וסביבותיה וברצועת החוף האטלאנטי), וב־700,000 ב"שטח הבלתי כבוש" (היינו, בתחום ממשלת וישי). אמת, בשנים אלה היתה ניידות רבה מאוד בקרב היהודים בצרפת. פליטים באו אליה מארצות שכנות, במיוחד מבלגיה, ונמלטו ממנה אל ארצות נייטראליות, שווייץ וספרד. גם בתוך צרפת עצמה הבריחו יהודים רבים את "קו התיחום" בין צפון לדרום, בין האיזור הכבוש לבין האיזור ה"חפשי", ומשום כך קשה לאמוד את מספרם המדויק. עם זאת, ניתן להעריך שב"שטח הכבוש" היה מספר היהודים בראשית 1942 כ־165,000, ואילו בתחום ממשלת וישי ספק אם עלה מספרם על 150,000 (עם כל הפליטים שנהרו אליו מאז יוני 1940). הערכתם של מומחי הרייך המהוללים, שהגיעה כאמור ל־700,000, היתה אפוא מוגזמת מאוד ומוטעית מיסודה.

כיצד נוצר פער גדול כל כך בין הערכת השלטונות הגרמניים לבין המציאות? דומה, כי אפשר להשיב על שאלה זו באחת משתי דרכים: או בהנחה שנפלה טעות בהערכה, אולי סתם טעות טכנית, או בחשיפת מקורותיה של אותה הערכה, מתוך החומר הסטטיסטי (או התעמולתי פסוידו־סטטיסטי) שהיה רווח בתקופה ההיא. חבל שלאחרונה העדיפו חוקרים ללכת בדרך שלישית, מתוך חישובים זרים שאין ביניהם לבין הענין הנדון ולא כלום.

למעלה משנות דור חלפו מאז נתגלה פרוטוקול "ועידת ואנזה" ונתפרסם ברבים בארצות ובלשונות הרבה. והנה רק לאחרונה העלו חוקרים את הרעיון שבמספר המוגזם הזה — 700,000 יהודים שכאילו היו בצרפת ב"שטח הבלתי כבוש" — נכללו גם יהודי המאגרב הצרפתי: מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה.

סברה זו, שלאחרונה חזר עליה כעל דבר שבודאות גם ספר לימוד נפוץ

שנועד לתלמידי החטיבה העליונה של בית־הספר התיכון,* היא לדעתי מופרכת מעיקרה מכמה וכמה טעמים, ואלה הם:

— בתעודה עצמה לא נאמר כי מדובר בצפון־אפריקה. יתר־על־כן, מושג זה איננו מוזכר בתעודה אפילו פעם אחת. זאת למרות העובדה שבתעודות שבהן דנו הגרמנים ב"פתרון הסופי" של יהודי צרפת והמאגרב הצרפתי, והן רבות למדי, נהגו לכתוב בפירוש: "צרפת וצפון־אפריקה" (Frankreich und Nordafrika); וכאשר התכוונו לאחת מארצות המאגרב, כינו אותה בפשטות בשמה: תוניסיה, אלג'יריה או מרוקו.

— ואם ננסה לטעון שבניגוד לנוהג זה התכוונו הגרמנים הפעם ליהודי המאגרב הצרפתי, וזאת משום שבאותה התוועדות דנו ב"שאלה היהודית" ובפתרונה באופן הרחב והכולל ביותר; אם כן, מדוע הרחיבו את היריעה רק על יהודי המאגרב? מדוע לא כללו, לדוגמה, את יהודי לוב במניין יהודי איטליה? עשרות יהודי סרדיניה (אם בכלל היו כאלה) נזכרו, ורבבות יהודי לוב נשכחו? ואם באמת היתה כוונתם של באי "ועידת ואנזה" לכלול גם את יהודי ארצות אסיה ואפריקה שהיו קשורות קשר קולוניאלי כלשהו במדינות האירופיות שנמנו באותה תעודה — מדוע לא נכללו גם יהודי מצרים, סוריה, עיראק... והרשימה ארוכה (גם ב"פלשתינה א"י" היו כמדומה יהודים!).

— כאילו כדי להסיר כל שמץ של ספק מלב הקוראים, בא מנסח הפרוטוקול עצמו וכתב ליד שמה של תורכיה "europ. Teil", היינו "החלק האירופי". ללמדנו כי באי הוועידה אמנם היו ערים לעובדה שהיו בנמצא יהודים גם מחוץ לאירופה, אלא שבאותו מעמד דנו ביהודי אירופה ובאלה בלבד.

מכל הנימוקים האלה נראה לי, שהסברה בדבר הכללת יהודי צפון־אפריקה במניין יהודי דרום־צרפת היא חסרת שחר. לידתה בטעות והפצתה קשורה בבעיות אקטואליות, אמיתיות או מדומות, שאין ביניהן לבין הנושא הנדון ולא כלום. אגב, גם מי שמתקשה להביא בחשבון טעות או חוסר דיוק בנתונים שהיו בידי ה"מומחים" הגרמנים לענייני היהודים, לא פתר בהשערה זו ולא כלום. בשלוש ארצות המאגרב הצרפתי היו בשנים ההן לכל היותר 400,000 יהודים. גם אם נצרפם אל מספר יהודי צרפת "הבלתי כבושה", שכאמור ספק אם עלה על 150,000, עדיין נותר פער גדול למדי בין מספרם הכולל של יהודים אלה (550,000) לבין ההערכה שבפרוטוקול הוועידה (700,000). פשוטה של התעודה, העולה מלשונה ומתוכנה, הוא כי מדובר ביהודים של "השטח הבלתי כבוש" של צרפת, ולא של שום מקום אחר.

נשארת אפוא השאלה: מהי הסיבה לפער הגדול בין הערכת הגרמנים לבין המציאות?

כאמור, אפשר שנפלה כאן סתם טעות. אבל אפשר, ויש רגלים לדבר, שהגרמנים

* "השואה ומשמעותה", בעריכת י' גוטמן וח' שצקר, הוצאת "מרכז זלמן שזר", ירושלים 1983 (ראה שם בעמ' 114 ובמפה בעמ' 118).

הושפעו או אפילו נגררו אחרי המספרים המופרזים, הבלתי מציאותיים לחלוטין, ששלטונות וישי הפריחו על מספר היהודים בצרפת על שני חלקיה. המקור העיקרי להערכות שקריות אלה היה "הקומיסריון הכללי לעניני היהודים" (Commissariat General aux Question Juives), שהוקם במארס 1941 ושבראשו עמד עד תחילת מאי 1942 המשפטן Xavier Vallat. ואלא עצמו הודיע ב־1 באפריל 1941, כי היהודים מהווים 2.4 אחוז מכלל אוכלוסיית צרפת (היינו, כ־1,200,000 איש). מספר זה, או דומים לו, חוזר מפעם לפעם בפרסומים האנטישמיים הרשמיים של ממשלת וישי, והוא אף נתפרסם בעיתון Matin מיום 15 במאי 1942 (כבר אחרי כניסתו לתפקיד של Darquier de Pellepoix כראש הקומיסריון). לדברי העיתון התפקדו בצרפת כולה עד לאותו תאריך 1,200,000 יהודים, מהם כ־300,000 בפאריס בלבד. קרוב לוודאי שעל נתונים אלה הסתמכו ה"מומחים" הגרמנים בחישוביהם. המעניין הוא, כי גם הם לא נתנו אמון מלא בעושי דברם מקרב אנשי וישי, ולבסוף הוציאו מתחת ידם הערכה משלהם, פחות או יותר מתקבלת על הדעת לגבי האיזור שבשליטתם, אך בלתי מציאותית לחלוטין לגבי תחום ממשלת וישי.

מכאן המסקנה, כי מוטב להימנע מסברות מסוג זה, המועלות מטעמים שאינם לענין הנדון. באמצעותן לא נעשה להבנת העבר ואף לא לקירוב לבבות בהווה.

שלום חולבסקי

לאחר השחרור
בביאלורוסיה הסובייטית (המזרחית)*

אני רוצה לשוב אליהם
אני שב אליהם
אני אשוב
הם מביטים בי
מה כל הדממות האלה אם לא הם
מה כל הקולות אם לא מהם
ומה אני אם לא אותם.

אלי נצר

הנשרדים

בראשית 1944 עבר קו החזית הצפון מערבית בין הצבא האדום לבין הצבא של גרמניה מווייליקָה־לוקי בצפון בכוון לדרום, דרך קשת גדולה מערבה מנוול ובמרחקים של 5—30 ק״מ מזרחה ממסילת־הברזל החוצה את מזרח ביאלו־רוסיה המזרחית, מצפון לדרום דרך ויטבסק־אורשה־מוגילב־ז׳לובין־מוזיר.

בליל 19—20 ביוני 1944 ביצעו יחידות פרטיזניות גדולות פיצוצים במסילות הרכבת: מינסק־אורשה־מוגילב־ויטבסק.

ב־23 ביוני 1944 החלה ההתקפה הגדולה של הצבא האדום בחזית הצפון־מערבית בסיוע כוחות ארטילריה וחיל־אויר גדולים. נקודות הפריצה בחזית היו מצפון ומדרום לויטבסק ומדרום ומזרח לבוברויסק, בכיוון למינסק.

ב־3 ביולי 1944 שחרר הצבא האדום את מינסק ונע בכוחות גדולים מערבה.

יהודים בודדים — שרדו בתוך עריה ועיירותיה של ביאלורוסיה המזרחית עם בואו של הצבא האדום ביום השחרור.

* פרק ממחקר על יהודי ביאלורוסיה המזרחית בימי מלחמת העולם השניה.

בויסבסק פגשה אשה שנמלטה וחזרה ביום השחרור רק יהודי אחד ניצול בעיר.[1]

במינסק היו חבויים בבור אחד מתחת לבית מספר 25 ברחוב סוחאיא — 26 יהודים, 13 מהם ניצלו. הם שכבו בבור 3 חדשים רצופים וגם שוכני הבית הסמוך לבור לא ידעו עליהם. הניצולים: 2 זקנים, 4 ילדים ו־7 נשים.[2]

העתונאי האמריקאי ראימונד דייוויס פגש במינסק עם השחרור עוד 12 יהודים שנותרו בחיים.[3]

הילד ליובה שהוצא מבור על ידי פרטיזן לא הוציא זמן ממושך הגה מפיו. הוא פנה אל מצילו: "דודי, האם אני חי?"[4]

ניצול אחר אמר: "אפשר שאנחנו נראים כבני אדם — אבל איננו בני אדם".[5]

בעיירה גרוזובו (איזור מינסק) לא נותר אף יהודי בתוכה עם יום השחרור מבין 500 המשפחות שחיו בה. הירש שקלאר עם אמו, אשתו וילדיו הקטנים ברחו מהעיירה ו"קיימו" את עצמם כ"מחנה משפחתי" קטן ליד יחידת זעקוב (התארגנה באיזור קופיל — שמפקדה ורוב לוחמיה יהודים) — חזרה עם השחרור אל העיירה.

הבת רוזה פיין־שקלאר מספרת:[6]

"...בזמן המלחמה כמעט ולא חלינו, אולם לאחר שיצאנו מהיער חליתי מאוד. (רוזה היתה בת שלוש כאשר המשפחה ברחה ליער.) יעקוב אחי שהיה עוד תינוק ביער (נולד בפברואר 1941) — חלה עוד יותר.

"...עם השחרור, כשחזרנו לגרוזובו, אבא ואמא אספו עצמות של יהודים נרצחים. כאשר החלו לסלול דרך ולחפור באדמה ליד העיירה אמא אספה חלקי שלדים. באותו זמן אמא איבדה את הכרתה. שלושה ימים ולילות אבא ואמא לא אכלו ולא שתו. כשלושה חדשים ומעלה נמצאו בדיכאון נפשי."

מוריס הינדוס סופר ועתונאי יליד סלוצק הורשה ב־1944 לתור בשטחים המשוחררים בעקבות הצבא האדום. את רשמי מסעו פרסם בסדרת מאמרים בעיתון "ניו־יורק הרולד טריביון". ואלה הם דבריו על סלוצק באותם ימים:[7]

"...באמצע נובמבר 1944 עשיתי את דרכי במכונית "פורד" מיושנת וחורקת ממינסק לסלוצק. פקידים סובייטים אחדים ממינסק שהכירו וידעו את סלוצק ליווני בטיולי זה.

"עברנו שטחים שוממים. משני עברי הכביש בלטו מעשנות שחורות, חלקים מרוסקים ומפויחים, שרידים אשר נשתיירו מהעיירות ומהכפרים, שהיו מאוכלסים קודם לכן בהמוני תושבים. בנסיגתם השמו הגרמנים את הכול והעלו באש כל מה שנזדמן בדרכם.

שעות רצופות נסענו ואת סלוצק לא ראינו עוד. מלווי בראותם אותי בקוצר רוחי ניחמוני וסחו לי כל הזמן שעוד מעט נגיע, כי אין לעוקפה, סלוצק היתה עיר גדולה ואף כי ציוני הדרך ותמרוריה הושמדו, בטוחים היו כי נראנה משתרעת משני צידי הכביש. אולם לא ראינוה.

המשכנו בנסיעתנו מבלי לדעת שהתרחקנו ממחוז חפצנו. עצרנו אשה זקנה כפרית, ושאלנוה מהו המרחק בינינו לסלוצק? נוכחנו לדעת כי עברנו כבר 10 ק"מ מעבר לעיר.

מזכיר אני את המאורע הזה כדי לציין כי בנסיעתנו לא יכולנו להכיר את העיר...

"כל ימי חיי אזכור את הזעזוע והיגון שאפפוני בצעדי ברחוב הרחב. לא יכולתי להכיר את הרחוב האהוב בעיר, השדרה נעלמה כליל... הבתים היפים בעיר נהרסו ונחרבו... רחוב קאפולי צריך להיקרא 'רחוב השחיטה'. לא ניכרו כלל וכלל עקבות רחוב כי כל הבתים נמחו עד היסוד. ברחוב הזה מאחורי גדרות תייל ומכלאות כונסו יהודים והושמדו. אף אחד לא יכול היה להגיד לי כמה יהודים נפלו. כל מה שיכולתי להיוודע היה שמאוכלוסיית 23,000 נפש — שליש התושבים היו יהודים, ורק מעטים ברחו וניצלו מהשמדה. חוטי תייל סבוכים וחלודים, שלא הספיקו לפנותם שימשו עדים אלמים לגיא־ההריגה האיום."

יהודים מביאלורוסיה המזרחית שנמלטו עם ראשיתה של המלחמה לברה"מ, חיילים יהודים בצבא האדום החלו לשגר עם שחרורה של ביאלורוסיה זרם של מכתבים אל מועצות הערים והעיירות ושאלו על גורל משפחותיהם. בידינו מכתב ששלח תושב העיר סלוצק לשכנו חיים טמיצ'ין בצבא האדום.[8]

27.9.1944

"שלום לך יַפים

נכנסתי ל"גורסובייט" (מועצת העיר) ומצאתי את מכתבך שנתקבל כאן עם השאלה על גורל משפחתך. אני מודיע לך, כלחייל שיש לו לב חזק, שבני משפחתך כמו בני משפחתי אינם בחיים.

עליך שמעתי שביצעת מעשים קרביים גדולים. אני תמיד ידעתי שכזה תהיה.

חברך מילדות אנאטולי פוטֶייחין."

מעטים מאוד מצאו שארי־משפחה. ידיעה על אח, אחות או הורים ששרדו הביאה אתה אושר בל־יתואר. החיפושים אחר בני משפחה ומציאתם הוציאו במעט את היהודי ששרד ממועקת הבדידות המדכאה. אולם לא זאת בלבד: הם העלו בו באותם ימים את הגעגועים העמוקים הגנוזים אל ההווייה הייחודית של המשפחה היהודית, אל הגדולה שהיתה בה, ושכה מעט דובר בה כשהיתה חיה וקיימת ורק עם אובדנה הטיב להעריכה נכונה.

ביטוי ספרותי לערגה זו אל המשפחה היהודית בימים ההם נתן הסופר היהודי הסובייטי דוד ברגלסון בסיפורו "דווקא היא", המתאר אשה יהודיה בימי המלחמה, רופאה בצבא האדום, (בעלה נפל בחזית) שבצעירותה ברחה מביתה היהודי, "אל המהפכה הרוסית" (אביה ישב "שבעה" אחריה) ובמשך שנים התנכרה וניתקה עצמה ממשפחתה. והנה בתוך ימי המלחמה היא נתקפת געגועים עצומים למשפחתה, אחוזה "דיבוק" של חיפוש אחרי קרובי משפחתה המצויים ברחבי רוסיה כולה, דודים, בני דודים וצאצאיהם על כל שלוחותיהם, בעיקר בצבא

האדום, בין מפקדיו, שולחת לכולם חבילות, מכתבים, עורכת כרטסת של כל קרובי משפחתה ועם גמר המלחמה מכנסת את כולם למסיבה משפחתית בביתה. אין מאושרת ממנה. דווקא היא. זו היתה שיבתה, דרך המשפחה, אל עמה.[9]

ממשפחת טמיצ'ין מסלוצק נותרו בחיים עם שחרורה של ביאלורוסיה, האחים לייזר וחיים — שניהם לוחמים בשורות הצבא האדום — והאחות מניה שהיתה בגיטו סלוצק וברחה מהמכונה שהובילה אותה יחד עם יהודים אחרים למוות, אל יערות הפרטיזנים. ללייזר נודע שאחיו חיים חי ומאוחר יותר שאחותם מניה ניצלה.

בידינו שני מכתבים של לייזר לחיים ומכתבה של מניה ללייזר — שלושתם מחודש אוקטובר 1944, כשלושה חדשים לאחר שחרורה של ביאלורוסיה המזרחית. נביא שניים מהם במלואם:

2.10.1944

"שלום לך אח שלי היקר והיחיד!

לבסוף מצאתי מכל המשפחה את האדם היקר והקרוב לי. אך הפצע בנשמתי לעולם לא יגליד. אתה, ואף אחד מלבדך, לא יודע כמה אני אהבתי והוקרתי את המשפחה שלנו, כיצד אמא תמיד בכתה עלינו, וכעת — אין אף אחד בחיים.

חיים, אתה יכול לתאר לעצמך כמה צר לי על אמא, על אבא, על פנחס, פרידה, נחמה ורוזה. עדיין איני יודע את גורלה של מניה.

בפעם האחרונה ראיתי את בני המשפחה ב־22 ביוני 1941 ב־10 בבוקר, והרי אתה לא ראיתם מזמן, כיון שנסעת ללמוד. נפרדתי מהם ונסעתי לחזית. ב־24 ביוני (1941) נכנסנו לקרב. ב־26 באוגוסט 1941 נפצעתי קשה על יד צ'רניגוב. 8 חדשים שכבתי בבתי חולים. אחר כך — שוב לחזית — ושוב נפצעתי קשה. כעת אני ביחידה לא־קרבית. אני כל הזמן ניסיתי להתחקות אחר גורל המשפחה — אך ללא תוצאה. המשפחה תמיד בלבי ובמחשבתי, כאשר אני קם בבוקר, כאשר אני יושב לאכול וכשאני הולך לישון. אך למכה הזו, שקיבלתי עם המכתב שהגיע על גורל המשפחה הייתי מוכן, כיון שראיתי מה שהגרמנים עוללו ליהודים. בקובנה רצחו ושרפו הגרמנים 65000 יהודים. ראיתי לאחר השחרור כאשר הוציאו גוויות חרוכות.

חיים, יש לקחת עצמנו בידים ולהיות אנשים ואני מבקש אותך: קח את עצמך בידיך. אתה יודע כמה אהבתי את המשפחה. כשהיינו בבית — אני כבכור עבדתי יותר מכולם כדי לעזור למשפחה, כיון שאהבתי את המשפחה, ובמיוחד את אמא, כיון שאמא זהו הדבר היקר והקרוב ביותר שיש לך בחיים. אני כך עבדתי, כיון שחסתי על אמא.

חיים, כמה חבל שאין לנו אף תמונה של משפחתנו. גם לא יהיה על מה להסתכל כדי לזכור. חיים, עוד פעם אבקש ממך לקחת את עצמך בידים ולהיות בן־אדם. אל תיעלב, שאני כך כותב אליך, אך מלבדך אין לי איש.

אתה בשבילי אושר גדול.

אחיך: לייזר.[10]

במכתבו מיום ה־28 באוקטובר 1944 כותב לייזר לחיים:

"שלום לך חיים

רק עכשיו הגעתי מסלוצק. קיבלתי חופשה. סלוצק כולה לגמרי שרופה. נשארו מספר בתים על האי ברחובות רייצ'אני וולודארסקי. אבא הוצא להורג באוגוסט 1941... אמא, פנחס, פרידה, רוזה ונחמה הוצאו להורג בפברואר 1943 במייחורטי. רוזה כשהובילוה למכונה רצתה לברוח, אך פגעו ברגליה. הילדה נפלה וזרקו אותה למכונה. היא שתתה דם. ואמא החזיקה אותה על ידיה.

את כל זאת סיפרו לי עדי ראיה...

חיים, נורא לראות מה עשו הגרמנים מסלוצק ולשמוע מה הם עשו עם האנשים.פחד. זוועה. מאניה בחיים, היא בפינסק. היא קפצה מהמכונה וברחה. היתה עם הפרטיזנים. כתבתי לה ואני שולח לך את כתובתה." [11]

האחות מניה פותחת את מכתבה מיום ה־28 באוקטובר 1944, לחיים במלים: "היום הוא חג שלא היה לי במשך כל ימי הקצרים. קיבלתי מכתב מלייזר ונודע לי שאתם שניכם בחיים". בהמשך מכתבה היא מתארת את אשר קרה למשפחה בגיטו, את האקציות ואת בריחתה מהמכונה הגרמנית אל הפרטיזנים. [12]

במכתבים שכתבו עם השחרור, שרידי קוידאנוב (דרז'ינסק), אזור מינסק, לקרוביהם באמריקה, ביטאו בדידותם וכאבם: "כולנו מודים לך על כל מלה חמה שנכתבת לנו מעבר לים", "אני ובעלי נשארנו בחיים — אוי ואבוי לחיים כאלה", לבי שותת דם ודמעות בזוכרי כמה גלמודה הנני, אני שנשארתי יחידה מכל אחיותי הרבות". באחד המכתבים נאמר: "מיר זיינען עלנט ווי א שטיין" — שתרגומו הקלוש של ביטוי רווי־יאוש זה ביידיש, הוא: "אנו ערירים כאבן בשדה. [13]

מיהודי חוייניקי שכונסו למחסן ונרצחו על ידי הגרמנים, נותרה בחיים בדרך נס, הילדה גניה לאבובסקאיה. אביה נאסר על ידי השלטונות הסובייטיים ב־1937, אמה נרצחה על ידי הגרמנים במחסן בו כונסו יהודי חוייניקי. לאחר השחרור שהתה גניה זמן־מה בחוייניקי וסיפרה על התעללות הגרמנים ביהודים שנכלאו במחסן. משם נסעה לביקור לדנייפרופייטרובסק. יצאה לקולנוע בו הוקרן סרט על זוועות הגרמנים ביהודים. גניה קיבלה התקף בזמן הסרט ונפטרה במקום. [14]

געש של אנטישמיות

חזרו פרטיזנים יהודים מן היערות. חזרו מבוגרים, נשים וילדים מהמחנות המשפחתיים. רובם של הפרטיזנים היהודים הכשירים ללחימה גוייסו מיד עם צאתם מהיער לחזית. [15]

עיירותיה ועריה של ביאלורוסיה המזרחית בחלקן שרופות, חרבות. העיר מינסק במרכזה חרבה, מלאה שלדי בתים, פרט לבית הממשלה הסובייטי (בימי הגרמנים נקרא "הוכהאוז") שהגרמנים מיקשו אותו, אך לא הספיקו לפוצצו. בפרברים נשארו הבתים שלמים ברובם.

העובדה שזעזעה ביותר את היהודים שחזרו לערי השדה ולמינסק, היתה "קבלת הפנים" האנטישמית המתפרצת שגילו אנשי האוכלוסיה המקומית כלפיהם.

הם חיו באוירת שנאה, חרדה לחיים והשפלה בימי הגיטו, הם הרגישו את שנאתם של רבים באוכלוסיה המקומית בימי הכיבוש, אך היא הכאיבה ביותר דווקא עכשיו בהגיע יום השחרור. רבים, אולי, לא האמינו שיזכו בו, אך ציפו "שישאו אותם על כפיים" בבוא יום השחרור. והנה עם בואו — באה המכה המכאיבה, בדרכים שונות, בגלוי ובעקיפין.

על ימים ראשונים, עם השחרור, מספרת סופיה חאבאי, הפרטיזנית מיחידת פונומרנקו.[16]

"...אנשים בכו משמחה. אני הלכתי הביתה דרך היער ברגל. נורא היה. הרבה הרוגים, אך אני רצתי. נעלתי נעלי גבר והגעתי למינסק עם רגליים נפוחות, מותשת ורעבה. ברחוב דמיטרובה פגשו אותי שכנים (רוסים) הסתכלו בתימהון ואמרו: הרגו, הרגו את היהודים, אך לא גמרו..." הגעתי לבית של אבא. גרו שם טאטארים. הם לא רצו להכיר בזכותי 'זה לא הבית שלך, לכי מכאן'. ישבתי ליד הבית ובכיתי... פתאום שמעתי קול: 'סופיה, בואי אלי', זו היתה זקנה, שכנה שלנו, נאטאשה... הלכתי לביתה... כעבור שבועיים פינו את הבית..."

אליהו דולץ נלחם בשורות הפרטיזנים, נפצע בשורות הצבא האדום, חזר עטור אותות הצטיינות למינסק, אל בית דודו שעמד שלם. בבית זה גרה אשת שוטר ששירת במשטרה הגרמנית. מול טענתו של דולץ שבבית מתגוררת משפחה של בוגד ששפך דם נקיים, יהודים ולא יהודים, באה תשובתו של פקיד: "אני לא יכול לעזור לך כלום."[17]

היו גם יהודים שקיבלו לאחר יגיעות רבות את ביתם בחזרה. ניתן לשער מה היה קורה אילו נותרו בחיים יהודים רבים החוזרים לבתיהם התפוסים על ידי האוכלוסיה הסובבת. האוירה היתה מורעלת. על לוחמים יהודים שחזרו מהחזית או מיערות הפרטיזנים אמרו התושבים המקומיים: "חזרו מטשקנט" או "קנו את המדליות בטשקנט"[18] (טשקנט נחשבה כעיר עורף רחוקה מהחזית והיתה לשם נרדף לשהייה בעורף).

כשחזרה אסיא ברסלר לאחר השחרור למינסק —[19]

"קודם כול הרגשנו מיד את האנטישמיות. זה כבר היה מורגש מאוד שהאנטישמיות פרחה בכל פינה, בגלוי. כבר העליבו אותנו: 'ואיך אתם הסתתרתם ולא נלחמתם וישבתם באוזבקיסטאן, טשקנט'. השלטונות לא עשו דבר בקשר לזאת. להיפך. הם אחר כך ליבו את כל הענין... כל הזמן העסיקה אותנו שאלת האנטישמיות."

נשמעה בגלוי הסיסמה: "היהודים אשמים".[20] סיסמה זו היכתה את השרידים היהודים בתדהמה. הרי זו היתה הסיסמה המובילה של הנאצים בימי הכיבוש והושמעה בארצות אנטישמיות מובהקות ונדמה היה שעם מיגור הנאציזם היא עברה לעולם הגרוטאות. והנה קמה ושבה לתחיה הסיסמה "היהודים אשמים" כלפי שרידי העם הנרצח, בבוא יום השחרור, ודווקא בארץ הסוציאליזם.

אך מה שהעכיר עוד יותר את הרגשתם של היהודים, השרידים האלה, היא

העובדה שתופעות אלו לא היו חריגות שבאו מהמון נבער מדעת "מלמטה", אלא דווקא בעיקר "מלמעלה".

היו גם ביטויים חוליגניים לאנטישמיות זו.

רודרמן מוטל שחזר מהיערות למינסק פגש ברחוב שני אנשים כשהאחד מהם לבוש בגדי קפיטן. וזו ה"שיחה" שהתגלגלה בין הקפיטן לבין רודרמן:

"אתה יהודי? — כן, — אז אני את היהודים שונא ואתה את הרוסים אוהב? — את הטובים אני מכבד. — אז 'פרצוף יהודי' ('ז'ידובסקאיה מורדה') לו היית אומר שאינך אוהב רוסים כי אז הייתי פה במקום 'משפיב' אותך (יורה בך)."

בפגישה אחרת נשאל רודרמן על ידי אחד הביאלורוסים: "— מה? הגרמנים לא הרגו אותך? הגרמנים ירו בכם ואנו נקבור אתכם חיים"[22]

לפי אומדן חזרו מהיער למינסק כ־5000 יהודים.[23] נראה שמספר זה הוא מוגזם. באומדן זה נלקחו, כנראה, בחשבון פרטיזנים יהודיים שעם שובם מהיער מיד גוייסו ליחידות הצבא האדום.

ב־17 ביולי 1944, שבועיים לאחר שחרורה של מינסק, נערך בעיר מצעד ענק של רבבות פרטיזנים ממזרח ביאלורוסיה ומהחלקים המשוחררים שבמערבה, וביניהם צעדו אלפי פרטיזנים יהודים. עיניהם לא נוצצו בברק הנצחון. מצעדם היה גאה, אבל ודומם. את המצעד קיבל ראש המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית, הלייטננט־גנרל פונומרנקו, שנתמנה גם למזכיר הראשי של הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית וראש ממשלתה של ביאלורוסיה.

לאחר המצעד המרהיב בשורות מאוחדות חזרו הדברים כפי שהיו קודם. כל מה שחוו היהודים בגיטו, ביערות וכל מה ש"פגש אותם" עם שובם לעריהם, חוללו סערה נפשית שממנה בא המהפך העמוק שהתרחש בלבם.

היו גם תגובות ספוראדיות מצד היהודים.

במינסק היו מופיעות במקומות־מיקהל קבוצות של נכי מלחמה שהיו מציקים לאוכלוסיה, גוזלים מן הרוכלים בשוק את מרכולתם, מפים בקביהם, עושים תעלולים אנטישמיים, נטפלים לפרטיזנים יהודים ומעליבים אותם בטענה שהשיגו את המדליות שלהם ב"טשקנט". קמה, אם כן, קבוצה של נכי מלחמה יהודים שהתחילה להחזיר מכה כנגד מכה או כנגד דברי עלבון או קריאות גנאי אנטישמיות.[24]

הרש סמולאר מספר על ערב ספרותי יהודי, ראשון לאחר השחרור, שנערך באותם ימים באולם ספריית גורקי ביוזמתם של לוחמים יהודים. לערב זה בא קהל גדול, בעיקר, אנשי צבא ופרטיזנים. הירצו בערב זה סמולאר על השירה היהודית ברוסיה הלבנה והמשוררים משה טייף שבא מן החזית, אייזיק פלאטנער והירש קאמייניצקי קראו משיריהם בעיקר על נושא השואה והמאבק היהודי.

בסיומו של הערב ביקש אחד הנוכחים את רשות הדיבור. על הבמה עלה מאיור־טיס שפתח את דבריו בלשון שהיתה תערובת של רוסית ויידיש ופנה אל המשוררים שעל הבמה: "כיתבו חברים־משוררים ואנו נקרא את יצירותיכם. אך אני, ראו — והוא הרים שרוול ריק־למחצה — אני נכה. דומה מה יש עוד בכוחי לעשות? אבל אם שם בארץ־היהודים יזדקקו לי, בפלשתינה מתכוון אני,

כי אז אני שוב טייס". וכאן פנה וחזר למקומו בעוד שבאולם נשתררה מבוכה גדולה.[25]

היה זה רק ביטוי־מעט לדברים שנתחוללו בנפשם הנסערת של היהודים, שאת גילוייהם עתידים אנו, ביום מן הימים, לשור.

על מה שהתרחש בערי השדה יש לנו מעט מאוד נתונים אך הם, קרוב מאוד לודאי, מייצגים את רוב רובו של הכלל.

אלישקביץ משה שגוייס בראשיתה של המלחמה בוולוז'ין, לצבא האדום הועבר במחצית יולי 1944 לויטבסק והוא מספר:

"פה כבר הרגישו את האנטישמיות באופן גלוי כמעט על כל צעד ושעל משום שגוייסו (באזורים המשוחררים ש.ח.) הרבה חיילים שחיו תחת הכיבוש הגרמני והורעלו בתעמולה הנאצית. שנאתם השפיעה גם על האחרים. נדהמתי לא פעם לשמוע מפי צעירים שנולדו בברית־המועצות דיבורים על שימוש בדם נוצרי למצות. הרבו לדבר על השתמטותם של היהודים מן החזית ועל התרכזותם הרחק בעורף. לא פעם שאלו אותי: הלא את תושבי ביאלורוסיה המערבית שחררו מן הצבא, מדוע אתה לא השתחררת?"[26]

פרט לארס האנטישמי שיונק מרבדים נוצריים שבסיפור זה, בולטת כאן ההשפעה הגדולה של האידיאולוגיה הנאצית על האוכלוסיה הלא יהודית. החיילים שגוייסו בשטחים שכבר שוחררו, אשר נדבקו בארס זה, עוררו את האנטישמיות הרדומה והלא רדומה אצל חיילים אחרים בצבא האדום.

אידה טורץ חיה יחד עם בעלה הנפח לפני המלחמה בקולחוז "ראַזסווייט" ("השחר"). אנשי הקולחוז התיחסו בכבוד לבעלה ואליה. היא אף לא הרגישה קודם לכן אנטישמיות כלפיהם. עם שובם לאחר השחרור לקולחוז (הם נמלטו ממנו בראשית המלחמה, שני ילדיהם נרצחו בגיטו קופיל), נוכחו לדעת שהאיכרים סחבו את רכושם מביתם. הם המשיכו לחיות בקולחוז. לאחר שאחותה של אידה, רוזה, עלתה לארץ — עלו אחריה גם אידה ובעלה.[27]

יחס השלטונות לפרטיזנים יהודים, למפקדים פרטיזנים יהודים, פגע אף הוא קשות ביהודי מינסק.

זורין, מפקד יחידת "106" — היה נערץ ביחידתו היהודית על כל מה שעשה לאנשי יחידתו, הנשים והילדים. עם שובו למינסק לא זכה למה שהיה ראוי. "עשו ממנו כלום" — מעידה אחת הפרטיזניות מיחידתו.[28]

שרה גולנד שפעלה רבות במחתרת הגיטו ואחר כך ביערות הפרטיזנים, נאסרה וישבה למעלה מ־8 חדשים בבית הסוהר. היא נדרשה לגלות את שמות האנשים שהיתה קשורה אתם במחתרת, אך היא לא גילתה.[29]

עם שובם למינסק עשו הרש סמולאר, נחום פלדמן וחיים אלכסנדרוביץ, מראשי המחתרת בגיטו, סקר על מצבם (בדיור, בעבודה וכו') של הפרטיזנים היהודים בעיר.

סמולאר התייצב בפני מזכיר הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, הביאלורוסית ו. אי. זאקורדאייב, ותיאר בפניו את מצבם הנואש של אלפי יהודים שחזרו מיחידותיהם הפרטיזניות אל עיר־מוצאם מינסק. רבים מהם — ללא דיור,

ללא כותונת להחלפה, מצפים לעבודה וזקוקים לעזרה ממשלתית ישירה.

זאקורדאייב, במקום להתייחס לענינים אלה הסיט מיד את השיחה לנושא אחר לגמרי. הוא התחיל בשאלות בכל מה שכרוך בהתהוותו של ארגון המחתרת העירונית במינסק, בפעילותו ובכשלונו. הוא ביקש לדעת מי היו חברי הועד הראשון, השני וחברי המועצה הצבאית, על מצב העתונות, יחס המחתרת אל התנועה הפרטיזנית.

סמולאר ענה על שאלותיו והעלה גם את ההיסוסים שליוו בהתחלה את מחתרת הגיטו האם מותר להקים מטה הנהגה של ארגון לוחם ללא החלטה מ"גבוה". לכשהגיעו לבסוף אל הענין שאותו בא סמולאר להציג, שיסע זאקורדאייב בקוצר־רוח את בן־שיחו ופרץ בקול עמום:

"אמור לי, במטותא ממך, במה תוכל להסביר זאת: בארצנו מצויים עשרות, מאות עמים, עממים, שבטים לרבות כאלה שאורח־חייהם הוא פרימיטיבי ביותר, כל אחד מהם ומנהגיו, כל אחד ולשונו. אך לא תמצא ביניהם אף אחד ויחיד שישנאוהו במידה ששונאים את היהודים?!"

סמולאר נדהם לשמע הדברים האלה, אך בטרם ניסה לענות לו על כך קטע זאקורדאייב את דבריו בקול מצווה, בהתייחסו לנושא הקונקרטי אמר: "כתוב" (הווה אומר: תגיש תזכיר בכתב). ובכך "נסתיימה" ה"שיחה".

משתיאר סמולאר לחבריו נחום פלדמן וחיים אלכסנדרוביץ' את השיחה, הגיב האחרון עליה באמרה היהודית: "הלכת לתבוע דמי־ירושה והנך נתבע לשלם דמי־קבורה", ואילו פלדמן שאל וחזר ושאל: "אם אמנם כן הדבר, משמע, שצדקו הגרמנים..." [30]

בפגישתו של סמולאר עם מזכיר הועד המרכזי של המפלגה מאַלין שוב הועלתה ה"מחתרת המינסקאית" כמרכזה של השיחה ולגבי הנושאים הקונקרטיים שהעלה סמולאר חזרה ונשנתה התשובה: "כתוב!"

סמולאר כתב והגיש לועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביאלורוסית שני מסמכים. הראשון: תזכיר הדן בבעיות שיקומם של היהודים שחזרו מיערות הפרטיזנים למינסק, והשני — תזכיר הדן בבעיות המחתרת המינסקאית בצרוף רשימה שמית של פעיליה.

באותם ימים הלכה ונתגבשה בקרב הועד המרכזי של המפלגה ושל מטה התנועה הפרטיזנית הערכה שה"מחתרת המינסקאית" היתה ארגון פרובוקטיבי שהוקם בידי יסודות עוינים, וכן גישה שלילית לעצם היוזמה העצמית שנתגלתה במינסק בהקמת מחתרת, הן בגיטו והן ב"עיר".

"הערכה שלילית" זו באה, קרוב לודאי, לחפות על המבוכה שאחזה באנשי ההנהגה המרכזית של רוסיה הלבנה על בריחתם בימים הראשונים לפלישה הגרמנית, מבלי להשאיר במקום אנשים לצורך ארגון ההתנגדות בשטחים הכבושים. הם עשו זאת רק לאחר בריחתם, אלא שאנשים אלה שנשלחו על ידם לא הגיעו למינסק, שבה המחתרת הוקמה בכוחות עצמיים וביוזמה עצמית של אנשי המקום. משום כך "נחוץ" היה להטיל דופי ב"מחתרת המינסקאית". (רק כעבור שנים, בשנות השישים, באה ריהביליטאציה, במסמך מיוחד שבו הועלתה על נס

המחתרת המינסקאית יחד עם מחתרת הגיטו, וחבריהם צויינו לשבח כלוחמים אמיצים נגד הכובש).

בפגישה הבאה עם מזכיר הועד המרכזי לעניני תעמולה ט. גורבונוב עמדה במרכז שוב השאלה "למה כל כך שונאים אותם". גורבונוב דחה בתוקף את העלילות שמעלילים על העם הביאלורוסי והכריז שבפשע אשמים היהודים עצמם...[31] זו היתה האשמה מחרידה.

משלחת של שלושה אנשים, המשוררים היהודים אייזיק פלאטנער והירש קאמיינצקי שחזרו למינסק וסמולאר, ביקשו להתקבל אצל ראש הממשלה והמזכיר הראשון של הועד המרכזי הביאלורוסי פאנטליימון קונדראטוביץ' פאנאמרנקו, בענין שיקום חיי התרבות היהודיים במינסק.

הפגישה התקיימה ב"בית הממשלה" לאחר חצות־הלילה כ"מנהג הימים ההם". סמולאר העלה בפני פנאמרנקו את שאלת הספרות והעתונות היהודית, הוצאת־ספרים ונושאים אחרים הקשורים לתרבות יהודית. לאחר ששמע את הדברים עד תומם באורך־רוח "פתח הוא בדבריו שלו. לא דברים כי אם אש וגפרית התחילו לזרום מפיו וזעם ניתז מעיניו הצרות המחודדות כשיפודים:

"אתם (הראה באצבעו עלי) אשמים בנציונאליזם היהודי המשתולל שאנו (הראה על עצמו) נדע להתגבר עליו. וכי איך, אם לא כך, נפרש את תכניתכם? (הוא התכוון למסמך שכתבתי ושיגרתי אל הועד המרכזי) ואת אספותיכם! ואת הכנופיות המכות בכול, על ימין ועל שמאל!"

הכוונה היתה לתגובת־הנגד של נכים יהודים על מכות שהופו ולערב הספרותי עם המשוררים היהודיים בה הופיע מאיור־הטיס היהודי.

"אכן גם מפיו נזדמן לנו לשמוע, אם גם בנוסח אחר, את השאלה הלמאי שונאים אותנו. הוא שאל לערך כך: הלמאי זה כך שכאשר עולבים באיואן — רק איואן הוא החש עצמו נפגע, אך כאשר עולבים ביהודי — כל העם היהודי חש עצמו נעלב...

"כאשר פתחתי בתשובתי שהיטלר הוציא את גזר־דינו על כל העם היהודי... הוא שיסעני בו במקום והשיא לי עצה שנשתלב מהר ככל האפשר בבנייה הסוציאליסטית הכללית".

בסופה של השיחה עבר פנמרנקו לטון אחר ושאל ב"אדיבות רבה" על תנאי המגורים של חברי המשלחת.

חברי המשלחת יצאו באמצע הלילה מהלשכה בהרגשה כבדה מאוד. אייזיק פלאטנער אמר: "היום הוצא עלינו גזר־דין מוות".[32]

כעבור זמן־מה ביקר סמולאר במוסקבה ונפגש עם איליה ארנבורג שנהנה אז מפופולריות עצומה בקרב כל שכבות העם הרוסי, (קאלינין אמר על ארנבורג "כי מאמר של ארנבורג יש בו עוצמה של דיביזיית חיילים").

"שקוע בדאגה עמוקה, שקוע בהרהוריו הקשיב לדברי על מצבנו ברוסיה הלבנה. ציפיתי לשמוע מפיו, מפי איש העט הפופולרי ביותר בימים ההם בכל רחבי ברה"מ איזו מלה של נחמה. לעומת זאת שמעתי דברים שברוב

כבדם, בכאב שבהם, בחוסר המוצא שבישרו, עוד הגבירו את המועקה שבלבי: 'רוסיה הלבנה... מה אתה יודע? הנה למשל אוקראינה...' וזרמו דברים על האוירה הרווייה שנאת יהודים יוקדת, על האנטישמיות החוליגאנית הגלויה ולא רק מצד האוכלוסיה שנשארה במקום בימי הכיבוש, שמתרצים אותה בדרך־כלל בהשפעת ההיטלריזם.

'אבל לא רק באוקראינה — ראה את כל זה המונח משמאלך'. הסבתי ראש וראיתי ערמת ניירות ערוכה לפי סדר מסוים שמן הריצפה התרוממה לגובה של חצי מטר לערך...

'אלה הם מכתבים מכל קצווי ברית המועצות. גם מן הצבא, מחזיתות שונות. על מה כותבים במכתבים האלה? — הא לך, קרא...'

מכתבים שנשלפו באקראי ממקומות שונים סיפרו בצורות שונות על דבר אחד ויחיד, על שנאת יהודים זואולוגית. כתבו על כך בראש וראשונה אנשים ונשים יהודים מן העורף, אבל גם לוחמים יהודים, קצינים בדרגות שונות, אנשים שעמדו בקרב־הדמים הבלתי־אמצעי עם האויב.

לא אחד מן המכתבים הללו היה, אולי, סימן אחרון ויחיד שבא מלב חי ורגיש, מלב שפורצת מתוכו מחאה, בטרם פילחו כדור של הרוצחים החומים. מכל המכתבים נשמעה זעקת הכאב והמחאה של בנים ובנות לעם שעלבו בו על כל צעד ושעל. את קרבן הדמים הגדול ביותר שלו שמו ללעג ולקלס, האשימוהו בפשעים הנוראים ביותר, בהתחמקות מהליכה לחזית, בספסרות וגזילת פת הלחם מפי ילדים רוסיים רעבים." [33]

לביאלורוסיה המזרחית החלו להגיע חלק מהיהודים שנמלטו ממנה כדי "להמשיך בחיים" סמוך לחורבות. עוד ב־1946 נראתה מינסק כ"עיר בלי שמשות". אנאטולי רובין שהיה נער בגיטו וביער, חזר למינסק והחל ללמוד בבית־ספר.

"בבית הספר המקצועי שררה אוירה של אנטישמיות כמעט גלויה בין התלמידים ובין המורים כאחד. רובם של המורים היו פרטיזנים לשעבר ו"אות הפרטיזן" שענדו העניק להם חרות רבה להפגין אנטישמיות (בניגוד לאנשים שעבדו בשטחים הכבושים ופחדו שיאשימו אותם בשיתוף־פעולה עם הגרמנים ועל כן נהגו באיפוק ולפעמים אפילו העמידו פני ידידים ליהודים). אז עדיין סברתי לתומי כי זו השפעת המלחמה והתעמולה הגרמנית. לעתים תכופות נקלעתי להתכתשות עם האנטישמים. [34]

רובין נשלח לעבוד בבית־חרושת וגם פה חזרו ונשנו אותם גילויים. תגובתו של רובין על הערות אנטישמיות של עובדי בית־החרושת נתפרשה על ידי הנהלת המפעל כ"תעמולה לאומנית". בעקבות קובלנה רובין נאסר. בזמן החקירה השמיע בפניו התובע, החוקר: "להילחם אין אתם רוצים, לעבוד — אין אתם רוצים, חיים אתם כטפילים על גופו של העם הרוסי". לאחר שרובין התלונן על שהושיבו אותו יחד עם רוצחים, פאשיסטים ובוגדים ענו לו: "לאומנים יהודים ופאשיסטים גרמנים — חד הם". [35]

בזמן מאסרו השני נשאל רובין על ידי חוקרו: הגד לי רובין, מדוע נשארת בחיים בימי המלחמה? הגרמנים הלא השמידו את אנשיכם עד אחד. מדוע הוציאו

אותך מן הכלל ?... הגד איפה יש אצלנו אנטישמיות ? האם קיים אצלנו תחום־המושב כמו ברוסיה של הצאר ? האם אנו משמידים את היהודים בתאי־הגאזים כפי שעשו הנאצים ? הנה שם זה אנטישמיות, אבל אצלנו אין דברים כאלה". [36]

זה לא היה המשך של שנות השלושים בלבד. זה היה פרץ־לבה של שנאה אפלה שנתבשל בה יחד ה"ישן" וה"חדש" מימי המלחמה. היא באה מ"גבוה" וירדה אל קרקע קליטה מאוד ל"מטה".

גברה ה"עירנות" כלפי היהודים, מעשיהם, מעמדם והשפעתם. יהודים לא הוצבו במקומות מרכזיים של החיים הסובייטיים.

האם יכלו יהודים בביאלורוסיה ל"התנחם" שבאוקראינה המצב חמור עוד יותר ? בקרב היהודים, השרידים, גברו התיסכול והחרדה לבאות.

מצבות

באי אלה ערים, עיירות בביאלורוסיה המזרחית הוקמו מצבות לזכר הנרצחים. הדבר לא נעשה מיד לאחר המלחמה אלא בעקבות תביעות של יהודים שנמשכו, לפעמים, שנים.

במינסק הוקמה מצבה ברחוב רטומסקה (הרוגי ה־2 במרץ 1942) ועליה חרותות ברוסית וביידיש הכתובת הבאה:

"א ליכטיקער אנדענק אויף אייביקע יארן די פינף טויזנט קדושים וואס זיינען דערמארדעט געווארן דורך די הענט פון די בלוטיקע שונאים פון דער מענטשהייט — די פאשיסטיש דייטשע מערדער־תליינים". [37]

(לנצח זכרם הזוהר של חמשת אלפי הקדושים שנרצחו על ידי אויבי הדמים של האנושות — הרוצחים־התליינים הגרמנים הפאשיסטים).

מצבה זו הוקמה זמן קצר לאחר המלחמה. בשנים האחרונות מתכוונים השלטונות להורידה. [38]

בשצ'דרין הקימו בני־משפחה המתגוררים מחוץ למקום מצבה לזכר קרוביהם הנרצחים היהודים בעיר.

בסוויסלוץ' הרשו השלטונות, לאחר טיפול ארוך של בני הנרצחים, נכדיהם, קרוביהם ובכספם, להעמיד מצבה לזכר יהודי העיירה. את הלוט מהמצבה גילו ב־1970.

בבוברויסק הציבו מצבה ל"קרבנות הפאשיזם". [39]

ייתכן שבעוד ערים ועיירות הוקמו מצבות — אך אין לנו ידיעות על כך. במצבות שהוקמו לא נזכרת המלה "יהודים".

משפטים נגד פושעים נאציים

היהודים שנותרו בחיים היו פעילים בגילוי פושעים נאצים משתפי־פעולה וגם כעדים במשפטים. (פושעי מלחמה רבים, מאנשי המקום, נמלטו עם הצבא הגרמני הנסוג).

חאבאי סופיה נקראה לעבוד במשרד הפנים במינסק, כדי לגלות משתפי־פעולה.

יהושע שולמאן ממוזיר העיד נגד השוטרים פאדאלינסקי וגלושץ — והם נידונו למוות ביריה.[40]

מונדשיין מאשה העידה נגד 21 פושעי מלחמה, שפעלו במינסק ובאזורה במשפט האֶס (Hess) שהתקיים במינסק ב־1946. לאחר דבריה הודה האֶס שעדותה היתה נכונה, אך אמר, שאינו מכיר אותה. על כך ענתה מונדשיין: "לוא הכרת אותי, לא הייתי עומדת היום ומעידה, כיון שהיית דורך על קברי — ואילו כך אני אדרוך על קברך".[41]

כל מה שחוו היהודים הנותרים בחיים בלבם פנימה וכל מה שהתחולל מסביב להם בימי הכיבוש הנאצי, ולאחריו בימי המשטר הסובייטי — הוליד באורח בלתי נמנע בהם תחושה חזקה של שיבה לעם. מבחינה נפשית ורוחנית הם היו לאחרים.

הערות

1) ארונובה יליזביטה א־3712/262.

2) שמות הניצולים: חיה צירלמאן ובנה יאשה בן ה־13, הירש נאומוב בתו בתיה ונכדתו חוה, רבינוביץ ואשתו ושתי בנותיו חנה ורוזה, האחים בוריס ואיליושה קושנר, ראיסה שמוקלר ורוזה יודביץ'. ראה עתון יומי "דבר" מ־31.10.1944.

3) "משמר" — עתון יומי מ־8.8.1944. ואלה שמות הניצולים: איגנאץ בורשטיין מלודז', נחמיה צימרמן — מחלם לובלסקי, הלל וואברוב מסלוצק, ארנסט שלזינגר — שרברבאי מוינה, יצחק לויסן, יצחק לובצקי, פייטל בורדיאק — שלושתם נפחים מטארנוב וסלוצק, משה מישביצקי — חייט מסובאלק, בוריס דורנפלד — חייט מזאמושץ, בוריס טרוצ'אנסקי — מכונאי מסלוצק, איסר באסינקביץ — סנדלר ממינסק, יוסף קנטרוביץ' — עובד במכון המים ממינסק.

4) "הבוקר" — עתון יומי מ־6.91944.

5) "הבוקר" — עתון יומי מ־8.10.1944.

6) פיין־שקלאר רוזה יו"ש 30/3891.

7) מוריס הינדוס: סלוצק אחרי מלחמת העולם השניה: פנקס סלוצק ובנותיה עמ' 144.

8) הספר השחור עמ' 221.

9) דוד ברגלסון: דוקא היא: הקובץ הספרותי "לא אמות כי אחיה" בעריכת דוד כנעני.

10) הספר השחור עמ' 222.

11) שם עמ' 223.

12) שם עמ' 224.

13) קוידאנאוו — זאמלבוך רעדאגירט פון אברהם רייזען. אויסגעענדיקט און צוזאמענגעשטעלט פון אהרון קארלין ניו־יורק 1955 (עמ' 250—257).

14) סטרוסלסקי ליאוניד (תיק פרטי).

15) רובם של הפרטיזנים המגוייסים לצבא האדום, או לפחות חלקם הגדול, נפלו בקרבות המלחמה. חלקם לא עברו אימוני צבא סדיר. נסיונם הפרטיזאני עמד להם בקרבות־גרילה בלבד. עובדת גיוסם של הפרטיזנים היהודים לצבא האדום צריכה להילקח בחשבון בסיכום הכללי של מספר הפרטיזנים היהודיים שלחמו ביערות. רישום זה של מגוייסים־פרטיזנים נמצא קרוב לוודאי, בארכיונים הסובייטיים.

16) חאבאי סופיה יו"ש ח־3759/37.

17) אליהו דולץ (ראיון קולקטיבי — תיק שלי).

18) שם.
19) אסיא ברסלר — יהז"מ (13)58.
20) ד"ר מירה פלדמן — יהז"מ סרט 1506.
21) שם.
22) רודרמן מוטל יו"ש ע/ר 128/14.
23) הרש סמולאר: היכן אתה חבר סידורוב? הוצאת עם עובד 1973 עמ' 163 (להלן: סמולאר: היכן אתה...).
24) שם עמ' 171.
25) שם, שם.
26) מול האויב הנאצי 1939—1945, ארגון נכי המלחמה בנאצים ת"א תשכ"ז עמ' 349: אלישקביץ משה.
72) טורץ אידה — יו"ש ע/ט 306/10.
28) שמילוביץ רחל — יהז"מ סרט 1234.
29) גולנד שרה ג־3725/227.
30) סמולאר: היכן אתה... 162—164.
31) שם עמ' 168.
32) שם 169—175. מוסדות המפלגה החלו לחסט בעברם של חברי המחתרת בגיסו ולהעלות ביניהם חברי מפלגה קומוניסטית חשודים ב"סטיות" בשנות השלושים וביניהם סמולאר שבתיקו האישי היה מצוי מסמך שהוא "מרגל פולני" ולצידה תעודת רהביליטציה על כך שישב בבית־כלא פולני, כדי לרצות גזר־דין של שש שנות מאסר.
33) שם עמ' 177; סמולאר שעזב את מינסק ויצא לוארשה נמנע במשך שנים ארוכות מלבקר במינסק בגלל הדופי שהוטל בו כחבר המחתרת בימי הכיבוש הנאצי (ראה לעיל). ב־1961 ביקר סמולאר בברה"מ, כולל מינסק, בתור "חבר הנשיאות של אגודת הידידות פולין—רוסיה".
34) אנאטולי רובין: מגפיים... עמ' 47.
35) שם עמ' 49.
36) שם עמ' 112—116.
37) נאוויק פ. אייראפע צווישן מלחמה און שלום. איקוף פארלאג ניו־יארק 1948: (א באזוך אין ראטנפארבאנד און פוילין אין 1946).
38) גאלדין בתיה — יו"ש ג־3740/279.
Josef Toch: Nachrichten aus Minsk, Wien "Die Gemeinde" 10 October 1979.
39) שצ'דרין — כור עוני — ד"ר ישראל גוטין ת"א 1979 עמ' 176. שאלובה חיה מסוויסלוץ (גבתה ליזה לוריא). אידה וברוך דוחון (תיק העדויות שלי). יש לציין שבכפר בורקי (בין בוברויסק למוגילב) שבו נרצחו 1800 תושבים, לא יהודים, ב־15.6.1942 על ידי יחידתו של אוסקאר דירלבנגר, הוקמה אנדרטה ובכל שנה מתקיימת לידה עצרת־זכרון.
40) חאבאי סופיה — יו"ש ח־3759/37. "זנאניה יונוסט", 29.8.1975.
41) מונדשיין מאשה — יו"ש 03/3243.

דב לוין

חלקם של יהודי מזרח אירופה בלחימה הפרטיזנית במלחמת העולם השניה

לזכר מדריכי משכבר הימים משה נרבר
שהוצא להורג ביערות הפרטיזנים.

אחת מדרכי ההתנגדות העיקריים של יהודי אירופה במלחה"ע ה־2 נגד הכובש הנאצי היתה הלחימה הפרטיזנית ביערות, בכפרים ובמקומות אחרים אשר מחוץ לערים. סוג לחימה זה היה אופייני, בעיקר במזרח־אירופה, שם רבים מאוד היערות העבותים והגדולים, ביצות טובעניות ושטחים אחרים הקשים למעבר. באזורים נרחבים אלה שהשתרעו על מאות אלפי קילומטרים מרובעים, ואשר נכבשו ברובם בשלבי המלחמה הראשונים על ידי הצבאות הנאציים, החלו לפעול במשך הזמן יחידות פרטיזניות שונות. חלקן היה כפוף לממשלת הגולה של פולין, אולם חלקם המכריע היה קשור בצורה זו או אחרת לתנועה הפרטיזנית הסובייטית אשר ממנה קיבלו סיוע, אך גם הנחיות והוראות, ולימים סרו כליל למשמעתה. פעילותן הצבאית, כמו גם הפוליטית והביונית של היחידות הללו, נעשתה מפעם לפעם סמוך לריכוזים הגדולים ביותר של האוכלוסיה היהודית בכל אירופה.

בתחילת המלחמה בין גרמניה לברה"מ, בשנים 1941—1942, היתה אוכלוסיה זו ברובה כלואה בגיטאות ובמחנות, ושרויה בתהליך מתמיד של השמדה בצורות שונות ומשונות. בתנאים אלה של דיכוי ברוטלי וסכנת חיסול מתמדת, אם חלקי או טוטאלי, התארגנו במסגרת הגיטאות והמחנות קבוצות־מרי מחתרתיות להתנגדות וללחימה אנטי־נאצית, הן בתוך הגיטאות והמחנות והן מחוצה להן בתור פרטיזנים. על־אף הקשיים והסכנות נערכו נסיונות רבים מאוד ליציאה המונית מן הגיטאות והמחנות ליערות, על מנת לנהל שם מלחמה פרטיזנית, אולם מעטים בלבד מהם הצליחו בכך.

במסגרת התנועה הפרטיזנית הסובייטית נמצאו כ־30,000 יהודים וביניהם מפקדים בכירים, גיבורים דגולים ובעלי אותות־הצטיינות רבים. לכאורה מספר

זה מרשים למדי, שכן מעצם טבעה ולאחר הנזק והאבידות שהסבה לנאצים, היתה הלחימה הפרטיזנית אחד הגילויים הנועזים והיעילים ביותר של תנועת ההתנגדות האירופית. אולם אם נביא בחשבון את העובדה שהאוכלוסיה היהודית שבמזרח אירופה, בתחילת המלחמה מנתה מיליונים אחדים, וביניהם רבים מאוד היו יוצאי צבא וחברי תנועות פוליטיות שונות, בעלי מוטיבציות חזקות להילחם, כי אז אולי יש מקום לטענה שהמספר הנ״ל (30,000) רחוק מלהיות גדול, והוא אומר דרשני.

אחרי המלחמה נשאלו אכן רבים מניצולי הגיטאות למה לא ברחו ולא הצטרפו שם לפרטיזנים. גם כיום, לאחר שנגולו סיפוריהם האישיים והסתבר שברוב המקרים כלל לא עמדה לפניהם אפשרות כזו, עדיין יש מקום לשאלה: מדוע לא היתה הצטרפות המונית של יהודים לפרטיזנים? כפי שיתברר להלן, התשובה לשאלה זו היא מורכבת למדי ומחייבת הבאת עובדות שונות והסברים בדבר מהותה של הלחימה הפרטיזנית במזרח אירופה בכלל, ועל בעיותיהם הספציפיות של הפרטיזנים היהודים בפרט. פרטים אלה עשויים לתרום להבנת הנושא, כפי שהוא מובא בכותרת הסקירה שלפנינו.

בראש ובראשונה יש לציין את העובדה הבסיסית שהתנועה הפרטיזנית הסובייטית קמה ופעלה מתוך **צרכים צבאיים ופוליטיים גרידא**. צרכים אלה קבעו למעשה ובמידה מכרעת גם בשאלת מתן מקלט לאוכלוסיה המקומית הנרדפת על ידי הנאצים. מכל מקום, התנועה הפרטיזנית לא הועידה לעצמה, בדרך כלל, תפקיד מיוחד להציל את היהודים, למרות היותם המועמדים הראשונים להירצח על ידי הנאצים. היהודים התקבלו לשורותיה רק במידה שיכלו לתרום למטרות ולתפקידים העליונים של התנועה הפרטיזנית, כגון: פתיחת ״חזית שניה״ נגד הנאצים וניהול מלחמה מתמדת בעורף האויב; הכשרת הקרקע לכינון מחדש של השלטון הסובייטי; וכל זאת תוך תיאום עם הצבא הסובייטי הסדיר והמוסדות הפוליטיים והביוניים של ברה״מ. אין תימה שהשלטונות הנאציים ועוזריהם, וכן הצבא הגרמני, עשו מאמצים עליונים לחסל או לפחות לצמצם את הפעילות הפרטיזנית בעורפם, ולשם כך לא בררו באמצעים: בדרך־כלל היו מוציאים להורג את המעורבים והחשודים בפעולות אלה ולא פעם גם את בני־ביתם וזאת לאחר עינויים אכזריים ביותר. החימוש של היחידות הפרטיזניות וציודן היה אמנם נחות לאין ערוך לעומת זה של הצבא הגרמני ובעלי בריתו, עם זאת עלו הפרטיזנים על אויבם בכושר הניידות, בהכרה מצוינת של השטח, בנתונים אישיים ואתניים המאפשרים להיטמע לבלי־הכר בתוך האוכלוסיה המקומית, וכן הלאה. תכונות אלה ועוד נוספות, כמו: נסיון־קרבי וכושר פיזי מעולה, כוח־סבל, נאמנות ודבקות במטרה, נדרשו לפחות להלכה מכל פרטיזן. במקרים רבים מאוד הותנתה קבלתו של אדם לשורות הפרטיזנים בנשק שהביא עמו. ואילו לגבי היהודי, אסיר הגיטו, רכישת נשק והחזקתו קשורה היתה לא רק בסיכון עצמי רב, במאמצים עילאיים ובאין־ספור תחבולות שונות ומשונות, אלא גם באחריות כבדה לשלום בני־ביתו, קרוביו ואולי של הגיטו כולו. זאת ועוד, כאלמנט עירוני מובהק חסרים היו היהודים ברובם כמה מהתכונות העיקריות שנדרשו מפרטיזן. הכוונה במיוחד לנסיון־צבאי, להכרת־השטח, למראה חיצוני

בלתי־חריג, לשליטה מובהקת בשפה המקומית וכן גם לתכונות אחרות העשויות לסייע לטיפוח יחסי־אמון עם האוכלוסיה הכפרית — בן־הברית החשוב ביותר של הפרטיזנים.

ברם, היו גם היו מקרים שיהודים עם נשק ביד ובעלי כמה מהתכונות שנמנו לעיל (כמו יהודים כפריים וכדומה) שהצליחו תוך סכנת־נפשות לצאת מהגיטאות המוקפים ולהגיע ליערות, נאלצו לחזור על עקבותיהם (במקרה הטוב), וזאת מפאת המצב ביער הפרטיזני. מבחינה זו ניתן להבחין ב־2 תקופות עיקריות שיפורטו להלן.

בתקופה הראשונה של הפעילות הפרטיזנית (1941—1942) היה מספר היחידות מזערי מאוד וכוחן הצבאי היה לרוב, בלתי אפקטיבי. כוח־האדם היה מורכב בעיקר מחיילים של הצבא־האדום שנותרו ביערות לאחר נסיגת יחידותיהם, וכן ערב־רב של איכרים ועירונים וביניהם גם אלמנטים פליליים שמצאו להם מקלט ביער. הסדר והמשמעת ביחידות אלו היה רופף מאוד ורובן דמו יותר **לכנופיות של שודדים** מאשר ללוחמים פרטיזנים, במובן החיובי של המלה. למעשה, חלק ניכר מהם לא היה כפוף לפיקוד פרטיזני עליון וכל מפקד מקומי פעל בצורה שרירותית. במידה ונמנו באותה תקופה יהודים בעלי תכונות מתאימות ורצון להצטרף לפרטיזנים, **לא היתה להם כתובת**, שהרי — כאמור לעיל — תנועת הפרטיזנים היתה עדיין חלשה וזעירה; ובמידה שכן נמצאו פה ושם קבוצות פרטיזניות מהסוג שתואר, נשקפה מהן **סכנה** מוחשית ליהודים לא פחות מאשר מצד הנאצים.

כדוגמה למצב הדברים ששרר אז ראוי להביא את קורותיהם של יהודי **גיטו טומשין**, שבאוקראינה המערבית. ב־22.9.1942 כותר המקום על ידי כוחות גרמניים ואוקראיניים במטרה לחסל את הגיטו ולהשמיד את תושביו. שלא כרגיל, היהודים **התמרדו**: שרפו את בתיהם ותוך חיפוי ביריות מנשקם, ברחו לכיוון היערות הסמוכים. בעת הפריצה מהגיטו נהרגו, ככל הנראה, כ־1,000 יהודים, אולם כ־3,000 מהם הגיעו ליערות ושוטטו שם כשהם סובלים מרעב ומקור. אי־לכך חזרו כ־300 מהם לגיטו ונורו במקום. כ־1,000—1,500 יהודים נוספים נתפשו תוך זמן קצר וסופם היה דומה. היתר — וביניהם אנשים שנותקו ממשפחותיהם — החזיקו מעמד פרק זמן ממושך יותר, אך לימים ניספו רובם ככולם כתוצאה ממעשי־שוד, רצח, הלשנה והסגרה שבוצעו על ידי האוכלוסיה האוקראינית העוינת, ומכל הקהילה זכו **להיוותר בחיים 14 איש בלבד**.

אין תימה שבמצב דברים זה נרתעו יהודים רבים מבין תושבי העיירות להימלט ליערות, אף שקודם לכן היו מוכנים לכך מכל הבחינות. שינוי מסוים, אם כי רחוק מלהשביע רצון, חל בענין זה **בתקופה השניה** (1942—1944), כשהמפקדה הפרטיזנית העליונה בברה"מ הטילה את מרותה על רוב רובן של היחידות הפרטיזניות באיזור, פרט לפולניות ולאוקראיניות הלאומיות. אותם מפקדים מקומיים שהושארו על כנם, הועמדו תחת פיקוח של נציג המטה הפרטיזני העליון והמפלגה (הקומיסרים). מה שחשוב לענייננו הוא, כי שינוי זה על כל מגבלותיו כפי שנראה להלן, **בא מאוחר מדי**, שכן חלקה המכריע של האוכלוסיה היהודית במזרח־אירופה **נרצח עוד קודם לכן**. הנה כי כן מדברות העובדות בעד עצמן: כשהיו עוד המוני היהודים בחיים, לא נמצאו פרטיזנים שאליהם

אפשר היה לברות, וכשנמצאו כאלה — כבר כמעט ולא היה מי שיברח אליהם! אכן, אם גם מותר לראות בפרדוקס טרגי זה את הגורם המכריע לאי־הצטרפותם המאסיבית של המוני יהודים לשורות הפרטיזנים, הרי היה זה, לכל הדעות, גורם אחד בלבד, מתוך גורמים נוספים וחשובים.

כך, למשל, נודעה חשיבות רבה לתופעת העוינות העמוקה מצד האוכלוסיה המקומית ליהודים. בין־היתר התבטאה העוינות בצורות שונות של התנכלות ליהודים שהיו בדרך היערה לחפש פרטיזנים: אם על ידי שדידתם, אם על ידי רציחתם או על ידי הסגרתם לשלטונות שמשמעותה היחידה — הוצאה להורג. כרלבנטית ביותר למצב דברים זה, ראוי לציין שוב את פרשת טוטשין שהוזכרה לעיל.

לתופעות העוינות היו גם השלכות וביטויים שליליים על היהודים בתוך שורות הפרטיזנים, שהרי חלק מאלה האחרונים בא, כאמור, מתוך האוכלוסיה המקומית. חלק מהחיילים הסובייטיים לשעבר ובמיוחד אלו שנמלטו ליער ממחנות השבויים, היו גם הם נגועים כבר במידה מסוימת בהשקפות אנטישמיות שקלטו מהתעמולה הנאצית, וזאת בנוסף לדעות הקדומות שהיו להם נגד היהודים עוד מלפני המלחמה. בין־היתר האשימו הפרטיזנים את אחיהם לנשק היהודים בהעכרת היחסים עם האוכלוסיה המקומית ובגרימת נזק רציני בכך לענינה של התנועה הפרטיזנית. דעות שליליות על היהודים שררו גם בקרב כמה מן המפקדים המקומיים, ואפילו בין הבכירים שבהם. משום כך סבלו הפרטיזנים היהודים, לעתים, לא רק מרדיפות ואפליה מצד חבריהם לנשק, אלא גם מצד מפקדיהם.

הדים ממצב ענינים זה, אשר הגיעו לגיטאות ולמחנות העבודה, הגבירו את רתיעתם של יחידים וקבוצות, שגם קודם־לכן התלבטו קשות בדבר ההחלטה לצאת ליער. ההתלבטות נבעה בעיקר מן הקושי הנפשי לעזוב לגורלם אשה, ילדים, הורים זקנים ואחים קטנים. כן נמצאו בגיטאות אנשים וקבוצות מאורגנות שהעדיפו התקוממות במקום בבוא יום החיסול הסופי, מאשר יציאה ליערות, שמשמעותה — הפקרת הגיטו.

אולם נוכח מעשי הרצח ההמוניים וחיסולי בזק של גיטאות ומחנות בזה אחר זה, מבלי שתהא שהות להתקומם, התברר לרבים מהפוסחים על שתי הסעיפים, כי היער הפרטיזני על כל מגרעותיו, הינו — במציאות הקיימת — אלטרנטיבה ראויה לשמה. יתר־על־כן, בתוך המציאות של היער הפרטיזני התגבשו, במשך הזמן, כמה פתרונות (אם גם חלקיים או זמניים) שהקלו במידה מסוימת על מצוקת היהודים ואפשרו להם קליטה רחבה ותקינה יותר במסגרת התנועה הפרטיזנית.

אחד הפתרונות החשובים והקונסטרוקטיביים שהיקהה במידה רבה את מכת האנטישמיות ואיפשר ללוחמים יהודיים למצות את מירב כושרם הארגוני והקרבי, היו היחידות הלאומיות היהודיות. רובן קמו ביערות הפרטיזנים בעיקר ב־1943. היו אלה יחידות מלוכדות של לוחמים מסורים ובעלי מוטיבציה גבוהה להילחם; בראשם עמדו מפקדים מוכשרים, רובם ככולם בעלי־תודעה יהודית לאומית. היחידות היהודיות הצטיינו, כמובן, בהווי יהודי, בשימוש נרחב בלשון האידיש, בטיפוח קשר עם היהודים בגיטאות הסמוכים, תוך מתן סיוע להם להצטרף לפרטיזנים. בסך־הכל התקיימו כ־10 יחידות מסוג זה ובהן קרוב ל־1,000 איש, אולם קיומן לא ארך זמן רב ולוחמיהן פוזרו בין יחידות אחרות. הסיבה לכך

היתה, ככל הנראה, פוליטית. לעומת זאת התקיימו עד סוף המלחמה יחידות לאומיות אחרות, כגון: אוקראיניות, ביילורוסיות, ליטאיות, מולדביות ועוד.

לאין ערוך חשוב ואפקטיבי יותר היה הפתרון השני, שנועד לקלוט ולקיים אזרחים יהודים ובני־משפחותיהם שנמלטו היערה. הכוונה לשתי עשרות "מחנות משפחתיים" יהודיים, שהיו מפוזרים במזרח פולין ובשטחים מערביים של ברה"מ, ואשר בהם מצאו מקלט אלפי גברים, נשים וילדים — בודדים ומשפחות. גודל המחנות היה שונה: החל ממחנה של משפחות בודדות ועד למחנה של מאות. שני מחנות משפחתיים הגדולים ביותר היו ביערות העבותים של ביילורוסיה. האחד בפיקוד של טוביה ביילסקי ובו 1,200 יהודים, והשני בפיקודו של זורין ובו כ־800 איש, אשה וילד. קיומו הפיסי של המחנה התאפשר בעיקר על ידי יחידה צבאית שהיתה מורכבת מפרטיזנים. תפקידה של זו היה להגן על תושבי המחנה מפני הכוחות הנאציים למיניהם, אשר היו עורכים "מצודים" ביער, אך גם מפני פרטיזנים, לא־יהודים. תפקיד נוסף היה ליחידה להשיג מזון לתושבי המחנה, בשיטות פרטיזניות, כלומר על ידי החרמה, תוך שימוש באיומים או בכח. כאן המקום לציין שבעוד שהאיכרים היו מוכנים, בדרך־כלל, להשלים עם החרמת המזון על ידי פרטיזנים לא־יהודים, הם התקוממו במיוחד נגד החרמות מזון על ידי פרטיזנים יהודים, שנלקח למען המחנות המשפחתיים.

אם כי המסגרת של המחנות המשפחתיים קמה בצורה ספוראדית, במקומות שונים וביוזמה יהודית, הרי לימים היא הפכה לעובדה קיימת, שגם הפיקוד הפרטיזני העליון נאלץ להשלים עם קיומה. כך או אחרת, היוו המחנות המשפחתיים פתרון יהודי עצמאי ומקורי שהביא להצלת כמה אלפי גברים, נשים, זקנים וטף, שלולא כן היו קרוב לודאי נספים מחרב ומרעב.

במקרים מועטים נסתייעו יהודים ניצולי גיטאות בפרטיזנים, כדי לחצות מבעד פרצות החזית לתוך האזורים הפנימיים של ברה"מ. בתקופת השואה שמשו אפוא היחידות הפרטיזניות, ביעבד, כדרך הצלה למעטים יחסית, אולם לנוכח האבידות העצומות של העם היהודי ומיעוט דרכי ההצלה — בוודאי שאין לזלזל גם בכך. עם זאת אין לשכוח שעבור יהודים רבים היוותה הלחימה הפרטיזנית מטרה לכשעצמה כביטוי מוחשי להשתתפותם במאבק הפעיל נגד הנאצים וכן גם למימוש רצון הנקם נגד רוצחי בני־משפחותיהם ועמם.

לוראנס רוזנגרט

חיי היהודים במחנה דראנסי*

עבודה זו, אותה אנו מפרסמים כאן תוך קיצורים אחדים, זכתה בפרס משואה ע"ש יצחק קובוביצקי, בשנת תשמ"ד. פרס קובוביצקי מוקדש לחקר תולדותיה של היהדות והתנועה הציונית בארצות מערב אירופה בין שתי מלחמות העולם.

מבוא

במשך 3 שנים שבין אוגוסט 1941 לאוגוסט 1944, פעל בדראנסי, המרוחקת מספר קילומטרים מפאריס, מחנה שאליו הובאו יהודי צרפת, אשר נועדו להישלח למחנות הריכוז וההשמדה הגרמניים ב"מזרח".

העבודה תתמקד בשני היבטים מרכזיים:

1. הגורמים אשר קבעו את מהלך החיים במחנה והזעזועים שפקדו את העצורים בו.
2. מסגרת החיים במחנה.

אשר להיבט הראשון, יש להבחין בו בשני גורמים עיקריים:

א) שינוי בהרכב האוכלוסיה היהודית, שנבע כתוצאה מהמפנה שחל ב־16.7.42, הוא היום שבו הובאו למחנה גם זקנים, נשים וטף. יש לזכור שעד תאריך זה היתה אוכלוסיית המחנה מורכבת מגברים "כשרים לעבודה" בלבד (valides).

ב) חלוקת העצורים לשתי קטגוריות מרכזיות: "מיועדים להישלח" ו"בלתי מיועדים להישלח". חלוקה זו יצרה הפרדה בין הכלואים.

ההיבט השני, מסגרת החיים במחנה, ייבחן, בעיקר, על־פי שלושה תחומים:

1. האדמיניסטרציה והארגון במחנה.
2. הקיום הפיזי במחנה (תנאי המגורים, המזון וכו').
3. הקיום הנפשי במחנה (המשמעת, הקשר עם החוץ וכו').

* עבודה סמינריונית במסגרת לימודי תואר שני, שהוגשה לפרופ' ד. קארפי, ראש הקתדרה לחקר השואה באוניברסיטת ת"א.

העבודה מתבססת על חומר ביבליוגרפי, על עדויות שבארכיון "יד ושם" ועל חוברת העוסקת במחנה דראנסי שיצאה לאור בצרפת ונשלחה אלי על ידי ז"ק לאזארוס, וכן על עדותו של מר טמפלר, מעצירי המחנה, אשר נגבתה על ידי בביתו בחיפה בספטמבר 1983.

חלק מן המקורות הספרותיים נכתבו על ידי אנשים אשר שהו במחנות־מעבר שונים לפני הגיעם למחנות־ריכוז־והשמדה גרמניים. בטיפול במקורות אלה, אסור להתעלם מן האפשרות כי החוויה הקשה שעברו אנשים אלו במחנות ההשמדה השפיעה בדיעבד על ראייתם, זכרונותיהם וכתיבתם בנושא זה.

חלק ראשון:
האדמיניסטראציה וההתארגנות במחנה דראנסי

הרקע להקמת המחנה

עם כניעת הצרפתים לגרמנים, חולקה צרפת לחמישה אזורים, על פי ההסכם שנחתם ברטונד (Rethondes) ב־22.6.1940. שני המחוזות הצפוניים של צרפת סופחו לממשל הצבאי הגרמני ששלט בבלגיה, אלזאס לורן (Alsace־Lorraine) סופחה לגרמניה ואזור ניצה (Nice) הועבר לשלטון איטלקי. שני האזורים הגדולים ביותר היו "האזור החופשי" (Zone non occupee) — "Z.N.O." ו"אזור הכיבוש הגרמני (Zone occupee — "Z.O."). מרכז השלטון הצרפתי שכן בוישי ובראש המדינה עמד המרשל פֶּטֶן. מיוני עד דצמבר 1940, היה פייר לבאל (Laval) ראש הממשלה הצרפתית. אחריו, עד ה־16 באפריל 1942, מילא תפקיד זה האדמיראל פראנסוא דרלאן ומאותו זמן ועד אוגוסט 1944 חזר לבאל ושימש במשרה זו.

צרפת, על כל אזוריה, היתה נתונה תחת תחיקת וישי בתנאי שהחוקים אושרו על ידי הגרמנים. אולם יש לזכור שבאזור הצפוני חקקו הגרמנים חוקים באופן עצמאי וניסו לאכוף חוקים מסוימים גם על איזור וישי. מראשיתו גילה השלטון הצרפתי עוינות כלפי היהודים, ובעיקר כלפי "היהודים הזרים" (Apatrides), בין אם היו אלה יהודים חסרי נתינות בין שהיו אלו יהודים נתיני ארצות מוצא שונות — בעיקר פולין וגרמניה (Les Juifs etrangers). עוינות זו השתקפה היטב בסדרת חוקים שחוקקה ממשלת וישי, כך למשל ב־22.7.1940, נחקק חוק שאיפשר ביטול אזרחות צרפתית שהוענקה ליהודים הזרים לאחר 1927 ; ב־27.8.1940 בוטל חוק מרשנדו (Marchndau) אשר אסר עד אז שימוש בביטויים גזעניים ואנטישמיים בעיתונות, ב־3.10.1940 הוגדר בחוק "מעמד היהודים" (le statut des Juifs") על פי קריטריון גזעי, היינו לפי בדיקת שלושה דורות כאינדיקטור להשתייכות לגזע היהודי. אותו חוק גם נישל את היהודים ממרבית המשרות הציבוריות ומן העיסוק במקצועות בסקטור הפרטי, ואף איפשר את ריכוזם של היהודים הזרים, באמצעות המשטרה הצרפתית, בכארבעים וחמישה מחנות הסגר. שלושים ממחנות אלה הוקמו באזור הדרום ומתוכם נזכיר את גורס (Gurs) ריוסלט (Rivesaltes) רסבדו (Recebedou) לה ורנה (Le Vernet), לה מיל (Les Milles) ; כחמישה עשר מחנות הוקמו באיזור הכיבוש בצפון וביניהם דראנסי (Drancy). פיטיביה (Pithiviers) ובון־לה־רולנד (Beaune la־Rolande).

ראוי לציין שבערב הכרזת החוק שודרה ברדיו הצרפתי הודעה מטעם דובר הממשלה, שהביעה כבוד לאדם היהודי ולרכושו — על פי שלושת החוקים האלה אנו רואים שכבר בשלושת החדשים הראשונים לממשלת וישי הונחו היסודות למנגנון הצרפתי, שמטרתו היתה פתרון בעיית היהודים הזרים בצרפת. מנגנון זה התרחב והתבסס עם הקמתם של שלושה מוסדות מרכזיים שנועדו לטפל בבעיה היהודית:

1) הקומיסריון הכללי לעניני היהודים (Le Commissariat General aux Questions Juives). הוקם ב־29 במרץ 1941 ונועדו לו ארבעה תפקידים מרכזיים: נישול היהודים ממשרותיהם, אריזצה כללית על הרכוש; שיתוף פעולה עם הגרמנים במעצרים ומשלוחים; ותעמולה אנטישמית.

2) **המשטרה לעניני היהודים** (Police aux Questions Juives — P.Q.J.). הוקמה ב־19.10.41 ועמדה תחת פיקודו של משרד הפנים. תפקידה היה להודיע למשטרה הצרפתית על כל המתרחש בקרב היהודים ולחפש יהודים שנמלטו. אך למעשה היא עצרה וחקרה באופן עצמאי. היא פורקה ב־8.7.1942 ואת תפקידיה מילאה מחלקת חקירה וביקורת (Section l'Enquete et de Controle — SEC). זו פעלה תחת הפיקוח של הקומיסריון הכללי לעניני היהודים.

3) **האיחוד הכללי של יהודי צרפת** (Union General des Israelites de France — UGIF) הוקם ב־29.4.41. תפקידיו הרשמיים היו רישום היהודים בפני השלטונות הצרפתיים והגרמניים, ביצוע הפקודות הצרפתיות והגרמניות, טיפול בסעד, התארגנות לתעסוקה ותשלום הקנס בסך מיליארד פרנקים צרפתיים שהגרמנים הטילו על הקהילה היהודית בצרפת ב־17.12.1941 ותבעו לשלמו באופן מיידי.

המוסדות האלו הוקמו בלחץ גרמני והיו תחת פיקוחו של מנגנון גרמני. מנגנון זה כלל שלוש רשויות גרמניות מרכזיות בצרפת:

1) **הממשל הצבאי**; 2) **השגרירות הגרמנית**; 3) **ה־Sipo SD**.

שלב נוסף בהתפתחות המנגנון הצרפתי החל עם המעצרים אשר הובילו למשלוחים למזרח. הוראות המעצר והטכניקה שבה הוא הוצא אל הפועל היו גרמניות, ואילו הביצוע היה בעיקרו של המשטרה הצרפתית. היו שני סוגים של חטיפות: חטיפה יומית ומעצרים גדולים. החטיפה היומית התבצעה בעזרת כרטיסיות שנמצאו במטה המשטרה ובסיוע הלשנות. המעצרים הגדולים בוצעו על ידי כוחות גדולים ומאורגנים. באזור פאריס רבתי, לדוגמה, לצורך זה פעלו כשלושים אלף שוטרים צרפתיים.

עם הקמתה ביוני 1940, קבעה ממשלת וישי כעקרונות מדיניותה את הבראת צרפת מבחינה לאומית־תרבותית ואת החיפוש אחר ה"אשמים" למצב. מדיניות ממשלת וישי הביאה, בסופו של דבר, לשיתוף פעולה עם הגרמנים, תוך הסגרת היהודים משוללי הנתינות הצרפתית. על־ידי כך הראתה הממשלה לגרמנים מצד אחד שקיימת אצלה נכונות להיענות לדרישותיהם, וענין היהודים שימש דוגמה לכך, ואילו כלפי העם הצרפתי היתה הממשלה יכולה להתגלות כחזקה בהציגה את עצמה כמי שדואגת לאזרחים עצמם. אולם החל מנובמבר 1942, לאחר שצרפת כולה היתה כבר כבושה, וממשלת וישי נוכחה לדעת שאין עוד טעם בנסיונות לשפר את תדמיתה, היא החלה לסגת משיתוף הפעולה עם הגרמנים

מתוך נסיון לדאוג לתדמיתה "אחרי המלחמה". עם זאת, המנגנון כבר היה משומן היטב והוא המשיך לפעול, למרות הכל, עד אוגוסט 1944.

המנגנון הגרמני־צרפתי

המבנה בעיירה דראנסי שתוכנן עוד בפרוץ מלחמת־העולם־השניה למגורי משפחות שוטרים, הפך בעקבות הכיבוש הגרמני למחנה שבויים של הגרמנים. באביב 1940 נכלאו בו שבויי מלחמה צרפתיים לפני שילוחם לעבוד במחנות בגרמניה. מאוחר יותר נכלאו בו אזרחים אנגליים למספר שבועות ואחר כך באו במקומם שבויי מלחמה יוגוסלביים ויוניים. ב־20.8.41, בעקבות מעצרם של 3,529 יהודים צרפתיים וזרים, שונו מטרותיו ואופיו של המחנה. דראנסי, מחנה השבויים שהעצורים בו היו מוגנים על ידי חוקי המלחמה, הפך למחנה מרכזי וראשון בחשיבותו בצרפת לגבי השאלה היהודית והוא שימש מעתה לאיסופם, מיונם וויסותם והעברתם של היהודים מצרפת למזרח.

את משך קיומו של המחנה ניתן לחלק לשלוש תקופות:

1) **תקופת תיאודור דנקר** 15.7.42—20.8.41: תקופה זו מתאפיינת בכך שאוכלוסיית העצורים היתה מורכבת מגברים בריאים וכשרים לעבודה. המנגנון של דנקר הכין את הפקודות הכלליות. אלה הפכו להוראות קבע במחנה והכתיבו את נוהל חיי היום־יום, שדנקר הקפיד מאוד על ביצוען. מפקד המחנה הצרפתי, אשר היה אחראי על ביצוע הוראות דנקר היה לורן. היתה זאת תקופת הרצה של המפעל העתיד לבוא. בתקופה זו יצאו מדראנסי בסך הכל שלושה משלוחים.

2) **תקופת היינץ רוזטקה** 16.7.42—1.7.43 — תחילתה של תקופה זו נקבעה על ידי הופעתם הפתאומית במחנה של זקנים ונשים, והיא מאופיינת בהאצה ניכרת של קצב המשלוחים. בסך־הכל נתבצעו בתקופה זו שלושים ותשעה משלוחים, שהוצאו לפועל באוירה מתוחה ודרמטית למדי. מפקד המחנה בתקופה זו היה גילבר.

3) **תקופת אלואיס ברונר**: 2.7.43—17.8.44; החל מראשיתה של תקופה זו, בוטלה כל האדמיניסטרציה הצרפתית, אשר מילאה עד אז תפקידים שונים כמו פיקוח על המשרדים הצבאיים, שמירת משמעת ופיקוח על הדואר. במקומה ארגן ברונר את המחנה מחדש בעזרת צוותו המצומצם, על־פי המבנה הקלאסי של מחנות הריכוז הגרמניים. הציניות והמרמה לצד הברוטאליות שהופעלה יום יום, נועדו לבלבל, לדכא, להשחית ולגרום לאי־ודאות על מנת שהובלת העצירים לקראת סופם תתבצע ביתר קלות. סגניו של ברונר היו ברוקלר, ויזל וקפלר. התערבותו של האחרון במנגנון היתה מועטת, מאחר והוא מילא את תפקיד המלווה הקבוע — הוא ליווה את עשרים ואחד המשלוחים של תקופת ברונר. יש לציין שברונר, אשר ראה בארגון היהודי כלי שרת בלבד, פיתח מקרב העצורים צוות של מלשינים. צוות זה פעל ביולי־אוגוסט 43. תפקידו היה ללכוד יהודים באיזור פאריס, אם בביתם או ברחובות. בקבוצה זו היו עשרים ושלושה מלשינים. גיוס המלשינים נעשה באמצעות איום שהעצור ומשפחתו יישלחו מזרחה, אם הוא לא יצטרף לצוות. קבוצה זו פורקה על ידי ברונר עצמו מאחר שמתקופה זו ואילך הוא ריכז את מאמציו באזור הדרום.

כשבעים אלף גברים, נשים וילדים הובאו למחנה דראנסי על מנת להישלח ל"מזרח". בעת השחרור נמצאו במחנה 1467 אנשים. בין 27.3.42 ל־31.7.44 יצאו מדראנסי ששים ושניים משלוחים מתוך שבעים וארבעה משלוחים שיצאו מצרפת כולה.

הארגון היהודי

בדראנסי שלטו קומץ אנשי ס.ס. באלפי עצורים; לכן הוקם ארגון עצורים, שניהל את עניני הפנים של המחנה. כבר באוקטובר 1940 הוקם משרד שהופקד על רישום העצורים, והמועסקים בו נבחרו מבין העצורים עצמם. אלה היו תחת פיקוח צמוד של מפקדי המשטרה הצרפתית ואנשי הס.ס.

בו בזמן נפתחו משרדים נוספים, שעסקו בעניני היהודים ואוישו על ידם: משרד צבאי, שתפקידו היה לבדוק ולמיין את החיילים הותיקים; משרד ממונה על הדואר; משרד שטיפל בהעברת חבילות; צוות רפואי בפיקוח רופא "ארי" ושרות סוציאלי, שתפקידו היה לנסות ליצור למען העצורים קשר עם ה"חוץ" ולדאוג לאספקת מצרכים בסיסיים כביגוד ומזון שאותם הוא קיבל מארגון אוזיף. כל האדמיניסטרציה הזאת היתה תחת פיקודו של מפקד יהודי, שנבחר על ידי מפקד המחנה.

העצורים במחנה חולקו מבחינה אדמיניסטרטיבית לשש קטגוריות:

א) קטגוריה A כללה ארים ויהודים למחצה. אלה נשלחו למערב לעבוד במחנה שרבורג, שם עסקו בביצורים. מאוחר יותר נשלחו למחסני לויטן ומחסנים אחרים.*

ב) קטגוריה B. בקטגוריה זו נכללו יהודים בלבד, והיא כללה את מרבית העצורים במחנה. אלו נועדו להישלח מזרחה.

ג) קטגוריה C התחלקה למספר קבוצות:

1. קבוצה C_1 — העובדים ההכרחיים במחנה ומשפחותיהם, כלומר ה"סגל", מפקדי שירותים וסגניהם, המועסקים במקצועות שונים כגון רפואה, נגרות ועוד.

2. קבוצה C_2 — בעלי אזרחות לא־צרפתית, שהגנתם הובטחה על ידי נציגים דיפלומטיים וקונסולים, שארצותיהם נשארו נייטראליות או שהשתייכו לבעלות הברית. את הנכללים בקבוצה זו לא ניתן היה לשלוח למזרח.

3. קבוצה C_3 — נשות שבויי מלחמה בגרמניה — כך הן מוגדרות במקורות. יש לשער שהכוונה לנשים יהודיות.

4) קבוצה C^4 — קבוצת המתנה, שכללה את הממתינים לשחרור או לבדיקה בעקבות טענתם שהם ארים למחצה. בקבוצה זו היו גם כאלו שהמתינו לניירות שיוכיחו על מעמדם וכאלו שהיו בידם תעודות המאפשרות שחרור, אך עתידם עדיין לא נדון.

היו יהודים שניסו לעבור מקטגוריה B ל־C_1 (הקטגוריות האחרות שבסיס חלוקתן היה גזעי או פוליטי, היו סגורות בפניהם), בתקווה שכך יועברו מקבוצת

*מחסנים שבהם נאגר הרכוש היהודי ושמהם הועבר לגרמניה לאחר מיון.

המיועדים להישלח לקבוצת הבלתי מיועדים להישלח. העובדה שברונר** לא התחשב בחלוקה זו פעמים רבות לא מנעה מהיהודים לנסות להשתייך לקבוצה C_1.

ה"סגל" היהודי: שירותי המחנה נוהלו על יד סגל של עצורים יהודים שדורגו באופן זה: 1) בראש הסגל עמד מפקד המחנה, שתפקידו היה להוציא לפועל את הוראות המפקד הגרמני מחד גיסא, ולשפר את תנאי החיים של העצורים מאידך גיסא. 2) ראש משמר הבטחון שפעל לצידו של המפקד. 3) שאר המפקדים שתחומי אחריותם היו: כוח אדם, נקיון, אחזקה וכו'. 4) סגני המפקדים. 5) צוותי עבודה. 6) אחראים על קומת חדרים אחת וסגניהם; סגנים אלה היו על פי רוב נשים.

לפי סדר היום עצמו ניתן להבין, כי המחנה נוהל במשטר צבאי שנזקק למנגנון הדואג למשמעת. המנגנון היהודי, אשר דאג למילוי ההוראות, היה מנגנון הבטחון. תפקידו הורחב כאשר הוצאו הז'נדרמים מהמחנה (ביולי 1943). על אנשיו הוטל להילחם בשוק השחור, למנוע בריחות, לוודא ענידת טלאי צהוב, לפקח על התנהגות נאותה בחדרים, ובעת בואם של אנשים חדשים למחנה היה עליהם למנוע את התקשרותם עם ה"ותיקים" ולהזהירם מפני הסכנות הטמונות בחקירה ובחיפוש. פעמים רבות תיווכו אנשי ה־M.S. בין פנים המחנה החוצה וגם בין העציר לבין המשרדים השונים במחנה עצמו, וניסו לרכך את דרישות הגרמנים.

השירות הסוציאלי כלל הנות ביגוד, שקיבלה את אספקתה מה"אוזיף", שירות ניהול חשבונות של שמיכות ונעליים וכל ציוד אחר שהנשלח נזקק לו. בין אנשי השירות הסוציאלי נכללו האחראים על חדרי המדרגות ועובדות סוציאליות, שתפקידן היה לדאוג לנקיון האנשים והחדרים. הצוות היה אחראי, בין היתר, לחלוקת חפצים, בגדים וציוד אחזקה, ועד כמה שידם השיגה, לחלוקת המזון, לאוירה טובה ונוכחות במסדרים. לא פעם הם העבירו מכתבים חשאיים וחילקו ציוד שאיפשר בריחה מן הרכבת. רבים מהם נחשפו בעת מתן עזרה מסוג זה ונשלחו מזרחה. התפתחות מנגנון זה איפשרה את הרחבת שרותי המחנה. במסגרתו הוקמו סנדלריה, מכבסה, מתפרה, מספרה, מטבח, מדור אספקה, מקלחות, נגריה, מחסן כלי עבודה, מנגנון לאחסנה ומחלקה לציוד שניתן להשתמש בו שנית. אף שירותי בתי הסוהר היה בידי יהודים וכן מרפאה ובית מרקחת. צוותי עבודה טיפלו בנקיון המחנה ובתיקונים, ועסקו בהכנת מזון ובהכנת המשלוחים. כדי לנצל את שירותי המחנה היה צורך להצטייד בתלושים שחולקו במזכירות. אולם מרבית העצורים (כ־70%) שהו במחנה מספר שבועות בלבד, ולא זכו לשירותים ולקשר עם האדמיניסטרציה היהודית. המנגנון טיפל אפוא, למעשה, במספר מצומצם של עצורים.

לבלבול ולקשיים בארגון היהודי היו שני גורמים:

1) שיטת ביצוע המשלוחים. ההוראות להכנת משלוח היו הוראות פתע והללו גרמו לאי סדר. היעדר התראה על הצורך בהכנת המשלוח חִבלה ביעילות העבודה, ועל כן זו התבצעה לעתים בחוסר יעילות מוחלט שגרם לנזק. נוהל זה של הוראה פתאומית גרם לאנדרלמוסיה משום שהיה צורך לאתר בו במקום אלף איש. משרד המיון והרישום היה מגיש אלף כרטיסים מבלי לבדוק תמיד

** חלוקה זו היתה קיימת מתקופת דנקר. ברונר הוסיף לה שתי קטגוריות (C_4 C_1).

את רקע הנשלח. בשל המהומה דחה השרות הרפואי לעתים תלונות רפואיות מוצדקות.

השרות הסוציאלי היה צריך להתאמץ להעביר החוצה מסרים בהולים מאנשים שנזקקו לניירות מסוימים כדי להינצל. הוא ניסה לדאוג במהירות האפשרית לתיקון משקפיים, שיניים תותבות וכן להשיג מעט ביגוד ומזון. שרות חבילות הביגוד קיבל בבת אחת מאות חבילות כדי להעבירן חזרה לקרובי משפחה, שמחוץ למחנה. בחבילות אלו היו חפצים שהנשלח לא יכול היה לקחת עמו. הגזבר הורה להכין כריכים ולדאוג לחלוקה נוספת של לחם. כמתווכים בין העצור לאדמיניסטרציה היהודית שימשו מפקדי חדרי המדרגות וסגניהם.

לסיכום ניתן לומר, שהימים אשר קדמו למשלוח ואלו שבאו אחריו היו עמוסים בעבודה קשה ומדכאת.

2) הילדים. ילדים ללא הורים הגיעו למחנה בשני גלים עיקריים: הראשון היה במחצית השניה של אוגוסט 1942 (לאחר חטיפת "Vel d'Hiv" וכלל ארבעת אלפים ילדים שהוריהם כבר נשלחו למזרח קודם לכן).* הגל השני של ילדים ללא הורים הגיע למחנה ב־22.7.44, כשרוקנו את בתי היתומים של האוזיף, והוא כלל כשלוש מאות ילדים. שני גלי ילדים אלה נשלחו מהמחנה מספר שבועות לאחר הגעתם.

הופעתם של הילדים באוגוסט 1942 הביאה להקמת מנגנון מיוחד. הוקם חדר אוכל לילדים שבו הם קיבלו קפה מדי בוקר, שתי ארוחות במשך היום וארוחת ערב. עבור הילדים הוכן מזון מיוחד ומספר מדריכים מתנדבים העסיקו אותם בחדריהם. החל מאוקטובר 1942 נפתח בית ספר שכלל כיתות קבועות, שבהן לימדו מורים מקצועיים. בית הספר נסגר בינואר 1943 ולפי מקור אחד נפתח שנית לאחר מכן*. בבית הספר היו ספרים בנושאים: ספרות צרפתית, לימוד שפות, היסטוריה, גיאוגרפיה, מתמטיקה ומדעים מדוייקים. רשימה זו מעידה על המאמצים שעשה המנגנון היהודי כדי לאפשר תעסוקה וחינוך לילדים. כמו כן תוכנן סדר יום עמוס וקבוע כדי להבטיח מסגרת לילדים.

ב"תקופות שקטות" הגיע מספרם של הילדים לארבע מאות, אולם לאחר כל משלוח הוא הצטמצם לשלושים ארבעים. המקום המצומצם והאמצעים המוגבלים איפשרו לקלוט בחדר האוכל ובבית הספר רק את הילדים שהיה להם סיכוי לשהות במחנה תקופת־מה.

המנגנון היהודי ניסה לארגן חדרי ילדים על ידי פינוי מבוגרים ממספר חדרים, אך האמצעים הדלים לא איפשרו לתת להם תנאי מחיה מינימליים. חלק מן הילדים ישנו במיטות אך חלקם נאלצו לישון על הרצפה. חדרי המדרגות, המיטות ואף הבגדים היו מלאים צואה, וצוות הנשים המתנדבות לא הצליח להתגבר על הלכלוך, הבהלה, הפחד והרעב ששררו בחדרים.

היות והשלטונות הגרמניים עודדו ואפילו איפשרו את פעילותו של הארגון

* חטיפה המונית, בעיקר של יהודים זרים שנתבצעה בפריס רבתי ב־16/17.7.42. במסגרתה נעצרו 12,884 יהודים.

* יש לציין שהמקור היחידי המזכיר את פתיחתו השניה של בית הספר הוא מר ולרס בספרו L'Etoile Jaune a l'heure de Vichy (Paris 1973) עמ' 153, אך אין הוא מציין את התאריך.

היהודי, הצליחו העצורים לפתח מנגנון, אשר ענה על מרבית הצרכים הבסיסיים הדרושים לקיום היום־יומי. למעשה, חל שיפור באיכות חיי העצורים כבר במחצית השניה של 1942 ושיפור זה הלך וגדל עם הזמן. מרבית העדים משבחים את המנגנון היהודי ורואים בו את הגוף שארגן ואיפשר דו־קיום בין העצורים לבין עצמם בשעות של חוסר מעש, ושהצליח לשפר במידה ניכרת את תנאי החיים. מעטים וביניהם קלרספלד מאשימים את המנגנון היהודי בכך שתרם ליעילות הביצוע של המשלוחים. למעשה, מילא מנגנון זה את התפקידים הארגוניים ומרבית האוכלוסיה במחנה, היינו העצורים "הפשוטים", ה"זמניים", היו כפופים להחלטותיו.

חלק שני: הקיום הפיזי במחנה

המגורים

במרבית שעות היום והלילה שהו עצורי דראנסי בחדרים. המגורים היוו במידה רבה מסגרת ראשית של חיי העצור, ועל כן הם ראויים לבחינה מדוקדקת ולסקירה מפורטת.

המחנה כלל שלושה מבנים בני ארבע קומות כל אחד. קודם המלחמה הם יועדו לשמש דירות זולות לשוטרים. המבנה היה בצורת חי׳ת שבאמצעה כיכר בגודל מאתיים מטר על ארבעים מטר. שתי זרועות החי׳ת פנו דרומה. המבנה הצפוני (גג החי׳ת) נקרא בלוק 3 והוא יועד לקבוצות הבלתי־נשלחים. בשני הבנינים המקבילים היו עשרה חדרי מדרגות, וכל אחד מהם שימש ליציאה מארבעה חדרים שבארבע הקומות. מכיון שבניית המבנים לא הושלמה, היו ארבע הקומות מורכבות מרצף של חדרים שצורתם משונה — הם היו רחבים בקצה וצרים במרכז. אורך החדר היה כעשרים מטר ורוחבו נע בין שבעה לשמונה מטרים בקצותיו לשלושה מטר במרכזו. הרצפה לא היתה ישרה וכוסתה סיגים, כך שעם נשיבת רוח קיצית התרומם ממנה ענן אבק כבד ושחור ובחורף התרבו בה השלוליות. הקירות והתקרה היו עשויים מלט שגימורו לא נשלם. השכבה האחרונה היתה חסרה והקורות נראו מבעד לטיח והשרו בכך תחושה של לכלוך והזנחה.

בכל שלושת המבנים יוחדו שתי הקומות התחתונות לנשים והשתיים העליונות לגברים. המיטות היו דו־קומתיות. הן פוזרו בחדר ללא כל סדר בשל הרצפה העקומה והועמדו בצפיפות על מנת שתספקנה לששים איש. המיטות ניצבו בשני טורים ועליהם פוזר קש. המזרנים הפכו עד מהרה למזוהמים ודוחים, וכל שניים קיבלו מיטה אחת, ולא כולם זכו לתנאים בסיסיים והיו גם כאלה שישנו על הרצפה.

הצפיפות במחנה היתה קשה בייחוד בתקופת "עומס" ומשלוחים רבים. כך למשל, בין ספטמבר 1941 לינואר 1942 — תקופה שקטה יחסית — נע מספר האנשים בחדר בין ארבעים לשמונים איש, ואילו בערבים של חטיפות גדולות הגיע המספר למאה ועשרים.

עדותו של הרופא ג׳רמן בלשמן שופכת מעט יותר אור על החיים בחדר: "בכל קומה חזרה אותה סצנה על עצמה: כשהיו עוברים את דלת הקרשים (דלת

הכניסה לחדר) זנקו גברים ונשים בני כל הגילים לעבר הנכנס, נאחזו בו, התחננו בשביל החולים... ביקשו מים, חלב. מר טמפל אף ציין פן אחר של החיים בחדרים: "בחדרים היו גם שמחות ואף התקיימה חתונה בקבוצתי".

פעם אחת בשבוע נוקו החדרים וחדרי המדרגות בחמרי חיטוי. אסור היה להשתמש בכיור פרט לרחצה אישית. הדליים רוקנו על ידי צוות נקיון פעמיים ביום, ב־8 וב־2 אחר־הצהרים. איסור מוחלט הוטל על הפעלת כלים חשמליים.

על הנעשה בחדרים היו אחראים מפקדי החדרים וה־מ.ס. (M.S.). בשעה 10 בלילה היה כיבוי אורות (פרט לעששיות כחולות שנותרו דולקות).

התברואה

1. תקופת דנקר: מרבית המעצרים בוצעו בחודש אוגוסט, שנת 1941, כשמזג האויר היה נוח, משום כך לא הצטיידו העצורים במלבושים לחורף. רבים מהם קרעו את מכנסיהם עד הירכיים כדי לאלתר לעצמם כיסוי לגב ולחזה. עד תחילת ספטמבר היו במחנה כשמונה מאות מזרונים בלבד, אשר שימשו בין חמשת אלפים לששת אלפים עצורים, ואשר בתוכם שרצו כבר פשפשים וכינים. מבחינה היגיינית, הדבר שממנו סבלו העצורים ביותר היה המחסור המוחלט בנייר (עיתון נמכר ב־150 פרנקים צרפתיים) ובעבור חתיכת סבון קטנה הם נדרשו לשלם מחיר מרקיע שחקים. בספטמבר התגלו מקרים של שלשולים ודיזנטריות. 1,500 עצורים סבלו כבר לאחר חדשיים של שהות במחנה מתת־תזונה, בצקות ומחלות נוספות. עקב המלצות דו"ח רפואי צרפתי, הוחלט לשחרר כאלף מהם בחדשים אוקטובר־נובמבר. למעשה שוחררו רק כשמונה מאות וחמישים, ורובם מתו זמן קצר לאחר מכן.

יש לציין כי דנקר, אשר בתקופתו היה שיעור התמותה גדול, דאג להוציא את הגוססים ימים ספורים לפני מותם לבית־החולים רוטשילד כדי שלא ימותו במחנה. המצב התזונתי השתפר לאחר כניסתו של קולר לתפקיד מרכז המשק. מנת הירקות הוגדלה, והעצורים היו רשאים לקבל חבילות שבועיות שמשקלן עד שלושה קילוגרמים. בתחילת 1942 סבל המחנה ממכת פשפשים וכינים שהיו פולשים ממיטות העץ ומהסדקים שבקירות ונופלים מן התקרה. במשך השבועיים הראשונים לשהייתם במחנה היו פני "החדשים" במחנה מעוותים מעקיצות החרקים. לאחר זמן הם התרגלו והעקיצות לא הותירו עוד סימן.

2. תקופת רוטקה: א. התארגנות המרפאות: תוך עשרה ימים מבואם של הנחטפים מוול־דיב (Vel-d'Hiv) נפתחו שש מרפאות חדשות בנוסף לשתיים הקיימות, אשר היו בתפוסה מלאה. בלוק 3 הותאם לתנאי בידוד, ושתי הקומות, הכוללות עשרה חדרים וחדרים קטנים נוספים פונו לצורך זה. בתחילה היו בחדרי הבידוד מיטות שהתאימו למבוגרים בלבד ובהם הושכבו גם הילדים. כשמספר החולים עלה על מספר המיטות, נאלצו להשכיב שני ילדים ואחר כך שלושה באותה מיטה. הורגש מחסור חמור בסדינים. למיטה אחת היה סדין אחד (במקרה הטוב) ושמיכה יחידה. עד מהרה אזל הביגוד ממחסן השרות הסוציאלי. ריבוי השל־שולים ומחלות העור החריף את בעיות הלינה.

לאחר מספר שבועות הצליחו שלטונות המחנה להשיג מיטות לילדים ומאז אפשר היה לאשפז כמאה וחמישים ילדים ביום, במיטות נפרדות.

בעיה נוספת היתה גיוס צוות שיעבוד במרפאות וידאג לצרכיהן. היה צורך לבחור צוות כזה מתוך אלפי נשים. מפקד החדר חיפש רופאות, סטודנטיות לרפואה, מיילדות, אחיות מוסמכות או רופאות שיניים. משלא נמצאו די נשים כאלה הוא הסתפק בסטודנטיות למדעים מדויקים או מדעי הרוח, או אפילו מתנדבות.

כאשר הגיעו לדראנסי נשים הרות הן אושפזו במחלקת היולדות בביה"ח רוטשילד, ולאחר הלידה הוחזרו למחנה ושם אושפזו בשני חדרים. האמהות אשר לא יכלו להניק את ילדיהן עמדו בפני שוקת שבורה. לא נמצא כל תחליף לחלב אם.

ב. **המחלות**: ד"ר גרמן בלשמן ערך מעקב במשך חמישים יום ובהם התגלו מאה וחמישים מקרי שלשולים, שלוש מאות מקרים של מחלות עור, מאה וחמשים מקרי אנגינה, שני מקרים של מחלת מעיים, עשרים ושמונה מקרי חזרת, ארבעים מקרי אדמת וששה עשר מקרי שנית. אחרי שנתגלה המקרה הארבעה עשר של אסכרה, הוחלט להעביר את החולים לבית החולים קלוד ברנר. האמבולנס היה מגיע בדרך כלל יומיים שלושה לאחר הקריאה ולעתים אף מאוחר יותר. המרפאה טיפלה בבעיית החיידקים על ידי חיסונים מונעים. בסך הכל בוצע החיסון למאה ושלושים איש.

עקב מחסור בתרופות פרצה מגפה. אז החלו השלטונות הצרפתיים של המחנה להגיב. רופא נתבקש לחסן את כל העצורים, בתנאי שלא ייפגע המהלך הסדיר של המשלוחים. (ההפרעה נבעה מכך שאדם אשר קיבל חיסון נחשב בלתי כשיר למשלוח במשך ארבעים ושמונה שעות). למרות תנאי זה דאגו האחיות במשך החדשים הבאים לחסן אלפי עצורים אשר העברתם היתה קרובה. העצורים מצידם השתמשו בכל האמצעים כדי להיחלץ מן המשלוח.

ג. **תנאי ההגיינה**: הגורמים לתחלואה היו ברורים: הצפיפות במחנה שאוכלוסייתו הגיעה לעתים עד 6600 עצורים; החדרים שהיה בהם איכלוס יתר; הקומות וחדרי המדרגות המזוהמים בצואה (למרות מאמציהם של שירותי הנקיון), כמעט כל שלדי המיטות היו אכולי פשפשים, והשרות הרפואי לא הצליח לגלות את כל נגועי הכינים. יתר־על־כן, חולים אלה לא תמיד הסכימו להעברתם לחדר מיוחד להמשך הטיפול עקב חששם להפרדתם מן הכלל. חיטוי הביגוד וייבושו התבצעו באיחור. בתקופה הקריטית שבהם הגיעו המונים למחנה לא היה קצב פינוי האשפה משביע רצון. חדרי השירותים היו תפוסים כל שעות היום והלילה. בהיעדר ציוד וזמן, הוחלט לחפור תעלות קטנות במגרש שמחוץ לאחד הבלוקים. אך אלה נמצאו במרחק קטן מהמרפאה המרכזית, וכשפתחו בה את החלונות, היו הזבובים מציפים את החדר, ולרשות השרות הרפואי לא עמדו אמצעים נגד מכה זו.

הצעדים שננקטו בתקופה זו היו:

1. גילוח ראשיהם של הילדים במידת האפשר, גזיזת הציפורניים ומריחה בשכבת יוד. אלה שנפגעו במגפת הפנים הוייבו לחבוש מסיכות מלמלה.
2. על האחיות חלה חובת חבישת רעלה.
3. עירוי מדם האֵם לכל התינוקות עד גיל שלושים חודש.
4. נתינת תרופת סולפיד במשך יומיים כטיפול מונע לילדים שהיו במגע עם חולי שנית.

מצב המים במחנה: מים היו רק בחצר ובשוקת, אשר כללה רק חמשה עשר מקומות עמידה בצפיפות. שירות של מקלחות קרות הופעל כל בוקר בשעה

שבע בבוקר, ופעמיים בשבוע הובאו עצורים (של ארבעה חדרים יחד) למקלחת חמה. רבים חיכו לתורם כשאין בידם סבון. מצב ההגיינה הירוד בתקופת רוטקה נבע ממחסור בחומרי ניקוי, וגרם למחלות רבות ולהתרבותם של פשפשים, כינים ושרצים אחרים. בית המרקחת והמרפאה סבלו באופן קבוע ממחסור בתרופות לחולים קשים, וחייבים היו לאשפזם בביה"ח רוטשילד או בביה"ח קלוד ברנר.

הפתח הדרומי של הכיכר היה חסום בחלקו על ידי ביתן לבנים ארוך ונמוך שהוצב במקביל לבלוק 3. ביתן זה שימש כחדר השירותים של המחנה ובעגת העצורים הוא כונה "הטירה האדומה". בכל קומה היה דלי אחד שנועד לעשיית הצרכים, אך כמובן שלא היו בזה די, והעצירים נאלצו להיפנות לחדרי המדרגות עצמם.

בספטמבר 1942 נוסדה "טירה אדומה" נוספת, אך גם בשתי "הטירות" לא היה די. המכבסה סבלה מבעיות של אספקה וממחסור בחומרי ניקוי; נשים רבות עסקו בכביסה בחדרים. ניתן היה לשלוח כביסה מלוכלכת באמצעות השרות הסוציאלי, אך העצורים מיעטו בדרך כלל להשתמש בשרות זה, מחשש פן הם יישלחו לפני החזרת הכביסה.

3. **תקופת ברונר**: בנוסף לשיפור במצב החדרים, הנקיון האישי וההגיינה, חל בתקופת ברונר שיפור גם במצב הבריאותי של העצורים. החבילות החלו להגיע שוב. השירותים הרפואיים התפתחו מאוד, ובמסגרתם פעלו כבר מרפאות נשים וילדים, חדר לחולי נפש, אמבולנס, מעבדה רפואית, בית תינוקות ואף בית יולדות. השיפור הורגש גם באמצעים הרבים שהיו בהישג ידם של המטפלים בחולים. מאידך גיסא יש לזכור כי היה זה ברונר אשר אסר על הוצאת החולים מן המחנה כך שניתוחים, לידות, מחלות מדבקות ומחלות נפש טופלו במחנה; הוא גם מנע מתן טיפול מתאים לתינוקות ואסר על חימום המזון.

הצפיפות במגורים, אשר לא אפשרה לשמור על נקיונם, המחסור במקלחות, הליקויים בשירותי הניקיון, בחיטוי האנשים ובגדיהם, תת־התזונה וחסרונם הכמעט מוחלט של ויטאמינים, המחסור ברופאים מקצועיים ובתרופות, כל אלה גרמו בהכרח לתחלואה רבה ולתמותה גבוהה במחנה. אך המאמצים הכבירים של המנגנון היהודי לשיפור מצב העצורים, נשא פרי למרות אדישותם ועמידתם מנגד של השלטונות הצרפתיים והגרמניים.

התזונה

בעדויות שבידינו מצויים בנושא התזונה תאורים שטחיים למדי, אך גם מהם ניתן ללמוד על המחסור החמור בכמות המזון ועל דלותו. עם זאת אפשר לומר שעם הזמן חל שיפור במצב התזונה. בארבעים הימים הראשונים לקיומו של המחנה היה מצב התזונה גרוע ביותר. לאחר מכן, עקב גל תמותה ושחרור כשמונה מאות עצורים, חל שיפור־מה. בדצמבר 1941 היתה מנת המזון היומית כדלקמן: בבוקר השכם מעט משקה פושר; בצהרים מרק נוזלי בלבד; אחר הצהרים כ־200 גרם לחם ובערב — מנה נוספת של מרק. פעם בשבוע חולקו כ־25 גרם בשר. כל שלושה עד חמישה גברים קיבלו בכל פעם צלחת אחת וכפית, כדי שיתחלקו בהם בצורה הוגנת. הם העבירו ביניהם את הכפית עד לסיום האוכל

שקיבלו. כאשר נתפס עצור שאכל בשעת תורנות קילוף הירקות הוא הוכה באגרופים ובקת אקדח. שערו גולח והוא נשלח לכלא. גם אלה שנתפסו בעת חיפוש בפחי אשפה נענשו באותה צורה.

בתקופת ברונר השתפר המזון. הוא סופק על ידי תחנת המשטרה המקומית של סיינה (Seine), אשר התירה להעביר למחנה מזון ממוסדות רפואיים וממוסדות סעד צרפתיים. הארוחות הפכו מסודרות יותר: בשעה 7 בבוקר קפה, בשעה 12 ו־4 מרק, לעתים עם תוספת גבינה, ריבה או יין, וביום ראשון — בשר. לעתים ניתנו איטריות במקום מרק. העובדים קיבלו תוספת מיוחדת: כריך, בשעה 10 בבוקר, ובצהרים רבע ליטר יין ומרק נוסף. הגרמנים עצמם פיקחו על שמירת רמת המזון. בתקופת דנקר, עקב גל התמותה, חל שיפור מה ברמת המזון ובכמותו. בתקופת רוטקה חל שיפור נוסף, וזאת בשל הרחבת סמכויותיה של האדמיניסטרציה היהודית וכן עקב הגעה מסודרת יותר של חבילות. בתקופת ברונר חלה עליה ברמת המזון יחסית לשתי התקופות הקודמות, היות וקבלת המזון נעשתה דרך ה"אוזיף" ולא דרך מרכז המשק הצרפתי.

התעסוקה

דנקר ורוטקה לא ניסו כלל למצוא עיסוק לעצורים. התפיסה שהנחתה אותם היתה כי מאחר ורוב העצורים שוהים במחנה תקופה קצרה בלבד, ממילא אין טעם לנסות להעסיקם בעבודה פרודוקטיבית. הם העדיפו, במקום זאת, להעסיק גרעין קטן וקבוע של עצורים, אשר לא היו מיועדים למשלוח. להוציא גרעין קטן זה, שאורגן בקבוצות עבודה, היו אפוא רוב העצורים בטלים ממעש. סדר יומם הרגיל לא הכיל הרבה מעבר למסדרים, לחלוקת מזון, להתעסקות כלשהי בחדרים ולשוטטות בחצר. "הגברים והנשים יכלו להיפגש במשך כל היום..." מוסרת וולנברג סלסטין "...לא נפרדנו כל היום פרט ללילה... המסדר היה נמשך כעשר דקות (וכך גם בערב), ולאחר מכן היו הכל יוצאים לחצר והיו עושים את הסיבוב על הדשא הגדול בהמתנה לרדת יום. האנשים הלכו לאט ודיברו ביניהם, והמקום היה נראה ככיכר ציבורית באתר נופש גדול".

בשנת 1942 התארגנו השירותים. הגברים, מלווים בשוטרים, עסקו בטאטוא, נקיון החדרים, נקיון השירותים והמקלחות, קילוף ירקות והכנת המרק. את כל העבודות ביצעו עצורים בלבד, אך רובם הגדול נותרו עדיין ללא תפקידים ורק העמידו פני עסוקים. "לא עשינו דבר" מעיד מר טמפלר, "כמה נלקחו לעבודות נקיון. השאר פשוט התבטלו". חוסר המעש היה, אפוא, בעייתם המיידית של מרבית העצורים. על התמודדות עם בעיה זו מוסרת גב' הנייה פרידמן: "קבוצתי לא נתנה להעביר את הזמן בלי מעש. משום שכך היינו הופכים מדוכאים, וזו היתה כוונת הגרמנים. קראנו, למדנו, היו בינינו כמה מורים והם ארגנו הרצאות. היום עבר מהר".

בתקופת ברונר ניתנה הוראה, שחוללה תמורה מסוימת במצב. להוציא זקנים מעל גיל שבעים ואמהות לתינוקות קטנים, חויבו הכל להשתתף בשיפוץ המחנה, אשר כלל שתילת דשא בכיכר, טיוח חדרי המדרגות של הנשלחים וצביעה מחודשת של החלונות ושל בלוק 3 בצבע הסוואה. כן עסקו בעבודות בנין: בנו משרד נאה,

מוסך חדש, מקלחות, לול, דיר חזירים, בונקר תת־קרקעי, אשר נועד לשמש רק את הגרמנים להגנה מפני הפצצות חיל־האויר־האמריקאי. כל חמרי הבנין סופקו על ידי ה"אוזיף".

ההאטה הזמנית בקצב המשלוחים איפשרה מיון מקצועי מסודר — חשמלאים, חייטים וסנדלרים הועסקו כל אחד במקצועו. עם כל זאת חשוב לזכור כי ממצב ענינים זה לא נהנו, אף בתקופת ברונר, אלא מיעוט מקרב המיועדים למשלוח.

המשלוחים

כאמור, נפתח מחנה ההסגר דראנסי ב־20.8.41 כדי לשמש מקום איסוף ומיון של היהודים הנמצאים על אדמת צרפת והמיועדים להישלח למזרח. למרבית העצורים היה ידוע כי דראנסי הוא רק מחנה־מעבר בדרך מזרחה, אך היעד המדויק לא היה ידוע לאף אחד. הקבוצה הקטנה של בעלי האזרחות הצרפתית חשה עצמה מוגנת וטיפלה במרץ בהליכי השחרור. יהודים זרים חיכו למשלוח הבא. הציפיה למשלוח והחשש להיכלל בו, היוו נקודה מרכזית בחייהם של היהודים העצורים בדראנסי.

האיש שעיצב את שיטת המשלוחים מצרפת היה דנקר, שהגדיר במדויק במסמך שתאריכו 26.6.42, את סוג האוכלוסיה שיש לשלחה מזרחה, והם כל היהודים, בני שני המינים, מגיל שש עשרה ועד ארבעים וחמש, המחויבים לענוד את הטלאי הצהוב והמסוגלים לעבוד. יצאו מכלל זה אלה שהיו בנים לנשואי־תערובת ו/או בעלי אזרחות של מדינות נייטרליות או אויבות. ממשלת וישי הצליחה להכליל בקטגוריה האחרונה גם את בעלי האזרחות הצרפתית וחיילים ותיקים. התקנה של דנקר חילקה את העצורים לשתי קטגוריות: "ניתן להישלח" ו"בלתי ניתן להישלח"; אך במקרים רבים היה בחלוקה זו אשליה ומשמעותה המעשית היתה דלה.

באותו מסמך פירט דנקר את הציוד שעל הנשלח היה ליטול עמו: זוג נעלי עבודה, שני זוגות גרביים, שתי חולצות, שני זוגות תחתונים, בגדי עבודה, שתי שמיכות צמר, שני סדינים ושתי ציפות, קערה וספל, כף, סוודר, כלי רחצה הכרחיים ומזון לשלושה ימים. בנוסף לכך רשאי היה הנשלח לשמור לעצמו מזוודה או תיק גב. היה אסור לקחת חיות, כרטיסי מזון, מניות ודברי־ערך (להוציא טבעות נישואין). עם כל הצמצום המחמיר שבה, הקנתה הרשימה הזו את ההרגשה שאפשר יהיה להתקיים גם לאחר הגעת המשלוח ליעדו. באחד הקרונות אוחסן מזון שאמור היה להספיק לאנשי המשלוח כולו במשך חמישה־עשר יום. עובדה זו היוותה חיזוק נוסף לתחושה, כי המשלוחים מיועדים לעבודה, וזאת למרות שכבר המשלוח שיצא ב־16.7.42 כלל חולים שהרופא אסר לטלטלם.

על משרד רישום הוטל להכין את רשימות הנשלחים. רשימה של אלף נשלחים ורשימה נוספת של מאה היוו את הרזרבה. מהחומר הביבליוגרפי שעמד לרשותי לא ניתן לקבל תמונה ברורה על היקף המשרד, מרכיביו ומועסקיו. ולרס קורא להם ה"פונקציונרים" שקבעו את תוכן הרשימות, כאשר קביעה זו התבססה על פי רוב על מצב בריאות ומוצא. פונקציונרים אלה (אשר השתייכו לקבוצות A_1 C_1) ניסו להגן על חיילים ותיקים ועל מספר מועסקים אחרים במחנה. הרשימות

הוכנו תמיד בחפזון ותוך בלבול מסוים — היות והוראת הכנת הרשימות ניתנה תמיד באופן מפתיע.

המפקחים הצרפתיים (עד תקופת ברונר) מחקו והוסיפו מספר שמות, בהתאם לרצונם. הגרמנים היו בודקים ומשנים את הרשימה בכל עת שחשקה נפשם. היו כמה סימנים שניתן על פיהם ללמוד שמועד המשלוח קרב ובא, כגון: הכנת כריכים, בידודם של חדרי מדרגות 1־5 וחלק מן החצר בגדר־תייל. או אז, בשעה שלא ניתן היה לצפותה מראש, נשמעו מספר שריקות שהודיעו לתושבי המחנה על המשלוח, ואז חל איסור לשוטט בכיכר. המפקדים של חדרי המדרגות נקראו לקבל את רשימת הנשלחים.

מפקדי חדרי המדרגות היו קוראים את הרשימות בחדרים. למחרת, החל מ־7.00 החלו הפעולות הריטואליות. כל עצור ששמו הופיע ברשימה, נקרא עלידי מפקד חדר מדרגות לרדת לכיכר, ללא מזוודות. בכיכר, בין גדרות תייל, קבוצה של עצורים־ספרים היו גוזרים את השיער, השפם והזקן של העצור, לאחר מכן כל אחד שב לחדרו. מפקד חדר המדרגות היה קורא לעצור שנית. בפעם זו "הנשלח" ירד עם הפציו לחיפוש. בכיכר, נתקפו כמה מהם פחד והשליכו חיש־מהר מכל מה שהצליחו להעלים ולהגניב בעת החיפוש שעברו בעת כניסתם למחנה. אחרים החביאו היטב את אוצרותיהם. מספר ג'נדרמים שדאגו לשמירת ההוראות, סידרו את האנשים בתור לפני צריף בעל שתי דלתות. כל נשלח היה עובר בתורו לפני הדלפק שהוצב באמצע הצריף ואשר מאחוריו ניצבו בסינרים לבנים פקידי המכס של ה"פיצ'יפוי". הממתינים לתורם יכלו לראות את מי שיצא מן הדלת השניה — ניירותיו קרועים ובגדיו סתורים. לאחר מכן העצורים ניגשו לחדרים שהוקצו לנשלחים בלבד. חפצי הנשלחים אשר נשארו במחנה, הועברו לרשות האדמיניס־טרציה המקומית. אין זה מפתיע, אפוא, שלעתים קרובות נערכו בדיקות מדוקדקות (בתואנה של חיפוש נשק, אחרי מניות או תכשיטים), והעצורים פשוט נשדדו. בין הדברים שנלקחו מהם היו תכשיטים, כסף, שעונים, מציתים, מראות, מספריים, סכינים, מכשירי גילוח, תרופות, סיכות, חוטים, נייר, עטים, עפרונות, מזוודות יפות וביגוד. עם זאת, לחיפושים אלה לא היו כללים ופעמים רבות הצליחו העצורים לשמור לעצמם על הרכוש שהצליחו להציל מן החיפוש. על שרפרף ליד גדר התייל, גולח שיער ראשם של הגברים. לאחר מכן, קיבלו פתקית כחולה להדבקה על המזוודה. מזוודה מסומנת ציינה את בעליה כ"עתיד להישלח".

בכל משלוח צריכים היו להיות אלף איש. אם המצבה של קבוצה B (הניתנים להישלח) היתה קטנה מן המספר הזה, נלקחו אנשים מקבוצה A ו־C ואם לא היה די במספר הנוספים משתי קבוצות אלו הובאו למשלוח אנשים מבתי־חולים "רוטשילד" ו"קלוד ברנר". אלה כללו, בדרך־כלל, חולים ונשים הרות (למרות שתקנות המחנה הורו כי יש לאפשר לאשה ללדת בכל מקרה, ולשבצה עם תינוקה למשלוח מאוחר יותר). כמו כן נוספו למשלוח חולי־רוח, שקיבלו מנה גדולה של סמי הרגעה. אלה האחרונים נקראו עוד בלילה, בעוד חולים מן המרפאה הובאו בבוקר היציאה.

גודל החדרים בהם רוכזו העומדים להישלח היה 15×20 מטר. בכל אחד מהם הצטופפו במשך ארבעים ושמונה שעות כששים עד שמונים עצורים. רצפת החדר היתה עשויה מלט והיתה עקומה במקומות רבים. רצפה זו היתה מתלכלכת

עד מהרה מהפרשותיהם של יושבי החדר. עם צאתם וטרם בואה של קבוצה אחרת היו מפזרים עליה שכבת קש דקה, שלא היה בכוחה לחפות על הלכלוך. העצורים לא היו רשאים לצאת מתחומי חדרם וחדר המדרגות. ריחם החריף של הפרשותיהם וגופותיהם הדחוסים התערבב בריחו של מרק הכרוב שניתן להם. כל עציר קיבל מידי הגזברות, מיד לאחר החלוקה לחדרים, כמות נכבדה של מצרכים. "כל אחד קיבל בלוק גדול של מרגרינה. "בעיניים בוהות שאלתי את עצמי מה נעשה בכל המרגרינה הזו".

בחדרי הממתינים למשלוח אי אפשר היה לישון. בנוסף על החרדות, החששות, השאלות והשמירה שלא לאבד מאום, מנעו לחשושי העצורים, צעקות הילדים, הזקנים והחולים כל אפשרות של תנומה חטופה. בתקופה רוטקה הוכרזה להלכה מדיניות של איחוד משפחות בעת המשלוח. למרות שלמעשה לא דיקדקו מעולם בתקנה זו, היא הוסיפה עוד שביב תקווה לעצורים. ברונר דגל אף הוא במדיניות זו, אולם זאת משום שבמסגרתה אולצו העצורים לכתוב לקרובי משפחתם. מכתבים אלה שימשו את הגרמנים לאיתור קרובי משפחה יהודיים נוספים.

בעלי־תקוה ואמונה היו שרים ורושמים סיסמאות על קירות החדרים, אולם לצידם רבו מקרי ההתאבדות, בעיקר בשעות אחר הצהרים ובלילה שלפני המשלוח. את המתאבד היו מפשיטים לחלוטין, וגופתו היתה נכרכת בנייר עטיפה כחבילה ומובלת לתחנת המשטרה של העיירה דראנסי על גבי עגלה קטנה ומכוסה. שני יהודים דחפו את העגלה בליווי שני מפקחים. על מקרי ההתאבדות לא הסתכלו במחנה בעין יפה, אומר ג'ורג' ולרס. "אלה שרצו להתאבד זכו לביקורת חריפה ביותר מפי חבריהם. הדעה היתה, כי אדם המבקש להתאבד, מוטב שיעשה זאת לאחר צאת המשלוח, שהרי כל מתאבד פינה מקום במשלוח, כי צריך היה להוסיף אנשים במקומם כדי להשלים את מכסת האלף ויהי מה".

עם עלות השחר, היו האוטובוסים של פאריס נוסעים ללה־בורג'ה (Le Bourget) ומאוחר יותר לבוביני (Bobigny) כדי להסיע את העצורים לרכבת. כשעה לפני בואם של האוטובוסים, הנהוגים בידי אנשי משמר הגבול הצרפתי — סידרו מפקדי הקבוצות את העצורים בקבוצות בנות חמישים איש כל אחת, לפי הרשימות השמיות שבידם. האנשים הובאו אל הכיכר, כשחפציהם ומזוודותיהם מוכנים, ארוזים ומסו־מנים למשלוח. המנגנון הארגוני היהודי סייע לנשלחים בשעת עזיבתם את המחנה: אנשיו תמכו במתקשים לרדת מן החדרים ודאגו לסדר. בכל פעם שבאה הוראה לנוע, הלך מפקד הקבוצה (Wagen Ordner) בראש, ענוד סרט — שרוול אדום לבן, וסגניו ענודים סרטי שרוול לבנים, חתמו את הקבוצה. על מפקד הקבוצה הוטל לדאוג לסדר, ולוודא כי אין מזדנבים, משתמטים או כאלו המנסים להחליף קבוצה בניגוד להוראות.

צוות של חמש־עשרה נשים, מלוות בשלושה M.S. היה נוטל עמו ציוד הדרוש לנקיון הקרונות. ראש ה־M.S. היה אחראי על איסוף הנשלחים ועלייתם לקרונות. תורנים, אשר השתייכו לקטגוריה C טיפלו במזוודות בתחנת־הרכבת וצוות בן שמונה אחראים חילק בקרונות מזון לחמישה־עשר יום. על כל קרון מונה יהודי מקבוצת הנשלחים שהיה אחראי על נקיונו ועל הציוד הסניטארי שבו (דלי אחד או שניים) ועל כל קרון הועמדו בדרך כלל שני ז'נדרמים לשמירה.

בתקופת דנקר ורוטקה היו הנשלחים נתונים להתקלסות אכזרית של שומריהם

הג׳נדרמים. מקרים אלו אירעו בעת האיסוף בחדר, בעת המסע לרכבת (היו משלוחים אשר הלכו לתחנת הרכבת ברגל, בליווי משמר של ג׳נדרמים ואף גרמנים), וגם בעת הטיפוס לרכבת ״לא היתה רמפה שתעזור לעלות לרכבת כך שחלשים, זקנים וילדים סבלו משלב זה״.

״על הקרונות היה רשום: 40 גברים 8 סוסים״, מוסר ליאון הרדי, בחלקו השמאלי של הקרון היה חלון קטן שגודלו בין חמישה־עשר לעשרים ס״מ ועליו סורגים. הצפיפות היתה איומה. לא כולם יכלו לשבת. קרשי הקרון לא היו לגמרי צמודים זה לזה כך שרוח פרצים חדרה... בכל קרון היתה סוכת שומר, והשומר היה מזוין. בכל קרון היו חמישה דליי מים, ובכל משלוח היה קרון מרפאה.

״עדיין לא נוסעים. מרימים את הדלת, ועכשיו פותחים אותה. המתח גובר. מכניסים דלי אשר יהווה את בית השימוש. שוב פותחים את הדלת ואיש ס.ס. עולה ואומר שכל קרון אחראי אם יהיה מקרה של בריחה ולו מקרה אחד בלבד״. גם נעילת הקרון לא היתה סימן לעזיבת התחנה. פעמים רבות נכלאו העצורים בלילה והמתינו לתזוזה עד הבוקר. הנסיעה בקרונות מתוארת בעדויות כשלב הקשה ביותר: הצפיפות היתה קשה תמיד, למרות שהיו הבדלים בגודל הקרון. הצמא היה בלתי נסבל; החרדה מפני היעד הבלתי ידוע כרסמה בלבבות והתנאים הסניטריים היו גרועים ביותר. מספר ליאון הרדי: ״ההתמודדות הראשונה היא הרצון להשתין. הראשון שהיה מבצע זאת היה גבר. אחר כך היתה זו הבעיה של האשה, ולאחר מכן — הבעיה של הצרכים האחרים״.

הנסיעה ארכה כארבעה ימים, כולל עצירות רבות. בזמן ההפוגות הקצרות היו הגרמנים מזהירים בפני בריחות ושודדים את הכלואים, אך לעתים חילקו מים בעת העצירה. מבחינות רבות, היו המשלוחים בתקופת רוטקה הקשים ביותר הן מבחינת ביצועם והן מבחינת רציפותם. באותה תקופה קצב המשלוחים היה קבוע. במשך זמן רב יצאו המשלוחים בימי ראשון, שלישי, וחמישי וימי הגעת העצורים למחנה היו ימי שני, רביעי, ושבת.

בתקופת ברונר הואט קצב המשלוחים והם בוצעו בסדר ובתנאים טובים יותר.

במסגרת הפתרון הסופי נשלחו מצרפת מזרחה כ־76,000 יהודים ב־74 משלוחים. מרבית המשלוחים יצאו, כאמור, ממחנה דראנסי. במשך שלוש שנות קיומו של המחנה יצאו ממנו שישים ושניים משלוחים.

חלק שלישי: הקיום הנפשי במחנה

במרבית המקורות ששימשו להכנת עבודה זו אין התייחסות ישירה בהיבט הנפשי של חיי העצורים. בפרק זה נעשה אפוא נסיון לדון בנושא מתוך בחינת הגורמים המרכזיים אשר השפיעו על חייהם הנפשיים של עצורי המחנה.

ה מ ש מ ע ת

כבר בשלב הראשוני להתארגנות מחנה דראנסי, עוד בטרם הונחו היסודות לאדמיניסטראציה, הופץ בין העצורים תקנון המחנה.

תקנון זה היה למעשה תרגום פקודותיו של דנקר, האופייניות לסדרי משמעת בכלא־צבאי. הוטל איסור על עישון, קריאה, כל סוגי המשחקים (ובפרט משחקי קלפים), יציאה לחצר ללא סיבה וקבלת חבילות או שליחתן. מעבר לתוכנו מעיד העיתוי של פרסום התקנון על כוונות הגרמנים להקנות צביון צבאי למחנה. רמת ההקפדה על תקנון המשמעת היתה נתונה לשינויים משום שכל אחד משלושת מפקדי המחנה התייחס בדרגה שונה של חשיבות לענין זה. בתקופת דנקר, למשל, דאג הוא עצמו לשמירה על תקנון המשמעת, ואילו המפקדים שבאו אחריו לא ראו זאת מתפקידם. בתקופת רוטקה הופקד על המשמעת הסרן וייה (Vieux) על המשמעת ואילו ברונר מינה לענין זה את סגניו ברוקלר וויזל.

1. **תקופת דנקר**: בתקופה זו לבש, כאמור, מחנה דראנסי אופי של מחנה צבאי מובהק. וכך העיד וילרס במשפט אייכמן: "(דנקר) היה רתחן, נוח לכעוס, ממהר לשלוף אקדח ולהרים את קולו ולצעוק. במשך שלושה החדשים הראשונים היה מבקר מדי פעם במחנה. בעת ביקורו אסור היה, למשל, לצאת לחצר ולהיראות בחלון. דנקר היה מטייל בחצר ומחכה לראות פנים של אדם כלשהו. כשהיו מופיעות פני־אדם היה שולף אקדח ומאיים עליו. לעתים הוא היה עולה לחדרים. אני בעצמי ראיתי משלוח שהיתה לו בו מעורבות אישית".

תעודה מ־7.5.42 — "תזכיר למפקדי החדרים של חדר המדרגות" — מחדדת את תמונת המסגרת הנוקשה של המשמעת הצבאית. בתעודה זו מצוינות שעות טיול החובה, הסדרת היציאה מהחדר, ביום ובלילה, כולל ההליכה לשירותים, נתינת סימני־כבוד לקצונה, איסור עישון ואיסור התקנת מדפים. אי־ביצוע הוראות אלה עלול היה להביא בעקבותיו סנקציה משמעתית כולל מאסר.

על פי עדותו של שמעון גרביץ אסר דנקר בבואו על קבלת חבילות ועל קבורתם של המתאבדים. הז'נדרמים העניש לעתים תכופות במלקות ותלו חבלים בחדרים כדי לעודד את העצורים להתאבד. הם נהגו לגנוב מזון מן המחסנים כדי שיוכלו למכור ממנו לעצורים תמורת סכום כסף גבוה. עם זאת, התנהגותם לא היתה פרי מדיניות, לא היתה אחידה והיתה נתונה להשפעת ההתפתחויות במחנה. לאחר הפלישה לצפון־אפריקה חל שיפור ביחסם לעצורים והם חדלו למלא בעיוורון את כל הפקודות.

2. **תקופת רוטקה**: רוטקה התערב אישית פחות בנושא המשמעת ודאגתו המרכזית היתה נתונה לקצב יציאת המשלוחים. האחראי לנושא זה היה גם האחראי לשרות הז'נדרמריה — הסרן וייה, אשר לו סייעו סגניו בארל ופטרי. הם קיימו משטר של בית כלא, אשר כלל מכות, אגרופים ואיומים.

בחודש יוני 1942 הוחזרו למחנה כל החולים ששהו בביה"ח רוטשילד ורוכזו בחדר מדרגות 14. למרות הצפיפות הגוברת עם הגעתם של זקנים, נשים וילדים למחנה, אסור היה לצאת מהחדרים מחוץ לשעות המקובלות. שני עצורים היו צריכים לשמור בלילה ליד כל כניסה לחדר־מדרגות כדי למנוע יציאה מהחדרים. פרט לשעות "הטיול" היו העצורים רשאים לגשת לשירותים רק בקבוצות של עשרה, תחת פיקוחו של מפקד חדר המדרגות. כשלא התארגנה קבוצה — היה צריך למצוא מתנדבים. ולרס כותב: "סרן וייה השתמש כה הרבה בשוט, עד שנאסר עליו להסתובב עמו במחנה". במחנה הופצה תזכורת בכתב, שבאה להכניס את העצורים למשמעת של מחנה צבאי, ובין השאר נאמר בה: "באופן כללי

אסורה בחדרים או מבעד לחלונות התארגנות היוצרת הרגשה של הזנחה או אורח חיים שהשלטונות אינם יכולים להסכים לו במחנה הסגר".

בתקופה זו התבצע המסדר בבוקר, בכיכר, בשורות של חמישה. העצורים הועמדו בקבוצות נפרדות לפי חדריהם; הם הועמדו בחמישיות והמיפקד לא היה שמי. הז'נדרמים ידעו רק את המכסה אליה היו צריכים להגיע. אם היו חסרים עצור או שניים, לא היו הז'נדרמים משחררים את המסדר והיו מחזיקים את האנשים עד כדי שלוש־ארבע שעות, ואז היו מצורפים החולים מהמרפאות. הם היו מוצבים בשכיבה או בישיבה על אלונקות.

רמת המשמעת במחנה הושפעה מההתרחשויות החיצוניות. היא הלכה והחמירה לאחר מאורעות שונים, כגון: הריגת חייל גרמני, כיבושי בעלות־הברית, התבוסה בסטאלינגרד והתחושה כי התבוסה הגרמנית קרובה.

הסיבות להטלת עונשים היו שונות ומשונות: שליחת מכתב חשאי או קבלתו, נסיון בריחה. עצור שהגיע מכלא פרן (Fresnes) וכד'. העצורים נענשו בצורות שונות, כמו הלקאות בפומבי וזחילה לאורך מאה מטר מלווה בהלקאות בירכים. הנידונים למאסר היו מופשטים פעמים רבות ולפעמים היו מבודדים זה מזה או נכבלים זה לזה. כותב רנה קפל: בית הסוהר היה בקצה המערבי של החצר. הוא נמצא בקומת הקרקע וכלל שני חדרים צמודים זה לזה. כל ציודו היה שולחנות, שרפרפים וערימת קש. אור קלוש חדר אלינו מבעד לאשנב קטן.

3. תקופת ברונר. ברונר הוציא את האדמיניסטרציה הצרפתית מן המחנה. מפקדים, רופאים, שוטרים, מנהלי משק, הג'נדרמריה הפנימית ושתי אחיות מהצלב האדום הצרפתי שהיו במחנה במשך שנה וחצי, סולקו. ברונר הפגין כוח ודבק במשמעת קשוחה, אך זאת לתקופה קצרה ולאחר חודש הפסיק להתערב ובמקומו טיפלו ברוקלר וויזל במשמעת. במשפט אייכמן, העיד וולרס כי ברונר ניסה ב־12—14 הימים הראשונים — בעזרתם של ברוקלר, ויזל ובמידה פחותה של קפלר — להשפיע ולהפחיד ולהטיל אימה על העצורים: "היה עינוי מיוחד שקראו לו "עינוי הסביבון". היו תוקעים מקל באדמה, בעומק כזה (מראה בידו), זאת אומרת, נמוך ביותר, והמעונה היה חייב לגעת במקל בידו הימנית ולרוץ סביבו. מובן, שפירושו של דבר היה שהעצור היה כפוף וראשו היה מורכן, מאחר והמקל עצמו היה נמוך ביותר. ברוקלר וויזל שהיו תמיד מסתובבים במחנה כשמקלות בידיהם, היו מכים אנשים כדי להאיץ בהם ולהמריצם להסתובב מהר יותר ויותר. אינני יודע זאת מנסיון, כי לא עוניתי בעינוי זה, אבל אמרו שמאוד קשה להסתובב יותר משלוש־ארבע פעמים סביב למקל הזה תוך הלקאה, מאחר והראש נמוך וכל הגוף שח. אבל אלה השניים לא הסתפקו בשלושה ארבעה סיבובים, אלא הכריחו להסתובב לפחות עשר פעמים, ולאחר מספר פעמים כבר היו מגיעים לעלפון מרוב חולשה... שעשוע מיוחד היה להם לקציני ס.ס. אלה. למשל הם היו רואים קבוצת עצורים מרחוק, שולפים אקדח ויורים לעברם. כנראה שירו באויר, כי מכל מקום לא ראיתי מעולם אנשים שנפגעו. לעומת זאת, כאשר היו מיידים אבנים... אז היו אנשים נפגעים בפנים, בידים ובגפים.

לאחר שבועיים פחתו הענשים הקבוצתיים, אך העינויים האינדיבידואליים היו יום־יומיים, במרתפים התת־קרקעיים ובכלא. בעיקר עסקו בכך ברוקלר, יד ימינו של ברונר, שכונה "המתאגרף" וויזל. "במחנה היה בית־סוהר מיוחד

שהיו כולאים בו על כל עבירה קטנה. איש לא החזיק בו מעמד יותר מחודש. לפי החוק, היה כל עצור חייב לקפוץ לעמידת דום בכל פעם שקצין גרמני עובר לידו. בכל מפקד בוקר נערכה הלקאה בפומבי. אחד התענוגות של ברונר היה להוציא לפועל את "פסק הדין" שלפיו חייבים העצורים להלקות זה את זה. הנידון הושלך בדרך־כלל לכלא. היה זה עונש שכיח למבריח מכתבים, למשל. לשון הפקודות הפכה צבאית וחריפה יותר ויותר. כך, למשל, היא לשונה של "הוראת קבע של ס.ס." מיום 20.8.43: "פקודה מטעם אופטשטורמפיהרר ברונר: הטלאים הצהובים חייבים להיות תפורים. כל עבירה תדוכא באופן חריף. אזהרה אחרונה".

יחסו המשפיל של הצוות הגרמני אל העצורים מצא את ביטויו במקרים רבים: הגברים צריכים היו, פרט להצדעה, גם להוריד את כובעיהם; הסטירות ירדו ללא־חשך, בעיקר על הגברים אך גם על הנשים. העילות לכך היו חסרות חשיבות. היה זה אם הטלאי הצהוב היה מחובר בסיכות במקום להיות תפור לבגד, או אם שכח אדם להצדיע או להסיר את כובעו או אם נראה לגרמנים שהעבודה לא בוצעה בחריצות מספקת. הענשים היו תלויים, במידה רבה, במצב רוחם של המפקדים ובייחוד בדרגת שכרותם. כשיטה ניתנו מכות רק בעת ביקורת טבק, עם הכניסה למחנה או על מנת לקבל הבהרות במקרים חמורים (כגון נסיון בריחה), או כדי לקבל תשובה לגבי מקור קשר ארי או קשרים עם החוץ. העונש החמור ביותר היה הכלא או הצינוק והוא ניתן גם על עבירות קלות ביחס, השהייה בכלא ארכה בין יום לחדשיים ונסתיימה לעתים קרובות בשילוח מזרחה.

היות ועל המשמעת היו ממונים בתקופות שונות אנשים שונים אשר לא פעלו בהכרח בהתאם לצרכי המחנה, אלא יותר על פי נטיותיהם האישיות, קשה להצביע על שיטה כלשהי בעניני משמעת או להתחקות על עקבותיה וקוויה המרכזיים. העיקרון היחיד שפעל בכל התקופות היה הקפדה על המשמעת הצבאית למען הטלת אימה על העצורים.

הקשר עם החוץ

מכלל עצורי המחנה, רק אזרחי צרפת ובמיוחד הפריזאים שביניהם יכלו לקוות ליצירת קשר עם העולם החיצוני. על פי רוב אפשרה להם אזרחותם להשתייך לקבוצה C כחלק מה"בלתי ניתנים להישלח". השתייכות זו והתנאים הנובעים ממנה, השהות הארוכה במחנה, הכרת המנגנון הצרפתי שמבחוץ, הכרת דרכי העצור במחנה (כגון: תעודות ומסמכים שיסייעו בידו להיחלץ משם), והקשרים האישיים, הם אשר סייעו בידי קבוצה זו ליצור קשר עם החוץ.

הקבוצה הגדולה של יהודים זרים, אשר שהותם במחנה היתה קצרה, לא התעניינה ביצירת קשרים עם החוץ. ההכנות והדאגות הקשורות לעזיבה הצפויה היו בראש מעייניהם. נראה היה כי "החוץ" אשר היווה את מקור הסגרתם לא יכול היה להציע פתרון לשינוי במצבם. ייתכן גם, כי יהודים זרים לא מעטים ראו בשילוח, דרך של הצלה כלשהי.

עד אוקטובר 1941 חל איסור על חליפת מכתבים וחבילות עם החוץ. האיסור בוטל לאחר שחרור קבוצת השמונה מאות וחמישים העצורים, בשל בעיות בריאות. מאז ניתן היה, פרט לתקופות קצרות, לשלוח שתי גלויות לחודש וכן לקבל שתיים, ולקבל עד שלושה ק"ג מזון בשבוע. כמו־כן הותר לקבל אחת לשבועיים חבילת בגדים ולשלוח כביסה במקומה. עם זאת הוטלו הגבלות מסוימות לגבי תוכן החבילות: אסור היה לקבל צרכי עישון, משקאות חריפים, תרופות, נייר מכתבים וספרים (איסור זה חל גם על ספרים פוליטיים, אך לא על ספרי היסטוריה).

השגת הקשר עם החוץ היתה במקרים רבים, דאגתו הראשונה של העצור, שכן דבר מעצרו לא היה ידוע, בדרך־כלל, למשפחתו ולקרוביו. כאשר נחסמו נתיבי התקשורת הרגילים, משתמשים היו בג'נדרמים שהעבירו פתקים, ידיעות ולעתים אף חבילות אל מחוץ המחנה. היכולת לבצע שליחות כזו, קבעה במידה רבה את הסטטוס של העצור ושל הג'נדרם "שלו". אולם רק מעטים אכן זכו לפתח יחסים עם הג'נדרמים ובמחצית ספטמבר 1941 דנקר אף הטיל ענשים על הג'נדרמים והעצורים אשר הואשמו בהעברת חבילות. עונשים אלו גרמו לניתוק כמעט מוחלט של המגע עם החוץ. בתקופת ברונר סולקו הג'נדרמים ונאסרה לחלוטין חליפת מכתבים וחבילות, פרט לחבילות בגדים בחורף.

חדשות על מהלך המלחמה ועניני־חוץ אחרים הגיעו אל העצורים מתוך "פליטות פה" של הג'נדרמים (עד ליולי 1943), על ידי קריאה השאית (אך יומיומית) של עיתוני פאריס, ובעיקר בזכות מקור אינפורמציה מיוחד במינו — רעייתו הארית של אחד העצורים, מישל סיישל, אשר באה החל ממרץ 1942 מדי יום ביומו (פרט לימי ראשון) בשעה ארבע אחר־הצהרים לצריף שממול למחנה, והעבירה ידיעות מוצפנות אל קבוצה מצומצמת של עצורים. עצורים אלה היו מרצים את עיקרי החדשות בלי לציין את מקורן. (למקור הדבק הכינוי "השליחה המיוחדת של הרדיו האנגלי"), הם הצליחו לעשות זאת בדיוק כה רב, עד כי עצורים וג'נדרמים רבים האמינו בקיומו של מכשיר קשר במחנה.

סוג אחר של דרך תקשרתית היתה המרפסת של בלוק 4 שהשתרעה לאורך חדרי המדרגות 2—11. ממרפסת זו אפשר היה לראות את הכביש הראשי. העצורים היו משקיפים מן המרפסת — למרות האיסור שבדבר, על קרוביהם שניצבו בכביש. לעתים היו קרובים אלו מעיפים מכתבים או זורקים חפצים אל מעבר לגדר ורבים מהם נתפסו בשעת מעשה בידי הגסטאפו. בתוך המחנה עצמו הוצבו שומרים שהזהירו את העצורים בפני ביקורת.

הכניסה למחנה היתה אסורה לזרים מכל וכל. אולם במקרים רבים בכל זאת נכנסו זרים. כך, למשל, נכנסו למחנה ביולי־אוגוסט 1943 בעלי מקצוע ונהגים מבחוץ במסגרת עבודות שיפוץ שנערכו במחנה. אלו היוו אפיק תקשורתי חשוב. משום־כך הותרה כניסתם למחנה אך ורק תחת משמר קפדני וצמוד, אך למרות אמצעים אלה לא נותק הקשר עמהם.

הקשר עם החוץ יכול היה לספק מידע על שני הצדדים הבאים במגע. ברונר הבין זאת, ולאחר שהוא סילק את הג'נדרמים, אשר היוו את החוליה המקשרת עם החוץ, הוא הוציא צו המחייב כל עצור חדש לכתוב לבני משפחתו. מכתב זה היה משמש לבירור זהותם ומיקומם של קרובי העצור. יש לציין כי ביקורת השלטונות על הדואר היתה, כנראה, רופפת במקצת, וזאת ניתן להסיק מעדות

ולרס במשפט אייכמן. הוא מציין כי בסביבות ינואר 1943 נמצאו במחנה שלוש גלויות אשר הגיעו מבירקנאו.

בתקופת הרפיית הלחץ מצד השלטונות, זכתה הקבוצה המצומצמת של העצורים שלא היו מיועדים להישלח, ליצור קשר עם החוץ ואף לבסוס. בסוף 1943 אף נוצר קשר עם המחתרת הצרפתית — הרסיסטאנס, כדי לאתר בני משפחה ולהתעדכן במצב הפוליטי הצבאי. אולם רוב העצורים, אלו המיועדים להישלח, היו מנותקים מסביבתם והמידע שבידם בא ברובו משמועות בלבד.

רעיונות הבריחה והנסיונות לממשם

נראה כי חוסר הוודאות בדבר עתידם והאמונה כי יעד המשלוח הוא מחנה כלשהו במזרח, דחו מחשבות בריחה אצל העצורים בדראנסי. "אני בטוח שלוא ידענו מה מצפה לנו, מעטים היו נשארים על מנת להישלח. לא חשבנו לברוח. לוא ידענו, היינו מנסים להתחמק". העצורים "הזרים", אשר היו מנוכרים מהסביבה הפאריסאית הצרפתית, ראו בדראנסי תחנת מעבר זמנית להתארגנות יהודית במזרח, ורעיונות על בריחה לא העסיקו אותם כלל. לעומת זאת התעוררה מחשבה על בריחה אצל קבוצה של יהודים צרפתים. רעיונות אלו קיבלו יתר תוקף כאשר חלק ממשפחת העצור נותר חפשי ויכול היה לפעול לשיחרורו, או אצל העצורים בעלי קשרים אשר האמינו שקשרים אלו יסייעו בידם לקבל עזרה. ברם, גם בקרב קבוצה מצומצמת זו, אשר סווגה בלאו־הכי כבלתי מיועדת להישלח (לפחות זמנית) לא התפתח הרעיון לכלל מעשה. אפשרות הפגיעה בקרובי משפחתו של הבורח מנעה רבים מלתכנן תכניות בכיוון זה. היו שני אופנים לנסיונות בריחה: נסיונות קבוצתיים או בריחת יחידים. בריחות קבוצתיות התחלקו לשני סוגים: אלה שבוצעו מתוך המחנה, ואלה שבוצעו מחוצה לו, מהרכבת.

בספטמבר 1943 תוכנן מרד כללי *, אך מאחר ותכנית זו לא יצאה לפועל הוחלט על חפירת תעלה. מבצע חפירת התעלה החל בספטמבר 1943. כשבעים איש התחלקו לצוותי עבודה, שחפרו במשך חדשיים, בעיקר בלילה, והיו מוגנים על ידי ה־M.S. אשר הקימו מערכת אזעקה לשעת הצורך. תחילה נחפר בור בעומק מטר וחצי וממנו נחפרה מנהרה, שממדיה היו 120×60 ס"מ, ואשר נתמכה במוטות שנעקרו מהמיטות. המנהרה יצאה מן המרתף שליד חדר המדרגות 22, מתחת למשרד של המפקד היהודי במחנה, בלום, שהעלים עין מן המלאכה. המנהרה היתה אמורה לעבור קרוב ככל האפשר לגדרות התייל ולהגיע לבונקר שמחוץ למחנה. סוכן של "ההגנה הפסיבית" (הגנה אזרחית) שנוצר עמו קשר מוקדם, היה אמור לפתוח את שערי הבונקר בשעה היעודה. אולם תכנית המנהרה הגיעה לידיעת הגרמנים. אחד מעצורי דראנסי, שהועבר לקומפיין, סיפר לעצורים שם על אכזבתו מכך שהוא הועבר זמן מה לפני השלמת המנהרה. עצור אחר מקומפיין

* המקור הוא קפל ש' רנה; **מאבק היהודים בצרפת הכבושה. במחנות הפגר ובארגון היהודי הלוחם**, ירושלים תשמ"א. תכנית המרד נזכרת במקור זה בלבד. אי־הופעתה במקורות אחרים עשויה לנבוע מביטול התכנית, מן העובדה שהתכנון היה חשאי ולא הופץ ברבים או מפני שחפירת התעלה היתה כה חשובה ומרכזית עד כי דחקה את רעיון המרד מן הזכרון.

העביר את ההודעה לגסטאפו ואלו גילו את המנהרה עד מהרה, כאשר היו חסרים רק 3 מטרים להשלמתה (האורך המתוכנן היה 39 מ׳). בתוכה מצאו חולצה של אחד העצורים ועליה מספר הזיהוי שלו. לאחר שעינוהו סחטו מפיו את שמותיהם של ארבעה־עשר עצורים נוספים שעבדו בחפירת המנהרה. גם הם הובאו לחקירה, אך לא מסרו שמות נוספים וחוייבו לבסוף לסתום את המנהרה. עצורים אלו נשלחו מזרחה יחד עם המפקד בלום ועוד ששים וחמישה אנשים מקבוצה C אשר נבחרו באקראי.

רבים מן הנשלחים הצליחו לברוח מן הרכבת בדרך מזרחה ורק שניים הגיעו לאושוויץ. נסיונות הבריחה מן הרכבת התרבו החל מן המחצית השניה של 1943. היו לכך כמה סיבות:

א) המגגנון היהודי במחנה הצליח לספק לנשלחים כלים אשר באמצעותם ניתן היה לפרוץ את הקרון.

ב) התבוסה הגרמנית והאמונה כי סוף המלחמה קרב הגבירו את רצון הבריחה.

ג) ארגון הרסיסטאנס, אשר גילה פעילות רבה החל מתקופה זו הקנה תחושת בטחון כי יש אל מי לפנות ולהצטרף. התעודות הגרמניות מעידות כי הגרמנים עשו כל מאמץ על מנת ללכוד את הבורחים.

המאפיינים של אורח החיים במחנה

רוב העצורים שהגיעו לדראנסי לא ידעו הרבה על העתיד הצפוי להם במחנה או במשך מסעם. ״ידענו שלוקחים אותנו לעבוד במזרח ושמחנו לדעת כי צעירים אנחנו. נעבוד, מה יכול להיות? לעתים הגיעו עצורים, אשר בעת כניסתם למחנה ראו משלוח יוצא ויכלו להסיק מכך ששהותם במחנה תהא קצרה מאוד. לפי המידע הרשמי סברו כי הנאצים מתעתדים להקים מחנה של משפחות יהודיות במזרח. בינתיים התרכז כל עצור בנסיון ליצור קשר עם קרובים או לחליפין, מנובמבר 1942, בהעלאת השערות ובחליפת מידע לגבי המצב הפוליטי והאפשרויות שהרייך יתמוטט עוד בטרם יצא המשלוח בו עליו להיכלל.

בראשית שהותם במחנה, לא הבינו מרבית העצורים את מצבם לאשורו. ״ידענו רק כי להגיע לדראנסי זה דבר נורא. רבים חשבו שמעצרם מקורו בטעות וחיכו לתיקון המעוות. בעלי בטחון שבהם היו פונים אל כל מי שהיה לו סרט על שרוולו ומנסים להסביר לו את המקרה המיוחד שלהם. האשמה במחסור במזון ובלכלוך הטילו על האדמיניסטרציה היהודית, אשר לה ייחסו יכולת פעולה ניכרת. הם סירבו להאמין כי בעלי סרטי השרוול אינם יכולים לעזור וכי גם הם נעצרו בשל היותם יהודים. אמנם, גרמנים רבים לא נראו במחנה, אך החשש ממכות, חוסר הידיעה המעיק באשר לעתידם והחשש ממשלוח, הניאו את העצורים מלצאת אל הכיכר. הם חשו פחות ״נרדפים״ בהיותם בחדרים ובקרבת ה״ותיקים״. לאחר זמן מה, חדרו לתודעתם החששות העמוקים מפני השילוח, הרעב, הפשפשים, ואיכותו הירודה של המרק. הם החלו להצטער על ששילמו מאתיים פרנקים צרפתיים עבור שליחת מכתב דרך מבריח ונרתעו מלבקש שיבהירו להם את מצבם מחשש פן ימשוך הדבר תשומת לב ל״מקרה שלהם״.

העצורים השתדלו שלא לדבר בינם לבין עצמם על המשלוחים, גם לאחר שהגיעה ידיעה על משלוח קרוב. בעת הכנת המשלוח, היו הנשלחים זוכים למילת עידוד מצד הנשארים במחנה, ולאחר יציאתו היו אלו האחרונים מדברים על העתיד הקרוב, בנסיון להשתכנע ששחרורם קרוב, כי לא יהיו עוד משלוחים מדראנסי. בשיחות העצורים היתה מידה רבה של צניעות בעניני מין. מקובל היה לדבר על אמהות, אחיות, ארוסות ונשים, אך מעולם לא דיברו על נשים כאובייקט מיני. גם הבדיחות שסופרו לא היו גסות אלא לעתים נדירות.

בנושא קיום הפולחן הדתי היו כמה הישגים, אם גם חלקיים: ביום הכיפורים של 1941 הצליח הקונסיסטואר להביא שני ספרי תורה למחנה ולקיים תפילה בציבור, בה השתתפו מרבית העצורים. ביום הכיפורים של 1943 התנהלו במחנה שתי תפילות, אחת בנוסח אשכנז והאחרת בנוסח ספרד.

פרט למוצאם היהודי המשותף היה הרכב העצורים הטרוגני מאוד. היו ביניהם הבדלים מבחינת השתייכותם לקטיגוריות שונות במחנה (כפי שתואר לעיל), מבחינה מקצועית, תרבותית ומבחינת ארץ מוצאם ושפתם. העדרו של אידיאל משותף כלשהו — דתי, לאומי או פוליטי, הקשה על יצירת קשר בין העצורים, כל שכן על אחדות. מצב חברתי זה, בנוסף למצב הפיזי ולמתח הנפשי, היו קרקע נוחה למריבות וויכוחים מרים בעניני תורנויות או אפילו בשאלת פתיחתו של חלון בחדר. עם זאת רבות העדויות על עזרה הדדית בין העצורים שנבעה, כפי הנראה מכמה תחושות משותפות. ראשית, החרדה העמוקה מפני המשלוח ומפני העתיד, שמקורה בהיעדר חופש ומידע; ושנית — ההרגשה המשותפת לאנשים החוששים שלא יראו עוד את קרוביהם ונתונים במידה של יאוש, נחיתות אנושית ואפסיות, נוכח מצבם ולאור התנהגות הגרמנים. ידוע אמנם על מקרים, שבהם עצורים שרו ורקדו או קראו ספרות קלסית במחנה, אולם כל אלה לא גרעו בהרבה מאוירת הריקנות, האימה והשממון.

לאחר הנסיון לדון בקוים הכלליים אשר אפיינו את החיים היהודיים במחנה, יש לשוב לגורמים המיוחדים הנובעים מההשפעות השונות של שלוש התקופות במחנה:

1) **תקופת דנקר**: האוירה במחנה היתה נוחה למדי, היות והעצורים ראו במעצרם שלב הנובע מהמצב המלחמתי (יש לזכור שצרפתים רבים נשלחו לעבוד במחנות בגרמניה). העובדה שאוכלוסיית המחנה היתה מורכבת מגברים בלבד, והידיעה כי קרובי המשפחה חפשיים, תרמו רבות לאוירה זו. העצורים התענינו בידיעות חוץ אך גם בעיות פרוזאיות תפסו מקום רב: המזון זכה לתשומת לב מיוחדת: "יום החבילה" היה היום שממנו ספרו את ימי השבוע. למרות האיסור לעשן הפך נושא הטבק למרכזי, וענף הטבק בשוק השחור היה פורח מאוד.

2) **תקופת רוטקה**: בתקופה זו מתרחש המשבר: הופעתם של זקנים, נשים וטף השפיעה רבות על המצב הנפשי במחנה. בואם של קרובי המשפחה גרם לאובדן התקוות. החלוקה לקטגוריות יצרה פער חברתי הולך וגדל, היות וקטגוריות אלו הוכיחו כי אין כולם שווים לענין המשלוח. עובדה זו היתה חשובה מאוד היות וההכנות, הציפיה וקצב המשלוחים נהפכו למרכז חייהם של העצורים.

3) **תקופת ברונר**: השיפוצים במחנה אשר גרמו לתעסוקה ולכניסתם של אנשים מבחוץ, האדמיניסטרציה היהודית אשר הגיעה לשיא התפתחותה בתקופה

זו, רוח הרסיסטאנס אשר החלה לנשב ולהתפשט בארץ, ההכנות והקצב של המשלוחים אשר נהפכו מסודרים יותר — כל אלו גרמו לשיפור־מה באוירת החיים במחנה ואף הולידו את תכנית הבריחה ההמונית והמאורגנת בספטמבר 1943.

סיכום

בעבודה זו נעשה נסיון לבחון את חיי היהודים במחנה דראנסי, על היבטיהם השונים. לא כל ההיבטים זכו לאותה מידה של עיון. ההיבט החברתי, למשל, ובפרט החיכוכים בין המגזרים החברתיים השונים שבאוכלוסיית העצורים, לא טופל בהרחבה. זאת משום שבהקשר הרחב של מטרת המחנה, אופיו ומצבם של העצורים בו, נראה כי אין זה העיקר, מה גם שהתחלופה במחנה היתה גדולה ביותר — מתוך כ־76,000 איש שעברו במחנה, נשלחו 63,669 למזרח.

היבט נוסף, אשר לא טופל בהרחבה, הוא מיקומו של המחנה דראנסי. המחנה היה במרחק של כעשרה קילומטרים מפאריס; מיקום זה היווה גורם מטעה בקרב העצורים. הקירבה לפאריס גרמה ליהודים הצרפתיים להאמין, כי ניתן יהיה להשיג מסמכים ולהיחלץ מן המצב. לעומתם האמינו היהודים הזרים כי הקירבה לבירה משמשת הוכחה שאין מקום לחשש. לגבי שתי הקבוצות ניתן, אפוא, לומר שמיקומו הגיאוגרפי של מחנה דראנסי נטע תחושת בטחון בקרב העצורים. זאת למרות העובדה שהמחנה נשא אופי גרמני, דבר שלא הובן על כל משמעויותיו על ידי היהודים.

מלבד זאת קיימת הסתייגות נוספת וחשובה מפני הטיפול בהיבט החברתי. הנסיון לטפל באופן מאורגן בנושא מסוג זה עלול לטעת את התחושה שלחיי העצורים במחנה היתה תבנית סטאטית ומאורגנת. רושם זה מקבל חיזוק נוסף עקב הנסיון להתעלם מן הרגעים יוצאי הדופן במחנה (כגון חתונות, משחקים, קבלת חבילות או התאבדויות) לטובת התמונה הכוללת. אולם, אין לשכוח כי המאורעות המהותיים ביותר במחנה דראנסי היו המשלוחים וכל משלוח היה מזעזע מן היסוד את מסגרת החיים והחברה שבמחנה. עובדה זו מוציאה מכלל אפשרות כל מחשבה של נוהלי קבע במחנה. היטיב לבטא זאת וולרס שכתב, כי דרך חייהם של העצורים היתה "נכונה ואופיינית לתקופה מסוימת ואיננה עוד קיימת בתקופה אחרת. שינויים אלו חלו לעתים תוך ימים ספורים ואף תוך שעות מספר, וזאת הסיבה שאף התיאורים החלקיים והקפדניים ביותר יכולים לתת רק תיאור סטאטי של מצב אשר, למעשה, הונע בדינמיות שהיתה לעתים מסחררת".

רשימת מקורות

1. תעודות

1) *Drancy* 1941—1944 (ללא שם העורך) le Bourget: Imprimeur GM 1982.
2) *Les Juifs sous l'occupation. Reueil de Textes Officiels Francais et Allemands,* Paris; les fils et les Filles de Deportés Juifs de France. 1982 (ללא שם העורך)
3) Klarsfeld, S. *Le Memorial de la Deportation des Juifs France.* Paris B & S Klarsfeld, 1978.

2. מחקרים וספרות אחרת

Amouroux H., *La Grande Histoire des Francais sous l'Occupation,* Paris R. Laffont, 1976.

Darville J. & Wichene S., *Drancy la Juive ou la Seconde Inquisition,* Paris Cachan, 1945.

Diamant, D., *Les Juifs dans la Resistance Francaise* 1940, 1944 (*avec armes ou sans armes*), Paris Pavillon, 1971.

Klarsfeld S., *Vichy. Auschwitz le Role de Vichy dans la Solution Final de la auestion Juive en France* 1942. Paris Fayard 1983.

Monneray H., *International Military Tribunal, la Persecution des Juifs dans les Pays de l'Est presentè a Nuremberg,* Paris Edition de Centre, 1947.

Dr. Weil J., *Contribution a l'Histoire des camps d'Internement dans l'Anti-France,* Paris Edition du Centre, 1946.

קפל ש.ר., המאבק היהודי בצרפת הכבושה במחנות ההסגר ובארגון "היהודי הלוחם" 1940—1944, ירושלים יד ושם, תשמ"א.

le Monde Juif la Revue du Centre de Documentation Juive Contemporaire Paris, 1946.

העתון הבוקר, עתון יומי, יצא בין 1935—1965.

Wistrich R., Who's who in Nazi Germany, London 1982.

משפט אייכמן, עדויות כרך א', ירושלים הוצא לאור על יד שרות הפרסומים, מרכז הסברה, תשל"ד.

3. עדויות (בכתב ובעל פה)

א. עדויות מספרות, יד ושם.

Faniya Freilich David Bader Book 2 0/36
Heniya Frydman, David Bader 0/36
Leon Hardy E115

עדות מספר 16797 A תיק E/11415
Shimon Gravitz 0/220

ארכיון מרק יארבלום P7/37
Vonlenberg Celestine 02/629
Morris Sthmidt 03/3474

עדות בתיק 033/E1331 דו"ח רפואי 1941

ג. עדות אשר נגבתה על ידי: שם העד: מר טמפלר, שהוקלטה בחיפה ספטמבר 1983.

רות פירר

השואה במקראות, 1948—1984*

מוקדש לילד היהודי בימינו

האם תהיה זאת תפארת המליצה לאמר שילד יהודי בישראל עומס את משא ההיסטוריה הלאומית שלו מיום היוולדו?... בינקותו, חפון בזרועות אמו, הוא חווה את האימה הקולקטיבית הלאומית, כאשר צפירת יום־הזכרון־לשואה חודרת לכל בית בישראל. אזי לראשונה מסבירה לו האֵם, בשפתו, את משמעות הקולות ועמידת הדום הכללית. בגן־הילדים, שומע הפעוט מהגננת פרטים נוספים אודות השואה, וחולק עם חבריו את חוויית הזכרון. דממת הרחוב, הצפירה, ההתייחדות בבית ובגן־הילדים, ההסברים המצטברים של המבוגרים, והתכניות המיוחדות ברדיו ובטלביזיה, מעניקים לפעוטות אינפורמציה בסיסית, ויוצרים אצלם עמדות רגשיות עמומות של חרדה שמתקשרות לנושא השואה, זמן רב לפני שהתחילו ללמוד אותו בבית־הספר.

עד כיתה ד׳ לומד הילד לקרוא ולכתוב בעזרת אסופות של שירים, סיפורים ותרגילים לשוניים, המכונסים בספרי לימוד הנושאים שמות שונים, כגון: ״מעלות״, ״פסיעות״, ״אלומות״, ״נתיבות״, ״הליכות״, ו״מקראות״**. האוגדנים־המקראות הללו ערוכים על פי נושאים שונים מתחומי החיים, כמו: ״הטבע״, ״חיי משפחה״, ״הידידות״, ונושאים לאומיים, כמו: ״מלחמת־השחרור״, ודתיים/מסורתיים, כמו: ״המועדים״. ניכר בספרים שהסיווג של החומר הספרותי לנושאים מוגדרים הוא קשה לעורכים, כיוון שיש סיפורים המתאימים בעת ובעונה לנושאים אחדים. על־כן השיבוץ לפרקים שונים מעיד על תפיסתו של עורך הספר, שמנחה בעריכתו את המורה להדגשים מסוימים, ומרמז לו על הכיוון של העיבוד הדידקטי והתמטי.

משלהי שנות השישים החלה היחידה־לתכניות־לימודים במשרד־החינוך בחיבור

* פרק מתוך הספר ״סוכנים של הלקח״, של הד״ר רות פירר, העומד לראות אור בקרוב.
** בגלל ההישנות התכופה של השם ״מקראות״ לאוגדנים המצוינים כאן, יהיה זה כינויים במסגרת המחקר הזה.

חוברות, בעלות אופי של אסופות ספרותיות, כאשר כל אחת מהן מוקדשת לנושא נפרד, במטרה להחליף את המקראות "הישנות", ולהוציאן משימוש התלמידים בבתי־הספר היסודיים. התהליך עדיין לא הושלם, ובינתיים נלמדות המקראות והחוברות לסרוגין, על פי שיקול־הדעת של המורה. בדומה לנושאים אחרים, גם נושא השואה עדיין לא עובד לחוברת נפרדת המתאימה לתלמידים בכיתות הראשונות של החטיבה היסודית. המקראות המיועדות לכיתות א'—ה' ממעיטות בהכלת קטעים אודות השואה, והספורות שמתייחסות לנושא, נוטות לשלבו בפרקים שונים, מבלי לייחד לו פרק נפרד. הנטיה הזאת משתנה בספרים לכיתות ה'—ח', שבהם יש כבר פרקים מיוחדים לנושא השואה, ולצידם מצויים לעתים קטעים בנושא המפוזרים בפרקים אחרים. בהכללת הסיפור "שרה בת טובים", המתאר הצלת ילדים מגיא־ההריגה והבאתם לארץ־ישראל, בפרק בשם "קיבוץ־גלויות", מתכוונים העורכים שהמורה יכופף את הסיפור לנושא הכותרת.[1] כאשר הסיפור "ר' מנדל מפביאנץ הולך לטרבלינקה" נמצא בפרק שכותרתו "על קידוש שם ישראל", הרי שמטרתו להדגים את התופעה הכללית הזאת בתולדות עם ישראל.[2]

הצרוף של סיפורים אודות השואה לפרק "מועדים", בקשר לעריכת ליל־סדר בגיטאות ובמחנות־ההשמדה[3], או תיאור מרד גיטו וארשה שמתקשר לחג הפסח, בפרק "חגים", מכופף את ההתרחשות הספציפית לנושא העיקרי של הפרק הנלמד, וכך גם בקשר לשלושת־הרגלים ולימים־הנוראים[5]. אותו עקרון בולט בשיבוץ תיאור של ילדים בשואה בפרק כללי אודות ילדים[6], ובשילוב תיאור של מרידות ומעשי גבורה מתקופת השואה בפרקים כגון: "מלחמת־השחרור"[7], או "גבורת־ישראל"[8]. שיבוצים כאלו מעידים על כוונת העורכים להדגיש את הנושא האחר, כאשר השואה היא רקע או דוגמה לו. אמנם, המורה יכול לערוך את המקראה על פי הבנתו וצרכיו בכיתה, אך כיון שאין בידינו נתונים בדוקים ועקביים אודות אופני ההוראה של נושא השואה בבתי־הספר, ניאלץ להסתפק באיפיון ובהערכה של החומר המצוי בספרי הלימוד, ולהניח שהם משפיעים על ההוראה והלמידה בכיתות. ייתכן שמגמת הפיזור במקראות המיועדות לכיתות הנמוכות בבית־הספר היסודי, מעידה על כוונת העורכים לדחות את הלימוד הישיר והמרוכז של הנושא, הקשה לילדים מהבחינה הרגשית, ועם זאת לשמור עימו קשר עקיף ורציף, על ידי פיזורו בנושאים שונים הנלמדים במשך כל שנת־הלימודים. אך באותה מידה ניתן להטיל ספק בשיקול־הדעת הפדגוגי המוצע, ולהניח שהעריכה המפוזרת היא ביטוי להססנות ולקושי של העורכים בהגשת הנושא לילדים צעירים. כאמור, במרבית המקראות המיועדות לכיתות ה'—ח', זוכה נושא השואה לפרק מיוחד, כאשר נמצאים לצידו, לעתים, קטעים מהנושא המפוזרים בפרקים אחרים. ספירת העמודים המוקדשים לפרק אודות השואה, העלתה שההקצאה היא כדלקמן: מכ־4 עמודים לנושא בספרים לכיתות ד' וה', עד למכסימום של 25 עמודים לכיתות ח', במקראות הכוללות 200—300 עמודים. כלומר, ככל שספר הלימוד מיועד לכיתה גבוהה יותר, גדל חלקו של נושא השואה בעמודים, ומשתווה לחלקם של נושאים אחרים, לבד מהפרק המיוחד ליום־העצמאות, שהוא על־פי־רוב הגדול והמפורט שבפרקים.

מכיתה ו' ואילך, מתחילים הילדים ללמוד היסטוריה כמקצוע נפרד בבית־הספר, על פי תכנית־לימודים וספרי־לימוד להיסטוריה. הם פותחים בתקופה העתיקה,

וממשיכים בימי הביניים ובעת החדשה, כאשר פרשיות מתולדות־העמים ומקורות־עם־ישראל נלמדות לסירוגין או במשולב. בכיתה ח׳ נלמד נושא מלחמת־העולם־השניה הכולל גם את השואה. על כן, עד כיתה ח׳, משמשות המקראות ספרי־לימוד בסיסיים, לא רק להוראת השפה העברית או ללמידת נושאים מגוונים, אלא גם כמקור עיקרי לנושא השואה. גם כאשר הנושא נלמד בשעורי היסטוריה ועל־פי ספרי־לימוד להיסטוריה, בכיתה ח׳, באה המקראה ומשלימה אותו מהבחינה החווייתית. בפרק הנוכחי נתאר ונעריך את מאפייני הקטעים אודות השואה, כפי שהם ערוכים ומשובצים בעשרים ושתים מקראות שהיו והינן בשימוש התלמידים בישראל בשנים 1948—1984. בעיון זה יובלט חלקם של הספרים המיועדים לכיתות ה׳—ח׳, אשר מתייחסים ביתר הרחבה לנושא.

הפרק אודות השואה נמצא במקראות בדרך־כלל אחרי נושא "הפסח", ולפני שער "יום־העצמאות", כאשר העריכה המקובלת הזאת מתבססת על המועד של יום־הזכרון־לשואה, שחל בעשרים ושבעה בניסן, (לזכר מרד גיטו וארשה בשנת 1943), ושאכן מתקיים בין חג־הפסח לבין יום־העצמאות. ספרי־הלימוד הממלכתיים־דתיים מתייחסים לעתים רחוקות לנושא פעמיים, כשהם מוסיפים למועד המוזכר את העשרה בטבת, שהוא יום תחילת המצור של נבוכדנאצר על ירושלים בשנת 587 לפני הספירה, והינו מוקדש לתפילת־קדיש כללית לזכר הנהרגים שלא נותרו להם קרובי משפחה שיכולים לשאת תפילה לזכרם. במסגרת זאת נכללים גם קרבנות השואה[9].

המקראות כוללות את התצורות הספרותיות הבאות, לפי מידת שכיחותן: זכרונות וקטעים מיומנים (הנשנים בספרים הם: אנה פרנק, אווה היימאן, משה פלינקר, יצחק רודאשבסקי), שירים ותפילות של יהודים מתקופת השואה, או אודות השואה, שנתחברו מאוחר יותר, וסיפורים מתומללים לשפה המתאימה לגיל התלמידים (מחברי סיפורים המקובלים על עורכי המקראות: פראגר משה, יוסף ז׳ימיאן, מניה הלוי, שרה נשמית, צביה לובטקין), * אליהם מצטרפות מובאות מהתנ"ך, ומחוק־הזכרון־לשואה־ולגבורה, 1953. לעתים רחוקות נמצא בפרק אודות השואה, כעין הסבר היסטורי או סקירה כללית שמלווה את החומר הספרותי, ואזי הוא מיועד לכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי, ונושא אופי הצהרתי, כדוגמת הקטע מהנאום של בן־ציון דינור בכנסת ב־12 במאי 1953, שהעורכים של הספרים נוטים לשבצו באוגדנים. כיון שבאסופות חסרים תיאורים של הרקע ההיסטורי, הופך המורה לסוכן בלבדי לאינפורמציה והוא אמור להסביר את הקטעים הספרותיים ולעגן אותם במסגרת ההיסטורית. תלות התלמידים במורה, מחייבת את האחרון בהכנת נושא השואה, כאשר חסרות לו המיתודות המתאימות שלא הוקנו לו בסמינר למורים, המכשיר את המורים לעתיד להוראת כל המקצועות הנלמדים בחטיבה היסודית, אך על־פי־רוב איננו מתייחס ספציפית להוראת השואה, על ההיבטים הדיסציפלינריים־היסטוריים, הפדגוגיים והדידקטיים המיוחדים לנושא זה. ההנחיות למורה שמצורפות לעתים במרומז לפרק בגוף הספר, או כהדרכה ישירה בחוברות מיוחדות למורה, הנספחות למקראות, מתייחסות ברובן להיבטים הספרותיים

* כל הסיכומים וההערכות המובאים בפרק זה, מתייחסים לקטעים כפי שנבחרו ועובדו למקראות, ולא למקורות הספרותיים המלאים שמהם נלקחו.

והחווייתיים של התמלילים,[10] וגם ההשתלמויות בנושא השואה המיועדות למורי החטיבה היסודית היו והינן מועטות במספר, וספורות במשתתפים[11].

כנובע מהתאור, ובגלל מיקומו של הנושא במקראות, ובהסתמך על עדות מורים העושים במלאכה, נלמד נושא השואה כיחידה נפרדת ומיוחדת, בצמוד ליום־הזכרון. הכפיפות הזאת למועד ואיכות הקטעים הנלמדים, כפי שיפורטו בהמשך הפרק, מקנים לנושא אופי שנוטה להיות טכסי־חווייתי, יותר מאשר היסטורי־אנליטי. כיון שעורכי המקראות אינם מבטאים בגלוי את עמדותיהם בספרים, הרי שניתן ללמוד עליהן מהאופי של העריכה, ומהקטעים שנבחרו לתוך האוגדנים, ועל־פי השאלות לתלמידים וההנחיות למורים. על־פי כל אלו, ניתן לומר שנושא השואה במקראות, לצד נטיתו לשאת אופי טכסי, הוא בעל איכות אינסטרומנטלית, ובדומה לנושאים האחרים שבמקראות הוא כלי לשיפור הקריאה והבנת הנקרא, ואמצעי להעמקת ההזדהות של התלמיד עם הקולקטיב הלאומי. אין־ספק, שלמידת נושא השואה, בנסיון להבינו, על היבטיו האוטונומיים, איננה נכללת בקדימויות הראשונות של עורכי המקראות.

המאבק על צלם־אדם

במרבית התמלילים שנבחרו למקראות, הילד הוא הדמות המרכזית, כאשר בחוויותיו, ביסוריו ובמוחו הוא מגלם את כל העם היהודי. בעוד שחייו של הילד או היהודי המבוגר והצעיר, מתוארים בסיפורים, הרי שהשמדתו ומותו, מטושטשים במידה מרובה, וזאת באופנים הבאים:

א. דחיקת "הסוף־המוות" החוצה מתוך הסיפורים וקטיעתם בסיומים שנוטים להיות אופטימיים. למשל: סיפורים אודות מרד גיטו וארשה שנחתמים בסוף היום הראשון ללחימה, במשפט: "כך תם יום אחד לקרב"[12], או תיאורים של סוף המרד הזה, שמסתכמים ביציאת שרידי הלוחמים מתעלות הביוב[13].

ב. במקרים הספורים שבהם יש בפרוזה תיאורים של השמדה ויסורים גופניים, הריהם בשפה מליצית וקשה, שאולי אמורה לטשטש את הנוראות של התיאור ולהרחיקה מהילד הלומד. למעשה, שפה כזאת עלולה לעורר אצלו חרדה שמקורה בידיעה הכללית אודות ההשמדה והמוות שהיו מציאות יומיומית בשואה, ואי־היכולת להבין את המשמעות של הנושא (ברמת הילד), בגלל התמליל המסורבל. העורכים וכסלר ורוזן, הכירו בקושי זה, כאשר ב"דפים לעבודה", שצרפו למקראה שלהם, ביקשו מהתלמיד לפרש את המלים הקשות בעזרת מילון, ובהן: "קטלנית", "מבעית", "דמי" וכיוב'[14].

ג. נטיה "להעביר" את ההיבט של היסורים הגופניים וההשמדה מהפרוזה לשירה, שאף היא מתאפיינת בשפה קשה ומליצית. גם לענין זה גילו וכסלר ורוזן רגישות והציעו למורה להסביר מלים, כגון: "נכאים", "מפלחות רפאים", "אנקת", "מבעית", (שם, 14). השיר השכיח במקראות "דברו לא קיים" של דוד שמעוני, מורה עד כמה אפשר בעזרת מלים פשוטות להביע סבל, ולעורר אצל התלמיד הבנה ואמפטיה. אלא שלצד שיר זה, מרבית השירים האחרים הם קשים להבנה, ומרחיקים מהלומד את הנושא, שהופך עבורו לתרגיל לשוני, או לתמליל בעל־משמעות טכסית, כמעט מאגית בכח הקצב הפואטי והמליצה.

מרבית קטעי הפרוזה בספרי־הלימוד מתארים את המאבק להישרדותו של הילד, ולעתים אף של המבוגר. מלחמה זו בביטוייה השונים, נושאת את מסר החיים והערכים ההומניים, שהם ניגוד לבשורת המוות של הנאצים, המוצדקת כביכול, כנורמות "על" אנושיות. בקטעים מתוך יומנים, בזכרונות ובסיפורים, מתוארים היחסים של הילד עם אנשים אחרים; שרידים ממשפחתו, יהודים אחרים, צדיקי־אומות־העולם, ואפילו גרמנים, והם מקרינים אהבה, או סימפטיה. מגעים אנושיים אלו מרככים־מעמעמים עבור הילד שבסיפור ועבור התלמיד הצעיר, את המציאות האכזרית והעוינת של תקופת השואה. ברוב הסיפורים אודות הילדים בתקופת השואה מתהפכת על פיה מערכת היחסים הנורמלית הקיימת בין מבוגרים לילדים. בתא המשפחה הפגוע, הילד פוסק להיות תלוי ונתמך בהוריו, והתנאים מאלצים אותו ליטול על עצמו את תפקידיהם בהספקת המזון ובהגנה על המשפחה. מערכת יחסים הפוכה זאת מודגשת במיוחד בסיפורים אודות הילד הדואג לאמו, כאשר בכח החיים הפנימי שלו, באהבתו ובאופטימיזם הילדותי שלו, הוא מסייע לה להישרד למרות מחלתה והנסיבות הנוראות שמסביבה. הילד "שימל'ה" מפרנס את אמו החולה, ומתכוון לסכן את חייו כדי להשיג עבורה תרופה מהצד הארי. נכונותו להקריב את עצמו מעוררת את האם: "כאילו שלח לה אלוהים רפואה, החלה לדבר פתאום, איזה כח נסתר התעורר בה, פניה קורנות"[15]. שמואליק מסכן את גופו ואת חייו כדי להבריח תפוחי־אדמה, ולשמח בהם את משפחתו לקראת שבת: "שמואליק הדווי לא רצה להפר את שמחתם ולא גילה לאבא ולאמא, כי בגופו שילם בעד תפוחי־אדמה אלה, בגופו ממש..."[16]. הילדה היהודיה מצילה את משפחתה מידי התליין, והיא דורשת ממנו שיוציא את משפחתה מהמכונית, ומרצה לו על מוסר ויחס אנושי, וכאשר היא מוכנה ללכת במקומם, " 'הממונה' לא עצר כח והִפנה את ראשו, כי פרץ בבכי" — ושחרר את הילדה עם משפחתה[17].

הסיפור אודות ינוש קורצ'אק המצטרף לחניכיו היתומים בדרכם האחרונה, וממשיך למלא את תפקיד המבוגר התומך בילדים גם במסלול שמובילם למוות[18], נמצא במקראות רק לעתים רחוקות, ועל־כן אין בו מלהמעיט בדומיננטיות של מוטיב "מערכת היחסים ההפוכה" האופיינית לסיפורים אודות ילדים ומבוגרים, במיוחד במסגרת המשפחה.

הסיפורים אודות ילדים שממלאים תפקידים של מבוגרים ואשר תומכים בהם, נשענים על המציאות של השואה שבה הופרדו ילדים מהמשפחה, או שנותרו עם שרידיה, כאשר זריזותם וחיוניותם אפשרה להם לחמוק בין שומרי הגיטו, ולהבריח מזון, מהצד הארי, פנימה לבין החומות. אלא שהיו גם ילדים שהמשיכו להיתמך נפשית וגופנית במבוגרים, וודאי היו גם רבים שניסו להיעזר בהורים, ואילו הם לא יכלו לתת לילדיהם את התמיכה הדרושה. למצבים כאלו אין כמעט ביטוי בסיפורים שבמקראות, שעורכיהם מעדיפים לכלול בהם את סיפורי "היחסים ההפוכים".

הסיבות להעדפה הזאת יכולות להיות שונות, וכיוון שאין עורכי האוגדנים מסבירים את מניעיהם בבחירת הקטעים הספרותיים, הרי שאפשר רק להניח שכוונתם היתה להרחיק מהתלמידים הצעירים את החרדה שמקורה באובדן ההורה ומהחישארות בבדידות חסרת־אונים, שממילא מלווה לעתים את הילדים. כל פעוט חושש שאמו שיצאה מהבית לעניניה, "כבר לא חשוב לעולם", ומשהו מהפחד

הזה מלווה את הילד גם בגיל התבגרותו. לצד התלות הזאת, ובמשולב עימה, משתדל הילד להוכיח לעצמו ולזולת שהוא עצמאי ואיננו נזקק להוריו. התחושות המנוגדות הללו הן המקור לעלילות השכיחות בספרות הילדים, שגיבוריהן הם ילדים עצמאיים המחוללים הרפתקאות, נחלצים מצרות, ואף מגלים יותר חכמה מהמבוגרים, אשר אותם הם מצילים מאסונות. העלילות שצירן הוא מערכת היחסים ההפוכים, עונות על הכמיהות של הילד לעצמאות ולבגרות, ומבטאות, בדרך ההשאה, את המתח שקיים ביחסים הדיכוטומיים של הילד עם המבוגרים. ייתכן ועורכי המקראות שבחרו בסיפורים בעלי האופי המתואר, היו מודעים לכח המשיכה שלהם עבור התלמידים הצעירים.

מוטיב אחר שכיח מאוד בסיפורים הנשענים על ציר "היחסים ההפוכים", וגם בסיפורים אחרים, והוא מתבטא באלמנט של "חבורות־הילדים". אלו ילדים שבנו לעצמם קבוצה שבאה להחליף את המשפחה שהושמדה, או פוזרה. הם מתחלקים במאבק הקיומי להישרדות ומאוחדים בצורך בחום אנושי, כנגד העולם העוין שמחוץ לקבוצה. קטעים מפרי־עטו של יוסף ז'ימיאן מתארים קבוצות כאלו ומשובצים לעתים קרובות במקראות. כמו הסיפור אודות הילדים אצל גברת קארלוטה שקיבלו לקבוצתם את בולוש הקטן, האזינו לסיפור היחלצותו מהאקציה שבגיטו ושידלוהו להישאר עימם: "כך סיפרו עד שעה מאוחרת. בבוקר השכימה גברת קארלוטה חרש. הילדים מכיוון שנרדמו במאוחר, ישנו עכשיו שנת ישרים," בימים יצאו לחזר על הפתחים ו"כשהיו נפגשים ברחוב היו מתנכרים איש לרעהו. פעמים היו רק קורצים זה לזה ברוב־משמעות" [19]. ההתחלקות במזון, בזכרונות ובפחדים, והתמיכה הרגשית ההדדית, באו לספק תחליף כלשהו למשפחה שנהרסה והושמדה, ולחברה שיסודותיה נותצו [20]. האחווה המיוחדת בין הילדים נוצרה על רקע הסכנות שארבו להם ושמהם הצליחו להיחלץ בכח זריזותם, תבונתם ואומץ־לבם, כמו בולוש הקטן שהתחבא בין החביות, כשהאקציה השתוללה סביבו, וכאשר "שוטר אחד הפנה את גבו", קפץ הילד מעל גדר התייל וברח מהגיטו [21]. או כמו משה'לי ש"בפניו, ענה איש־שיחי, אין גדר תייל דוקר, גם אין בו פחד מפני המשמר הגרמני והליטאי, באין מפריע הוא עובר את כל הגדרים, שכן גופו הקטן מוצא תמיד חור לעבור בו. כעכבר חומק הוא על פני המשמרות, ממרחקים מריח הוא ריח סכנה ונעלם ברגע האחרון מתחת יד רודפיו — ומעולם לא נכשל" [22].

גם בסיפורים אחרים מודגשת גבורת הילד, שהרי: "לזריזותו של שמואליק יצא שם בגיטו, הכל יודעים, כי ילד אמיץ־לב הוא ופחד לא ידע. החומה הגבוהה, הסוגרת על יושבי הגיטו, והתייל הדוקרני הכרוך עליה מסביב הריהם בעיניו כאילו אינם כלל במציאות, מפני השומרים הגרמנים המזוינים לא ייבהל ולא יירתע. השומרים הללו, כמידת אכזריותם, מידת טמטומם, ושמואליק גמיש הוא כחתול וזריז כסנאי" [23]. הילדים הסתכנו במאבק הזה להישרדות, כאשר סבר פניהם היהודי, ועיניהם הנפחדות עלולים היו להסגירם מדי יום; הילדות מארישה וסטפצ'ה שזמרו במסעדות מפוקפקות, בהן שרצו אנשי העולם התחתון וחיילים גרמניים, מדגימות מצב קבוע זה [24].

סיפורי "חבורות־הילדים", ממש כמו סיפורי "היחסים ההפוכים", הם עיבודים ספרותיים למציאות שהיתה קיימת בשואה. אלא, כשם שלצד "היחסים ההפוכים" היו מערכות אחרות של יחסים בין ילדים ומבוגרים שלא מצאו ביטוי הולם

בספרי־הלימוד, כך גם בנושא קבוצות־הילדים. כמעט ואין במקראות סיפורים אודות ילדים בודדים, או תיאורים של חבורות בהן היחסים בין הילדים משובשים, לעומת הבליטות והשכיחות של הסיפורים בעלי המאפיינים המתוארים לעיל. ייתכן שעורכי המקראות העדיפו לערוך כך את ספריהם, כיוון שרצו לקרב את הנושא ללבם של התלמידים הצעירים, האמונים על קריאת ספרות ילדים שמרבה לתאר עלילות של "כנופיות ילדים"[25]. הספרות הזאת מתארת חבורות אחווה של ילדים שמתנסות בהרפתקאות מסמרות שיער, מצליחות במשימות נועזות, ומענישות את הרשעים. לעתים קרובות משתלב בעלילות אלו יסוד היחסים ההפוכים, והילדים המאורגנים שמתנהגים כמבוגרים לכל דבר, מצילים את האחרונים, הנופלים מהם ביכולתם. כמתואר, קיימים אלמנטים מספרות "הכנופיות", בסיפורים אודות חבורות־הילדים בשואה, אך בעת ובעונה אחת, שונים האחרונים מספרות ההרפת־קאות במספר מאפיינים. הילדים בתקופת השואה לא זימנו לעצמם, מרצונם החופשי "הרפתקאות", או "משימות", ואף לא הניפו דגלי "עצמאות" במרד נגד עולם המבוגרים. כל אלו נכפו עליהם, שלא ברצונם, במחיר נורא. הילד בסיפורי "הכנופיות", חוזר לביתו אחרי ההרפתקה, בעוד שלילד בתקופת השואה לא היה להיכן לחזור. המוות בסיפורי "הכנופיות" הוא אמצעי לענישת הרשעים, או בחירה הירואית של הגיבור[26], בעוד שהמוות בסיפורי הילדים בשואה, גם כאשר הוא מטושטש, לעולם איננו כזה. הילדים שבסיפורי השואה, למרות התיפקוד המבוגר שלהם, ממשיכים להיות כמהים לחסות, ולהיתמכות על המבוגרים: "יום תמים שוטטו הילדים ברחובות העיר, כשהם מחפשים מבטי חמלה אצל העוברים־ושבים, חשבו, אולי ירחם מישהו ויקחם אליו"[27]. ההישרדות בחיים לא נבעה רק מתבונה ומתגובות אמיצות, אלא גם מהיכולת של הילדים להדליק זיק אנושי בליבותיהם של חסידי־אומות־העולם, כפי שעשתה זאת הילדה שהאיכר רצה לגרשה מביתו והיא פצועה ורעבה, ולפתע: "האיכר חדל לצעוק. כנראה זע משהו גם בלבבו הנוקשה".[28]. על ההשמדה של מיליון ילדים יהודים בידי הנאצים יש מעט מאוד במקראות, והנמצא מתומלל בשירה או בפרוזה מליצית, ואילו הסיפורים הקצרים מתארים בעיקר את קורות הילדים שהצליחו להישרד בחיים.

המאבק של הילד המגלם את היהודי בתקופת השואה, כולל גם את ההתעקשות שלו לקיים את המצוות, שהן חלק מצלמו האנושי. במקראות המיועדות לממלכתי ולממלכתי־דתי, נמצאים סיפורים רבים המתארים ילדים ומבוגרים שסיכנו את חייהם, כדי לקיים את המצוות והמסורת. בתקופת השואה לא עמדה בפני היהודים אפשרות בחירה בין החיים במחיר המרת־הדת, לבין המוות שבקידוש־השם, שהרי הנאצים גזרו עליהם מוות בגלל מוצאם האתני. ובכל־זאת, נותרה בידם הברירה בין שמירת אנושיותם, שעיקרה סירוב להיכנע לנאצים שניסו ליטול מהם את צלמם, ובכך אף "להצדיק" את מעשיהם, לבין כניעה וויתור מיאוש על המאבק הזה. ניכר במקראות שעורכיהם מאמינים, כמו יהודים רבים בתקופת השואה, בין אם הם שומרי מצוות או בעלי השקפות אתיאסטיות הומניות, כי האדם נברא בצלם האל, ושישראל שהוא עם־אדם וסגולה לבוראו, נקרא בתנאי השואה לשמור על קיום החיים ולקדשם, ובכך לעמוד ולסכל את מעשי הנאצים שקמו להשמיד ולהשחית את בריאת האל: האדם היהודי. המאבק הזה כולל את קיום המצוות למרות הסיכונים הכרוכים בכך, ומצווה על הליכה לטבח בראש מורם וגאה[29].

האמונה הזאת ניכרת בקטעים ובסיפורים שמתארים מבוגרים וילדים שקיימו מצוות, או הלכו בדרך האחרונה כששם ה׳ נישא על שפתותיהם, ובכך קיימו בעיצומם של השעבוד, ההשפלה, וההשמדה, את חירותם, אנושיותם, ואת נצחון החיים[30]. הילד הקטן המסתכן ומסכן את קהל המתפללים בהצטרפותו אליהם שלא ברשות, מקבל סטירה מאביו, והוא מתפרץ בבכי ואומר: "גם אני רוצה להתפלל, כלום אני אינני סופג מכות? גם אני יהודי"[31]. ילד אחר, והוא רק בן 12, מקיים מיתת קידוש־השם, כאשר בעיצומה של האקציה, מתוككי יריות רובים, קולות שיכורים ואימה חונקת, הוא קורא בקול את "שמע־ישראל", ומצרף לתפילתו יהודים אחרים, עד שהוא מושתק במטח יריות[32]. ולעומתו הרב, שהושפל ועונה על ידי הנאצים, ללא מחאה מצידו, מתריס כנגדם בתפילה גאה, שעוררה כבוד ופתיעה אפילו אצל המרצחים[33]. בגילויים אלו מצויה משום העקידה על קידוש־השם, כפי שהאדמור מגרודז׳יסקי אומר: "עקידתנו על קידוש שמו יתברך"[34], ומגבורת המאבק, שהרי "להיות יהודי פירושו להיות שוחה נגד הזרם העכור, נגד זרם הפשעים של בני־האדם, היהודי הוא גיבור, מעונה, קדוש"[35]. לעולם לא נמצא במקראות את המרד הגלוי של המאמין נגד בוראו שהכזיב, ולעתים רחוקות מהדהדת בפרק השאלה "מדוע מרשה הקב"ה לנאצים להשמיד את עמו?", וכאשר יש ביטוי לכאב כזה בסיפורים, הרי שהתשובה המצורפת לתמיהה, מפייסת את היהודי עם אלוהיו, כמו בתפילה של הילד משה: "חנני ורחמני כי רק אותך חפץ רצוני — רצונך, וחפצך — חפצי, א־לי! א־לי! א־לי! א־לי! נא שמע תפילתי"[36].

המרד המזוין

במרי היהודי נגד הנאצים שהתבטא במאבק להישרדות גופנית ורוחנית, לקחו חלק מרבית היהודים בתקופת השואה, בעוד שרק מיעוטם יצא במרד מזוין כנגדם, במחנות ההשמדה ובגיטאות. אין הלימות בין העובדות הללו לבין הקצאת מקום לנושא המרי והמרד, בפרק אודות השואה במקראות. הלחימה היהודית זוכה בהן למקום נרחב, עד כדי יצירת שווי משקל כמותי ואיכותי עם העמידה היהודית. בדרך־כלל מסתפקים ספרי הלימוד בתיאורים של מרד גיטו וארשה, ואינם מתייחסים לגילויי מאבק מזוין במקומות אחרים. לעתים אלו הם עיבודים של זכרונות הלוחמים, ולעתים אלו סיפורים שנשענים על הרקע ההיסטורי. מרבית הקטעים מסתיימים בתיאור הבריחה של שרידי הלוחמים דרך תעלות הביוב, ובכך מטשטשים את ההרס של הגיטו ואת השמדת היהודים בו. סיום כזה של תיאור מרד גיטו וארשה בא לספק את ההתענינות של התלמידים בגורל הלוחמים בנימה אופטימית: "אז פתחו חברינו מן הצד הארי את תעלת הביוב ואנו יצאנו משם כחמישים לוחמים. הטילו אותנו על המכוניות, עברנו את רחובות וארשה הסואנים עם נשק ביד, והגענו ליער לומיאנקי, שבעה ק"מ מוארשה"[37].

המרכזיות של תיאור מרד־גיטו־וארשה בספרי הלימוד יכולה להרשים את התלמיד בשני אופנים מוטעים: דרך אחת מדגישה את הבלבדיות והחריגות של המרד הזה, ואילו נוגדתה רואה בו את אב טיפוס מובהק של כל המרידות בגיטאות ובמחנות ההשמדה[38], שבמספרן ובעוצמתן מאזנות את ההרס ואת ההשמדה של יהדות אירופה. הנסיון של עורכי המקראות להמעיט בתיאורי הזוועות, כדי להגן

על התלמיד הישראלי מפניהן, מסייע בעקיפין להשתרשות של ההתרשמות השניה. כיוון שחסרים פרסומים פדגוגיים המסבירים את כוונות עורכי המקראות, הרי שלא ניתן לקבוע אם זו היתה גם כוונתם כשערכו את ספריהם; מכל מקום, בספרי הלימוד משלהי שנות השבעים, כבר יש קטעים שמתארים מרידות ממקומות שונים[39], וניתן להניח שהם מבטאים את תגובת העורכים של הספרים החדשים למגמות שבלטו בספרים הקודמים, המשקפת, בעת ובעונה אחת, את המפנה שחל בחברה הישראלית כלפי השואה, וסוגיית הגבורה המזוינת וחלקה בנושא.

מרד־גיטו־וארשה מקושר כמו־כן בדרכים שונות, על ידי עורכי המקראות, למלחמות ישראל על הקוממיות־הלאומית. אריאל, בליך ופרסקי(1960), קוראים לפרק שלהם: "יום מורדי הגיטאות", ובו הם משלבים סיפור של א. מגד, אודות מרד גיטו וארשה. סיפור זה כתוב בלשון צבאית של המחתרות העבריות מתקופת הישוב שנקלטה אחר־כך לשפה הצה"לית של שנות החמישים. בסיפור הזה נמצאו ביטויים כמו: "עמדות", "מבצר", "דגלי המרד", "שדה־קרב", "פלגות לוחמים", "הקרב הגדול", "פלגות המוות המיוחדות של המורדים", "מצודה", "מבצרי־ההתנגדות", וכיו"ב. הסיפור מסתיים בתיאור חלוץ עטוף בדגל כחול־לבן שהשליך את עצמו עם הדגל מהקומה העליונה[40]. עורך אחר כלל את "מרד גיטו וארשה" (שם הסיפור), בפרק: "מלחמת־השחרור" כשזה בא מיד אחרי הקטע אודות "הפריצה לעיר העתיקה" (כותרת הסיפור)[41], וכך בכח העריכה הפך מרד־גיטו־וארשה לחלק ממלחמת־השחרור.

ייתכן מאוד שהדוגמאות המובאות כאן, נשענות על התפיסה של "משואה לתקומה", שבן־ציון דינור הדגיש בנאומו בכנסת ב־1953, וקטעים ממנו מובאים לעתים למקראות המיועדות לכיתות גבוהות של בית־הספר היסודי. וכך הוא אומר:

> "מרד גיטו וארשה לא היה יחידי; להבותיו מאירות לנו מאות המרידות, ההאבקויות המרובות כמעט בכל אתר ואתר" — "חמש שנים אחרי המרד גיטו וארשה הוכרזה עצמאות ישראל. עמדנו במאבק קשה, ניצחנו, יכולנו". כאשר מלחמת־השחרור היא המשך המאבק המזוין של היהודים במלחמת־העולם השניה, שהרי "פרשת גבורת ישראל אחת היא"[42].

למרות שהמקראות מעדיפות באופן בולט סיפורים אודות ילדים בתקופת השואה, הרי שהתיאור של מרד־גיטו־וארשה איננו מאפשר להעמיד ילדים במרכז ההתרחשות ההיסטורית, ואת מקומם בסיפורים, תופסים האנשים הצעירים. הילדים המשתלבים בתיאור המרד כגיבורי־משנה, ממלאים תפקידים של קישור וסיוע ללוחמים, כמו הילד קאז'יק המביא להם נשק מהצד הארי[43]. לעתים הסיפורים כתובים, כביכול, על ידי הילדים שהיו במרד, ולעתים הם עיבודים של זכרונות מתקופת הילדות[44].

הדומיננטיות של מרד־גיטו־וארשה במקראות, מבליטה מאוד את המקום הצנוע שמוקדש ללוחמים יהודים במקומות אחרים ובמסגרות אחרות. הפרטיזנים היהודים, למשל, מיוצגים במרבית הספרים במספר שורות הלקוחות משיר הפרטי־זנים היהודים:

"אל נא תאמר: הנה דרכי האחרונה,

את אור היום הסתירו שמי העננה.
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא
ומצעדנו עוד ירעים אנחנו פה!". [45]

שיר זה מחזק את אלמנט הגבורה בנושא השואה, ובגלל אפיו הפואטי, הריהו משתלב לעתים קרובות בטקסים של יום־הזכרון.

מקומם של הצנחנים הישראלים שהתנדבו ונשלחו לאירופה, במטרה לסייע לצבא הבריטי, מחד, וליצור קשר הצלה עם יהדות־אירופה, מאידך גיסא, הוא אף יותר צנוע במקראות מאשר מקומם של הפרטיזנים היהודים. כמו במרד — גיטו־וארשה מייצג בספרים את כל המאבק המזוין, וכשם ששיר הפרטיזנים מייצג אותם, כך מייצגת חנה סנש את הצנחנים הישראלים. סיפור גבורתה ומותה משובץ על פי רוב בפרקי־הגבורה מהסוגים השונים, ולאו־דווקא בפרק אודות השואה. השיבוצים של נושאים הקשורים לשואה בפרקים אחרים, מעידים גם כאן על ההתלבטות של העורכים בשאלת הסיווג ובסוגיה כיצד ללמד את הנושא: האם במרוכז, או מפאת עוצמתו הרגשית, במפוזר על פני רצף כל שנת־הלימודים. מעבר לשאלות אלו, שותפים עורכי האוגדנים בתפיסת המרד המזוין כביטוי של המאבק היהודי לצלם־אדם, לצד גילויי המרי היומיומיים שבהישרדות גופנית ורוחנית. המרי (העמידה היהודית) והמרד (המזוין) הם הפיגומים שעליהם בנוי הפרק אודות השואה במקראות, כאשר שני היסודות נוטים ליצור סימטריה כמותית ואיכותית ביניהם, אשר דוחקת את תיאור יסורי הגוף של היהודים ואת השמדתם לרקע. הקונספציה הזאת מתבטאת בבחירה של קטעים ובדרך שיבוצם, ובנטיה להדגיש בכותרות של הפרק את הצירופים הבאים: "יום־הזכרון־לשואה־ולגבורה", או "השואה־והגבורה". גם התצלומים והאיורים שמלווים את התמליל, מחזקים וממחישים את המגמה המתוארת, כאשר מרביתם מתארים ילדים וצעירים במצבים שונים (ככלל, כמעט ואין תמונות־זוועה בספרים), ובהם רבים שנושאם הוא המרד המזוין.

המאפיינים הטכסיים של הטקסטים

את התמלילים הנמצאים במקראות ניתן לסווג על פי מפתח תימטי, וגם על פי אמות־מידה פורמטיות ודידקטיות. האחרונות מבחינות בין "חומר" המיועד בעיקר להוראה סדירה, לבין אחר שמתאים יותר לטכס יום־הזכרון. הבחנה כזאת איננה באה במקום קודמתה, אלא נבנית עליה מהיבט אחר, שהרי נושאים דומים נמצאים בתצורות ספרותיות שונות וניתנים לעיבוד דידקטי מגוון. למרות זאת ניכרת בספרים נטיה לחלק את הנושאים על פי הפורמטים הספרותיים שלהם, כאשר תיאורי העמידה היהודית, והמאבק המזוין, נוטים לאמץ להם מסגרות של פרוזה, בעוד שסבל, מצוקה, מוות והלקח הישיר, מזדמנים בתכיפות למסגרות טכסיות. התמליל הטכסי כולל את השיר, הדיבר, הצוו, והציטוט מהתנ"ך ומן החוק. הוא מצטיין במעט המחזיק את המרובה, ובהבלטת המסרים הערכיים הישירים. מופגנותם מקלה על ההבחנה והסיווג שלהם, אך מקשה על בידודם המובהק, בגלל השתרגותם המתמדת זה בזה. הסיכום וההערכה שיוצעו כאן, מכירים בקושי הזה, ועל כן

לצד הסיווג, יודגשו קשרי־הגומלין בין הנושאים והמסרים שלהם, וביטויהם בפרוזה ובתמליל טכסי.

הנקמה

הרצון להעניש את הרוצחים והשאיפה לנקמה הם אנושיים וטבעיים, ועל כן סביר הוא — שיהודים, מבוגרים וצעירים שיודעים אודות השואה, עשויים לחוות אותם. המקראות נותנות ביטוי ולגיטימציה לתחושות כאלו בשלושה מימדים של זמן ומקום. חלקן שזור בתיאורים אודות השואה, חלקן משתלב בתיאור הרנסנס הציוני ותקומת מדינת־ישראל, וחלקן נדחק לעתיד האפוקליפטי. מוטיב הנקמה נמצא בפרוזה המיועדת להוראה, ובתמליל השירי על סוגיו, הנוטה להתאים לטכס. בזכרונות ובסיפורים המתארים את המאבק של היהודים על צלמם האנושי, מובלט נצחונם בחזית הזאת. בכך מפריכים היהודים את "ההצדקה" הנאצית, כביכול, להשמדתם, שטוענת לאי־אנושיותם של הנטבחים, בכך גם נחשפים הגרמנים כרוצחים וכמשמידי עם־אדם. הגרמנים "נענשים" בכשלון התיאוריות הגזעניות שלהם, ובהתמוטטות אשיות "הסדר החדש" שלהם; והם מרגישים מפח־נפש ומבוכה לנוכח גילויי הגבורה היהודיים. הכשלון של הגרמנים מתמצה בהמשך קיומם של היהודים כפרטים וכעם, כפי שהילד חיים אומר: "החיים הם נקמה בגויים, וכך קיום צוואת הטבוחים"[46].

העם היהודי מסכל את כוונת "הפתרון הסופי" של הנאצים, בבניית ישוב עברי בארץ־ישראל, ובתקומת מדינת־ישראל. צוואת הטבוחים מתקיימת בקשר הקיים בין השואה לבין הרנסנס הציוני, כפי שמנסח זאת חיים גורי, בשיר שנשנה במקראות:

"נקמנו את מותכם המר והבודד
באגרופנו שכבד הינו וחם הוא;
לגיטו השרוף הקמנו פה גל־עד
גל־עד־חיים, אשר לנצח לא יתמו".[47]

השיר מתאר חיילים בזמן מלחמת השחרור שהדליקו לפיד מאש חורבות השואה, להאיר בו את עתיד עם־ישראל, ולקחו לבנה מהחורבות, כדי לבנות בה מסד למולדת.

המימד השלישי של הנקמה מתקיים בעתיד האפוקליפטי, וכולו נתון בידי הקב"ה. במקראות, לבית הספר הממלכתי והממלכתי־דתי, נמצאות תפילות המבקשות מה' שינקום במרצחים, בלשון התנ"ך:

ולאלה ש"אמרו לכו ונכחידם מגוי ולא־יזכר שם־ישראל עוד:"
"אלהי שיתמו כגלגל כקש לפני־רוח: כאש תבער־יער וכלהבה תלהט הרים:
כן תרדפם בסערך ובסופתך תבהלם:
מלא פניהם קלון ויבקשו שמך ה'
יבשו ויבהלו עדי־עד ויחפרו ויאבדו"
(תהלים, פ"ג, ה', י"ד—י"ט).

עונשם של הרוצחים ייגזר ביום־הדין באחרית־הימים, כפי שתואר על ידי נביאי ישראל. באופן המתואר מקבלת שאיפת־הנקם של התלמיד הישראלי הצעיר לסובלימציה על ידי התמליל שבספר־הלימוד, ובה בעת נדחית מכל־ומכל השאיפה לנקמה אנושית מיידית וישירה, בנוסח "עין תחת עין". המקראות מבהירות יפה שענישה כזאת איננה בידי האדם, אלא מופקדת לקב"ה למימוש בעידן אחרית־הימים. בדרך הסובלימציה, שמקורה בתפיסת העולם היהודית־מוסרית, מוטים רגשות־הנקמה של הילד, להזדהות עם ההגשמה הלאומית של עם־ישראל במולדתו.

זכור

פן אחר של הנקמה (כפי שניכר בשיר של חיים גורי, לעיל), מתבטא בחיוב לזכור ולהזכיר את השואה, ובכך לסכל את התכנית של הנאצים לשרש את היהודים מההיסטוריה ומהתודעה האנושית, ולהפר את שאיפת הגרמנים למחות את זכר השואה והאשמה מהזכרון האנושי. הילד הפעוט בישראל מקיים עדות לזכרון הקולקטיבי בעמדו דום ביום־הזכרון, שחל מדי שנה. בהגיעו לבית־הספר, הוא לומד מתוך המקראות את הצווי לזכור שניכר בסיפורים, בזכרונות, ובמיוחד בחלק הטכסי של הפרק אודות השואה. צוואתם של הנטבחים מחייבת אותו כך:

"וכשתצאו לחפשי, יהודים
ספרו לבנים, בני־בנים —
על סבלות שבָּאונו".[48]

תפילת "יזכר־עם־ישראל" נשנית בספרים רבים, בעיבודים שונים, ממש כמו הציטטים מתוך חוק זכרון־השואה־והגבורה — יד־ושם תשי"ג. לצידם משובצות שורות מהתנ"ך, בנוסח: "זכור את אשר עשה לך עמלק..." (דברים, כ"ה, י"ז). עד אשר יאמר התלמיד, בשפתו של שלונסקי:

"נדרתי הנדר: לזכור את הכל
לזכור — ודבר לא לשכוח".[49]

החיוב לזכור, כשאר הנושאים וההיבטים שבתאורה ובהערכתה של השואה, כפי שמובאת לתלמידים על ידי המקראות, הוא בעל מסר נורמטיבי, המצווה על הילד מימוש חיי־מופת:

"אל דמי, אל דמי לנו, עד יהיו חיינו ראויים לזכרם".[50]

הנחמה

ככלל ממעיטות המקראות בתיאורים של יסורים גופניים ומוות, ומרבות בסיפורים אודות ההישרדות של הילדים, ואודות יחסיהם עם שרידי משפחותיהם וחבריהם. למרות שבתמליל הטכסי ניכרת יותר נוכחות ההשמדה מאשר בקטעי

הפרוזה, הרי שגם בו בולטת הדגשת המוטיבים של הנקמה, הזכרון, ושל הנחמה שבתקומת־ישראל. לצד אפיקי נחמה שכבר הוזכרו במחקר, בולט המוטיב הזה בסיפורים אודות לילות־הסדר בתקופת השואה ואחריה, ובסיפורים המתארים את ההצלה לארץ־ישראל (בהם גם היבטים אחרים שבחלקם כבר הוזכרו כאן).

לילות־הסדר

במסורת היהודית מגלם ליל־הסדר את רצון הקב"ה לשחרר את עמו מעבדות, ומסמל את נכונותם להיגאל. במשך אלפי שנות־גלות, תחת עול־העמים, התפללו היהודים מדי ליל־סדר: "בשנה הבאה בירושלים", ובכך הדגישו את החיוב שבשאיפתם לשחרור־לאומי במולדתם, ובכך שמרו על חירותם הפנימית שציפתה להשלמה חיצונית בארץ־ישראל. באופן טרגי הפך ליל־הסדר, המבטא את רעיון החירות, לתזכורת נשנית לשעבוד ולגלות. בלילות אלו טבחו הגויים ביהודים בגלל עלילות־דם, שהנפוצה בהם היתה האשמת היהודים בשימוש בדם ילדים נוצרים לצורך אפיית־המצות. למרות שהנאצים לא השמידו את היהודים בגלל דתם, אלא בגלל מוצאם האתני, הרי שגם בתעמולה הגזענית שלהם ניכרות העלילות הישנות. הם אסרו על היהודים לקיים את המצוות, כדי שיוכלו, יחד עם האמצעים האחרים שבהם נקטו, לשלול מהאחרונים את צלמם האנושי (ראה, ההיבט הדתי של המאבק לשמירת צלם־האדם, כאן).

ליל־הסדר שהתקיים בגיטו, או במחנה ההשמדה, הביא את הקשר ההיסטורי בין ליל־החירות לבין השמדת־היהודים לשיא חדש ונורא.

היים שטראוס (1980), במחקרו על חג־הפסח בוארשה, ראדום, לובלין וקראקוב, כינס עדויות על התנכלויות הגרמנים לקיום החג, ועל המאמצים הקולקטיביים והאישיים של היהודים לקיימו בכל דרך אפשרית. העדויות המובאות במחקר של שטראוס מדגישות את משמעות החירות שהיתה בליל־הסדר עבור היהודים, ואת תחושתם שבקיימם את "הסעודה", הם סותרים את מזימות הצורר לשבש את מועדי ישראל ומורדים בו מרד רוחני. הברכות המסורתיות הקנו ליהודים תקוה ותחושת־חירות פנימית, שהנאצים לא יכלו להמית. העדויות מוארשה, ערב המרד ב־1943, קושרות את המאבק המזוין עם התחושה הזאת שמאפיינת את חג־הפסח.[51]

כבר בשנות החמישים המוקדמות, זמן־רב לפני פרסום המחקר של שטראוס, יש במקראות סיפורים דמיוניים אודות לילות־סדר בתקופת השואה. כפי־הנראה, כללו אותם העורכים בספריהם, על סמך העדויות המפוזרות, ועל סמך תחושתם שאומתה, בדיעבד, במחקרים מאוחרים יותר.

הסיפור "סדר בברגן בלזן"[52] מתאר כיצד יהודים שנמצאים בצריף החולים, ("בית הזקנים") בברגן בלזן, לוחשים את ברכת החג, שנקטעות מדי פעם על־ידי הוצאת הנפטרים החוצה. תפילת המסובים נשענת על התקוה:

"נערוך את הסדר עוד שנים אין־קץ, וגם כשלשונם תמות בפיהם והגרמנית תהיה מובנה רק לחכמי עתיקות, יספרו בנינו על יציאת־מצרים בלשון ה"הגדה", ובלי תרגום, כי שפתנו תהיה בפי כל זרענו" (שם, 253).

בטקסט הזה נמצא גם את אלמנט הנקמה, אשר מתבטא בנצחיות הקיום היהודי, למרות מדיניות ההשמדה הנאצית, והוא מוכר באימרה היהודית המפורסמת מזמן השואה: überleben, שמשמעותה: "אנחנו עוד נבלה אותם" (את הנאצים). ליל־הסדר ערב מרד־גיטו־וארשה, כולל לצד המשמעויות שהוזכרו כבר, גם את הקשר בין חג־החירות לבין המאבק המזוין. בסיפור "'מה נשתנה' בגיטו"[53], מתואר ילד יהודי שהבריח לגיטו קמח לאפיית־מצות, ובדרכו חזרה נפצע אנושות על ידי המשמרות הגרמניים. כאשר סבו מקיים את הטכסים המסורתיים של הסדר, גוסס הנער. הסב שמתבונן בנכדו, מהרהר: "רק עתה הבין הסב, מדוע הלך נכדו להביא קמח למצות. כן, כן, אדם בן־חורין קם נגד אויבו. ממש כפי שקמו היהודים נגד אויביהם במצרים", (ההדגשה במקור, 23). — כך נלחם הילד על חירותו, ואילו הצעירים המורדים: "בקרוב יוצאים הם להילחם בצורר הנאצי; כך, בנשק ביד הם יחוגו את חג־החירות. כך באש ובראש־מורם הם יחוגו את הפסח" (שם, 21). הילד איננו מספיק לפני מותו לסיים לשאול את ארבעת הקושיות, והסב מוסיף תשובה לקושיית "מה נשתנה" החמישית: "למחרת פרץ מרד־הגיטו נגד הגרמנים" (שם, 23). באמצעות ההרהורים של הסב, שהוא דמות נחמה מובהקת, לומד התלמיד הישראלי הצעיר על הקשר בין חג־הפסח, לבין החירות הפנימית והחיצונית של העם היהודי.

המשמעות של סיפורי ליל־הסדר פורצת את הגבולות של הזמן ושל המקום, ומשלבת את ההווה, העבר והעתיד, ואת הגלויות עם ארץ־ישראל. בסיפור יציאת־מצרים משתרגים זכרונות של הפוגרומים, של השואה, ושל התקוה לחירות המתגשמת במפעל הציוני במולדת. שילובים כאלה בולטים בסיפורים אודות חגיגת ליל־הסדר בקיבוץ, והם מדגישים את חלקו של העבר ההיסטורי היהודי בהתממשות הרנסנס הציוני[54]. תוך כדי חגיגה, נזכר גיבור הסיפור בפרשת יציאת־מצרים, ובליל־הסדר בגיטו וארשה ב־1943, אותו חגג בילדותו. הבזקי הזכרונות האישיים והקולקטיביים־לאומיים, על רקע שמחת חברי־המשק בחגם, מבליטים את ההנגדה ואת ההשלמה המחייבת ל"זכור", ובעת ובעונה אחת ל"נחמו נחמו". הילד שניצל מהחורבות של גיטו־וארשה והפך לחלוץ מגשים בקיבוץ בארץ־ישראל, החוגג עם חבריו את ליל־החירות, בארץ־החירות, סוגר את המעגל ההיסטורי של העם היהודי בנצחון אופטימי. אין זה מקרה שלילות־הסדר בקיבוץ נבחרו כמסגרת ספרותית שכיחה למוטיב־הנחמה. כפי־הנראה, נתפס הקיבוץ כנושא נחמה אוטונומי בעיני העורכים של המקראות, בהיותו מסמל את ההתחדשות של העם היהודי במולדתו בדרך של חירות, צדק ושויון.

הקשר בין חג־החירות לבין חג־הקוממיות, כשביניהם יום הזכרון, מתחזק בכח לוח־השנה הקובע בסדר זה את המועדים. נושא השואה שנלמד בין שני הנושאים האחרים, מהווה להם ניגוד טראומטי, ומניפסט להמשכיות של השאיפה לחירות של העם היהודי, מראשית תולדותיו, דרך השואה, ועד לעצמאות תש"ח. המעברים הללו, על רקע האוירה החברתית השוררת במדינת־ישראל בתקופת־המועדים, והמתחזקת על ידי הנלמד בכיתה, מבליטים את בשורת־הנחמה שעיקרה בנס של "משואה לתקומה".

הסיפורים אודות ילדים, או הזכרונות המעובדים מתקופות הילדות בשואה, מרככים עבור התלמיד את המגע עם המציאות הקשה. השימוש בשפת־ילדים ובראיית־המציאות, והדמיון שלהם, מקרבים את הנושא ללומדים הצעירים. ה"תיווך" הזה בולט במיוחד בקטעים, אשר מתארים את הילד הבורח מהמציאות אל כנפי־הדמיון, ומגיע לארץ־ישראל, בה הוא נהנה מהמרחבים שמעניקים חירות ובטחון [55]. יש ילדים שמדמיינים לעצמם, כי הם מצילים את משפחותיהם, או את חבריהם בדרכי־נס מאירופה, ומביאים אותם בשלום למולדת, כמו שולה הקטנה שבעזרת טבעת קסמים ממוטטת את גדר הגיטו, ממיתה את השוטר, ו"היא צועדת קדימה. היא הולכת מבית לבית, מרחוב לרחוב, נכנסת לכל דירה שגרו בה יהודים. כל היהודים עולים ברכבת ונוסעים לעיר־הנמל. אחר כך עולים כולם לאניות, ומפליגים בשירה לישראל" [56].

ילדים אחרים רואים את נופי הארץ בחלומותיהם שמסתיימים בתפילה כואבת: "כבר כמה פעמים שאלתי את עצמי אם אזכה עוד בחיי לעמוד על אדמתה הקדושה; אם עוד יתנני הקב"ה לעמוד וללכת בה? הוי, כמה נפשי עורגת אליך מולדתי, כמה עיני כלות אליך ארצי, ארץ־ישראל" [57]. (דגש שם).

שילוב החלומות בסיפורים אודות ילדים בתקופת השואה, מחריף לכאורה את הניגוד בין המציאות האובייקטיבית לבין עולמם הסובייקטיבי של הצעירים, אך לא בהכרח כך; ילדים רבים אינם מבחינים ברורות בין המציאות לבין מאווי־הלב והחלומות. המעברים הספרותיים מתיאורים של המציאות החיצונית, לתיאורים של המציאות הפנימית, והערבוב של ממדי־הזמן־והמקום, מקלים על התלמידים להזדהות עם גיבורי־הסיפורים, כאשר הסגנון הספרותי מחזק את מוטיב־הנחמה המובהק. אין ספק, שילד יקבל כמובן מאליו סיפור בו ילדה קטנה הובלה למזרח בדרכים מופלאות, על ידי סוס, אביר ונשר, הגיעה לאניית־מעפילים, וירדה לחופי הארץ בדרכים ריאליות... [58]

בעוד שההצלה הדמיונית מתרחשת בסיפורים שתקופתם היא השואה, הרי שההצלה האמיתית מתוארת בסיפורים המתייחסים לאירועים שלאחר מלחמת־העולם־השניה, ועניינם ילדים ששרדו ונגאלו על־ידי קרוביהם, או שליחי העם היהודי [59]. לעתים יש צורך להצילם בשנית מידי חסידי־אומות־העולם שנתנו להם מקלט בצל־הצלב, כמו לאותה חנה'לה קטנה שהשיבה לעמה ולמולדתה היתה קשה לה [60]. הסיפורים מהסוג הזה תמיד מסתיימים באיחוד לבבות מלא: "מאותו יום היתה חנה'לה יהודיה לכל דבר" (שם, 329).

תאור־הילדים שניצלו והובאו לארץ־ישראל, משלים ומאמת את החלומות של הילדים אודות המולדת בעיצומה של השואה. מהבחינה הספרותית נוצרת המקבילה הבאה:

סיפור הצלה דמיונית:	מציאות השואה	הנגדה/השלמה	חלום א"י
סיפור הצלה אמיתית:	זכרונות השואה	הנגדה/השלמה	מציאות א"י

עולמם של הילדים שניצלו, ואשר חיים בארץ־ישראל, נע בין החלום מאתמול שהוגשם היום, לבין הזכרונות והחלומות אודות העבר [61]. השילוב הספרותי של הרכיבים הללו יוצר הנגדה חיצונית, ושילוב פנימי, עד כי לעתים נדמה, שממדי

הזמן והמקום מתחלפים, ושהזכרונות מחזירים את הילד לגיטו, והופכים את המציאות הארץ־ישראלית לחלום של הצלה־דמיונית.

כמו בהקשרים אחרים, גם בנושא זה משתלבים מסרים שונים זה בזה, וביחוד בולט השילוב בין הציווי לזכור לבין מגמת־הנחמה.

הלקח

כל ההיבטים והמסרים של נושא השואה במקראות מתנקזים לאפיק גדול אחד של הלקח־הציוני. התלמיד לומד, באמצעות הסיפור, הדיבר והשיר, שהשואה הוכיחה לעם היהודי את הכורח הקיומי שבהגשמת הציונות:

"לא! את דמנו לא נפקיר" — — —
— — — "עם אשר נותרה לו דרך אחת,
רק דרך אחת: בארצו להיגאל!
בארצו האחת: ארץ ישראל!". [62]

התלמיד מתחייב בשם הכורח והזכות המוסרית לקחת חלק פעיל בגאולה, ובכך לנקום, לזכור ולהזכיר, ולהניף דגל־נחמה לעצמו ולעמו שנבנה מההריסות לתחיה.

לסיכום

קשה להעריך את אופן הבנת התלמידים הצעירים את השירים והסיפורים שבמקראות, ואת השפעת הטקסטים עליהם. ייתכן שחלק מההערכות המוצעות בפרק הזה אינן רלוונטיות עבור הילדים בבית־הספר, שהרי רמת ההבנה וההזדהות של התלמידים עם הנלמד, היא בעיקר תוצאה של יכולת־המורה לנהל שיחה, ולעבד את התמלילים שבספרי־הלימוד עם תלמידיו בכיתה. הרקע המשפחתי הוא גורם נוסף שיכול להתערב בתהליכי־הלמידה וההזדהות של התלמידים, שהרי סביר הוא, שילד ממשפחה ניצולת־שואה יגיב אחרת לנושא, מאשר ילד ממשפחה שלא עברה את השואה. ההבחנה הזאת היתה יפה לעבר, אך היא מתטשטשת ברבות־הימים, כאשר השואה הופכת בהדרגה לאירוע־היסטורי ולזכרון קולקטיבי־לאומי, עבור שתי הקבוצות כאחד. גם הנשואין התכופים בין שתי הקבוצות הללו תורמים לתהליך זה.

סוגיות שמקורן בתהליכי הלמידה של נושא השואה בבית־הספר היסודי לא נבדקו בישראל בכלי־מדידה תצפייתיים־כמותיים על רצף־זמן, ולכן אין אפשרות להציע כאן נתונים בנושא. כמו־כן אין בנמצא מחקר שעניינו השתנות מאפייני התיאור וההערכה של השואה במקראות, ממש כשם שאין בכתובים התייחסויות לנושא של עורכי ספרי־הלימוד, אנשי־חינוך או מורים. המצב המתואר, הופך את הפרק הזה לראשון מסוגו ומחייב את החוקרת להסתמך על המקורות הראשוניים, שהם המקראות עצמן. למרות ההבדלים במבנה שלהן, ובטקסטים שנבחרו להיכלל בהן, נמצאו בכל האסופות למיניהן, שתי גישות בסיסיות משותפות:

א. האמונה בערכים אוניברסליים־אנושיים, שמשתלבת בה האינטרפרטציה

היהודית, כפי שמתבטאת בתיאורים של מאבקי היהודים לשמירת צלם־אדם.

ב. האמונה בכורח הקיומי של הציונות, כפי שהוכח על ידי השואה, וכפי שניכר במוטיבים של "הזכור" "הנקמה", "הנחמה", ו"הלקח" שמחייב להגשמה אישית/לאומית.

שני המסרים הללו זורמים באפיק ציוני אחד שמשלב בתוכו את הערכים ההומניסטיים והציוניים. מיזוג כזה יכול לבטא שתי תפיסות נפרדות ונוגדות: התפיסה הראשונה גורסת את הוראת השואה כאמצעי לגיבוש אזרח־ישראלי, שהוא רגיש ודמוקרטי בעמדותיו, המוכן לבנות את מולדתו ולהגן עליה. קונספציה כזאת רואה בהוראת השואה אמצעי עקיף, ובילד אמצעי־ישיר למימוש היעד־הציוני. הגישה הנוגדת מסתמכת על האסכולה הפדוצנטרית, הרואה בילד את המרכז והיעד של התהליך־החינוכי. על פי התפיסה הזאת, הערכים שנקנים לילד במסגרות שונות, באים לענות על צרכיו הנפשיים ולשמש לו אמצעי תמיכה רגשיים וקוגניטיביים, במובן של הלוגותראפיה של ואלטר פראנקל[63]. הטקסטים הספרותיים שנלמדים בכיתה אמורים להיות מקדמים של התהליכים הללו, בעוררם אצל הילדים רגשות עמוקים, והזדהות עם הערכים שבסיפורים ובשירים. תוויות כאלו מעשירות את עולמם הפנימי של הצעירים, ומסייעות להם בהכרת־עצמם[64]. הגישות הללו, הנוגדות לכאורה, יכולות להשתלב לתפיסת עולם אחת, כאשר טובת הילד מזוהה עם הגשמת היעד־הציוני, וכאשר הילד מגשים את עצמו על־ידי השתתפות בהגשמה־הלאומית.

התלמיד הישראלי הצעיר מוזמן להזדהות עם הגיבור של הטקסטים הספרותיים שבמקראות שהוא, על־פי־רוב, ילד יהודי בתקופת השואה. גיבורי הסיפורים הם בדרך כלל אמיצים, בעלי־תושיה, ונאמנים לחבריהם ולשרידי משפחותיהם. למרות שבמאבק להישרדות הם נאלצים לרמות את הנאצים ואת שותפיהם, הריהם ישרים ומצפוניים ביחסיהם עם היהודים האחרים, ועם חסידי־אומות־העולם. המציאות הקשה של התקופה המתוארת מרוככת ומעומעמת בכח הילדותי. החן הזה משתלב ונוגד כאחד את התנהגותם הבוגרת במאבק לחיים, ובתמיכה הפיסית והרוחנית שהם נותנים להוריהם.

לפעמים נדמה שהילדים בסיפורים "משחקים" כביכול, את מלחמת ההישרדות שלהם נגד הנאצים ושותפיהם הרוצים להשמידם, ואף נדמה שהילדים מנצחים בקרבות הללו... הילד במקראות הוא טוב ואמיץ, במלחמתו נגד הרשע והרוע, ולעולם איננו "ילד רע", או "כשלון" בהימור על החיים. הבלעת המוות וההשמדה של הגיבורים שבסיפורים, אף היא יכולה לסייע לכך שהתלמידים הצעירים יאמינו בנצחון הילד היהודי ב"משחק" הכוחות, בתקופת השואה, ביחוד כאשר יש לילדים נטיה טבעית להעדיף סיומים של Happy End.

אין שום ספק שמציאות השואה, אכן כפתה על הילדים התנהגות בוגרת ואמיצה, אלא שבאותה מידה ברור שהיו ילדים שנשברו נפשית וגופנית, ובכורח־המציאות לא היו גיבורים כל כך... לאומללים אלו אין סיפורים במקראות. על פי אותו עקרון, רק לעתים רחוקות מתארים הטקסטים את רגשות הבושה והעלבון של הילד לנוכח היהודים המבוגרים סביבו, והם מושפלים ונרמסים מבלי לאחוז בנשק ולהגן על כבודם. כאשר יש ביטוי לרגשות כאלו בקטעים, הריהם מפויסים בסיכומים ברוח השורות הבאות:

"יתביישו בהם (באות־הקלון) אלה שהדביקו אותם עלינו, יהיו כמו כוויה לכל גרמני בעל־הכרה, המנסה לחשוב על עתיד עמו" [65].

כך עונה הסיפור שבמקראה לרגשות האשמה העצמית, הבוז והכאב של הילד בתקופת השואה, ולתחושות דומות שמתעוררות בלב התלמיד הישראלי בכיתה.

האם לא יכול הילד הישראלי להתקשות להזדהות עם גיבורים חיוביים כל כך? ועם תשובות סגורות כאלו? מינקות הוא חי באיום מתמיד של מלחמות, כשהוא חרד מהיפגעות של עצמו או של משפחתו; רגשות אלו מתקשרים אצלו לתחושת־אשמה הנובעת מהציפיה להתרגשות של עיתות משבר ומלחמה, שמשחררים אותו מחובת השיגרה היומיומית. תחושות וחרדות כאלו נמצאים אצל הילד ברמת המודע והתת־מודע [66], כשהם ניזונים ומקבלים חיזוקים מכלי התקשורת, המסקרים בתדירות את גילויי הסכסוך הערבי־ישראלי.

ראוי להוסיף למערכת הנפשית הספציפית הזאת את הלחצים והדאגות הנור־מליים שמקורם בחיי השגרה של הילד.

ספרות־ילדים שואפת להיות רלוונטית לקורא הצעיר, בהציגה בפניו גיבורים שהתנהגותם ורגשותיהם אמיתיים, ושעימם הוא יכול להזדהות. העלילה והדמויות הפיקטיביות אמורות להזמין את הילד לחוות את התהליכים הרגשיים המתרחשים בסיפור, כאשר הריחוק מהמתואר יכול להקל עליו להבין את יחסי הגומלין האנושיים במישור הרחב והאובייקטיבי ולהשליכם לתחום הסובייקטיבי־אישי. ספק הוא אם דמות הגיבור שבמקראות עונה בדרך־כלל על הקריטריונים המתוארים; ואם לא כך, הרי שהסיפורים אודות ילדים בשואה, המובאים במקראות, עלולים להרחיק את הנושא כולו מהתלמיד הישראלי. הרגשות המעורבים כלפי המציאות הישראלית, יכולים להקשות עליו להזדהות עם הילד הגיבור והטוב מהסיפורים, ואף להעמיס עליו בשל כך רגש אשמה כפול: שהוא עצמו איננו גיבור וטוב כמו הילד במקראות, וכי אולי איננו נוהג כיאות, כאשר אינו מזדהה עם הגיבור הזה, למרות שברור לו שהמורה מצפה ממנו לעשות כך. מתחושות כאלו ועד להתנכרות לנושא השואה, הדרך אצל התלמיד איננה ארוכה...

לצד סוגיית דמויות הגיבורים שבסיפורת, קיימת במקראות בעיית תיאור הסיטואציה הנוראה של השואה. כאמור, רק לעתים רחוקות כוללים העורכים של ספרי־הלימוד קטעי־פרוזה המתארים יסורים ומוות, והם מעדיפים לנושא זה מסגרות פואטיות וטכסיות המאפשרות יחס של ריחוק ושל הכללה. בסיפורים עצמם השואה היא רקע להיבטים ומסרים ערכיים שונים, כפי שתוארו והוערכו כאן. ייתכן שמקור ההתייחסויות לנושא זה הוא בגישות הבאות:

א. התפיסה שהילד איננו יכול להבין את משמעות המוות והיסורים הגופניים הקשים.

ב. הרצון לחסוך מן הילד את החוויה הטראומטית שעלולה לפגוע בהתפתחות תקינה של נפשו.

ג. החשש שהתלמיד יצור לעצמו מערכת פסיכולוגית של הגנה עצמית, אשר תדחה את כל הנושא, בגלל הרגשות הקשים שהוא מעורר.

למרות שכל השיקולים הללו על הדגשיהם ושילוביהם הם לגיטימיים בתהליכי בחירת חומר לספרי־לימוד עבור תלמידים צעירים, הרי שנדמה שעורכי המקראות

הפריזו בחששותיהם, ושהללו מבטאים יותר מכל את הקשיים שלהם עצמם בטיפול בסוגיית המוות והשואה [67]

גם לאנשי משרד החינוך קשיים דומים, הבאים לידי ביטוי בדברי אליעזר ירושלמי: "מה יש לתת לילדים האלה? יש לתת להם משהו שימושי. יש לתת להם את השואה בצורתה, הייתי אומר, היפה ביותר; לצערנו — פרקים אלו הם מעטים, אלה הם הפרקים על הילדים בגיטאות ובמחנות" — "לחוס על עצביהם — ואם לא להעלים, אבל במידת האפשר לרכך ולהבליט את מעט החיוב" [68], (ההדגשים שלי, ר"פ).

בדיון של מורים ומחנכים דתיים מתקבלת החלטה שאין מקום לטיפול שיטתי בנושא לפני כיתה ו', ואזי "בכל העבודה בענין זה עלינו להסמיך את דברינו לדברי התנ"ך, בו אפשר למצוא דבר ה' לכל צד של השאלות" [69].

קברניטי החינוך, המנסים לעמעם את הנורא, ו"לנגוע" בו רק מכיתות ו'—ז' שוכחים שהתלמיד הצעיר שעבורו מיועדת המקראה הוא יהודי וישראלי בעת ובעונה אחת; כיהודי יש לו, כבר מינקותו, ידיעות מעורפלות אודות האנטישמיות והשואה, וכישראלי הוא חי במציאות מתמדת של מלחמה, שבה נפגעים ונהרגים מדי יום אזרחים ישראלים. הממדים של מדינת ישראל, מספר אזרחיה היהודים, עברם ההיסטורי ותחושת המצור שלהם, יוצרת אצלם תחושת שיתוף אינטימית, שבה הכאב על כל פצוע והרוג הוא אישי.

מחקרים פסיכולוגיים מצאו שילדים מגיל תשע, מבינים כבר את משמעות־המוות, או חלקים ממנה, כמו אי הפיכותו או סופיותו, או חלק מסיבותיו של המוות. לפני גיל זה, התפיסה היא יותר חלקית ויותר עמומה. מרבית החוקרים קובעים שילדים בגיל 10—11, כבר יכולים להבין את משמעות־המוות (על פי אנטוני (1971), פיאז'ה (1955), וקטטנבאום (1971), הבנה זאת היא תולדה של ההתפתחות הקוגניטיבית של הילד, של האינטלגנציה שלו, ושל תנאי חייו. אנה פרויד (1953), מצאה שילדים שעברו את מלחמת־העולם־השניה בלונדון, תפסו היבטים של מוות כבר בגילאים של שנתיים־שלוש [70], ואילו החוקרת הישראלית עתליה כנעני (1975) הבחינה בהתפתחות מוקדמת של הבנת משמעות־המוות אצל ילדים הגרים בבסיס צבאי, לעומת ילדי העיר [71]. כל החוקרים הללו ממליצים לאנשי חינוך לטפל בנושא המוות במסגרות החינוך, ולהכין בהם את הילדים לחיים, אשר המוות הוא פן הכרחי שלהם. בתנאי־מדינת־ישראל, ילדים צעירים מאוד מתוודעים לנוכחות המוות בחיי יום־יום, והם יכולים להבין את משמעותו באופן חלקי מהגיל הרך [72]. הפסיכולוגים סבורים שהמחנכים חייבים לסייע לחניכיהם בהתפתחות ההבנה הזאת, בעזרת מיתודות פסיכולוגיות־תיראופויטיות, שסוגלו לצרכי המערכת. אלא שדווקא במדינת־ישראל, שבה ההיפגעות הפיסית והמוות הם חלק מהמציאות, אין משרד החינוך קולט שיטות טיפוליות שפותחו לצורך הנושא, ואיננו מתרגמן לשפת העשיה־החינוכית.

המחקרים הפסיכולוגיים מחזקים את הטיעון שאין הצדקה לנטיה הרווחת במקראות להימנע כמעט כליל מנושא השואה עד כיתה ה', כשם שאין הצדקה לנטייתן לצמצם בתיאור המוות והיסורים הגופניים בספרי הלימוד כולם. קיימת תלות פנימית בין תיאור "הפתרון הסופי" לבין הגילויים האנושיים של היהודים

בתקופת השואה, שהרי ניתן להבין ולהעריך במלואם את ביטויי העמידה היהודית והמאבק המזוין, אך ורק על רקע המציאות של תקופת השואה, כשם שלמוטיב הנחמה יש משמעות של אמת, רק כתשובה לטרגדיה הזאת. על־כן, יש לדרישה לכלול יותר פרטים אודות תהליכי ההשמדה של היהודים, הצדקה היסטוריוגרפית, פסיכולוגית־פדגוגית, ואנושית־ציונית.

עד כיתה ח׳ המקורות הבלבדיים כמעט לנושא השואה הם המקראות, ואילו מאז ואילך הם משלימים את ספרי הלימוד להיסטוריה. הילד מתחיל ללמוד היסטוריה, כמקצוע נפרד בגיל 9—10, על פי ספרי־לימוד שנושאם הוא העת העתיקה, ובעזרת ספרים אחרים הוא מגיע בגיל 13—14 לעת החדשה. כלומר, מחברי ספרי־הלימוד ותכניות־הלימודים להיסטוריה מכירים ביכולת של הילד להבין תהליכים היסטוריים, ורצפים כרונולוגיים שמעובדים ומותאמים לו. העובדות האלו מצדיקות את הביקורת על האופי הספרותי המובהק של נושא השואה במקראות, שחסר קטעי־הסבר היסטוריים, ועריכה כרונולוגית. המבנה הספרותי מחייב את המורה בכיתה להשלים את החסר מהבחינה ההיסטורית, כאשר במרבית המקרים אין ביכולתו, מטעמים שכבר הוזכרו לעיל, לעשות כן. לכן, סבורתני, שראוי לאוגדנים המיועדים לבית־הספר־היסודי ולחטיבת־הביניים לכלול עובדות עיקריות והסברים היסטוריים ברמות שונות, שיסייעו למורה בעבודתו, ולתלמיד בלימודיו ובהבנתו. התמליל הספרותי יקבל משנה־משמעות, כשישובץ על ציר ההסבר וההפתחות של התקופה.

הגישה הפסיכולוגית־טיפולית, אף היא חסרה במקראות ובחוברות־ההדרכה למורים. הגישה הזאת נוטה להתייחס לבעיות הרגשיות מבלי לדון אותן מהבחינה המוסרית. השיטות הטיפוליות של השיטה, כשהן מתורגמות לצרכים של החינוך ושל ההוראה, מתכוונות לתדע את הילד לקשייו הרגשיים ולעזור לו להתמודד עימם, כאשר טובת הילד בלבד היא היעד של האסכולה ושיטותיה[78]. הנני סבורה שעורכים או מחברים של טקסט אודות השואה, המיועד לילדים בכלל ולילדים יהודים בישראל בפרט, חייבים להתייחס לסוגיות הללו, בין אם בגוף התמליל, ובין אם בהדרכה למורה המצורפת לו. כאמור, אין המקראות מציבות, כיעד את התלמיד הצעיר, על צרכיו וקשייו. הן מכוונות ליעדים לאומיים־ציוניים, כאשר נושא השואה הוא אינסטרומנט דידקטי להם. גם אם עורכי המקראות מזהים את האמצעי עם היעד, כלומר את ההגשמה־הציונית עם האינדיבידואליסטית, לא ניכרת אצלם התייחסות סימטרית לשני הרכיבים הללו. הזיהוי של הפרט עם הקולקטיב, כפי שניכר במקראות הוא אוטומטי ופשטני, ודומה באפיו לאמצעים הדידקטיים השונים שאמורים לממשו.

החברה הישראלית שינתה את יחסה כלפי נושא השואה ב־1961 לנוכח משפטו של אייכמן בירושלים. הענין הציבורי במשפט התבטא בהקשבה לדיווחי הרדיו, בקריאה בעיתונות שהרבתה בסקירת־העדויות, ובשיחות ברחוב ובבית; לבסוף הותר טאבו־השתיקה שהשתרש בחברה הישראלית כלפי הנושא. הטלוויזיה שהחלה לשדר ב־1967, הקרינה על המרקע תכניות, מסוגים שונים, אודות השואה, וזירזה בכך את התהליך המתואר. התוצאה היתה שמשנות השישים ואילך, באו הילדים והנוער של מדינת־ישראל במגע ישיר עם עובדות השמדת־היהודים בתקופת־השואה. מגע זה התרחש רובו ככולו מחוץ לכותלי בית־הספר, בעוד שהמערכת

החינוכית, על עזרי ההוראה שלה, מפגרת אחרי ההתפתחות הזאת, בכעשר שנים תמימות.

במקראות שיצאו לאור בשנות השבעים ואילך, בין אם היו עיבודים של הספרים "הישנים", ובין אם היו "חדשים" לכל דבר, כבר ניכרת ההתייחסות החדשה כלפי הנושא, כפי שהתפתחה בציבור־הישראלי משנות הששים. באוגדנים החדשים מוצע הנושא גם לגילאים צעירים, ובולטת בהם הנכונות להקדיש לשואה פרק מיוחד, לצרף לצד תיאור מרד־גיטו וארשה, תיאורים של מרידות אחרות, ולפרט בתיאור היסורים הגופניים וההשמדה של היהודים בתקופת השואה[74].

בעוד שבקרב עורכי המקראות החדשות ניכרת כבר התפנית בעמדות כלפי נושא השואה, הרי שמשרד־החינוך היה, והינו עדיין, איטי יותר בתגובותיו מהעורכים הפרטיים. למרות שהמחלקה־לתכניות־לימודים החלה, כבר בשנות הששים, בחיבור תכניות־לימודים, שהם ספרי־לימוד המלווים בחוברות הדרכה למורים, הרי שעד כה עדיין לא עובדו על ידיה חוברות בנושא השואה עבור תלמידים צעירים. ייתכן מאוד, שדרכי העבודה המקובלים במחלקה, הגורסים עבודה בצוותים של מומחים מסוגים שונים, מסרבלים ומקשים על תהליכים של קבלת־החלטות, ביחוד בנושא רגיש כל כך, כמו העיבוד של נושא השואה עבור ילדים רכים. כיוון שבנושאים אחרים יש כבר חוברות רבות, וכיוון שמשרד־החינוך מעודד את השימוש בהן, הרי שמשנות השבעים ואילך נוטים המורים (במיוחד המלמדים בכיתות נמוכות של בית־הספר־היסודי), להחליף את המקראות בחוברות של המחלקה־לתכניות־לימודים[75]. אם התהליך הזה הושלם כבר, הרי שלכיתות הללו חסר חומר לימודי ערוך ומעובד אודות השואה, ומוריהם נאלצים להיעזר בתדפיסים שחלקם ודאי לקוח מתוך המקראות. אך אם תהליך החלפת הספרים הוא עדיין בעיצומו, הרי שהחוברות והמקראות נלמדות לסרוגין או בעת ובעונה אחת, ואזי התפנית ביחס לנושא הגיעה גם לתלמידי הכיתות הנמוכות של החטיבה־היסודית. כיוון שאין בידינו נתונים סטטיסטיים אודות המעבר של בתי־הספר משימוש של המקראות והסתייעות בחוברות החדשות, וכיוון שבתי־הספר־היסודיים נוטים לאמץ את ההכוונה של משרד־החינוך, הרי שניתן לחשוש שמשנות השבעים ואילך חזר נושא השואה, בכיתות הנמוכות, להתייחד ליום־הזכרון, או להיבלע ולהתפזר בפרקי־לימוד אחרים. כיוון שעבור הכיתות הגבוהות של היסודי אין עדיין חוברות חדשות בשום נושא, הריהן נעזרות במקראות שבהן ניכרת התפנית בעמדות שכבר תוארה כאן.

היתרון של משרד־החינוך על העורכים והמחברים הפרטיים מתבטא במקורות מימון, בצוותי־מומחים, בכוחה של ההמלצה הממלכתית, בפיקוח, ובאמצעים אחרים. יתרונות אלו מעודדים את התפוצה ההולכת וגוברת של החוברות החדשות, שמחליפות את המקראות הישנות. העובדה שעדיין חסרה חוברת מיוחדת אודות השואה מטעם משרד־החינוך, המיועדת לכיתות נמוכות של בית־הספר־היסודי, יכולה להפוך את הנושא עבורן מחומר נלמד, לטכס־זכרון.

החסר בולט במיוחד כשהוא עומד בניגוד להתייחסות של הציבור־הישראלי לנושא השואה, שהתפתחה מאוד בשנות השבעים והשמונים. התכיפות שבה הטלוויזיה מזמנת אותו למרקעה, זמינותו בעיתונות, ברדיו, ובנאומים של אנשי־ציבור, מעידה על כך. המגע של הילד עם נושא השואה מחוץ לבית־הספר הוא

תכוף ולעתים קרובות ישיר מאוד, ללא סוכנות חינוכית שמתווכת בין מקורות הרשמיים לבין הילד. זהו תפקידו של המורה, אך הוא חסר עזרי הוראה מתאימים והכשרה נחוצה כדי לתרגם את החוויות מהמדיה, ואת הרשמים שקולט הילד מהחברה, לשפתו הקונגניטיבית והרגשית.

מאמינה אנוכי שנחוץ לחבר מקראות או חוברות אודות השואה המיועדות לחטיבה־היסודית, ובהן יצומצמו הלקחים הדידקטיים הישירים. במקומם יש לשבץ לסיפורת דמויות מורכבות יותר ואמינות בחולשותיהן האנושיות, על הרקע של השואה שיכלול גם תיאורים של יסורים גופניים ותהליכי הפתרון־הסופי, וכל זאת בשפה פשוטה ובלתי יומרנית.

הסוגים השונים של הקטעים הספרותיים צריכים להיות שזורים על ציר של התיאור ההיסטורי וההסבר שלו, כשהם מותאמים לגיל של התלמידים. לצד ספרי־הלימוד ראוי להציע למורה חוברת הדרכה שתקל עליו את העיבוד הספרותי וההיסטורי של החומר בכיתה, ברוח הגישה הפסיכולוגית הפדו־צנטרית, ובעזרת מיתודות טיפוליות שתתורגמנה לצרכים הפדגוגיים.

הלקח הסמוי שבמקראות, חייב להתייחס בסימטריות לפרט וללאום, ולא לכפוף אחד מהם למשנהו.

מאמינה הנני שעזרי־לימוד והוראה ברוח ההצעה לעיל, יכולים להעמיק את הידע וההבנה של התלמידים במדינת־ישראל, ולבנות אצלם עמדות מוסריות בתחום הפרט, החברה והלאום. על בסיסן ניתן יהיה לעבור עמהם לשלב הבא, בו ילמדו התלמידים את נושא השואה בעזרתם ובאמצעותם של ספרי־לימוד להיסטוריה, בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה.

הערות ביבליוגרפיות *

1. אריאל/בליך/פרסקי, 1959 (כיתה ג'), 239—240.
2. אריאל/בליך/פרסקי, תש"ך (כיתה ז'). הסיפור של פראגר,מ., 242—245.
4. וכסלר/רוזן, 1966 (כיתה ו'), 56—61.
5. משרד החינוך, "לקט חמד", 1980, 18—20. ומשרד החינוך, "לקט חמד", 1978, 6—10.
6. וכסלר/רוזן, 1966, 132—137.
7. פיטר, 1962 (כיתה ה'), 101—102.
8. פלר, תשי"ג (לכיתה ח'), סיפור חנה סנש בפרק "גבורת ישראל", וגם בספר שלו, לכיתה ז', בפרק "עם במאבק".
9. טברסקי/מלכיאל, 1958, 192.
10. "חוברות הדרכה למורה" — למשל: "דפים לעבודה", במצורף לוכסלר/רוזן,

* התאריכים השונים של ספרי הלימוד מציינים את הכיתות השונות, להם הם מיועדים, ולאו דווקא תאריכים של מהדורות שונות, במקרים כאלו יצויין הדבר בהערה. ספרות העזר מובאת במלוא פרטיה בהערות הביבליוגרפיות, בעוד שספרי הלימוד מוזכרים בהערות רק על פי עורכיהם, שנת ההוצאה, ועל פי הצורך, גם הכיתה לה מיועד הספר. רשימת ספרי הלימוד המלאה — ברשימה נפרדת.

1961, 1966. ו"דפי עבודה" המצורפים ל"מקראות ישראל חדשות", של פרסקי (תאריכים שונים).

11. כיוון שחסרים דיווחים עקביים בנושא השתלמויות למורים בביה"ס היסודי בנושא השואה, מתבססת ההערכה המוצעת במחקר על שיחות עם מורים ורכזי־מקצוע בבתי־הספר.

12. "המרד בגיטו וארשה" — טוביה בוז'יקובסקי, אצל אריאל/בליך/פרסקי, תשי"ח, (כיתה ז'), 472—474.

13. "נסיגת שרידי הלוחמים מן הגיטו הבוער", טוביה בוז'יקובסקי, שם הערה ביבליוגרפית 12, 474—478. "הגיטו בוער", צביה לובסקין, אצל וכסלן/רחן (כיתה ו'), 1966, 38—56. "קרב בגיטו", חייקה גרוסמן, גדון, 1900, 342—344.

14. וכסלר/רוזן, "דפים לעבודה", 1966, כיתה ג', מצורף לסיפור "הגיטו בוער" של צביה לובסקין, 56—58.

15. "התרופה", אין שם מחבר, אצל בוכנר/לוינטון/קיפניס, תשכ"ד (כיתה ד') 212—215., שם, 215.

16. "תפילת סתר במרתף" פראגר מ., אצל וכסלר/רוזן, 1961, 298—305, שם, 299. ואצל אריאל/בליך/פרסקי, תש"ך, 161—162.

17. "ילדה הצילה את משפחתה", אצל בוכנר/לוינטון/קיפניס, תשכ"ד (כיתה ד'), 216—218.

18. פרסקי, 1978, 278—280.

19. "אצל גברת קארלוטה", ז'ימאין יוסף, אצל פרסקי, 1977, 278—281, שם 280, ו־281.

20. "ששה תפוחי אדמה", מניה הלוי, אצל פרסקי, 1978, 286—289, או שם: "יתומים בדרכים", אירית רומנו, 290—294. גם: בוכנר/לוינטון/קיפניס, 1963, 265—267.

21. "אצל גברת קארלוטה", ז'ימיאן, אצל פרסקי, 1977, 280.

22. "משה'לי", אליעזר שמאלי, אצל וכסלר/רוזן, 1966, 132—136, שם, 133.

23. "תפילת סתר במרתף", פראגר, מ., אצל וכסלר/רוזן, 1961, 298—302, שם 290.

24. "ילדי הרחוב", ז'ימיאן, אצל פרסקי 1977 (כיתה ו'), 286—289.

25. בספרות כללית, למשל: מרק טווין "תום סוייר", אניד בליטון: "החמישיה", ו"השביעיה", אריך קסטנר: "אמיל והבלשים", ובספרות ישראלית, למשל: פוצ'ו: "חבורה שכזאת", יגאל מוסנזון: "חסמבה", ואבנר כרמלי: "הטייסים הצעירים".

26. על המוות בספרות הילדים הכללית:
Grollman, E.A., ed., "Children's Book Relating to Death", (chap. X, pp. 249—267). Explaining Death to Children, Boston, 1967.
מתוך:

27. "ילדי הרחוב", ז'ימיאן, י., אצל פרסקי, 1977, 286.

28. "הנדידה", מניה לוי, אצל פרסקי, 1977, 274—276. ו"מדוע נמאסו עלי החיים", רומוב, א., אצל פרסקי, 1978, 281—285.

29. אפרתי/מלמד, 1962, 169—171. ואפרתי/מלמד, 1956, 229. אריאל/בליך/פרסקי, 1956, 434, 446—442. ברגמן, 1969, 160. נושא תפיסת קידוש־השם וקידוש־החיים בתקופת השואה, כפי שמופיע בספרי הלימוד, גם בפרקים הבאים במחקר זה.

30. הערה ביבליוגרפית 29, כאן, ו־אריאל/בליך/פרסקי, 1960, 161—162, 427—430. אריאל/בליך/פסקי, 1958, 432. קיפניס/בוכנר/לוינטון, 1967, 286—290, ומשרד החינוך "לקט חמד", 1980, 20. ו"לקט חמד", 1978, 7. פרסקי, תשי"ח, 242—244.

31. "תפילת סתר במרתף", פראגר, מ., אצל וכסלר/רוזן, 1961, 298—301, שם, 301.

32. "שמע ישראל", ישראל צ'רנוביץ. אצל אפרתי/מלמד, 1962, 169—171.

33. "קדיש", רחל אורבך. אפרתי/מלמד, 1963, 172—174.

34. "שמע ישראל", ישראל צ'רנוביץ, אצל אפרתי/מלמד, 1956, 229.

35. "צוואת יוסל ראקובר", אצל אריאל/בליך/פרסקי, 1958, 442—446, שם, 445. עיבוד של הצוואה של יוסל ראקובר שנמצאה מתחת לגל אבנים בבקבוק קטן, בחורבות גיטו־וארשה.

36. "קטע מיומנו של הנער משה פלינקר", פלינקר משה, אצל ברגמן, 1969, 160.
37. "מרד־גיטו־וארשה", צביה לובטקין, אצל פרסקי, 1978, 296—298, שם, 298. גם הערות ביבליוגרפיות, 12, 13, וגם אפרתי/מלמד, 1958, 378—380.
38. הערה ביבליוגרפית 37, 12, 13. גם אפרתי/מלמד, 1956, 222. התרשמות זאת מתחזקת על ידי הכותרות הנשנות במקראות המקשרות בין "השואה והגבורה", ומרמזות על סימטריה בין שני הנושאים.
39. המפנה בולט במיוחד בסדרת המקראות של פרסקי שהוצאו לאור משלהי שנות השבעים ואילך. למשל: פרסקי, 1978, 289—292, כולל את טרבלינקה וסוביבור, בספר לימוד שמיועד לילדים בגיל 9—10.
40. אריאל/בליך/פרסקי, 1960, 282, 282—283.
41. פיטר, 1962, 92, 101—102, 99—100.
42. אפרתי/מלמד, 1956 (כיתה ח'), 221—333.
43. "יומו הגדול של קאז'יק". טנא, ב., אצל אריאל/בליך/פרסקי (כיתה ה'), תשי"ח, 284—289.
44. בוכנר/לוינטון/קיפניס, 1963, 267—268, בוכנר/לוינטון/קיפניס, 1965, 269—274. בלגור, 1966, 23. אריאל/בליך/פרסקי, 1960, 284—289.
45. קיפניס/בוכנר/לוינטון, 1962, 205.
46. "חיים שמי", אפרתי/מלמד, 1958, 381—386, שם, 386. וגם, שם, 370—374, 376—378.
47. "מן הדלקה ההיא". חיים גורי, אצל אריאל/בליך/פרסקי, 1956, 446. וגם: פרסקי, 1979 (כיתה ח'), 444.
48. "הצוואה" אקסלרוד, אצל אפרתי/מלמד, 1962, 174.
49. "נדר", שלונסקי, א., אצל בוכנר/לוינטון/קיפניס, 280.
50. "יזכור", קובנר, א., אצל בוכנר/לוינטון/קיפניס, תשכ"ז, 261. החיוב לזכור גם אצל אפרתי/מלמד, 1962, 166—167, 174. אריאל/פרסקי, 1968, 412, 418—419. אפרתי/מלמד, 1958, 381. בוכנר/לוינטון/קיפניס, 1967, 178. פרסקי, 1978, 280.
51. שטראוס, חיים, 1980, "חג הפסח בגיטאות הגנראל גובֶרנמנט", משואה (ח'), אפריל 1980, 83—102.
52. "סדר בברגן בלזן", מרסל צדוק, אצל דה פריס/טברסקי, תש"ו, 252—253.
53. "מה נשתנה" בגיטו" (אין שם מחבר), אצל בלגור, תשכ"ו, 20—23. מוטיב זה גם ב"אפיית־מצות וליל־סדר במחנה ריכוז", פרל, מ., אצל פרסקי, 1978, 405—406.
54. קיפניס/בוכנר/לוינטון, 1967 (מהדורה קודמת 1964), 280—290. בוכנר/לוינטון/קיפניס, 1965, 269—274.
55. "הנער משה" פלינקר משה, אצל ברגמן, תשכ"ט, 157—160, שם, 159.
56. "אל בין הגדרות", שרה נשמית, אצל פרסקי, 1978, 284—285, שם, 285.
57. "הנער משה", לעיל, הערה 55, שם, 160. חלומות נוספים, אצל אריאל/בליך/פרסקי, 1963, 332.
58. "הנסיעה הנפלאה", סלוצקי יהודה, אצל אריאל/בליך/פרסקי, תשי"ז, 236—239, שם, 239. פרסקי, 1978, 284—285.
59. אריאל/בליך/פרסקי, 1963, 328—329, פרסקי, 1978, 294—295. אפרתי/מלמד, 1953, 350—353, קיפניס/בוכנר/לוינטון, 1967, 279—283.
60. "חנה'לה מצאה את עמה", מריאנסקה. אצל אריאל/בליך/פרסקי, תשכ"ג 328—329. גם: "תמיד זכרתי שאני יהודיה", שטודמן, ס., פרסקי, 1978 (לכיתה ג'), 294—295. הספרים של פרסקי משלהי שנות השבעים מחדשים גם בכך שהם כוללים את נושא השואה גם עבור כיתות נמוכות בבית־הספר־היסודי.
61. הערה ביבליוגרפית 54, וגם: אפרתי/מלמד, 1953, 350—358, אפרתי/מלמד, 1963, 283—289, קיפניס/בוכנר/לוינטון, 1954, 286—290.
62. "לא נפקיר", שמעונוביץ, ד., אצל פלר, תשי"ג, 285.
63. פראנקל, ו. ל. האדם מחפש משמעות, דביר, 1970.

64. עדיין לא נחקרה התפתחות ספרות הילדים בנושא השואה. המאמרים הקיימים מתייחסים ליצירה בודדת, או למספר יצירות, כמו: ווייל מאיר, "השואה בספרים לילדים", הד החינוך (42), תשכ"ח, 12—13. ברגסון, ג., "השיר והסיפור על השואה", ספרות ילדים ונוער. ינואר, 1981, 17—22. ושם, זהבי, א., "מבנה משותף בספרות על השואה", 23—25.

65. "מיומנו של נער מווילנה", רודאשבסקי, י. אצל פרסקי, 1977, 250.
Kaubovi, D., "Therapeutic Teaching of Literature during the War and its Aftermath". in: STRESS AND ANXIETY, ed: Spielberger, G.D., and Sarason, J.G., Hemisphere Publishing Corporation, U.S. (1982) pp. 347.

67. על הקושי של המבוגרים לטפל בנושא המוות בשיחות עם הילדים, אצל סמילנסקי, ש. תפיסת המוות בעיני ילדים. אח, חיפה, 1981, 20.

68. ירושלמי אליעזר, מתוך הוראת השואה בבית הספר, דיונים ועיונים. משרד החינוך, ירושלים, 1961, 56—60.

69. השואה והמחנך הדתי, בשדה חמ"ד. אייר/ניסן תשל"ט, 421—425.

70. סמילנסקי, שם, 38.

71. סמילנסקי, שם, 40.

72. שם, 71.

73. בנושא זה, נוסף להערה הביבליוגרפית 66 (כרכים שונים), גם: ילדים במצבי לחץ וכשבר. עורכים: רביב עמיר, קלינגמן אביגדור, הורוביץ משה. אוצר המורה, 1980.

74. השינוי בולט בסדרה החדשה של פרסקי משנות השבעים ואילך, בה הוא כולל את נושא השואה לילדים מגיל 8—9, משל: פרסקי, 1977, 272—277. פרסקי, 1978, 273—276, פרסקי, 286—288.

75. אין נתונים בדוקים בנושא, ההערכה המוצעת מתבססת על שיחות עם מנהלים, מורים, ואנשי משרד־החינוך.

ביבליוגרפיה*

אפרתי, מ.צ./מלמד, נ., פסיעות. יבנה, תל־אביב, תשי"א (ב', ממ"ד).
אפרתי, מ.צ./מלמד, נ., פסיעות. יבנה, תל־אביב, 1953 (גם 1958) (ז', ממ"ד).
אפרתי, מ.צ./מלמד, נ., פסיעות. יבנה, תל־אביב, 1956 (ח', ממ"ד).
אפרתי, מ.צ./מלמד, נ., פסיעות חדשות. מהדורה 7, יבנה, תל־אביב, 1983 (ו', ממ"ד).
אריאל, ז./בליך, מ./פרסקי, נ., מקראות ישראל. מסדה, ירושלים, תשי"ט (ג', מ"מ).
אריאל, ז./בליך, מ./פרסקי, נ., מקראות ישראל. מסדה, ירושלים, תשכ"ג (ד', מ"מ).
אריאל, ז./בליך, מ./פרסקי, נ., מקראות ישראל. מסדה, ירושלים, תשי"ח (גם תש"ך) (ה', מ"מ).
אריאל, ז./בליך, מ./פרסקי, נ., מקראות ישראל. מסדה, ירושלים, תשכ"ח (ו', מ"מ).
אריאל, ז./בליך, מ./פרסקי, נ., מקראות ישראל. מסדה, ירושלים, תשי"ח (גם תש"ך) (ז', מ"מ).
אריאל, ז./בליך, מ./פרסקי, נ., מקראות ישראל. מסדה, ירושלים, תשט"ז (גם 1958) (ח', מ"מ).
בוכנר, א./לוינסון, י./קיפניס, ל., ספר הכיתה ד'. דביר, תל־אביב, תשכ"ד (ד', מ"מ).
בוכנר, א./לוינסון, י./קיפניס, ל., ספר הכיתה ה'. דביר, תל־אביב, תשכ"ג (גם תשל"ב) (ה',מ"מ).
בוכנר, א./לוינסון, י./קיפניס, ל., ספר הכיתה ז'. דביר, תל־אביב, תשכ"ה (ז', מ"מ).
בלגור, ר., יסודות א'. קרני, תל־אביב, תשכ"ו (ד', מ"מ).

* בסוגריים תצויין הכיתה לה מיועד הספר, ומסגרת החינוך: ממ"ד — ממלכתי דתי; מ"מ — ממלכתי.

ברגמן, ד., נטעים. קרני, תל־אביב, תשכ״ט (כיתות גבוהות, ממ״ד).
גדון, ש., אלמות. מסילות, תש״ך (ז׳, מ״מ).
גדון, ש., אלמות. תרבות וחינוך, תל־אביב, 1965 (ח׳, מ״מ).
דה־פריס, ב./טברסקי, י., הליכות. טברסקי, תל־אביב, תש״י (ו׳, ממ״ד).
וכסלר, ב./רוזן, א., ערוגות. עמיחי, תל־אביב, 1961 (ה׳, מ״מ).
וכסלר, ב./רוזן, א., ערוגות. עמיחי, תל־אביב, 1966 (ו׳, מ״מ).
וכסלר, ב./רוזן, א., ערוגות. עמיחי, תל־אביב, 1966 (ו׳, מ״מ).
טברסקי, י./מלכיאל, א., הליכות ישראל. עמיחי, תל־אביב, 1958 (ה׳, ממ״ד).
טברסקי, י./מלכיאל, א., הליכות ישראל. עמיחי, תל־אביב, 1959 (ד׳, ממ״ד).
פיטר, י., מקראה חדשה. קרית ספר, ירושלים, 1962 (ה׳, מ״מ).
פלר, י., נתיבות. קרית ספר. ירושלים, תשי״ג (ח׳, מ״מ).
פרסקי, נ., מקראות ישראל חדשות. מסדה, רמת־גן, 1978 (ג׳, מ״מ).
פרסקי, נ., מקראות ישראל חדשות. מסדה, רמת־גן, 1978 (ד׳, מ״מ).
פרסקי, נ., מקראות ישראל חדשות. מסדה, רמת־גן, 1977 (ו׳, מ״מ).
פרסקי, נ., מקראות ישראל חדשות. מסדה, רמת־גן, 1978 (ז׳, מ״מ).
קיפניס, ל./בוכנר, א./לוינטון, י., ספר הכיתה גימל. דביר, תל־אביב, תשכ״ב, (ג׳, מ״מ).
קיפניס, ל./בוכנר, א./לוינטון, י., ספר הכיתה ו׳. דביר, תל־אביב, תשכ״ד.

יעל שגיא

זכרון השואה בציבוריות הישראלית בימינו

העבודה שלפנינו הוכנה כעבודת־גמר של לימודי ביה"ס התיכון, בביה"ס המקיף "אורט" של ישובי חוף השרון, בשפיים.

יעל התמודדה בכשרון ובאורח מעמיק בנושא, וועדת המלגות של "משואה", אשר לה הוגשה העבודה, מצאה אותה ראויה לציון מיוחד, והעניקה ליעל מלגת הצטיינות מטעם קרן יהודית רזניק ז"ל.

העבודה נעשתה בהנחייתה של סמדר רביד.

אנו מביאים בזאת את תמציתם של הפרקים העיקריים של החיבור, ובזאת אנו פותחים בקבצנו שער לעבודותיהם של בני־נוער, אשר יתמידו בלימוד הנושא הקשה של השואה.

הגעתי אל הנושא מתוך איזו הרגשה של ריחוק ממנו. הרגשתי כי זכרון השואה אינו מופנם בתוכי, כי הוא שייך לזמן אחר, למקום אחר, לאנשים אחרים.

הבנתי כי תחושה כזו יכולה להביא לשכחה של השואה ולכן שאלתי את עצמי, מדוע התפתחה בי הרגשה כזו? האם אפשר ואיך לשנותה? וכיצד אוכל להפוך את זכרון השואה לזכרון פנימי, אישי, משמעותי לגבי, זכרון שאוכל להעבירו הלאה?

נושא העבודה, הגדרתו והבעיות הכרוכות בו

נושא עבודתי מוגדר, כאמור, כזכרון השואה. זכרון השואה הוא תחום רחב ואפשר לבדוק אותו מכיוונים שונים ורבים. הכוונה היא לזכרון השואה, כפי שהוא בא לידי ביטוי הכרתי בחייהם של אנשים בישראל היום.

הסיבה לכך שנושא זה מזמין מחקר והתענינות, טמונה בבעייתיות שלו. מול החשיבות של הזכרון קיימת נטיה להשכחה, אך חשיבות הענין אינה מאפשרת — מבחינה מוסרית, אנושית, יהודית ואישית — לשכוח. המתח שנוצר בין הרצון לשכוח לבין הצורך להמשיך ולהנחיל, הוא שהופך את הזכרון לבעייתי ומורכב.

הבעיה קיימת קודם כל אצל הניצולים ומשפחותיהם. הרצון שלהם לשכוח את המאורעות הנוראים, ולו רק כדי להמשיך ולהתקיים בעולם ה"נורמלי", מנוגד פעמים רבות לצורך להנחיל את הזכרון לדורות הבאים. גם בעם היהודי בכלל, אשר שיכל שליש מבניו אך ורק בשל השתייכותם הלאומית, זו בעיה שקשה לכל פרט ופרט להתמודד איתה.

מבנה העבודה, שיקולים ומטרות

ניסיתי לבדוק את הזכרון והנחלתו בכמה קבוצות אופייניות, ומתוך כך להתרשם מתמונה כוללת.

פרק אחד בעבודה עסק באוכלוסיית יוצאי השואה ובעיקר בבניהם ומשפחותיהם. אלה מהווים קבוצה מרכזית בשל היותם קשורים לנושא באופן ישיר. כהשוואה בדקתי את בני גילם שאינם קשורים אישית לשואה. התרכזתי בעיקר בבני הגיל של הדור השני, משום שאפשר לראות בו מעין אינדיקטור שקלט את הדברים וכיום מנחיל אותם לבניו. בדקתי מה הועבר אליו, ומה הוא מתכונן להעביר לילדיו. פרק נוסף עוסק בהנחלת תודעת השואה דרך מערכת החינוך, שנבחרה לייצג את אופן ההנחלה הפורמלי. דרך מערכת החינוך מגיע הציבור הגדול ביותר אל נושא השואה. הדור השלישי בארץ עבר כולו דרך מערכת החינוך ואפשר ללמוד על התייחסותו לנושא.

ברור לי שנושא העבודה הוא נרחב, לכן איני מתיימרת לתת תמונה שלמה. המדגמים הם קטנים ביותר, אופן הסיכום איננו מדעי, ואפשר בהחלט לומר שמטרתי היתה התרשמותית.

רקע עיוני

א. השואה — מוקד לבחינת השקפות עולם

השואה היא, ללא ספק, מאורע חריג, יוצא דופן ובעל עוצמה אדירה בהיסטוריה האנושית, ואי־אפשר להכלילה ברצף האירועים ההיסטוריים האחרים. היא מיוחדת בזוועתה, בכוחה, בהשפעתה ובעיקר מיוחדת בקיצוניותה ובטוטאליות שלה.

אף־על־פי־כן, השואה היא קודם כל מעשה ידי־אדם, ובתור שכזאת אין היא מנותקת מרצף האירועים ההיסטוריים, אלא מהווה חלק ייחודי בתוכם. השואה ערכה לנו היכרות עם רבדים שלא ידענו כי הם קיימים באדם. הוצבנו בפני התנהגות אנושית שונה, נוראה בעוצמתה ובאכזריותה, ואולי הובהרה גם יכולת העמידה של האדם. "אופק האנושות נפרץ לפנינו". *

השואה, אם כן, בתור מעשה ידי אדם, מהווה חלק מההיסטוריה והתרבות האנושית וחלק מכל אדם שחי לאחריה. ובוודאי, כאשר מדובר בעם היהודי בתרבותו ובבניו, שהיו הנפגעים העיקריים. המציאות, אותה חיו אנשים לפני השואה, אינה אותה מציאות אותה חיים לאחריה. העולם השתנה, ולכן חייב כל אדם לבדוק מחדש את השקפת עולמו ולהתאימה לראיית הדברים החדשה.

* א. ב. יהושע, "השואה צומת אידיאולוגי", בבליוגרפיה מס' 1.

השואה סיפקה הוכחה מובהקת בדבר הגורל היהודי המיוחד. במאורעות אלו ניתן היה להיווכח עד כמה שונה גורלנו ומקומנו בעולם מגורלם של עמים אחרים, וכל מי שרצה להימלט מגורל זה, באה השואה וטפחה על פניו. אולם אפשר, על סמך אותו נסיון, לומר גם שהשואה הוכיחה את הצורך הדחוף בנורמליזציה של העם היהודי — הצורך להעמידו כעם שוה־זכויות־וחובות בין העמים. גם מתוך דעה זו מתפצלות שתי אפשרויות, חלק יאחזו בתפיסה הציונית שתתבע "נירמול" של העם היהודי, ולעומתם יטענו אחרים שגורלנו המיוחד מחייב אותנו להיות מפוזרים בין העמים, משום שאלמלא כך, בזמן השואה, היינו צפויים להשמדה טוטאלית. השואה יכולה לספק הוכחה לכך שאין כל אפשרות לחמוק מהזהות היהודית. יהודים שניסו לעשות זאת, הוחזרו בעל כורחם אל היהדות, ולכן מוטב שנזדהה מרצון עם היותנו יהודים, ומתוך ליכוד פנימי נוכל לעמוד בעתיד מול כל פורענות, בצורה מכובדת ואמיצה. מצד שני, האם נוכל להתלונן על מי שמסקנתו הפוכה, שיטען שאם זהו הגורל של העם היהודי, הרי שהוא בורח ממנו בעוד מועד, ואולי על ידי כך יינצלו צאצאיו מגורל דומה?

כל הדעות הללו הן לגיטימיות, ואפשר בהחלט למצוא להן סמוכין בנסיון השואה. שלל הדעות והמסקנות, יכול להיות רב ומגוון, ובוודאי שלא הוצעו כאן כל האפשרויות, אלא הבולטות והמנוגדות שביניהן. נסיון השואה מהווה, אם כן, "צומת אדיר" שמאפשר יציאה ממנו לדרכים רבות ושונות זו מזו. הבעיה היא במה לבחור, שהרי כל מי שמגיע לצומת חייב לבחור! כל אדם חייב לבחור את דרכו, לגבש את עמדתו וללכת בה. לא עומדת בפניו ברירה, כולנו ניצבים בצומת ועלינו לבחור, כדי שנוכל להמשיך ולחיות חיים משמעותיים (לדעתי, כל אדם, גם בדורות מאוחרים יותר, יגיע בשלב מסוים לצומת זה, ואז הוא חייב לבחור). אדם שאינו בודק את השקפת עולמו בעקבות השואה, עושה שקר בנפשו, הוא אינו מסתכל סביבו ואינו מתייחס בכנות לעולם היהודי ולהיסטוריה היהודית. ישנה, לדעתי, חשיבות רבה ליכולת לנסח את דעתך והשקפתך. הנסיון לבדוק ולנסח, הוא שיוצר את ההתמודדות האמיתית עם הנושא.

ב. חשיבות הזכרון

א. מרכזיותו בהגדרת ההשתייכות הלאומית היהודית

השואה לגבי היא אירוע שהוא חלק מההיסטוריה שלי כיהודיה. בשואה היה מועמד אדם להשמדה רק בשל השתייכותו ללאום היהודי, אם באופן הכרתי ורצוני, ואם באופן של "קשר־דם" בלבד. לא היה הבדל בין בן־אדם שבחר ביהדותו לבין בן־אדם שהתנכר ליהדותו; בעיני המשמיד, כולם היו שווים — כולם היו מועמדים להשמדה.

ולכן השואה היא מרכזית בהגדרת הזהות היהודית של כל אדם הבודק אותה. אי־אפשר להגדיר את השתייכותך הלאומית היהודית, מבלי להתייחס לעובדה שהיית במובן מסוים מועמד להשמדה בשל השתייכותך זו. אי־אפשר להיות חלק מהעם היהודי כיום, מבלי להיות חלק מאותו עם יהודי שהושמד בשואה, מבלי להיות במובן מסוים "קרבן" השואה. דברים אלו דורשים התמודדות עם שאלות, כגון: האם אני יכול לבחור את השתייכותי הלאומית, או שהוא דבר הנתון לי מרגע הולדתי? ואם אני חושב כי אני יכול לבחור בה, האם רוצה

אני להשתייך ללאום היהודי? לאום שעצם ההשתייכות אליו מעמידה אותי בסכנה קיומית, ובמקרה שברורות לי התשובות לשתי שאלות אלו (או שפשוט לא בדקתי אותן אלא קיבלתי את יהדותי כמובנת מאליה), מה פירוש להשתייך ללאום היהודי לגבי? האם אני מרגיש שייכות להיסטוריה זו, האם אני מרגיש שהשואה היא אסון ששייך לי, כי גם אני הייתי יכול להיות קרבן, או חש אֵבל על הנספים בשואה? האם אני מוכן לשאת משא כזה על כתפי? ובאם כן, איזו התנהגות דורשת ממני שייכות זו? האם מותר לי לפגוע בעמים אחרים על סמך מה שעבר עלי? או אולי עלי להיות מטיף ליושר ולצדק בעולם כולו עקב כך? האם עלי להתאחד ביחד עם כל שאר בני עמי ולהשיג מדינה וכח, או שעלי להתנתק מהם ולמצוא את מקומי כפרט יהודי בעולם? מה הם הסיכויים, כי אחיה בסכנה קיומית בשל יהדותי, בזמננו, ומהו הפתרון לכך?

במדינת ישראל כיום, בולטות השאלות האלו מאוד. לאנשים רבים לא ברור מהי הדרך הנכונה ורבים יותר אינם מנסים להתמודד כלל עם שאלה זו. במדינה כמו שלנו, שהיא מדינה צעירה ביותר ושהציבור בה נדרש להתמודד עם קשיים בכדי לקיימה, קיים צורך ראשוני ביותר, שהאנשים יהיו בעלי כושר התמודדות עם השאלות המרכזיות ביותר לקיומם — שאת רובן ניתן למצוא דרך לימוד של נסיון השואה.

מזכרון השואה נובעות, אם כן, שאלות קשות ביותר, שההתמודדות עמן יכולה ליצור בתוכנו מאגר של כוח רוחני. זכרון השואה לגבי, כנערה יהודיה מתבגרת וכחלק מהציבור הישראלי, היא מקור כח להבנה עמוקה של השתייכותי הלאומית.

ב. חשיבות הזכרון למניעת הישנות ארועים כגון אלו

במידה רבה חשוב זכרון השואה גם לכלל האנושות. בשואה הבינונו, בתור בני אדם, עד לאן אנחנו יכולים להגיע, או לפחות עד לאן יכול בן־אדם כלשהו להגיע; גילינו כי קיימים רבדים באדם שלא הכרנו עד כה וכי הוא עלול לאבד את "צלם האנוש". לכן צריך, לדעתי, זכרון השואה להיות תמרור אזהרה בתוך כל אדם, שיזהיר אותו מפני חולשותיו. רק אנשים וציבור שיהיו מודעים למה שארע בשואה, יוכלו למנוע מעצמם או ממישהו אחר, להגיע למצב בו ינהגו כפי שנהגו הגרמנים בתקופת מלחמת־העולם־השניה. בריחה מזכרון כזה תאפשר, ללא ספק, הישנות תופעות דומות בעולם.

נסיון השואה מעורר שאלות מרכזיות ביותר לגבי העם היהודי ולגבי האנושות כולה, שאלות שדורשות מהאדם התמודדות עמוקה, התמודדות שתביא אותו לכך שיהיה חזק יותר מבחינה רוחנית, שלם יותר באמונתו בדרך שבה בחר, וכן יותר עם עצמו לאחר שהתמודד עם שאלות אמיתיות וקיימות אלו ללא הדחקתן. ברור לי כי המסקנות שיסיק כל אדם מבדיקתו, הן חשובות ביותר ואני בהחלט מקווה, כי כל יהודי יבין, כתוצאה מהתמודדותו עם זכרון השואה, כי השתייכותו ללאום היהודי היא זכות, כי השואה היא חלק ממנו, ועקב כך הוא חייב בזכירתה וחייב בדאגה שהיא לא תישנה באיזה אופן שהוא. וכמו כן אני מקווה, כי כל אדם יבין כי הדרך היחידה לשמור על העולם מפני הישנות שואה כזו, היא

ביצירת אדם חושב, ער ובודק, שיהיה בעל השקפה אנושית ברורה וישמור על ערכים אנושיים מכל משמר.

בדיקת תהליכים ועמדות בקרב הדור השני ביחס לזכרון השואה

א) מטרות

באמצעות ראיונות ניסיתי לבדוק את שאלת ההנחלה ההכרתית מדור יוצאי השואה לבניהם ומבניהם לדור הבא. את הדרך בה העבירו הבנים את הזכרון, ניתן לבדוק בעיקר על פי כוונותיהם, משום שילדיהם ברובם צעירים מכדי שאפשר יהיה לראיינם. השאלות הן: האם ניתן להנחיל זכרון זה ובאיזה אופן נעשה הדבר, מהו המטען שהצליחו ההורים להעביר לבניהם, מה קלטו ילדים ואיך הם מתייחסים לנושא כמבוגרים, מהו רצונם להנחיל את הזכרון ובאיזו דרך הם מתכוונים לעשות זאת. מלבד זאת שמשו לי הראיונות כחומר השוואה לקבוצת אנשים בני אותו גיל שאינם קשורים באופן אישי לשואה.

לחלק זה של עבודתי נודעת חשיבות רבה בעיני, משום שלמשפחות הקשורות לשואה יש מקום נכבד בהנחלת זכרון השואה בכללותו, האנשים שעברו אותה על בשרם, ניתן לצפות מהם שיהיו בעלי מטען עמוק לגביה. השאלה היא: האם וכיצד ניסו להעבירו ומה הם הקשיים והמכשולים שעומדים בדרכם.

המרואיינים אינם מהווים מדגם מייצג של אוכלוסיית יוצאי השואה. מטרתי היתה להתרשם חוייתית ולקבל תמונה כוללת. על־אף־הכל נראה לי (על פי קריאת חומר רקע), כי אפשר למצוא בתוך הקבוצה הזאת מספר מגמות ודרכי תגובה שהן אופייניות לכלל יוצאי השואה.

ב) נוסח הראיון

1. כיצד הועבר אליך כילד נושא השואה על ידי הוריך?
2. מה היתה תגובתך, או הרגשתך, כלפי הנושא, ואילו שינויים חלו ביחסך אליו במרוצת השנים?
3. מה היא לדעתך חשיבות הזכרון, וכיצד יש להעבירו כיום?
4. כיצד אתה מעביר, או מתכוון להעביר, את זכר השואה לילדיך?
5. מה, לדעתך, מקומו של זכרון השואה במציאות הישראלית כיום?

ג) בעיות שהתעוררו בסיכום ובעיבוד הראיונות

ראיונות אלו נעשו בעל־פה ולדבר יתרונות רבים: —

— פגישה בלתי אמצעית עם אנשים הקשורים אישית לשואה.

— התרשמות מרוח הדברים, ההדגשים השונים, סדרי חשיבות וכו׳, דבר שאינו מתאפשר כאשר המרואיין עונה בכתב.

— אפשרות לפיתוח שיחה, השמעת עמדות המביאה להעמקה של המרואיין בשאלה.

קשיים בסיכום הדברים: —

— המרואיין משתמש במושגים המיוחדים לו ונוצרת קשת של גוונים בהתייחסות לכל שאלה, שקשה לסכמה ולגבש מסקנות בעקבותיה.

הפגישה האישית, הפריעה לי לתמצת את הדברים. הרגשתי, לעתים, שאני חוטאת לאנשים, אולם התברר לי שיש צורך בשחרור מהתייחסות אל הפרט בשלב הסיכום.

— כמראיינת מתחילה, התקשיתי בהכוונת המרואיינים לתשובה מדוייקת. בעקב זה, היו ראיונות חשובים ומענינים שתרמו לי רבות, אך חסרו בהם תשובות לשאלות, כפי שהצגתי אותן.

ד) המרואיינים

השתדלתי להיפגש עם מיגוון של אנשים, ולהגיע לסוגים שונים של התייחסות, אך הייתי מוגבלת בכך. הגעתי אל האנשים דרך ארגון "דור שני ליוצאי השואה", כמו כן הופניתי ממרואיינים למכריהם. דרך נוספת היתה על ידי היכרות אישית בקיבוצי ובקיבוצים נוספים, ולאחרונה דרך המכון להנחלת תודעת השואה — "משואה".

סיכום הראיון בע"פ

בתקופת הילדות ניכרות תגובות מגוונות: אדישות לזכר השואה או הסתייגות מהקשר של ההורים לשואה. דרכי תגובה אלה אופייניים לילדים שלגביהם מהווה הנושא בעיה מורכבת. אנשים שלא שמעו את הסיפור בביתם, לא יכלו להיות מעונינים ורובם היו אדישים או מפוחדים, משום שהזכרון מרחף בחלל ואינו נמסר במפורש.* אפשר לומר, כי בשנות ההתבגרות משתנה היחס.

שלב הבגרות הוא החשוב ביותר לגבי המשך ההנחלה. התרשמתי שקבוצת המתעניינים מגלה רגישות לנאמר או נכתב בנושא, מתוך רגש של שייכות, אולם קיים שוני בהתייחסותם ההכרתית למקום השואה בחייהם.

השאלה היא, מהו המטען שיועבר על ידי אנשים אלה לדור הבנים.

רבים ציינו, בנוסף לזווית־הראיה היהודית, גם את זו הכלל־אנושית, אולם ברור שהמשותף לרובם היה הדגשת הנקודה היהודית. 16 אחוז מבין המרואיינים ציינו רק את החשיבות הכלל־אנושית של הזכרון. תשובה זו חריגה בתוך הרוב ובכל זאת קיבלה אחוז משמעותי. אין ספק שמתגלה כאן איזו שהיא תופעה של בריחה או ניתוק מעצם ההשתייכות הלאומית היהודית של אותו אדם, משום שאי־אפשר להתייחס לשואה מבלי לומר בבירור כי היתה בה אידיאולוגיה אנטי־יהודית.

רוב האנשים שציינו את החינוך כדרך המרכזית, לא פסלו את הדרך הממלכתית, אולם היו שביקרו את אופן עשיית הדברים כיום, כגון: הכוללניות של טקסי יום־השואה ולימוד השואה, ביקורת לגבי שטחיות בלימוד הנושא, טקסיות־יתר ואי־יצירת קשר ממשי לנושא. רוב האנשים (77.7 אחוז) חושב שיש לתת מעמד חוקי וממלכתי לזכרון, משום שהדבר נוגע לעם היהודי כולו ולא רק למשפחות הניצולים.

התמונה המצטיירת היא, שאף־על־פי שרוב האנשים חושבים כי יש להנחיל את זכרון השואה, הם מרגישים חסרי יכולת לעשות זאת בעצמם, והמדובר פה

* על מורכבות הבעיה ונימוקי ההורים לאי־מסירה, ראה רקע לפרק זה בביבליוגרפיה מס' 3.

באוכלוסיה שהיא בוודאי בעלת המטען הרב ביותר (יחסית לבני דורם שאינם בנים ליוצאי השואה). בשאלת ההנחלה ההכרתית מדור יוצאי השואה לבניהם ומבניהם הלאה, מסתמנות כמה מסקנות:

— לכל הבנים יוצאי השואה שראיינתי, הועבר הזכרון אם בדרך מכוונת לגמרי או בדרך עקיפה, וגם כאשר ההורים ניסו להסתיר את עברם — הוא בכל זאת נקלט אצל בניהם.

— כולם מלבד אחד, מעונינים בהנחלת הזכרון, אולם אינם סומכים על עצמם, ומסתמכים על גורמים חיצוניים. הם חשים כי חסרים להם כלים להעברת הזכרון המשפחתי. העובדה שהבית היה ספוג באוירת השואה, אינה מוכיחה כלל שהם מסוגלים להנחיל את הזכרון לבניהם.

מחקר השוואתי — בדיקת עמדות ביחס לזכרון השואה בקרב דור שני להורים שאינם יוצאי השואה (באמצעות שאלונים)

הבעיה העיקרית שבה נתקל ישראלי שאינו בן ליוצאי השואה, בבואו להתמודד עם השאלה, היא הרגשת חוסר הקשר לנושא. ישנה תפיסה, לפיה המציאות הישראלית שונה בתכלית מהמציאות בגולה. אין קשר ביניהן ומכאן הקושי להתמודד. כפי שאמר זאת בחור לאחר מלחמת ששת־הימים "אני לא מאמין שיש איזשהו קשר תודעתי בין המלחמה הזאת לבין מה שקרה שם, אילו הם עולמות שונים לחלוטין". * זכר השואה לגבי הישראלי, היווה בעיה במשך תקופה ארוכה בשל חוסר היכולת להבין את ההליכה ללא התנגדות. הישראלי פחד להיות מזוהה עם אופן כזה של התנהגות, כאשר מטרתו בהקמת המדינה היתה צבירת כח, יכולת הגנה עצמית. נוצר פחד מפני חולשה והיה נסיון לדחות את השואה כלא שייכת לנו: דבר שאירע שם בגולה והשייכות היחידה שלנו אליו, היא בכך שאנחנו בקיומנו בישראל נוגדים את הקיום הגלותי ואת האפשרות של חזרה על השואה. הישראלי לא היה מסוגל, או לא רצה, להבין את התנאים ואת התהליכים האמיתיים שהיו בשואה. גישה זו גרמה להדגשת המרד, כנושא החינוכי העיקרי.

כיום מתחילים להבין, (מתוך ריחוק הזמן, לדעתי), מה היו התנאים הבלתי אפשריים שעמדו לפני האנשים בשואה, ועד כמה עצם המלחמה על החיים היתה גבורה, אם כי שונה מזו שאנו מכירים במלחמות.

קבוצת בני הגיל המקבילה לדור שני לניצולים, אותה בדקתי, התחנכה כשאוירה זו המתוארת לעיל היתה שלטת בארץ. יחס האנשים לנושא מבוסס על הגישות האלה.

א. מטרות השאלונים

1. להשוות את המסקנות מן הראיונות לבני הניצולים, עם אוכלוסיה שאינה קשורה אישית לשואה. מה הם ההבדלים בקשר וביחס לנושא, והאם אחת הקבוצות מסוגלת יותר מן השניה להנחיל את הנושא?

* מתוך "שיח לוחמים", בביבליוגרפיה מס' 6.

2. לבדוק את היחס הכללי לנושא השואה בקרב האוכלוסיה הנ"ל, האם אנשים אלו רואים חשיבות בזכרון השואה, האם הם מתענינים ומרגישים שייכות אליו? מהו מטענם האישי ומה הם מעבירים לילדיהם?

ב. למי חולקו השאלונים?

השתדלתי להגיע למיגוון רחב של אנשים, בהתחשב במגבלה של היותי בתוך ישוב קיבוצי. חילקתי שאלונים לשלושה קיבוצים, שבכל אחד מהם אוכלוסיה שונה: **שפיים** — רוב האנשים הם ילידי הארץ, ביניהם בני קיבוץ. **כחן** — יוצאי ארצות דרום־אמריקה. **ניר־אליהו** — יוצאי צרפת ובני תנועות־נוער ישראליות. כמו־כן, מסרתי שאלונים לאנשים במושב, בו חיים בעיקר יוצאי עדות המזרח, ולמוסדות שונים, כגון: בית־הספר ומשרדי המועצה האזורית, שבהם עובדים אנשים מכל גווני האוכלוסיה.

ג. נוסח השאלון (דוגמא לשאלות אחרות)

1. באיזה גיל התחלת להתוודע אל נושא השואה.
2. מה היו מקורות האינפורמציה? בית הורים / בי"ס / טקסי זכרון / ספרים / מקורות אחרים.
3. איזו תגובה עוררה בך השואה כילד, כנער. הנושא הרתיע אותך / עורר בך פחדים /לא עורר יחס מיוחד / היה רחוק ממך / עורר בך ענין.
4. האם חלו שינויים ביחסך לנושא בתקופות שונות, אילו שינויים?
5. האם לדעתך הנושא צריך כיום לקבל דגש מיוחד:

— במערכת החינוך? כן / לא / כיצד. במסגרות ציבוריות וממלכתיות כן / לא / כיצד.

6. האם אתה משוחח עם ילדיך על הנושא? כן / לא. מאיזה גיל? מיוזמתך / מיוזמתם?
7. מהו, לדעתך, מקומו של זכרון השואה במציאות הישראלית כיום?

ד. סיכום התשובות

מהתשובות שקיבלתי אפשר להסיק כמה מסקנות מענינות:

א. הענין שמתגלה בקבוצה זו, נובע מן הרצון לדעת מה קרה, איך קרה ולמה, ללא מעורבות אישית כבקבוצה הקודמת.

ב. לא נמצא קשר בין מוצא האנשים לתשובתם, אולם חשוב לציין שבזמן שחילקתי את השאלון במושב של בני עדות המזרח, נתקלתי בקשיים שהוסברו בהרגשת ריחוק מהנושא וחוסר ידע (אם כי הדבר לא התבטא בתשובות).

על פי התרשמותי מהשאלון כולו ובעיקר מהתשובות לשאלה השביעית, הקשר של בני הדור השני, שאינם בנים ליוצאי השואה, לנושא, מוגדר בעיקר לתחום אחד, והוא הקשר המחייב את הציונות על דרך שלילת השואה. התפתחה בי הרגשה כאילו רוצים האנשים "לשמור מרחוק" את נושא השואה, הם מכירים בכך שהוא חשוב וניתן להסיק ממנו מסקנות, אולם מסתייגים מהפיכתו לחלק מהותי ומיידי בחיים. נראה לי שקיים רצון לשמור אותו ב"מסגרת שלו" — ימי זכרון, הסברה בטלויזיה וכו'.

אפשר למצוא כיוון זה בכמה תשובות שכתבו אנשים לשאלה 7 — מה לדעתך מקומו של הזכרון במציאות הישראלית כיום? "לדעתי אין לשכוח, אך הוא חייב לקבל פרופורציה מתאימה, הוא צריך להיזכר בתוך כל תולדות עם ישראל".

תשובה כזו מחייבת את הזכירה, אבל מגדירה לה תחום ושוללת הבלטה של השואה וייחודה. תשובה אחרת היתה: "לזכור כן, אבל כעם שפניו לעתיד ולא שהחלטותיו נובעות מטראומת השואה" — תשובה אשר שוב מחייבת את הזכירה, אבל מבקרת את עודף השימוש בזכרון. היו דוגמאות נוספות, וברובן מוצדק הזכרון כשביסודו הסקת מסקנות ציוניות ואזהרה בפני אנטישמיות, כמו: "השואה מזכירה ליהודי יום־יום מדוע הוא פה, כאן הוא בטוח שזה לא יקרה שנית". מורגש בתשובה הנסיון לבנות את ההצדקה לזכירה רק מהכיוון הישראלי, כלומר להבהיר את השוני בין מצב היהודים בגולה לבין מצבם כיום במדינת ישראל. כיוון נוסף המצביע גם הוא על דברים דומים היה בתשובות, כמו: "לדעתי צריך להיות בישראל יום זכרון אחד לכל חללי ישראל". ברור כאן הרצון לטשטש את ייחודה של השואה ולהופכה לישראלית יותר.

התשובות הנ"ל מצביעות על הבעייתיות של הישראלי, בעיקר בגילים שאותם בדקתי, בזכירת השואה. הישראלי שברשותו צבא, מדינה ויכולת הגנה על עצמו, קשה לו ובמקרים רבים הוא אינו רוצה להרגיש שייכות לעם שהיה "חלש" והושמד בצורה כזאת; גם זה נסיון לטשטש את ייחוד השואה בתולדות העם, ובכך לטשטש גם את הפרובלמטיקה הקשורה לזכירתה.

התרשמותי האישית מכל אלה היא, שהיחס אל השואה הוא יחס חיצוני. לרוב האנשים אין לזכרון מקום חשוב בהגדרת ההשתייכות הלאומית שלהם, הוא אינו מרכזי בחייהם, אלא בכיוון חיוב הציונות. יש לי רושם, אם כי לא בדקתי מספיק, שאין הפנמה של הזכרון, הוא אינו מהותי לחיים, מורגש איזה פחד מכך שזכרון השואה ייהפך לקובע את החיים.

אצל בני הניצולים, כאמור, הענין הוא הפוך. לגביהם השואה היא חלק מן החיים אם ירצו ואם לא ירצו, ובתור שכזו היא מעיקה עליהם, ואי אפשר להוציאה החוצה ולראותה כאירוע היסטורי בלבד. אצלם קיים הזכרון האישי והם מחפשים דרך להכללת הזכרון על כלל העם היהודי.

על אף ההבדלים האלו, ואולי מתוכם, אפשר לראות דבר אחד משותף, והוא: הרגשת המבוכה אל מול הנחלת הזכרון לדורות הבאים, וההסתמכות בכך על גורמים חיצוניים ועל יוזמת הילדים.

בעיה מרכזית העומדת, ללא ספק, בפני כולם, היא איך להעביר את זכר השואה, באיזו צורה לעשות זאת, מה להגיד ומה לא להגיד.

מתוך כך מתברר, כי לא תיתכן הנחלה רצינית ומקיפה של הנושא בתוך חוג המשפחה, והשאלה הניצבת בפנינו היא באיזה אופן ניתן להנחיל את הזכרון ולהפכו למרכזי וחשוב בעיני הציבור.

זכרון השואה בחינוך הפורמלי

א. מדיניות משרד החינוך.

בפרק זה בדקתי מהי המדיניות הרשמית של משרד החינוך בנושא הנחלת

זכרון השואה, אילו הן ההנחיות למורים, כיצד הן מועברות, מה הן המטרות החינוכיות בלימוד הנושא, והאם כל זה די בו כדי לחייב את בתי הספר ללמד את התכנית על השואה. בדיקה זו תשמש גם כרקע להבנת תוצאות השאלונים שחולקו לבתי הספר. משרד החינוך מעביר את הנחיותיו לבתי הספר באמצעות "חוזר המנהל הכללי". בדקתי איך ומה מופיע בחוזרים בקשר לנושא.

מבדיקה קצרה זו מתברר, כי גם משרד החינוך מתלבט בשאלת האופן בו יש להנחיל את נושא השואה. הדבר היחיד הברור ומוחלט, הוא טקס יום־הזכרון. בהנחיות לקראת הטקס לא מודגשת החובה להרחיב את הנושא. נפתחת הדרך להסתפקות בקיום הטקס הרשמי בלבד. מטרות יום הזכרון אינן מוגדרות, ורק בחוזרים מאוחרים ישנן הצעות לשיחה. כתלמידת תיכון, אני יודעת שלמורים שלי יש בעיה מה לעשות ביום השואה, על מה לדבר, ופעמים הם מוותרים כליל על השיחה.

מצאתי שעד שנת תש"מ אין הנחייה ברורה לחובה ללמד את הנושא. כמו כן הדרך לעיסוק בנושא אינה ברורה, וזאת, לדעתי, משום שהמטרות אינן ברורות. הענין שהוא ללא ספק בעייתי גם למורים וגם למשרד החינוך, בשל מורכבותו והקושי בהתמודדות איתו. חיים שצקר, במאמרו "דילמות ושיקולים בהוראת השואה" *, מסביר חלק מן הבעיתיות הזו: "בהיעדר דעה מוסכמת ביחס להיבטיה השונים של השואה, איננו יכולים להציגה כמושג חד־משמעי בפני תלמידינו... עקב כך עלינו לדבר על דילמות בהוראת השואה. נוכח המצב אשר במערכות החינוך, מחברי תכניות לימודים ומורים, חייבים למצוא דרכים בתוך שפע של אפשרויות, של טיעונים, דעות ואמונות".

חיים שצקר מתייחס לחוסר מטרות מוגדרות: "בתהליך הפיתוח של המסר המיוחד והבלבדי של השואה בעבור בני דורנו, עלינו לציין ארבע מטרות עיקריות אשר יקלו על המורים את החלטתם מה לברור בין האלטרנטיבות השונות...

1. מתן מידע מקיף לתלמידים, נוכח הסכנה הנשקפת מצד ספרות ניאו־נאצית רבת תפוצה הבאה להמעיט בחשיבותה של השואה ואף להכחישה.

2. יש להביא את התלמידים לידי כך, שיבינו ויהיו רגישים לקיומם של מבנים ומנגנונים נפשיים, המהווים תשתית להכללות פסולות, ליצירת מושגים, לקביעת סטריאוטיפים בתחום יחסי אנוש. בבדיקה שקולה של מנגנונים אלו, יש לראות לקח אוניברסאלי של השואה, הנוגע לכל אדם ולכל שיטת חינוך, המסיקה מסקנות מהשגיאות שנעשו בעבר, דרך השואה עלינו ללמוד להכיר את דמות האדם ואת טבעו.

3. על התלמידים להיות מודעים לכך כי קיים קשר בין מנגנונים נפשיים אלה, לבין המשטרים הטוטאליטאריים הנבנים באמצעותם, ומנצלים אותם לצרכיהם.

4. על התלמידים להיות רגישים להשפעתה העצומה של האנטישמיות הרעשנית, הרדיפות וההשמדה ההמונית, שלא היו מעולם סעיף שולי בתורתם של הנאצים, ובמדיניות הרייך השלישי.

...יש להביא את התלמידים לידי עימות קיומי בגלוי עם תופעת האנטישמיות,

* חיים שצקר, "דילמות ושיקולים בהוראת השואה", ביבליוגרפיה מס' 4.

עם שרשיה, תולדותיה ושייכותה לנושא, ועם העובדה שרוצחי יהודי אירופה היו בני אדם... בעוד שהעולם כולו עמד מנגד".

בפגישה עם מורים, שאלתי על מטרת הלימוד והיו שהתקשו לפרט זאת. התשובות היו כלליות, כגון: "שידעו שדבר כזה קרה". או, "להראות שכל העולם שיתף פעולה עם הנאצים". או "הכרת השואה".

באופן כללי מצביעים המאמרים והבדיקה הקטנה שערכתי, כי בשנים האחרונות נעשו יותר נסיונות להתמודד עם הבעיה החינוכית של הנחלת השואה. הכללת לימוד השואה כנושא חובה מ־1980, מצביעה על כך.

במגמה חיובית זו יש להמשיך, בעיקר משהתברר לי כי קיימת בקרב התלמידים פתיחות לקליטת הנושא. עיסוק רציני והגדרה ברורה יהפכו את לימוד השואה לדבר של קבע.

בדיקת יחסם של תלמידים ללימוד השואה

א. המטרות העיקריות להלוקת השאלונים בבתי־הספר היו:

1. בדיקת התענינות התלמידים

האם מעונינים התלמידים בלימוד נושא השואה, האם הם מרגישים את עצמם חסרי ידע, והאם מחסור בידע מפריע להם.

מכאן נשאלת השאלה, מה הן האפשרויות של בית־הספר לשמש מקור הנחלה מרכזי לתודעת השואה, כפי שמצופה ממנו על ידי הציבור.

2. התרשמות כללית מן הדור העתיד להיות המנחיל הבא

מהו המטען שהדור הזה נושא עמו בנושא השואה? באילו דרכים נזדמן לו להיפגש עם הנושא, והאם היו פגישות אלה משמעותיות לגביו? והאם יכול דור זה להמשיך ולהנחיל את זכרון השואה.

בדיקת יחסם של תלמידים ללימוד השואה (באמצעות שאלונים)

להלן אחדות מן השאלות:

1. יש לי קשר ישיר (משפחתי או אחר) לשואה. כן / לא.
2. האם למדת על השואה בעבר בבית הספר. כן / לא. אם כן באיזה אופן? סביב יום השואה / במסגרת שיעורים אחרים (איזה?) ובאלו שנות לימוד?
3. לימודך בנושא השואה בבי"ס עד כה נראו לך חשובים מאוד / חשובים במידה מסוימת / חסרי משמעות ומיותרים. / חשוב לי ללמוד — אבל בדרך שונה משלמדתי בבי"ס.
4. אם לא למדת את הנושא בבי"ס, האם חוסר הידע בנושא מפריע לך / לא מפריע.
5. באילו דרכים אחרות נתקלת בנושא השואה וכיצד הוא השפיע עליך?
6. מהי מידת התענינותך בנושא ובתכנית העומדת להילמד?
7. מהן ציפיותיך מן התכנית (אפשר לסמן יותר מתשובה אחת). אין ציפיות /

צבירת הידע שאני זקוק לו לבחינת הבגרות / ידע היסטורי כללי על מלחמת העולם ה־2 / ידע על קורות העם היהודי במלחמת העולם ה־2 / שינוי יחסי לנושא השואה.

8. האם ובאיזה אופן רצוי לדעתך ללמוד על הנושא?

ב. בעיות בעיבוד השאלון

1. רוב התשובות בשאלון היו נתונות, ועל ממלא השאלון היה לבחור ביניהן על פי הניסוח שלי. תלמידי בית־ספר הרגילים לענות בדרך שתמלא אחר ציפיות המורה, יכלו לאתר בנקל את כוונותי, ולי חסר היה קנה־מידה להבחין האם התשובות כנות או מכוונות על פי ציפיותי.

2. בשתי שאלות לא היו תשובות נתונות, והנשאל התבקש למלאן בעצמו. בתשובות אלו נוצר מגוון גדול, שנבע מהבנה שונה של השאלה וכן משימוש במושגים פרטיים לכל נשאל.

ג. השתדלתי להגיע לאוכלוסיה מגוונת ככל האפשר, שתשקף יותר את המציאות בבתי הספר

השאלון חולק לתלמידי י"ב העומדים ללמוד את הנושא כחלק מלימוד ההיסטוריה, שהוא חובה בבחינות הבגרות. חילקתי 71 שאלונים.

בתי הספר והכיתות בהם חולקו השאלונים היו: 1. בית־ספר־אזורי־קיבוצי־מקיף (שפיים). בשלוש כיתות אינטגרטיביות בהן לומדים בני־קיבוצים, חברות־נוער, נערים עירוניים ובני־מושב. 2. בית־ספר־תיכון דתי, שרוב אוכלוסייתו בנות, רובן מעדות המזרח (הרצליה). 3. בית־ספר־תיכון ממלכתי, בו לומדים תלמידים מאזורים שונים (הרצליה). 4. בית־ספר־מקצועי "אורט" (הרצליה).

ברור, כי השאלונים אינם מתיימרים להציג תמונה מדוייקת לגבי כלל התלמידים בארץ, אלא רק לבתי־הספר שבדקתי, אבל נראה לי שניתן להתרשם ממנה על כלל התלמידים בארץ.

מסקנות מסיכום השאלונים

כשניגשתי לערוך את הבדיקה היתה לי הרגשה, כי ההתענינות והפתיחות לנושא השואה בקרב בני הדור שלי, היא פחותה מאוד, אך תוך כדי בדיקה נצטיירה תמונה אחרת.

הבדיקה הראתה כי הרוב הגדול של התלמידים מעונין ללמוד את נושא השואה, או לפחות מוכן לכך. לא היה תלמיד אחד שציין כי הנושא נראה לו חסר משמעות, כי אינו מתענין כלל בלימודו, או שאין לו ציפיות מלימוד זה. הרוב הגדול של הנשאלים ציין את הציפיה שלו, ברצון לדעת את מה שאירע לעם היהודי בשואה.

רוב התלמידים מרגישים את הקשר לשואה, דרך ההשתייכות הלאומית שלהם. לא מצאתי קשר בין היותם יוצאי עדות המזרח, או עדות אשכנז, למידת הענין שגילו בלימוד הנושא. דבר זה מצביע באופן ברור על כך שאף־על־פי שמקובל לחשוב שחלק מן העם מנוכר לנושא השואה, אין זה כך. לדוגמא: בבית הספר הדתי, שברובו מורכב מיוצאי עדות המזרח, התגלתה רמת התענינות גבוהה.

לא מצאתי קשר הדוק בין היות נער בן למשפחה הקשורה אישית לשואה,

לבין מידת הענין שהוא מגלה. עובדה זו מבהירה את הקשר של השתייכות לאומית לנושא השואה מהצד השני שלו, האומר כי זכרון השואה לא יכול לעבור רק דרך הקשר המשפחתי.

בסיכום הדברים אפשר לומר כי בית־הספר יכול וצריך להיות מקור הנחלה מרכזי בתוך המכלול של הנחלת השואה:

א. משום שהתלמידים מגלים ענין בנושא ויש בהחלט קרקע נוחה ללימוד זה.

ב. משום שבית־הספר הוא מקום המפגש העיקרי של אוכלוסיות שונות בארץ, ודרכו ניתן להגיע כמעט לכל חלקי האוכלוסיה, שברובה אינה קשורה אישית לשואה, ולהסבירה כאירוע נוגע באופן ישיר לכל מי ששייך לעם היהודי.

ג. דרך בית הספר ניתן להגיע למיסוד של ההנחלה, להוציאה מידי המקריות של היותך קשור משפחתית לשואה או לא קשור.

מיסוד ההנחלה חשוב משתי בחינות: 1. הכללת הזכרון על כל העם, דבר שעשוי לשמש כגורם מאחד, בניגוד לנסיון שקיים להופכה לגורם מפריד בין העדות. המיסוד יסייע כמו כן להוציא את הנחלת זכרון השואה ממקריותה ולהופכה למסגרת קבועה.

סיכום ומסקנות

בעייתיות בהנחלת הזכרון ובהתמודדות אתו

הנחלת זכרון השואה לדורות היא ללא ספק משימה בעייתית. הבעייתיות הזו היא קיצונית, כי פה מדובר בזכרון, אשר לא רק עלול להשתכח בשל התקדמות הזמן, אלא גם מלווה ברצון לשכוח ולהשכיח אותו, בשל האופי המזעזע והנורא שלו, ומצד שני זהו אירוע בעל עוצמה וייחודיות כזו, שללא ספק הוא מהותי להמשך החיים.

בכל התחומים שבדקתי את הענין, נתקלתי בקשיים בהנחלת הזכרון.

ניצול השואה ניצב בפני שתי בעיות עיקריות: מצד אחד החוויות שהוא נושא עמו הן הנוראיות והמזעזעות ביותר, שאדם יכול לעבור, ואין ספק בכך שהוא שואף להשתחרר מהן ובהרבה מובנים לשכוח אותן. "הזכרונות המפחידים מדי, הכואבים או המשפילים מדי, נדחקים מתודעתנו" *, הווה אומר יש נסיון להשכיח את הנושא הכאוב, על ידי הדחקה, כלומר הזכרון קיים באדם, אולם הוא מודחק מהכרתו. מצד שני, אם רצה הניצול לספר, ורבים מאוד הם הניצולים המספרים את סיפורם גם במשפחותיהם וגם באופן ציבורי — מתוך הכרה בחשיבותו, הוא נתקל בעובדה שבעצם הסיפור והמסירה של הזכרון הוא משנה את המציאות ואינו יכול להעביר את חווייתו, כפי שאכן קרתה.

לדעתי ענין "החולשה" שהיתה, כביכול, שם — הוא הסבר אחר לבעיית הזכירה, ובימינו הוא נעשה לפחות משמעותי משום שמשתחררים מהרגשה זו

* פרופ' ברזניץ: "השואה רעידת אדם", ביבליוגרפיה מס' 2.

ומבינים לאט לאט את המצב כפי שאכן ארע. חוסר הקשר של הישראלים כיום לנושא, נובע לדעתי מהתרחקות כללית מיהדות הגולה, נתק שקיים בין הדור שנולד בישראל לבין "היהודי הגלותי", כפי שהוא נתפס כאן. בעיה זו באה לידי ביטוי בעיקר בויכוח על זהות ישראלית או יהודית, שנפוץ בארץ (ראה: אהוד אפק — תמורות בגישה לנושא השואה במדינת ישראל — משואה ט') *.

היום ככל שאנו מתרחקים מההשפעה הראשונית, המהממת, שהיתה לשואה עלינו, אפשר לראות יתר פתיחות ללימוד הנושא, יותר נסיון להתמודד איתו, מתוך הכרה הנובעת מריחוק רגשי. נראה לי, אם כן, כי דוקא הדור השלישי איתו נפגשתי דרך השאלונים בבתי־הספר, הוא פחות בעייתי בנושא הזכרון ויש בו יותר פתיחות לקליטת הזכרון.

רובם של הנערים מתענין בנושא מתוך סקרנות. המרחק בזמן מוריד מהעוצמה הרגשית שליוותה כל דבר הקשור בשואה ובזכרה בשנים הראשונות, והמרחק בידע ובקשר, שנוצר עקב הנתק בהנחלה, אותו יצרו באופן מסוים בני הדור השני — אלה מאפשרים לתלמידים להתענין בנושא מבלי שיהיו חשופים לכל עוצמת הרגשות והויכוח שליוותה זכרון זה בשנים קודמות.

השאלה היא האם נוכל להפוך את ההתענינות הזו לקשר ולהבנה שזכרון זה הוא חלק מאתנו ובתור שכזה הוא מעמיד לפנינו שאלות קיומיות קשות. האם נוכל ליצור מתוך הענין הזה, התמודדות אמיתית עם השאלות שמציג זכרון השואה.

דרכים להנחלת הזכרון

במידה מסוימת קיים זכר השואה בתוך כל אחד מאיתנו, הוא הועבר אלינו "באוירה", הוא עבר דרך הרגשות שקיימים בארץ סביב נושא זה אף־על־פי שלא דיברו עליו הרבה. חוסר היכולת להתמודד הכרתית עם הטרגדיה הזו לא מנעה העברה של מסר סמוי. מסרים אלו הועברו לבני הדור השלישי, וגם הוא ספג את זכר השואה מתוך האוירה הכללית.

הבעיה היא שזכר השואה נמצא בתת מודע, ואיננו בא לידי ביטוי הכרתי — ביטוי שרק הוא יכול להביא להמשך ההנחלה לדורות. חיזוק לסברה זו, כי אכן קיים גם בישראלים גרעין זכרון של נסיון השואה, העולה למודעות במצבים קשים, מצאתי בדברי לוחמים ב"שיח לוחמים" שנכתב אחרי מלחמת ששת הימים, עמ' 160 — "ההדגשה הזאת של הטראגיות של הקיום היהודי. זה לא דבר תודעתי אבל זה ישנו". הדברים אמנם לא נאמרו היום, ויש בהם מאוירת הימים של אז שהיא שונה ללא ספק מהאוירה בארץ כיום, ובכל זאת ניתן להגיד כי הנושא קיים בתוכנו. הוא מתגלה בזמן האחרון בתופעות שונות, גם אם אלה לא מעידים דווקא על הבנה או הזדהות עם זכר השואה (ראה השימוש במונח "אשכנאצים" סביב ארוע כפר שלם, לדוגמא). אולם זה מעיד על כך כי המשתמשים בזכר השואה, למטרותיהם, יודעים כי הוא קיים והוא בעייתי וטראומטי לגבי ציבור רחב ביותר של אנשים בארץ ולא של הניצולים בלבד.

* ביבליוגרפיה מס' 8.

איך, אם כן, צריך להתמודד עם זכרון זה?

אין אפשרות להעביר את חוויית השואה כפי שהיא, צריך להתרכז בהבנת השואה — הבנת עובדות ותהליכים. הבנה כזו יכולה להיווצר רק תוך לימוד המופנה אל שכלו של התלמיד. ההבנה לעולם לא תהיה שלמה, לעולם לא יבין אדם את מלוא המשמעות של האירועים שהיו בשואה, אולם לימוד מעמיק של הדברים יכול להעלות באדם שאלות מרכזיות לגבי חייו כיהודי, ולקבוע את הזכרון בתוכו. התלמיד יזכור את השואה ויתמודד איתה, רק אם יבין מה הקשר הלאומי הישיר שלו אל הנושא.

באמצעות תחושת ההשתייכות הלאומית, ההבנה השכלית של התלמיד, והרגשת הקשר לשואה שקיימת בתוכו, בתת־מודע, החשיבות היא, קודם כל, בידיעה ומתוך כך בנתינת דין־וחשבון של האדם להשתייכותו.

התשובות לשאלת השייכות, לא יינתנו תוך העברה רגשית במשפחות הניצולים, ולא תיווצר בהעברה שיטתית בימי זיכרון, היא תיווצר רק מתוך לימוד.

אָפני לימוד

הלימוד צריך להתחיל, לדעתי, מהכיתות הנמוכות, במימד רגשי ולהגיע לשיא בתכנית לימודית שלמה ומקיפה בכיתות הגבוהות של בית הספר (י״א—י״ב), שבהן מגיע התלמיד לשלב של יכולת תפיסה והפשטה, ובהן הוא גם ניצב בפרשת דרכים ומנסה להגדיר לעצמו הגדרה ראשונית, בדבר השייכות הלאומית וזהותו העצמית. את שני הדברים הנ״ל צריכה תכנית לימודית מקיפה לנצל. רק מתוך הבנה, קשר אישי והפנמה של הזכרון, אנו יכולים להגיע לכך כי הזכרון יונחל לדורות.

התמודדות ממלכתית וקביעת מטרות ברורות בהנחלה עשויות להפוך אותה למוגדרת יותר ולהבטיח כי תימשך לדורות. ההנחלה צריכה להיעשות קודם כל במערכת החינוך, בה יכולים כמעט כל הילדים היהודים הגדלים בישראל לבוא במגע עם הנושא.

התמודדות עם השאלות ונתינת התשובות, צריכה להיות עצמאית וכל תלמיד וכל אדם צריך לעשותה בעצמו, משום שרק כך היא תהיה התמודדות אמיתית, ורק בתור שכזאת היא עשויה להיות משמעותית לגביו ולהיות מונחלת על ידו לצאצאיו.

המסקנות של כל תלמיד יכולות להיות שונות, אך החשיבות היא בעצם ההתמודדות עם נושא זר, מפחיד ובעייתי כמו השואה.

החשוב ביותר, לדעתי, בכל הענין, הוא — שהאדם, התלמיד, יבין את הקשר שלו לנושא ויתמודד אתו, שיבין שארוע השואה הוא חלק מעברו, חלק ייחודי ובעל עוצמה אדירה שמחייב זכירה. הוא אינו יכול להתנתק ממנו, והניתוק הוא מההיסטוריה היהודית והוא מוציא אותו מכלל העם היהודי. הבנה נכונה של נסיון השואה, יכולה להביא לאיחוד העם, ולא כפי שמשתמשים בה לא אחת להגברת הפרוד והפילוג בעם.

סיכום

לקחי שלי, גובשו מתוך הלמידה והעיסוק הנ"ל. ואישית, בתור יהודיה וישראלית, אני מקווה כי רוב התלמידים יגיעו ללקחים אלו:

א. הכרה בהשתייכותי האישית לעם שעבר את השואה ולאנשים שעברו אותה, והפנמה של ההרגשה כי אני אחת מקרבנותיה, כבת לעם היהודי.

ב. הבנה ברורה כי עלי למנוע, ככל יכולתי, הישנות שואה לגבי העם היהודי, דבר שיעשה קודם כל על ידי זכירה בלתי פוסקת של השואה, ומתוכה עירנות לכל תופעה אנטישמית ברחבי העולם ולנסיונות השכחה. מכאן מסקנה ברורה כי כדי למנוע את הישנות השואה יש לחזק את מדינת ישראל, אם כי אני שוללת את הצגת השואה כהצדקה להקמת מדינת ישראל, משום שברור לי כי היתה הצדקה גמורה להקמת מדינה ליהודים גם ללא היות השואה.

השואה יכולה לשמש, לדעתי, כגורם מסביר ומבהיר לגבי יהודים כי הפתרון לגביהם הוא רק "בנירמול של קיומם" (כפי שמגדיר זאת א.ב. יהושע), אולם בשום פנים ואופן אסור לה לשמש כהצדקה היחידה כלפי חוץ לקיום המדינה.

ג. הרגשת אחריות לגבי הישנות מקרים כאלו בעולם כולו, ומתוך כך דרישה מוסרית גבוהה מעצמי לשמור על ערכים של כבוד האדם, חופש האדם, ושמירה על הדמוקרטיה מפני כל נסיון לפגוע בה. העם היהודי הזוכר את השואה חייב לקום כנגד פגיעה בערכים אלו בכל מקום בעולם.

אולם הדבר החשוב ביותר שרציתי להדגיש הוא, כי לא היתה מתפתחת בי השקפת עולם כפי שהבעתיה לעיל, ללא לימוד מעמיק של הנושא, אשר לא נבע מקשר אישי משפחתי, אלא ההיפך — מתוך ריחוק; הלימוד קרב אותי לנושא, גרם לי לתת עליו את הדעת בהרחבה ולגבש דעתי בנושא. לכן אני מרשה לעצמי לחשוב, כי לימוד מעמיק של הנושא על ידי כל תלמיד בדור השלישי, עשוי להביא להתמודדות אמיתית עם הזכרון.

אם אכן תושג מטרה זו, הרי שיושג דבר חשוב ביותר, והזכרון יהווה נכס לתל תלמיד שישא אותו בתוכו.

ביבליוגרפיה

1) א.ב. יהושע, "השואה צומת אידיאולוגי", מתוך הספר "בזכות הנורמליות".

2) שלמה ברזניץ, "השואה רעידת אדם", "דפים לחקר תקופת השואה — ב'", הוצאת המכון לחקר תקופת השואה. משותף לאוניברסיטת חיפה ובית לוחמי הגיטאות, עמ' 7.

3) תקוה נתן, "דור שני לניצולי השואה במחקרים פסיכו־סוציאלים", כנ"ל, עמ' 13.

4) ד"ר חיים שצקר, "הוראת השואה, דילמות ושיקולים", "משואה — קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה", כרך ט', עמ' 149, ניסן תשמ"א, אפריל 1981.

5) מתוך שיחות של בני קיבוצים (מוקי צור), "באחד מן הלילות", "שיח לוחמים" — פרקי הקשבה והתבוננות בהוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, אוקטובר 1967, עמ' 7.

6) כנ"ל, "שם וכאן — השואה ומלחמת ששת הימים", כנ"ל, עמ' 160.

7) עופר פניגר ז"ל, מתוך מכתב — 1963, כנ"ל, עמ' 167.

8) אהוד אפק, "תמורות בגישה לנושא השואה במדינת ישראל", "משואה — קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה", כרך ט', עמ' 149, ניסן תשמ"א, אפריל 1981.

9) שמאי דוידזון, "ניצולי השואה ומשפחותיהם, נסיון קליני פסיכותירפואיטי", מתוך חוברת "רופא המשפחה", כרך י', חוברת ב, אב תשמ"א, אוגוסט 1981.

ד"ר י. קרמיש

מספד ב"עונג שבת" בגיטו וארשה

על קברו הבלתי נודע של היסטוריון צעיר הרב שמעון הוברבאנד

בארכיון המחתרתי "עונג שבת", שהיה לא רק מרכז לתיעוד, אלא גם מכון שניהל עבודת מחקר מסועפת זכה להערכה רבה מפעלו של ההיסטוריון הצעיר, הרב שמעון הוברבאנד, חבר הנהלת המכון ואחד מהתורמים העיקריים לאוספיו.

בהגיעו לוארשה בראשית 1940 מפיוטרקוב, עבד הוברבאנד רשמית ב"חברה־היהודית־לעזרה־הדדית" (יידישע סאציאלע אליינהילף — ייס"א) וניהל את המדור הדתי של מוסד זה, אולם בעיקר היה עוסק באיסוף חומר תיעודי, בכתיבת רשימות, ברישום עדויות מפי הזולת ובחיבור עבודות על נושאים אקטואליים, ואת עבודתו זו לא הפסיק אפילו בתנאי הגיטו האיומים ביותר.

יצויין שאת מרבית ההעתקים של מסמכים רשמיים — בגרמנית ובפולנית — הנוגעים ליודנראט וליהודי פיוטרקוב בחדשי הכיבוש הראשונים (אוקטובר—דצמבר 1939), שהננו מוצאים בארכיון "עונג שבת", התקין הוברבאנד עוד בהיותו בעיר זו, ואחר־כך העבירם לוארשה.

על שקדנותו, מסירותו וכשרונותיו כבר עמדו בני דורו אז, בימים ההם. להוברבאנד הוענק בגיטו פרס על אחת מעבודותיו שבהן השתתף בתחרות עליה הכריזה חברת "ייקאר" (יידישע קולטור ארגאניזאציע" — הארגון היהודי לתרבות). מוסר על כך ביומנו רינגלבלום: "כבר בחדשים הראשונים לעבודתי ב"עונג שבת", משכתי אליה כמה אנשים, אך ברכה רבה לא ראיתי בכך, אולם מהרגע שמשכתי לעבודה משותפת אתי את ההיסטוריון הצעיר הרב שמעון הוברבאנד, זכה "עונג שבת" לאחד מעובדיו החשובים ביותר".

עבודתו של הרב הוברבאנד ב"עונג שבת" היתה מתנהלת בשני כיוונים. קודם כל צריך היה לרשום ולקבוע את אמיתותן של התרחשויות יום־יום; הוא רשם כל מה שראה במו עיניו או שמע מאנשים מהימנים. כרונולוגית — הראשונות הן הרשימות מפיוטרקוב־טריבונאלסקי ומערים ומעיירות סמוכות, בהן שהה המחבר בימי מערכת ספטמבר ובהתחלת הכיבוש הגרמני. רשימות אלה מכילות לא רק מה שנמסר לו, למשל, על חורבנו של בית־כנסת פלוני, מתי נשרף או נחרב, מתי תיקנו אותו מחדש, כיצד נראה פעם, האגדות שנרקמו סביבו וכו'. בין הנתונים האלה מצויים לעתים תכופות כאלה שאינם ידועים לנו ממקורות אחרים.

באובייקטיביות שלו ובשאיפתו לתת, עד כמה שאפשר, תמונה מלאה של אותם הימים, מתעכב המחבר בחיבוריו לא רק על מומנטים נשגבים של אותה

התקופה, אלא במידה רבה על היסורים והסבל שסבלו היהודים מידי צורריהם. הוא ראה גם את הצדדים האפלים של החיים היהודיים, פרי תקופת הפורענויות. אין הוא עוצם עיניו כדי לא לראות את התופעות שגרמו לו את הסבל הקשה ביותר, דהיינו הופעתם של מלשינים ברחוב היהודי ומקרי ירידה מוסרית של האשה היהודיה.

לפי תכנית העבודה של "עונג שבת" שדרשה מהעובדים יסודיות ומקצועיות, ותבעה מהם להוכיח במסמכים את העובדות המובאות כדי לעשותן מובנות ומשכנעות בעיני הדורות העתידים, אשר ודאי יתקשו להאמין בתופעות המיוחדות במינן, עסק הוברבאנד קודם כל בחקירת החיים הדתיים של היהודים בשנות הכיבוש האיומות. מכאן מספר חיבורים על נושא זה, כגון בחורי־ישיבה בזמן המלחמה, לבוש יהודי, תשמישי־קדושה, זקנים, מקוואות, רבנים, שמירת־שבת וחילול־שבת, שחיטת עופות ובהמות, ימים־טובים בזמן המלחמה ועוד. קרוב לתחום זה הוא חיבורו: ""הסבל המוסרי והירידה המוסרית של האשה היהודיה בשעת המלחמה". בין חיבוריו החשובים ביותר, נוסף על אלה שנמנו לעיל, יש לציין את העבודות הבאות: "חורבן בתי־הכנסת, בתי־המדרש ובתי־הקברות". "קידוש־השם", "חורבן קהילות", "מחנה־עבודה קאמפינוס", "מחנה־העבודה לנשים יהודיות בלובלין".

נוסף על כך עסק הוברבאנד "לפי הצעתם של ההיסטוריונים ד"ר שיפר וד"ר רינגלבלום" (כפי שהוא עצמו מוסר בהקדמה לחיבור), בעבודה מחקרית נרחבת יותר על מנת "לאסוף את כל החומר ההיסטורי של שאלות־ותשובות שחיברו בשעתם גדולי פולין"... בהקדמה לעבודה זו "מקורות לתולדות היהודים בארצות סלאביות, ובפרט בפולין, רוסיה וליטא" ציין המחבר שהעבודה נעשית בתנאים הגרועים ביותר בימי המלחמה, בחורף שנת תש"ב (1942), כאשר שורר כפור חזק, ובבית קר בשל המחסור בחמרי־הסקה, אין חשמל ובבית שוכב חולה מסוכן, וכן בשל תנאי המלחמה, כאשר כל הספריות נשדדו והושמדו".

לא כל מה שהוברבאנד כתב — נשתמר. אין בידינו החיבורים שנשארו בדירתו או בבית־המלאכה (שופ), בו הוא עבד בטרם שנלקח לטרבלינקה, וכן הספרים עם הערותיו על נושאים אקטואליים. בדרך כלל הגיעו לידינו כתבי הרב הוברבאנד בצורה שבה כתב אותם. כמה מחיבוריו הועתקו במכונת כתיבה מכתב־היד שלו — כפי שהיה מקובל ב"עונג שבת" להעתיק במכונה את כל כתבי־היד בעותקים אחדים ולהסתירם, לאחר־מכן, במקומות שונים, כדי להגדיל בכך את סיכויי ההשתמרות שלהם. אולם, למרבה הצער, לא כל התכניות התגשמו, כפי שתוכננו תחילה. לא כל כתבי־היד שלו קריאים, ודפים לא מעטים ניזוקו כל כך עד שאין אפשרות לפענחם, כגון חלק של חיבורו "ימים־טובים בזמן המלחמה".

בגיטו חלה הרב הוברבאנד בטיפוס־בהרות, ולא היו לו האמצעים — לאחר שהתגבר על המחלה —לרכוש מזונות ההכרחיים לשם החלמה.

על הירצחו של הוברבאנד מוסר רינגלבלום קצרות, כדלקמן: בשעת ה"אויס־זידלונג" (הכוונה ל"אקציה גדולה" שבוצעה בגיטו וארשה בתקופה שבין 22.7.1942 לבין 12.9.1942, ושעלתה בחייהם של כשלוש מאות אלף יהודים) חיפש הרב הוברבאנד מקום מקלט אצל עובדי המברשות (ב"שופ" של עובדי מברשות ברח' בוניפראטרסקה). באחת ה"אקציות" העקובות־מדם אצל עובדי המברשות,

שבו נלקחו 1200 איש, נלקח גם הרב הוברבאנד. באקציה זו לא התבוננו הרוצחים בניירות, אלא בקלסתרי־פניהם של הנידונים. פניו החיוורות והצנומות של הרב הוברבאנד לא מצאו חן בעיני רוצחי הס.ס. יחד עם כל השאר גורש לקרונות למחנה־המוות טרבלינקה". זה היה ב־18 באוגוסט 1942. כך עונה למוות על ידי התליינים הנאצים היסטוריון צעיר ומבריק, דוגמה של חוקר אובייקטיבי ונאמן, והוא בן 33 שנה בלבד.

במסתו "כיצד נספתה האינטליגנציה היהודית של וארשה" שנכתבה במקום מחבוא בצד הארי, בדצמבר 1942, מסכם רינגלבלום את דמותו ופעלו של הוברבאנד במלים אלה: "בין הרבנים שניספו יש להקדיש מלים מספר לרב של וארשה, הצעיר — הרב שמעון הוברבאנד. הוא היה בעל טעם עדין, שאין רבים דוגמתו בימינו אלה. הוברבאנד היה לא רק בקי בספרות הדתית, אלא היו לו הנתונים להיות היסטוריון טוב. סקירותיו על תולדות היהודים בפולין גילו בקיאות רבה בענף מדעי זה. בעת המלחמה ניגש, לפי הוראותי, לעיבוד המקורות ההיסטוריים שבשאלות־ותשובות השייכות לפולין. מחומר זה שקיבץ נשאר רק חלק, הרוב נעלם יחד עם הוברבאנד. הוא פעל כמו־כן רבות בשטח העבודה הארכיונית (ב"עונג שבת"). עלה בידו לאסוף חומר עשיר על סבלותיה וצרותיה של האוכלוסיה היהודית במלחמה זו. המקורות שלו מצטיינים ביסודיות רבה, הם ישמשו חומר להיסטוריון של תקופתנו. זכויותיו של הרב הוברבאנד לתיעוד החיים היהודיים בשנות המלחמה הזו רבות מאוד. על ערכם אפשר יהיה לעמוד רק כאשר יובא התיעוד לידיעת הציבוריות היהודית בעולם כולו. רק אז אפשר יהיה להיווכח מה תרם הרב הוברבאנד הצנוע".

על הירצחו של הרב הוברבאנד מסר אברהם לוין בתאריך 19 באוגוסט 1942 במלים אלה: "אמש היתה שחיטה ב"שופ" של המברשות. נלקחו 1600 בערך. בין אלה הרבה מכרים ואישים רבי־ערך, הרב הוברבאנד ואחרים".

נוסף על רינגלבלום ואברהם לוין כתב דברים נרגשים לזכרו של הוברבאנד מנחם מנדל קון, חבר הנהלת "עונג שבת", עסקן רב פעלים בשדה הפעולה הסוציאלית בגיטו, מעוזריו הנאמנים והמסורים ביותר של רינגלבלום בהקמת הארכיון היהודי במחתרת. היה זה קון — כפי שהתבטא בקיצור נמרץ רינגלבלום — ש"הביא את עניני הכספים [התקציב של הארכיון החשאי] למדרגה הדרושה".

במסתו הנקראת בלשון סתרים "ע"ש" ("עונג שבת") שנכתבה בסוף 1942, סקר רינגלבלום מתוך פרספקטיבה את שלוש שנות עבודתו של הארכיון החשאי והעריך את מפעלי החקירה שלו, את הקשיים שניצבו בפני עוזריו הקרובים ביותר, ואת הישגיהם. רינגלבלום מלא הערכה לפעילות הציבורית שהקדיש קון לאַרכיון "עונג־שבת". "ע"ש" — כתב רינגלבלום — איננו איגוד של אנשי־מדע, המתחרים זה עם זה ונאבקים זה עם זה, אלא גוף אחד, ברית־אחים, שהכל מסייעים איש לרעהו והכל שואפים למטרה אחת... האב הנאמן והדואג [למפעל ולעובדיו] היה מנחם ק. [קון], חולה לב אך גם חם־הלב שהציל מטיפוס את הירש ו. [ואסר] ואת הוברבאנד, שדאג לילד החולה של ג־סקי [גוטקובסקי], והושיט עזרה רבה גם לפרץ אופוצ'ינסקי הסופר והעיתונאי, שהתענה כל הזמן ברעב. דניאל פליגלמן, יונה שקטה זו היה נופח נפשו זה מכבר לולא עזרתן החמה המתמדת של הח' הנאמן מנחם. כמה פעמים היה נטפל אלי והציק לי,

אחר ליל־הדמים באפריל 1942, שאצא מוארשה ?"

על חלקו הארגוני של מנחם קון במפעל "עונג שבת" מעיד גם הירש ואסר מזכירו המדעי של הארכיון החשאי וחבר הנהלתו המצומצמת. אמנם אין ביומנו של ואסר שפירסמנו באחרונה (בקובץ מחקרים יד־ושם ט"ו, תשמ"ד, עמ' 161—227), כדי לזרוע אור על האנשים הקשורים עם המפעל והמסורים לו ביותר, או על השיטות לאיסוף החומר התיעודי בתנאי מחתרת חמורים, אך את מנחם קון הוא מאזכר תכופות. אופיינית בנידון זה, למשל, היא רשימתו של ואסר מ־27 במאי 1942, לאמור: "אני נפעם מאוד מכך שמנחם קון היקר שלנו עדיין יושב בגיטו המחניק. הוא צריך, על פי קביעת הרופא, סנטוריום ואויר. אני שובר את ראשי כיצד ניתן יהיה לשלחו לאוטבוצק. כל חששותיו, כולם בעלי אופי ציבורי צרוף, חייבים להידחק הצידה, משום שבריאותו היא הערובה לפעילות עונג־שבת, בלעדיו יפקע הכל כבועת־סבון. איש בעל אופי ולב כחבר קון חייבים לשמור עליו כעל אבן־חן. הרב הוברבאנד מבקש עצה עמי יחדיו. אני מאמין שבסופו של דבר נשכנע אותו".

יצויין גם שמנחם קון היה לא רק מעוזריו המסורים ביותר של רינגלבלום ב"עונג שבת" אלא הצטיין גם בפעולתו הציבורית הברוכה בגיטו, כפי שמוכיחה הדוגמה הבאה. במסתו על יצחק גיטרמן, יו"ר הג'וינט בפולין, מוסר רינגלבלום שצ'רניאקוב קיבל את רעיונו של גיטרמן לגייס אמצעים כספיים גדולים למטרת עזרה לאוכלוסיה בגיטו הרעבה ללחם. פעולה זו שבה השתתפו בהנהלתו של גיטרמן, העסקנים: בלוך, מנחם מנדל קון וד"ר רינגלבלום, שהיתה מבוססת על כפיה (איכלוס דירות העשירים בפליטים, עבודת־כפיה וכו') הכניסה למעלה ממיליון זלוטי. ברם, הפעולה לא השיגה את מטרתה העיקרית, כי "הסביבה של היו"ר (צ'רניאקוב) עשתה מה שיכלה, כדי לשים־לאל את הרעיון לגביית מסי־כפיה מעשירי המלחמה שקמו מקרוב". יצויין, אגב, כי מאחורי מעשי התנגדות של חברי היודנראש למדיניות הסוציאלית הזו של צ'רניאקוב עמדו שלטונות גרמניים, שידעו לנצל היטב את הניגודים החברתיים בתוך אוכלוסיית הגיטו, להחלשת אחדותם של היהודים.

בזמן ההכנות למרד נוסד ועד אזרחי על־יד ועדת התיאום, שקיבל עליו את הדאגה להשגת כספים לצרכי הארגון־הלוחם, וכן לבנין מקלטים ובונקרים ולהפצת רעיון ההתנגדות הפעילה בכל שכבות הציבור. לוועד זה נכנסו מנחם קון ליד גיטרמן, בלוך, גוזיק, לנדאו ויוסף סאק.

מנחם קון לא הסתפק בחלקו המכריע בארגון עבודת תיעוד ב"עונג שבת" ובניהול הכספים שלו, אלא כתב גם בעצמו. כאחד העסקנים הפעילים ביותר במוסדות העזרה ההדדית ייס"א, הוא חיבר בתחום זה מספר רשימות מקוריות (רובן מצויות בארכיון "עונג שבת").

בהקדמה לעבודה על גורל הילד היהודי בימי הכיבוש כתב קון בדבר השליחות שעל הארכיון המחתרתי למלא, בין יתר תפקידיו: "אני רואה זאת כחובה קדושה... כל אחד, באם הנו מסוגל או שאינו מסוגל, חייב לכתוב את כל אשר ראה במו עיניו, או שמע מפי אלה שראו, על הרציחות שביצעו הברברים בכל עיירה יהודית; ולכשתגיע העת — והיא הרי תגיע בוודאי — יקרא העולם וידע את אשר עוללו הרוצחים. יהיה זה החומר העשיר ביותר אשר ישמש את מחבר הקינה

על תקופתנו. יהיה זה החומר החזק ביותר בידי הנוקם את נקמת הכל".

לציון מיוחד ראויים קטעים מתוך היומן של מ. קון, שנכתבו באוגוסט וספטמבר 1942, תוך כדי מהלך הגירוש הגדול של יהודי וארשה לטרבלינקה, בהם תוארו המאורעות הנוראים באור של חוויות אישיות.

להלן אנו מפרסמים לראשונה את קינתו של קון על מותו של ההיסטוריון הצעיר הרב שמעון הוברבאנד — להארת דמותו ואישיותו של איש סגולה זה. קינה זו "לזכרו של ידידנו האהוב, חבר עונג שבת, הרב שמעון הוברבאנד" כתובה יידיש, בלב שותת דם, אך בסגנון רענן ושאר־רוח, ונועדה להנצחת שמו ופעלו האדיר במפעל שאין דוגמתו בתולדות המחתרת האנטי־נאצית ברחבי אירופה הכבושה. היא נתגלתה בחלקו השני של ארכיון "עונג שבת", זוהתה ופוענחה על ידינו בשלימות ותורגמה לעברית מתוך נאמנות מוחלטת לטכסט.

לזכר ידידנו האהוב, חבר "עונג-שבת"
הרב שמעון הוברבאנד

בכאב עמוק נוטל אנוכי את העט בידי כדי לכתוב על מותו של חברנו, על השתלבותו יחד אתנו במוסד "העזרה העצמית הסוציאלית היהודית", בהשתתפותו הכנה בעבודתנו בליקוט ידיעות על המאורעות והעינויים הקשים שפקדו אותנו במשך 3 שנות המלחמה. אני רואה זאת לעצמי כחובה קדושה לכתוב על האישיות הטהורה את כל הידוע לי. שמו יתפוס, ללא־ספק, מקום של כבוד בתולדותיה של הדרמה העוברת על העולם בימינו אלה, ובמיוחד של הטרגדיה היהודית שלנו.

בשורותי אלה מתכוון אני להנציח את שמו, הראוי להערכתם של מאות אלפי יהודים, אשר החיה ההיטלריסטית השמידה בצורה הזוועתית ביותר. במחנה־המוות של טרבלינקה מצוי גם ידידנו המכובד, החבר רב־הפעלים, הרב ש. הוברבאנד.

לפני 3 שנים בערך הכרתי את ידידנו הוברבאנד במוסדנו "העזרה הסוציאלית היהודית", שם הוא עבד כמנהל המדור הדתי. את עבודתו ניהל בהכרה עמוקה ובלב־ונפש התמסר לה, ורבות עשה למען ההמונים מחוסרי־הכל וכן הרבה פעל למען הילד היהודי.

בהיותו אדם אדוק מאוד בדתו, התפעלנו למידת הסובלנות בה התייחס לאנשי המפלגות החילוניות. במקום הראשון של חשיבות הוא הציב תמיד את האדם, והוא כיבד את היריב אם אך היה נאמן לדעותיו, כי הוא שנא את הזיוף. אף כי היה למדן גדול, בקי בש"ס ובפוסקים, איש בעל־מידות, חסיד נלהב בעל־לב — הוא, חרף כל זאת שאף להשיג ולהבין כל דבר בשכל־הישר. היה מימוני מובהק, ובקי בכל פרטי ההיסטוריה היהודית. בשנים האחרונות התמסר לחיפוש אחר אירועים היסטוריים בתוך "השאלות והתשובות", עבודה שהיתה מרשימה את ההיסטוריונים בעולם. ההיסטוריונים ד"ר שיפר וד"ר פינגלבלום, היו מלאי התפעלות כאשר ערכו היכרות עם ראשיתה של העבודה הגרנדיוזית הזו.

לפני שנתיים, כאשר ד"ר רינגלבלום וכותב טורים אלה יסדו פינת ארכיון,

כפי שזה נקרא מסיבות פוליטיות "עונג־שבת", הפך הרב הוברבאנד לעובד בעל־ההישגים הרבים ביותר. אסופותיו מכמעט כל הערים והעיירות בפולין, של הרשימות בדבר הרוצחים הגרמנים, על הצרות והסבל שהיהודים סבלו שם, והסקירות המונוגרפיות שהוא כתב, יוצבו במקום הנכבד ביותר בתולדותינו. תיאוריו בדבר חורבנם של בתי־הכנסת ובתי־המדרש, שיקוצם של כלי־הקודש, ספרי־התורה ובתי־החיים, ייהפכו לפניני ההיסטוריה.

כותב טורים אלה בילה כמעט יום־יום שעות אחדות במחיצתו של הרב הוברבאנד בעניני "עונג־שבת", ובהכרה מלאה קובע אני, כי הרב היה אחד הדמויות היפות של זמננו. מסור בכל לבו ונפשו לעבודת הארכיון, לא ידע לאות וקושי, ופעל יומם ולילה — ובעת שהרוצחים הפראים של היטלר שילחו אותו עם אשתו למחנה־המוות בטרבלינקה, שעתיים לפני כן עוד הספיק לשוחח עמי על תכנית מסוימת שתיערך מטעם "עונג־שבת" בבית המלאכה למברשות [1], במקום ששנינו עבדנו בו, בחשבנו שזה יצילנו ממיתת החרפה.

למרבה הצער והכאב כל זה לא עזר והחיות הפראיות הדו־רגליות של היטלר תפסו אותו ואת אשתו ב־18.8.1942, ביחד עם 1670 עובדים, גברים ונשים, ושילחום לטרבלינקה. איבדנו את אחד הנאמנים והמסורים שבידידנו.

בשטח כתיבת ההיסטוריה הדריכו והנהיגו ידידנו וחברנו ד"ר רינגלבלום.

אוי לך רבי! [2] בגלל הכנופיה ההיטלריסטית איבדת את אחד מתלמידך הטובים. אנו חבריך ב"עונג־שבת" נשבעים בכל הקדוש, כי יבוא יום השחרור, ואם ניוותר בחיים, אנו כולנו ניקום את נקמת דמך, אנו נזכור אותך ונכבדך לעולמים.

מנחם
(מאידיש ש"מ)

5.11.1942

1) שופ המברשתנים היה אחד מבתי המלאכה הגדולים ביותר בגיטו, שתוצרתו סופקה לצבא הגרמני. כאן עבדו רבים מן העסקנים הקהילתיים והמפלגתיים וכן נוער חלוצי שבגיטו.

2) "אוי לך רבי!" קריאה נרגשת זו היפנה המחבר לעמנואל רינגלבלום, שניהל את פעולת "עונג־שבת" והדריך את הרב הוברבאנד בעבודותיו על תקופת הגבורה והכליון, ובמחקרו על "המקורות ההיסטוריים של השאלות והתשובות".

ביבליוגרפיה

שמעון הוברבאנד, קידוש־השם — כתבים מימי השואה בעריכת נ' בלומנטל וי' קרמיש, תל־אביב, הוצאת "זכור" מיסודו של שמחה הולצברג, תשכ"ט.

עמנואל רינגלבלום, כתבים פון גאטע, א: טאג־בוך פון ווארשווער געטא (1939—1942), וארשה, הוצאת יידישער היסטארישער אינסטיטוט 1961; ב: נאטיצן און א פהאנדלונגן (1942—1943), 1963.

אברהם לוין, מפנקסו של מורה מ"יהודיה", גיטו וארשה, אפריל 1942 — יאנואר 1943, בעריכת צ' שנר, הוצאת הקיבוץ המאוחד — בית לוחמי הגיטאות, תשכ"ט.

הרש ואסר, רשימות ביומן, מבוא והערות — יוסף קרמיש, קובץ מחקרים "יד ושם", ט"ו, ירושלים, תשמ"ד.

אדם צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשה 6.9.1939—23.7.1942, בעריכת נ' בלומנטל, א' טרסקובר, נ. עק וי' קרמיש, הוצאת "יד־ושם", תשכ"ט.

לבוב תחת הכיבוש הגרמני

דברי עדות מתוך "תיק לבוב"

עריכה והערות: בלה גוטרמן

הקדמה

דברי העדות המובאים כאן הם קטעים הלקוחים מתוך "תיק לבוב", אשר אותר והובא לישראל על ידי הגב' חנה שלומי מאוניברסיטת ת"א, בעת שביקרה במכון היהודי ההיסטורי בוארשה. התיק כולל תעתיקים של קטעי יומנים ורישום ארועים של: הפרופסור מאוריצי אלרהנד, עו"ד ידוע ומי שנחשב בזמנו למועמד מועדף לתפקיד יושב־ראש היודנראט בלבוב; קטעי יומנו של אדם בשם קרמן, מורה לשפה הגרמנית ופקיד ביודנראט; ויומניהם של שמואל דוחטקובר, אנתרו־פולוג וחבר סגל־אוניברסיטת־לבוב ואדם נוסף בשם גולד, אשר אודותיו כמעט ואין מידע. ארבעתם עוסקים בתיאור המאורעות בחדשי הכיבוש הראשונים של לבוב ע"י הגרמנים. מחודש יוני 1941 ועד ינואר 1942, כל אחד מתוך זוית ראיה אישית ומיוחדת לו.

השגתו של החומר היא פרשה מעניינת לכשעצמה. חנה שלומי ביקרה בוארשה באפריל 1983 וגילתה ענין מיוחד באיתור מקורות הקשורים לעיר לבוב (עיר הולדתה); במכון היהודי ההיסטורי נפגשה עם עובדת ארכיון ותיקה, אשר אף היא ילידת לבוב. אותה אשה ביקשה להפקיד בידי חנה שלוצי חלק מן החומר המופיע ב"תיק לבוב", תוך הדגשה מיוחדת שרצונה הוא שהחומר ימצא את דרכו לישראל. בקשה אחת היתה בפיה והיא, שיוכן גם עבורה אישית עותק מודפס של החומר. מכאן ואילך לא נותר לגב' שלומי אלא לברר האם מנהל המכון ההיסטורי בוארשה מסכים להעברת ההעתקים לישראל. לאחר מכן דרוש היה לאמת את מהימנותו של החומר, אשר נכתב במקור על צידם האחורי של ניירות משרד משומשים.

לכשניתנו האישורים, העבירה חנה שלומי את החומר לצורך מחקר, לקתדרה־לחקר־השואה באוניברסיטת תל־אביב, ועותק אחד הועבר לארכיון "יד־ושם. אנו מפרסמים כאן את אחת העדויות. אין ספק, כי עם פרסום תעודות אלו יתווסף מקור חשוב לחקר השואה בלבוב.

מתוך רשימותיו של פרופסור מאוריצי אלרהנד

מאוריצי אלרהנד נולד בעיירה ז׳שוב ב־28 ביוני 1868 ומצא את מותו באוגוסט 1942, כנראה במחנה העבודה יאנובסקי אשר בלבוב. מאוריצי אלרהנד היה משפטן נודע וכיהן החל משנת 1917 כפרופסור למשפט אזרחי באוניברסיטת־לבוב. משנת 1919 היה חבר בועדת החוקה של הרפובליקה הפולנית וחבר בבית־המשפט־העליון. כן כתב עבודות רבות בתחום המשפט.

פרופסור אלרהנד השתייך לזרם המתבולל בקהילה היהודית וסבב בחוגי החברה האקדמית הפולנית. על פי עדותו, שימש בתפקיד ראש הקהילה־היהודית מדצמבר 1924 ועד סוף יוני 1929. לאחר סיום תקופת כהונה זו הגיש את התפטרותו והתרחק מכל פעילות ציבורית.

דברי העדות נרשמו על ידו לעתים מיד אחרי המאורעות המסופרים, ולעתים תוך שחזור ארועים קודמים. סדר הדברים אינו מדויק מבחינה כרונולוגית, אולם עיקרם עוסק בהתרחשויות שארעו בתקופה קצרה של חדשי הכיבוש הראשונים, תוך מעשי אכזריות של הגרמנים והאוקראינים, והם שופכים אור על הלכי־הרוח בקרב קבוצות וחוגים שונים באוכלוסיה היהודית.

רישום ראשון

1. ביום 1 ביולי 1941 ראיתי מתוך דירתי ברחוב יאגילונ׳סקה 20 ו־22, כיצד אוקראינים היכו יהודים באלות ובמגלבים. היסקתי שהיו אלה אוקראינים, הן לפי הסרטים הכחולים־צהובים על זרועם השמאלית, והן לפי הקללות שהשמיעו נגד היהודים בשפה האוקראינית.[1]

הם היכו את היהודים על הראש, על הגב ועל הבטן, וכאשר נפל יהודי על הקרקע בעטו בו בנעליהם. יהודים רבים שתתו דם, וכאשר אחד מן הנופלים התרומם, המשיכו להכותו והריצו אותו בכיוון רחוב קולונטאי, שהוביל לבית־הסוהר הפלילי הקרוי בריגידקי.[2] הוכו גברים ונשים, זקנים וצעירים. פרט לאנשים בעלי הסרטים הכחולים־צהובים השתתפה בהכאת היהודים גם שוערת הבית ברחוב יאגילונ׳סקה 17. היא רדפה אחרי הנשים — — — הבורחות.

מחלון דירתי ראיתי, כיצד סמוך לרחוב קושצ׳יושקו נפל יהודי זקן על הקרקע וכנראה נפטר, או התעלף. ד״ר קארסן שהתגורר ברחוב יאגילונ׳סקה 20 בקומה ג׳, טען, כי היהודי ההוא נהרג.

הבריונים היכו לא רק את היהודים שנמצאו ברחוב, אלא גם גירשו אותם מתוך הדירות. ניתן היה להבחין בכך, כיצד הריצו את היהודים מתוך הבתים. התליינים לא נתנו להיכנס לתוך שערי הבתים, שהיהודים עשויים היו למצוא בהם מסתור. הפרעות נמשכו כמה שעות, ובשעה 3 אחרי־הצהרים השתררה דממה.

1) צבעי כחול־צהוב היו צבעיהם של האוקראינים הלאומניים, אשר האמינו כי הכיבוש הגרמני יביא עמו את הקמתה של מדינה אוקראינית עצמאית. למחרת כניסת הגרמנים ללבוב, מלאה העיר דגלים בצבעי כחול־צהוב.

2) כלא בריגידקי שכן ברחוב קאז׳ימיז׳ובסקה ובו הותירו הסובייטים קרבנות רבים שלא היה סיפק בידם לקברם. היהודים אשר נחספו בימי הכיבוש הראשונים, נגררו לבית־הסוהר לעסוק בחשיפת המומתים, אשר נערכה בנוכחות נציגי העיתונות וקהל אוקראיני מוסת.

שמעתי מעורך־הדין ד״ר לאוב שהתגורר ברחוב יאגילונ׳סקה 17, כי הפושעים האוקראינים חדרו לתוך דירתו ודרשו שימסור להם כסף. מתוך כפיה מסר להם את ארנקו. את אשתו היכו, ובהזדמנות זו היא איבדה 4 שיניים.

2. במשך כמה חדשים, לפני כניסת הגרמנים ללבוב, עבדה אצלנו בשכירות משרתת בעלת שם משפחה אוקראיני. אולם היא טענה שהינה פולניה, שאמה פולניה ושאין היא אוהבת את האוקראינים. הערכתי אותה כטובה מאוד, מפני שלא רק מילאה את חובותיה במסירות, אלא גם היתה תמיד מוכנה לשירותים שעוזרת אינה חייבת בהם, כגון משלוח מכתבים ועוד.

היא שינתה את התנהגותה, כאשר האוקראינים תפסו את עמדות הבכורה. ברגע זה הפסיקה להיות צייתנית, הזניחה את העבודה, יצאה בלי לתרץ זאת גם בעת שבבית היתה עבודה, ונוסף לכך נעשתה חוצפנית.

מהערות רבות שלה ניכר, כי היא סומכת על כך שתקבל משרה של פקידה, אם כי בקושי ידעה קרוא וכתוב. היא טענה, בניגוד למה שאמרה קודם לכן, כי הינה אוקראינית, מפני שבדרכון הסובייטי נרשמה בתור כזאת.

3א. במחצית השניה של אוקטובר 1941 פגשתי ברחוב דומיניקאנ׳סקה את מר פולאנסקי, שבימי השלטון הפולני היה מפקח על בתי־הספר, בימי הבולשביקים פרופסור באוניברסיטה, ובראשית שלטון הגרמנים — ראש העיר לבוב. ברגע שבו פגשתי אותו כבר לא שימש בתפקיד הזה.[3] במהלך השיחה קבע מר פ׳, כי הוא מרוצה מכך שהתפטר מתפקיד ראש העיר, מכיון שכל העת הציקו לו כי הוא מגן על היהודים. כאשר שם לב, שאני מחזיק בידי ספר כלשהו, שאל איזה היבור זה. עניתי, שזהו אוסף החוקים של ה־גנרלגוברנמנט, אשר אותו אני לומד. על כך ענה מר פ׳, כי זה לימוד מיותר, מכיון שכעת החוקים האלה אינם מחייבים.

רישום שני

1. ביום 1 ביולי 1941, בערך בשעה 17, שמעתי מתוך חדר עבודתי, שבו שהיתי, דברים בשפה הגרמנית. יצאתי מיד לפרוזדור. שם ראיתי שני אנשי צבא גרמנים ואזרח אחד בעל לאומיות בלתי ידועה.

כאשר אחד מאנשי הצבא ראה אותי, צעק לעבר אשתי: ״מדוע שיקרת, מיד אירה בך״. אחר־כך הורה לי להתלבש וללכת איתו.

נודע לי יותר מאוחר מאשתי, סלומאה ס׳, כי אותו איש צבא שאיים עליה כי יירה בה, היה נרגז כבר עם כניסתו, מפני שלא פתחו לו את הדלת מיד אחרי הצלצול, ומסיבה זו היכה את אשתי על היד בכסייתו. ואילו הצעקה נבעה מכך, שעל שאלתו האם אני בבית, ענתה אשתי, כי אין היא יודעת בבטחון האם אני מצוי בדירה, מכיון שעמדתי לצאת.

ההצהרה הזאת של אשתי היתה אמיתית, מכיון שהודעתי לה לפני כן, כי

3) ד״ר פולאנסקי שימש במשך תקופה קצרה כראש עיר, שעה שהגרמנים לא היו מעוניינים לחשוף את מדיניותם האמיתית לעיני האוכלוסיה המקומית. תפקידו של ד״ר פולאנסקי הצטמצם אז בחתימת שמו על שורה של צווים פחותי ערך. לאחר ביסוס השלטון סולק ד״ר פולאנסקי, במסגרת הטיהור שערכו הגרמנים בקרב אוקראינים נושאי משרות ציבוריות.

עומד אני לצאת מן הבית כדי להתערב לטובת בני, שהאוקראינים הריצו אותו בבוקר לבריגידקי (בית־הסוהר). אשתי לא יכלה להיות בטוחה אם יצאתי, מפני שחדר עבודתי היה מרוחק מן החדר בו שהתה, וכתוצאה מכך ייתכן היה שאעזוב את הדירה בלי שתרגיש בכך.

עלי לציין, שדירתי כללה 7 חדרים ומטבח וכל חדר היה מרווח, כך שבחדרים המרוחקים אי־אפשר היה לשמוע את צלצול הפעמון ואת המתרחש בחדרים הקרובים יותר לדלת הכניסה.

כאשר אנשי הצבא לקחו אותי, הייתי משוכנע כי מדובר במעצר בתור בן־ערובה. אשתי ונכדי בכו, ואילו אני הייתי שקט, אם כי איני שייך לאמיצים ביותר.

אנשי הצבא הסיעו אותי במכונית לרחוב פל'צ'ינסקה, לבנין שבו שכן הגסטאפו, שם פנה אלי אותו איש צבא שנהג בחוסר נימוס כלפי אשתי, בתור ראש הקהילה היהודית. הערתי על כך, שאינני משמש בתפקיד הזה מאז שנת /?/ 1929.[4] על הערתו: "בידינו אינפורמציה מדויקת" אמרתי: "באשר לאישיותי יש לי אינפורמציה יותר מדויקת". אחרי זמן הובילו אותי לקומה א', לחדר שבו ישב ליד שולחן הכתיבה איש־צבא לא צעיר ביותר. לידו תפסו מקום אותם שני אנשי צבא שביקרו בביתי.

איש הצבא שצריך היה לנהל את חקירתי, היה מפקד הגדוד סטֶפֶּנס, אולם איני יודע האם זה שמו האמיתי והאם הדרגה שנמסרה לי היתה נכונה.

החקירה התחילה בשאלה האם אני מבין גרמנית, ועל כך עניתי "selbstverstendlich" (כמובן). אחר כך שאל אותי לשמי, לשם משפחתי ולמקצועי. כאשר אמרתי, שאני פרופסור באוניברסיטה ושנתמניתי עוד בימי האוסטרים (על מועד התמנותי שאל אותי באופן מפורש, מפני שרצה לדעת, האם לא הבולשביקים הם שמינו אותי) הורה לי על כיסא. לשאלה האם אני ראש־הקהילה היהודית עניתי בשלילה והוספתי, כי שימשתי בתפקיד הזה עד לסוף יוני 1929. על כך העיר, כי בתור ראש־הקהילה לשעבר אני מכיר את היחסים בתוכה וכתוצאה מכך אוכל לתת הסברים עליהם. הוא שאל אותי על כך בפרוטרוט. כאשר שאל על בתי־הכנסת, הפנה אלי שאלות גם בדבר מיקומם: הרחוב ומספר הבית. זה עורר את תשומת לבי, מפני שהדבר לא נראה לי כעובדה בעלת חשיבות. אחר כך נוכחתי לדעת, מה היתה מטרת השאלה. כאשר מסרתי את שם המשפחה של ד"ר י' לוין, הביט איש הצבא שצעק על אשתי בצורה רב־משמעית לעבר מפקד הגדוד סט'.[5] מפקד הגדוד סט' שאל אותי לאיזו מפלגה פוליטית אני משתייך. עניתי, כי מעולם לא עסקתי בפוליטיקה, אבל אני מצהיר על לאומיות פולנית.

4) פרופ' אלרהנד עמד בראש הקהילה מדצמבר 1924 ועד סוף יוני 1929, תחילה כממונה מטעם הממשלה ומאוחר יותר כיושב־ראש נבחר של ועד הקהילה. עם סיום תקופת כהונתו, התפטר והתרחק מכל פעילות בקהילה.

5) ימים אחדים אחרי הכיבוש החלו הגרמנים בהכנת רשימות של אישי ציבור פולניים וראשי הקהילה היהודית ויחידות איינזאץ־גרופן מיוחדות נשלחו לבצע את המעצרים. הרב ד"ר יחזקאל לוין, רבו של בית־הכנסת המתקדם בלבוב, הופיע אף הוא ברשימותיהם, אולם הוא מצא את מותו בשובו מפגישה עם המטרופוליט האוקראיני שפטיצקי, אליו פנה כדי לבקש את התערבותו להפסקת הפרעות ביהודים. הרב לוין דחה את הצעת המקלט של המטרופוליט ושם פניו לשוב אל קהילתו. בדרך נתפס בידי המון אוקראיני, הובא לכלא והומת.

כאשר הביע פליאה שבתור יהודי אני חושב את עצמי לפולני (אמרתי)... שאפשר להיות יהודי בעל לאומיות אחרת, לא יהודית, ובתור דוגמה ציטטתי, שבגרמניה לפני התקופה הנאציונל־סוציאליסטית היו יהודים רבים שהצהירו על לאומיות גרמנית.

על שאלה האם השתייכתי לארגון בני־ברית עניתי, שפרשתי בשנת 1929. בתקופה שבה השתייכתי לארגון השמעתי במסגרתו כמה הרצאות בעלות תוכן מדעי או ספרותי, אך לא הייתי פעיל בתוכו.

הוא שאל לסיבת פרישתי. השבתי שהניעו אותי גורמים בעלי אופי אישי.

כבר בזמן החקירה הייתי משוכנע, כי לשלטונות הגרמניים יש תכנית להחיות את הקהילה היהודית, וזאת במטרה להטיל מס מיוחד על היהודים.

2. אחרי החקירה דרש מפקד הגדוד סט׳ שארשום את עדותי ואשלח לו אותה למחרת, לכל המאוחר עד לשעה 9 לפני הצהרים. על כך הערתי, כי יש לי כתב לא קריא, וכי אין איש בביתי, שיוכל לרשום את עדותי. להערתו של איש הצבא, כי יש לי בן, השבתי, כי את בני לקחו האוקראינים וכי הוא שוהה בבריגידקי, ועל כן אין לי בטחון שישוב הביתה. נוכח כך הודיע מפקד הגדוד סט׳ שאני יכול לרשום את עדותי בעצמי ושהוא יפענח אותה.

לפני יציאתי פניתי למפקד הגדוד סט׳ בבקשה, שישתדל למען שחרור בני, ד״ר יואכים הרמן אלרהאנד, שהאוקראינים היכו אותו וסחבו לבריגידקי.

מפקד הגדוד סטפנס ענה שאין לו השפעה על השלטונות האוקראיניים. לבקשתי הנמרצת, שנתמכה על־ידי העובדה שבני לחם בימי המלחמה 1914—1918 ביחידה גרמנית, השיב שיראה מה אפשר יהיה לעשות.[6]

במהלך השיחה העיר מפקד הגדוד סט׳, שלאוקראינים יש טרוניה צודקת כלפי היהודים, עקב פעילותם ב־נ.ק.ו.ד. כאשר הערתי, שבמוסד זה עבדו על־פי־רוב אוקראינים, כפי שמוכיחים שמות המשפחה בעלי הסיומת אַנקו או אוק, ושהיהודים לא תפסו ב־נ.ק.ו.ד. שום עמדה בולטת — קבע מפקד הגדוד סט׳, שהיהודים הלשינו /?/ על האוקראינים, ושקיימות הוכחות לכך.

על כך — — —, שאין זה מן הנמנע שהיהודים אמנם הלשינו, אך אם עשו זאת, הרי ההלשנות היו מכוונות נגד יהודים, מכיון שלא היה להם ולא יכול היה להיות מגע עם אוקראינים. מפקד הגדוד סט׳ גם קבע שהאוקראינים סבלו הרבה בימי הבולשביקים. מצידי טענתי שעד כמה שידוע לי, הכי הרבה סבלו הפולנים, אחר־כך היהודים והכי פחות האוקראינים, שהעמידו פני קומוניסטים, אם כי היו נציונליסטים.

הבולשביקים גם נתנו במשך זמן — — — חסות לאוקראינים ואפילו מינו רבים מהם לפרופסורים של האוניברסיטה, אם כי לא היו להם הכישורים הדרושים. רק בזמן האחרון רדפו הבולשביקים את האוקראינים, מכיון שנוכחו לדעת, כי אין הם כנים כאשר הם משמיעים סיסמאות קומוניסטיות, ואילו הם שוביניסטים לאומניים.

3. ביום 2 ביולי שנת 1941 שלחתי למפקד הגדוד סט׳ את הכתב, שהכיל

6) יואכים הרמן אלרהנד, עורך־דין ואסיסטנט באוניברסיטת לבוב. שרת במלחמת העולם הראשונה כקצין בצבא.

את עדותי. מפקד הגדוד סט׳ עשה עלי רושם טוב ביותר. הוא לא היה אדיב במיוחד, אך גם לא חסר נימוס, וחקר אותי בצורה רשמית, מתוך רצון לשמוע אך ורק את האמת. נדמה לי שהוא אובייקטיבי בפעילותו המשרדית, שמכל מקום לא ידוע לי עליה דבר, מפני שלא התעניינתי בכך. התנהגותו בלטה על רקע התנהגותו של איש הצבא, שבא לקחת אותי. הכתב ששלחתי למפקד הגדוד סט׳, חיברתי ללא תכנית ושיחזרתי אותו על־פי הזכרון.[7]

4. השמועה על נסיעתי במכונית גרמנית בליווי אנשי צבא נפוצה מהר בעיר. באותו יום דיברו בחוגים פולניים ויהודיים שנאסרתי, ולמחרת בשעה 8 בבוקר, ביקרו אצלי אסיסטנט מן האוניברסיטה, ראדזישבסקי, ושוער האוניברסיטה, מאזור, כדי להיוודע האם חזרתי. גם יהודים רבים ביקרו אצלי, כדי להיווכח האם השיבו לי את החירות.

כתוצאה מחקירתי ראו בי בקרב האוכלוסיה את המיועד לראשות הקהילה היהודית. כמה עשרות אנשים מחוגי המשכילים ביקרו אצלי וביקשו ממני משרה כלשהי תמורת תשלום מזערי. מטרתם היתה השגת תעודה, אותה אי־אפשר היה להשיג בעבודה אחרת בשכר, אך ניכר איזו דלות שררה בקרב היהודים.

רישום רביעי

1א. במשך יולי 1941 ובתחילת אוגוסט רצו אשתי וגם בני לסלק מן הדירה ברחוב יאגילונ׳סקה 20/22, שנכנסתי אליה ב־30 בנובמבר 1911, תמונות, רישומים, שטיחים, כלי־בדולח־וחרסינה, וספרים — ולמסור אותם לשמירה למישהו בעל לאומיות פולנית. לא הסכמתי לכך, ועל הערה כי אני מסתכן בהחרמה, השיבותי, שאם הבולשביקים כבדו את רכושו של פרופסור באוניברסיטה, על אחת כמה וכמה יכבדו אותו הגרמנים.

עקב התנהגותי, כל מה שנמצא בדירה, שהכילה 7 חדרים, מטבח, חדר משרתים, שני חדרונים ופרוזדור גדול — נשאר במקום.

1ב. ביום 6 באוגוסט 1941 הופיע בחדר, שבו שכבתי חולה במיטה, אדון אחד, ובלי להסיר את כובעו מעל לראשו, קרא מתוך פתק שהחזיק ביד את המלים: ״הדירה מעוקלת. אתם יכולים לקחת עמכם רק בגדים, זהב וכלי־כסף. את כל היתר יש להשאיר במקום״. אחר כך אמר, שלמחרת בשעה 12 בצהריים צריך למסור את הדירה, אחרת תיכנס המשטרה, והוסיף: ״על ידי כך תהיה נסיעתכם גרועה יותר״.

אשתי, שנכחה בחדר, פנתה לאדון שמסר את ההודעה על עיקול הדירה, והעירה: ״לאן עלינו, אנשים קשישים, ללכת. האם ידוע לך על דירה אחרת עבורנו״. על כך קיבלה תשובה: ״זה אינו ענינגו״.

ואילו אני שאלתי, האם אוכל לקחת את הספריה, שנחוצה לי בתור פרופסור באוניברסיטה, ועל כך השיב האדון הדברן: ״לא, יותר לא תזדקק לספריה״.

אשתי שאלה, האם היא יכולה לקחת את כלי המיטה, וקיבלה על כך תשובה

7) עדות זו, המסכמת את קורות הקהילה היהודית בלבוב בעת כהונתו כיושב־ראש הקהילה, מצויה בין רשימותיו של פרופ׳ אלרהנד ותפורסם בעתיד.

שלילית. אותו אדון גם הדביק על דלת הדירה פתק, שהכיל חותמת של מושל־העיר וחתימה שלו או של ממלא־מקומו, שהורתה על עיקול הדירה. על הפתק היה רשום התאריך: 4 באוגוסט 1941.[8]

3ג. מיד אחרי יציאת האיש שהודיע לי על עיקול הדירה, נרתמו אשתי וכל בני משפחתי לאריזת הבגדים והלבנים. העבודה לא יכלה להימשך זמן רב, כי היה צו להאפיל את החלונות אך חסרו האביזרים הדרושים לכך. האריזה נמשכה ביום 7 באוגוסט 1941. אולם מתוך עצבנות שכחנו חפצים חיוניים רבים והשארנו אותם בתוך הדירה. הדברים הגיעו עד לידי כך שהשארתי בתוך הכספת מניות ואוספי מטבעות.

ביום 7 באוגוסט 1941 קמתי מן המיטה והשתדלתי לארוז את כתבי־היד שלי, את רשימותי וקטעים מעבודותי המדעיות. יכולתי לקחת רק חלק מהם ואחסנתי אותם אצל שכנים; את החלק המירבי של כתבי־היד והרשימות השארתי במקום. נשארו גם ההרצאות שהכנתי בשביל ועדת החוקה, שנמניתי עם חבריה.

בשעה 11 לפני־הצהרים עזבה אשתי את דירתנו, ואני נשארתי בה, על מנת למסור אותה. איתי יחד היה מנהל הבית, מפני שלא רצה להשאיר אותי לבד.

אחרי השעה 12 בצהרים הופיע קצין משטרה ודרש ממני למסור את הדירה. במוסרי את חדר־עבודתי פניתי למנהל הבית בפולנית במלים: "הנה ספרייתי, שאספתי אותה במשך 60 שנה". קצין המשטרה, שכנראה ידע את השפה הפולנית או שפה סלאבית אחרת, אמר: "זו אינה יותר הספריה שלך, היא היתה כזאת, מאחר ובכל מקרה לא תחיה עוד הרבה".

3א. אחרי שעזבתי את דירתי לא הלכתי אל בני שהתגורר בדירה בת 3 חדרים ומטבח ברחוב סובייסקי 32, אלא על־פי עצת מכרים עברתי לגור בבית זרים. נתגלה, שהעצה היתה נכונה, כי למחרת אחרי פינוי הדירה רצתה המשטרה לאסור אותי, כנראה בתור עונש על כך שלקחו ממני את הדירה יחד עם תכולתה. השוער, אלכסנדר ק', הודיע לשליחי המשטרה שאין הוא יודע היכן אני שוהה, וחתם על הצהרה, שהיתה אמיתית, כי פרט למשפחה הכי קרובה, אין איש יודע את מקום שהותי.

רק אחרי 7 שבועות עזבתי את המסתור ועברתי לגור אצל בני ברחוב סובייסקי 32.

3ב. ביום 9 באוגוסט 1941 דרש ממני האדון ד"ר קורץ /?/ בשם הקהילה היהודית, שאחתום על הצהרה, כי אני מוסר את מערכות כלי־השולחן מחרסינה ומבדולח השייכות לי לסרן — — — . על הערתי, כי נוכח ההחרמה אין צורך בהסכמתי, השיב ד"ר קורץ, שההצהרה דרושה לטובת היהודים. בהתחשב בכך הנחתי את חתימתי על גבי טופס ריק ונתתי יפוי־כח לקהילה היהודית למלא אותו. כעבור זמן מה דרשו ממני הצהרה, שאני מרשה לקחת מדירתי תמונות והדפסים ולהעביר לדירתו של מושל־העיר. בתשובה לדרישה הזאת שלחתי לד"ר פרנס טופס עם יפוי־כח למילוי. ד"ר פרנס הביע פליאה בגלל — — — שאחתום על

8) לאחר הרגיעה מן הפרעות שארעו בעקבות כיבוש העיר, החלו הגרמנים להתבסס בלבוב ואף הזעיקו את משפחותיהם למקום. גם האוקראינים נצלו את ההזדמנות להתעשר ולשפר את מצבם הכלכלי. הם החלו בשורה של פשיטות על בתי יהודים אמידים והחרימו את דירותיהם. במקרה הטוב הסתפקו רק בהחרמת הריהוט.

הצהרה, מכיון שלדעתו, נוכח ההחרמה, ההצהרה היתה מיותרת.[9]

באותו זמן הגיעו אלי שני אנשים זקנים, שאחד מהם הציג את עצמו בתור עורך־דין לשעבר, ואילו האחר בתור מורה לחרשים־אלמים / נדמה לי שמסר את השם בדו"ח./. הם ביקשו שאשתדל למענם ולמען זקנים אחרים, שבשמם הם מופיעים בתור נציגיהם — על־מנת שישאירו אותם בבית־מחסה לזקנים בו הם נמצאים, או שיקצו להם שיכון אחר. תוך כדי כך מסרו שהשלטונות הגרמניים ציוו על כל היהודים הזקנים לעזוב את בית־המחסה במשך שעתיים. הודעתי להם, שאין לי שום השפעה ושהנחתם, כי אני ראש־הקהילה, היא מוטעית.

באותה הדרישה הופיע אצלי זוג נשוי, ששלט בשפה הגרמנית בלבד. הם הסתמכו על־כך, שאחרי הגירוש מגרמניה שיכנו אותם בבית־זקנים, ואחר־כך, בימי הבולשביקים, בבית־מחסה לזקנים, ואילו השלטונות הגרמניים ציוו עליהם לפנות את הדירה שהוקצתה להם. גיליתי באזניהם, שאיני ממלא כל תפקיד ציבורי וגם אין לי השפעה.

מס' 11

1. ביום 15 בנובמבר 1941 הייתי במשרד השיכון של הקהילה־היהודית, כדי להשיג דירה, מכיון שבני שאצלו התגוררתי, היה חייב לעזוב את דירתו לכל המאוחר ב־25 בנובמבר. אנשים רבים ניגשו אלי והביעו פליאה על כך שיצאתי מן הבית, מפני שעוצרים אנשים זקנים ברחוב, מובילים אותם למקום הסגר, ולפי השמועה — ממיתים אותם.[10] לעגתי לזה וחזרתי הביתה במנוחה.

כאשר ביום 17 בנובמבר עברתי ברחוב גרודזיצקי, כיכר סטז'לצקי ורחובות צדדיים אחרים, כדי להגיע למשרד־השיכון, עצרו אותי כמה פעמים אנשים בלתי ידועים לי והזהירו אותי, שלא אלך בחפשיות, מפני שתופסים גברים קשישים ברחוב ומובילים אותם לבית־הסוהר.

במשרד־השיכון הודיע לי המנהל ד"ר יופה,[11] שלא יתן לי ללכת הביתה לבד, אלא יבקש מאיש־הצבא, מר גוסטאב בַּראנר /?/, המוצב במשרד־השיכון לשם פיקוח — שילווה אותי הביתה.

מר ב' /?/ עשה זאת; בדרך הביטו בי מכרים ברחמים, אך עשיתי להם סימן שאיני עצור. ביום 21 בנובמבר 1941 הלכתי שוב למשרד־השיכון. אחרי שהקצו לי דירה, הוליך אותי מר ג"ב לרחוב זאמארסטינובקה 58, כדי לקבל את הדירה שניתנה לי, ואחר כך ליווה אותי לרחוב סובייסקי 32. ביום 23 בנובמבר 1941 הלכתי עם אשתי ועם נכדי למשרד־השיכון, על מנת ללכת משם בחברת מר ג"ב

9) כאן מתייחס פרופ' אלרהנד למיסודה של הביזה הגרמנית. אחת המחלקות הפעילות והעסוקות ביותר ביודנראט שהלך והתארגן באותם ימים, היתה מחלקת האספקה. המחלקה העסיקה צבא של פקידים, אשר אתרו ואספו ריהוט וחפצי־ערך מבתי היהודים לצורך העברתם לידי קצינים גרמנים.

10) פעולה זו כונתה בשם "אקציית הזקנים". היא נערכה במשך שבועיים בין ה־1 ל־15 בדצמבר 1941. הומתו בה כ־2000 איש, בעיקר קשישים שנחטפו ברחובות או הוצאו מבתי־אבות.

11) יופא. בתקופת הכיבוש הגרמני עמד בראש מחלקת הדיור של היודנראט. אדם שתדמיתו שנויה במחלוקת.

דרך גשר זאמארסטינובסקי ולהשתכן בדירה שהוקצתה לי.

ברחוב גרודזיצקי שמתי לב, כיצד שוטרים אוקראינים מובילים כמה יהודים ויהודיות בגיל מבוגר. כדי להתחמק מגורל זהה, הסתתרתי עם אשתי בבית הכי קרוב, ואחר כך פניתי למקום המיועד. התבוננתי, האם בדרך לא הולכים שוטרים אוקראינים או גרמנים. כך הגעתי למשרד־השיכון, ומשם הוביל מר ג״ב אותי, את אשתי ואת נכדי, יחד עם הרהיטים ממשרד השיכון, דרך הרציף ברחוב ז׳ול׳קיבסקה עד לדירה ברחוב זאמארסטינובסקה 58.

2. בתחילת דצמבר 1941 התפשטה ידיעה, ששוטרים אוקראינים, יחד עם אנשים השייכים לגסטאפו או לשופו (Schupo), מוציאים מן הבתים ברובע היהודי אנשים קשישים בעלי לאומיות יהודית ומובילים אותם למקום־הסגר.

התברר שהשמועה הזאת היא נכונה, מכיון שמנו בדייקנות את האנשים שנאסרו, ובנוסף לכך נראו ברחובות משאיות מלאות אנשים קשישים בליווי משטרה אוקראינית. אז תקף פחד את היהודים, וכל אחד השתדל להסתתר במקום בטוח, אם כי לא תמיד בהצלחה.

ביום 4 בדצמבר לחצו עלי ועל אשתי שנעזוב את הרובע היהודי ונסתתר ברובע אחר, שם לא לוקחים אנשים קשישים מן הבתים.

שמענו לעצה זו ופנינו למר ג״ב /?/, שהתגורר ברובע היהודי, בבקשה שיעביר אותנו דרך גשר זאמארטינובסקי. הוא נענה לבקשתי וליווה אותי, את אשתי ואת נכדי למכרים, שם שהינו עד ל־15 בדצמבר 1941. מר ג״ב /?/, שלפי בקשתי הלך אליו שוטר יהודי, אפילו הפסיק את ארוחת־הצהרים, כדי להגיע אלי מה שיותר מהר. ביום 8 בדצמבר ביקר אותי מר ג״ב בדירתו של האיש שאצלו התגוררתי, והודיע כי הסכנה עדיין נמשכת. כאשר אמרתי לו, כי אני מכביד על מארחי, ענה כי מוטב לישון על רצפה קשה מאשר להסתכן במאסר ובתוצאותיו ברחוב זאמארסטינובסקה.

ביום 15 בדצמבר 1941, בשעה 9 בבוקר, הגיע אלי מר ג״ב /?/ והעביר אותי, את אשתי ואת נכדי דרך רציף ז׳יול׳קיבסקה. אחרי שובי לדירה ברחוב זאמארסטינובסקה 58 הודיעו לי השכנים, שאמנם לא חיפשו אותי ואת אשתי, אולם טוב קרה שעזבנו את הדירה, מפני שברחוב התרחשו דברים איומים.

יבבות העצורים מרטו את העצבים עד כדי כך, שאנשים איבדו את ההכרה.

3. ביום 17 בדצמבר הודיע לי מר ג״ב, שפעולת מאסר הקשישים נפסקה. אף־על־פי־כן סופר על מקרים, שבהם נאסרו אנשים קשישים על־ידי שוטרים אוקראינים, ושוחררו, אחרי שנתנו כופר בגובה של כמה מאות מארקים גרמניים. היתה סברה, שהמאסרים האלה הם מעשה בלתי־חוקי במטרת סחיטה.

4. לפני חג המולד 1941 דיברנו, אני ואשתי, עם מר וילהלם טולדריון /?/, קצין פרשים מוינה. כאשר אשתי סיפרה לו על מאסר הקשישים ועל כך, שלפי השמועה ממיתים אותם בירייה, הביע תמיהה, משום שלא יכול להבין מהו המניע לכך.

אשתי ציינה, כי טוענים שאנשים קשישים אינם מוכשרים לעבודה, ולכן צריך לשלול מהם את החיים, כדי שלא יאכלו לחם חינם, הנחוץ בשביל אחרים. מס ג״ב כינה את הנימוק הזה בשם בלתי אנושי.

ביום, שבו אסרו את ראש הקהילה היהודית ד"ר י' פרנס,[12] הלכתי למזכיר הקהילה היהודית, הנריק פויירשטיין, לרחוב גלובינסקי 17, כדי לקבל מידע, האם השמועה על המאסר היא נכונה, מכיון שבדומה ליהודים אחרים הייתי מודאג מאוד. ברחוב ל'יצ'אקובסקה שילבה לפתע אשה אלמונית את ידה מאחור בזרועי הימנית, אחזה בי בחזקה ומשכה אותי אחריה. יחד עם זאת חזרה ואמרה בלי הרף: "בבקשה ללכת יותר מהר". אמרתי, שהיא טועה ביחס לזהותי. על כך השיבה: "בוא, אדוני. מכים את היהודים". כעבור רגע נודע לי מן האשה, שאנשי צבא מתעללים ברחוב ל'יצ'אקובסקה באנשים שעונדים סרטים, ולכן חיבקה אותי בכף־ידה, כדי שהסרט שעל זרועי לא יהיה גלוי לעין.

בפינת רחוב ל'יצ'אקובסקה וכיכר המכס שאלה אותי היכן אני גר, וכאשר מסרתי לה את הכתובת, פנתה בדרך שמאלה. כך ליוותה אותי עד לביתי ברחוב סובייסקי 32. האשה שבה מדובר אצה כל כך מהר, שבדרך לא יכולתי להציג את עצמי לפניה ולשוחח עימה. רק בשער הבית שבו התגוררתי הצגתי את עצמי והודיתי בלבביות בעד דאגתה.

האשה, שאת פניה לא ראיתי בגלל החשכה, ושגם היא לא ראתה את פני, היא פולניה, אשת פקיד העובד בפיקוח על בתי־הספר, ואם שמעתי היטב, שמה נארקובסקה.

מס' 21. המצב המשפטי, שנוצר על אדמת פולין אחרי הכיבוש הגרמני, גרם לכך, שרבים התנצרו. אולם לא היה די בכך, מפני שלא רק בני הדת־היהודית נחשבו ליהודים, אלא גם בני דתות אחרות, אך ממוצא יהודי. לכן רבים השתדלו להשיג ניירות, המכונים אריים. זה היה כרוך בהבאת ראיות, שלא רק האב והאם היו נוצרים, אלא גם אבות המשפחה בדורות הקודמים. הדבר נעשה קל למדי במקרים שבהם ספרי מרשם־התושבים אבדו או נפצעו, ואז הובאו ראיות בדרך אחרת.[13]

הצליל של שם המשפחה לא עמד למכשול, אך לעתים קרובות נטלו אנשים לעצמם, בלי רשות השלטונות, שמות בעלי צליל פולני, בייחוד עם סיומת סקי, — צקי, — יץ'. במקרים רבים השיגו תעודות לידה עם אישור שהן מהוות העתק מן הספרים המקוריים. זה לא הלם את המציאות, מפני שספרי המרשם הנוצריים /?/ אינם נוקבים בשמות אבות המשפחה הרחוקים.

בסביבות 20 בדצמבר 41 הופיע קצין גרמני בדירה ששכרתי ברחוב זאמארסטי־נובסקה 58/15 ובלי להסיר את כובעו שאל אותי ואת אשתי, האם הוא יכול לקחת שטיחים פרסיים ווילונות.

אשתי נתנה תשובה שלילית, ועל כך הודיע, כי אין לה ממה לחשוש, מפני שלא יקח שום דבר באופן בלתי חוקי, אלא ישלם מחיר טוב. אשתי השיבה, כי יכלה למכור שטיחים ווילונות, לולא לקחו ממנה תכולה של 7 חדרים. לשאלתו

12) עו"ד אמיד, בעל אחוזות בגאליציה. קרוב אל המתבוללים. ד"ר פרנס נאסר והומת שעה שהודיע לגרמנים: "יהודים לא אתן" וסרב לספק להם מכסות של יהודים למחנות העבודה שהוקמו סביב לבוב.

13) בידיעה אשר הופיעה בעתון הפולני "לבובסקה גאזטה" מיום 8 בספטמבר 1941 מתרעם הכותב על קרוב ל־4000 יהודים אשר התייצבו וביקשו להתנצר, בתקוה שכך יינצלו מרדיפות הגרמנים.

של הקצין, כיצד אירע הדבר, מסרה הבהרה והוסיפה, כי לקחו אפילו ספרייה עשירה.

כאשר שמע זאת, פנה אלי השוטר בשאלה, מהו המקצוע שלי. השבתי, כי אני פרופסור באוניברסיטה. באותו רגע הסיר הקצין את כובעו והציג את עצמו בתור קצין פרשים וילהלם ט' טטוהאן /?/.

במהלך השיחה שנקשרה בינינו התברר, כי הוא משפטן וכי מוצאו מוינה.

דיברתי איתו אחר כך עוד מספר פעמים. הוא "נחמד" מאוד, אדיב ורשמי. לטענתו, אחרי המלחמה ישתפר מצב היהודים. לא שאלתי על מה הוא מסתמך, מפני שלא רציתי להיכנס לשום ויכוח בנושא הנוגע לפוליטיקה או ליהודים.

מס' 26/27 1. בפברואר 1942 היו אצלי ביקורים אחדים של שליחי הקהילה היהודית, שהשתדלו להוציא חפצים שונים, כגון מזרנים, שמיכות וכסתות.

איני יודע, האם החפצים שנלקחים מיועדים לגרמנים, או למחנות העבודה, במטרה להקל על האנשים שנלקחו לשם, ואשר סובלים מקור ומרעב. נוסף לכך — — — [14]

2. ביום 9 בפברואר הייתי במשרד הנשיאות של הקהילה היהודית וראיתי, כיצד ממלא־מקום של ראש־הקהילה קנה שתי תמונות, נדמה לי, כי ב־300. נודע לי מפקיד־הקהילה, כי הקהילה, כלומר הנשיאות, קונה כל מיני חפצים, אפילו חפצי־מותרות, במטרה לרהט דירות עבור הגרמנים.

בספטמבר 1941 הגיעו לרחוב סובייסקי, שם נמצא בית־הכנסת הגדול, כבאים עירוניים ואנשי־צבא. כאשר הוצת בית־הכנסת, כיוונו הכבאים את זרם המים לעבר הבתים הסמוכים אליו, ולא לעבר בית־הכנסת, שהושמד כליל. אנשים שנמצאו בשכנות, לא רק יהודים אלא גם נוצרים, סיפרו לי, כי הכבאים הגיעו למקום השריפה עוד לפני שהיא פרצה, וכי בית־הכנסת בער כמו אבוקה.[15]

בלילה, שבו פרצה השריפה, שאלו אנשי־צבא גרמנים, ככל הנראה קצינים, את אול'נה פיליפובנה, שניהלה באופן זמני את הבית מס' 32 ברחוב סובייסקי, מי הצית את בית־הכנסת. לשמע תשובתה, כי עשו זאת אנשי צבא גרמנים, הם נזעמו. אלה שהפנו את השאלה רצו, כנראה, לקבל תשובה אחרת.

בזמן השריפה שררה בהלה בקרב תושבי רחוב סובייסקי. רבים מהם ברחו מבתיהם ומצאו מקלט בבתים, הממוקמים ברחוב החומה (ואל'ובה).

תירגם מפולנית: רות שיינפלד

14) לאחר הקמתם של מחנות עבודה באיזור לבוב, כולל מחנה יאנובסקי בפרברי העיר, הגיעו שמועות על הסבל והרעב שהיו מנת־חלקם של הכלואים בהם. בעיר התארגן אותה שעה "ועד לעזרת אסירי המחנות" וחבריו דאגו לאספקת ביגוד, שמיכות ומזון, ככל שאיפשרו הגרמנים.

15) בלילה אחד הבעירו הגרמנים באש את כל בתי־הכנסת המפורסמים בלבוב. מלבד בית־הכנסת העירוני הגדול עלו באש גם ההיכל הרפורמי ובית־הכנסת העתיק המפורסם. אמנם הכבאים הוזעקו מראש, עוד לפני פרוץ השריפה, ותפקידם היה למנוע את התפשטותה של השריפה לבתים הסמוכים.

במשואה

בת-שבע שביב

"משואה" — סקירה פדגוגית

"ההיגיון של ההוראה שונה מן ההיגיון המנחה את בית־הספר קודם כל בכך, שאין הוא משועבד למבנה מוסדי כלשהו. אמנם נכון, המבנה המוסדי של בית־הספר הוא הקובע מהי ההוראה המתבצעת בפועל. משום כך אין דמיון בין מה שצריך להיעשות בבתי־הספר לפי המשתמע מתיאוריות ההוראה ובין הנעשה בו למעשה... בית־הספר נוהג על פי הגיונו, ותיאוריות ההוראה מתגבשות, מתפוררות ושוב מתגבשות על־פי הגיון אחר. נוקשותו של בית־הספר גרמה לכך שהתמורות במחשבה על אודות ההוראה הורגשו בו אך ורק מעט..." *

יישומן של תיאוריות ההוראה במסגרות החינוכיות הפורמליות, קשה ביותר, בשל אילוצים ארגוניים, סוציאליים, פיננסיים ואחרים. הצרכים הפדגוגיים נדחקים מטבע־הדברים לעדיפות משנית והמערכת האמונה על העשיה־החינוכית מוצאת עצמה, לא פעם, מפגרת אחרי ההתפתחויות והחידושים בחברה ובתכני־הלימוד.

הוראת־השואה בבתי־הספר אינה יוצאת דופן, בהיותה חלק בלתי נפרד מן התהליכים האפייניים למערכת־החינוך: ההתעניינות ההולכת וגוברת בנושא מצאה ביטוייה במחקר נרחב, דיונים אקדמיים ופופולריים, מחלוקות קולניות בכתב ובעל־פה, ואפילו כתבי־עתונות נרתמו למשימה.

בעקבות רנסנס זה התגייסה המערכת החינוכית ליצור כלים להוראת־השואה במסגרות הפורמליות והבלתי פורמליות, מביה"ס־היסודי ועד תנועת־הנוער. חוקרים ואנשי־חינוך עיבדו תכניות לימודים וכתבו ספרי־לימוד; משרד החינוך הקציב שעות והוסיף שאלת־חובה לבחינות־הבגרות. על־אף רגישות הנושא לא נעשה די על־מנת להתאים תיאוריות הוראה חדשות לאספקטים הייחודיים של תכניו. מורים רבים עדיין מתלבטים בדבר בחירת חמרי הלימוד והתאמת השיטות הדידקטיות לאוכלוסיות הלומדות השונות.

אין הלכה פסוקה בהוראת נושא כלשהו על־אחת־כמה־וכמה בנושא־השואה. מכון "משואה", שזה עיסוקו העיקרי, מתמודד בלי־הפסק עם בעיות אלו, בעיבוד חומר, הכנת תכניות חדשות והדרכת הצוות־המנחה. להתמחות הספציפית, פרי נסיון

* צבי לם, "ההגיונות הסותרות בהוראה", ספרית פועלים, 1973, עמ' 23—24.

מצטבר של 10 שנים ואלפי תלמידים, מוסיפה האוירה המיוחדת ב"משואה", שהיא התנתקות מחיי היום־יום והקדשת הזמן כולו לנושא־השואה. זוהי סיטואציה מיוחדת, כר פורה ליישום פעילויות לימודיות שונות, באופן שתהיינה רלבנטיות אפילו למי שארועי השואה לגביו הם בבחינת "פלאנטה אחרת". אוירה זו מאפשרת התנסות במישור הקוגניטיבי והרגשי, תוך התמודדות עם בעיות שהן רלבנטיות לכולנו כאן ועכשיו. בחינת השאלות הקיומיות מעבר לזמן ולמקום, מוסיפה מימד אוניברסלי לתופעות אנושיות בסיטואציות ייחודיות **. משך הסמי־נרים ב"משואה" מכתיב בהכרח בחירה קפדנית של הנושאים, בכפיפות למטרות מוגדרות ורעיון מרכזי ברור, המנחה את הפעילויות הלימודיות השונות.

אין דרך טובה יותר להגדיר את המטרה מאשר להזכיר את המשל החסידי הבא: הבעש"ט ידע למנוע אסון צפוי על ידי תפילה מסוימת והדלקת אש במקום מסוים ובמועד מסוים ביער. תלמידו של הבעש"ט לא ידע את התפילה, אך ידע את המקום והמועד בו יש להדליק אש. בכל זאת נשמעה תפילתו. תלמידו לא ידע את המקום והמועד אך התפילה שבלבו נשמעה ***.

קטנו מהבין את שקרה לקרבנות־השואה. לא היינו עמם בגיטאות ובמחנות. לא צעדנו אתם בצעדות־המוות ולא ראינו את יקירינו מעונים ונטבחים מנגד. אך אם גם שכחנו את תפילת הבעש"ט ואיננו יודעים את המקום והמועד בו יש להדליק אש, עדיין יש תפילה בלבנו ואנו יכולים לנסות ולהתקרב להבנה ולתחושות של אלה שחוו את ארועי־השואה על בשרם.

השואה לא קרתה בפרה־היסטוריה אלא במאה ה־20. בני־אדם שלבושם ומנהגיהם ואפילו שפתם, מוזרים לנו היטב, טבחו בני־אדם שתמונותיהם ניבטות אלינו מאלבומי המשפחה. הוריהם ואחיהם ובניהם נמצאים אתנו כאן. גם בנסיבות הזוועתיות של ארועי־השואה פעלו הקרבנות ואף הרוצחים במסגרת התכונות האנושיות המוכרות לכולנו במקומות אחרים ובזמנים אחרים. הבריחה מן הדילמות המבעיתות והמסקנות הקשות משאול, אל הסטיריאוטיפיזציה של האירועים והמשתתפים בהם, נוגדת את מטרת החינוך.

הגישה הדטרמיניסטית הרואה בתהליכים שהובילו לשואה ובתוצאותיהם, מעין פרה־דסטינציה הטבועה כביכול בגנים של הרוצחים או חלילה — הקרבנות, סותמת את הגולל על תקוותו של המין האנושי למנוע את הישנותם. על־מנת לאפשר התמודדות אמיתית עם החוויה הקשה של עימות עם ארועי־השואה, יש לקבל את ההנחה שאפילו בתנאים נתונים, נוראים ככל שיהיו, בוחר כל אדם את דרכו בכפיפות לאילוצים המשתנים. אין בהנחה זו משום מתן הכשר לשיפוט מוסרי. ההיפך הוא הנכון. ככל שנבהיר לעצמנו את הדילמות עמן התמודדו הנפשות הפועלות בסיטואציות הבלתי אפשריות ההן, נתקרב יותר להבנת השיקולים וההכרעות שקיבלו על עצמן.

שאלת הבחירה היא אפוא, הקו המנחה את הפעילויות־הלימודיות מראשית הסמינר ב"משואה" ועד סיומו. הסמינר מתחיל במפגש חווייתי עם הנושא תוך

** בהמשך הזמן יתווספו לתכניות הקיימות גם פרויקטים מיוחדים של ספרות־יפה, שירה, ציור ואולי גם מוסיקה.

*** וע' — יהודה באואר, "השואה, היבטים היסטוריים, ספרית פועלים, 1982, ע"ע81—82.

סיור מודרך באתר ההתייחדות, שיחת פתיחה קצרה מאפשרת למשתתפים העלאת שאלות והגדרת ציפיות בצורה פתוחה וחפשית. דיוני היום הראשון מוקדשים למעקב שיטתי אחרי המבצעים: האידאולוגיה, המכשירים התעמולתיים והאחרים שנתנו הכשר לרצח־עם, מהיטלר־יוגנד ועד האיינזאצגרופן. בדיונים אלה נבדקים מקורות כתובים וויזואליים, כולל יומניהם של מפקדי מחנות־ההשמדה ועדויותיהם במשפטי־נירנברג.

בערבו של היום הראשון נבדקת תגובתם של יהודי גרמניה לגזרות שנות ה־30, בעזרת עדות, סרט או הרצאה ודיון. היום השני והשלישי מוקדשים כולם לדילמות של הקרבנות מן הגיטאות ועד למחנות ההשמדה. תגובות היחיד וההנהגה במשלוחים, במחתרת ובפלוגות־הפרטיזנים. בסוף הסמינר מתקיימת שיחת־סיכום, בה נבדק שינוי עמדות ונבחנים לקחים במישור האישי והחברתי. תגובותיהם של בנות הברית, יהודי התפוצות והישוב היהודי בארץ ישראל, לידיעות על ההשמדה נבחנות אף הן בהקשר לנושאים שנמנו לעיל.

הסמינר הוא עמוס ודורש מן המשתתפים בו ניצול מכסימלי של יכולת־אינטלקטואלית ומעורבות־רגשית, על־כן יש לגוון את הפעילויות תוך התאמה לנושאים השונים: דיונים, פעילות־קבוצתית, משחק־תפקידים, מרכזי־למידה, חקר־מקורות, מדרש־תמונות, ציורים וקריקטורות, צפיה בסרטים והאזנה להקלטות, והחשוב מכל — עדויות אישיות של ניצולי שואה.

יכולת הריכוז של המשתתפים, כישוריהם ורמתם האינטלקטואלית, היקף המידע הקודם וציפיותיהם מהסמינר, מכתיבים את התאמתה של התכנית לכל קבוצה על־פי דרכה, ומכוונים עיבוד פרוייקטים חדשים ושיפור הקיימים.

אותם שיקולים מיתודיים מכוונים גם את התכניות לקבוצות מחו"ל, באנגלית, ספרדית, צרפתית וגרמנית. הרקע השונה של קבוצות אלו, מצריך הארת הנושא מזוית אחרת או הוספת פרקים על־פי צרכי הקבוצה וציפיותיה.

ולסיכום, מן הראוי לצטט מדבריו של ג'ון דיואי אשר ניסח את העקרונות החינוכיים עליהם הושתתה הפעילות הפדגוגית ב"משואה": "תהליכי ההוראה נעשים מאוחדים במידה שהם שקודים על יצירת הרגלי־חשיבה טובים. אף־על־פי שרשאים אנו לדבר, בלי להיכשל בטעות, על המיתודה של המחשבה, הרי העיקר הוא שהחשיבה עצמה היא המיתודה של נסיון חינוכי. יסודי־המיתודה הם משום כך זהים עם יסודי העיון, ואלה הם: ראשית, שיהיה התלמיד נתון במצב מובהק של נסיון — שתהיה פעילות רצופה, אשר הוא מעוניין בה לשמה; שנית, שתתפתח במצב זה בעיה מובהקת כגירוי למחשבה; שלישית, שיהיה לו לתלמיד הידע ושיערוך את התצפיות הדרושות לשם טיפול בבעיה; רביעית, שיעלו על דעתו הצעות פתרון ויהיה אחראי לפיתוחן באורח מסודר; חמישית, שתהיה לו הזדמנות וסיבה לבחון את מושכלותיו על ידי הפעלתם הלכה למעשה, לברר את משמעותם ולגלות מעצמו את תוקפם" *.

* ג'והן דיואי, "דמוקראטיה וחינוך", מוסד ביאליק, ירושלים, 1960, עב' 134.

המשתתפים

משה קול יו"ר המפלגה הליברלית העצמאית, יו"ר הנהלת משואה, מדרשת פורדר ו"יסודות"; יו"ר מרכז תרבות העמים לנוער; הספרים מפרי עטו שראו אור השנה, הם: מלחמת לבנון והמצב בשטחים; שואה ותקומה; מאבקים ומפעלים.

גדעון האוזנר יו"ר מועצת יד־ושם; יו"ר הועדה הפדגוגית של משואה.

יצחק ארצי ח"כ; מראשי התנועה וממארגני המחתרת היהודית ברומניה בימי המלחמה; נמנה על מפקדת אניית־המעפילים "כנסת־ישראל", וממנהיגי המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין; עתונאי; מראשי ל"ע; חבר הנהלת העיר ת"א.

חנה שלומי מקודם קמפל; ילידת לבוב; עלתה ב־1946 כמדריכה של קבוצת ילדים ישראלים שנשארו בפולין ללא הורים בעת המלחמה ובסיומה קיבלו סרטיפיקטים; בוגרת אוניברסיטת ת"א; פרסמה מאמרים בקבצים גל־עד ושבות, על יהודי פולין בברה"מ ועל יהודי פולין לאחר מלחה"ע ה־2.

יעקב ליברמן מפעילי עקיבא בקראקוב; לאחר המלחמה פעיל בבריחה מפולין לצ'כוסלובקיה; עלה ב־1947 לאחר מעצר בקפריסין; נמנה על ראשוני המתישבים בקרית־גת.

מרים עקביא סופרת; מרבית ספריה מוקדשים לנושא השואה, שאחדים מהם תורגמו לשפות לועזיות; משמשת כעדה בפני באי הסימינריונים במשואה.

יעקב רוזנברג חבר בהנהגת המחתרת של הנוה"צ בזאגלמביה ומראשי הלוחמים בגיטאות בנדין וסוסנוביץ, ואח"כ בהונגריה; עלה מרומניה עם תום המלחמה; חבר הנהלת "משואה".

משה קלכהיים ממורדי גיטו וילנה, ואחר־כך מהפרטיזנים ביערות ליטא; לפני המלחמה היה מפעילי "עקיבא" בגאליציה; מזכ"ל המועצה הציונית בישראל; יו"ר ארגון הפרטיזנים ומורדי הגיטאות בישראל; חבר הנהלת ל"ע.

ג. ד. מייבסקי יליד צ'כנוב, פולין, בה היה חבר בהנוה"צ; בפרוץ המלחמה ברח לוילנה והצטרף שם לקיבוץ התנועה; עם כניסת הגרמנים ברח לרוסיה, נאסר והוגלה לסיביר בעוון חציית הגבול לאפגניסטן בדרך לארץ; לחם בשורות הצבא הפולני; מהנדס; עלה ב־1955.

משה שדמי היה בין ראשוני המתנדבים ליחידות העבריות בצבא הבריטי; לחם ביוון ושם נפל בשבי; נמנה על מנהלי דיור־לעולה ובנק עידוד, ומבכירי העובדים במחלקת הקליטה של הסוכנות.

יוחנן כהן ממנהיגי הנוה"צ בפולין; נמנה על מייסדי קיבוץ תל־יצחק; שליח "המוסד" לפולין ומראשי "הבריחה"; חבר הכנסת החמישית; כתב וערך את "ספר הנוער הציוני — דרכה של תנועה"; איש משרד החוץ, בו כיהן בתפקידים בכירים: היה קונסול ישראל בפילדלפיה ושגריר ישראל ברומניה ובפינלנד.

שמואל מאירי מחנך ועורך; חבר הנהלת ל״ע, משואה ויסודות; ספרו ״כיסופים״ — דברי פרוזה ושיר, ראה אור בתשמ״ד בהוצאת ״משואה״.

חיים חרמש ממייסדי כפר גליקסון; נמנה על קבוצת הצנחנים הישראלית שצנחה מאחורי קווי האויב הגרמני; ספרו ״מבצע אמסטרדם״ שראה אור לפני שנים אחדות בהוצאת מערכות, עומד להופיע בקרוב במהדורה חדשה בהוצאת ״משואה״.

דוד שערי מפעילי התנועה בארץ וממייסדי אלוני אבא; בוגר האוניברסיטה העברית וד״ר האוניברסיטה של פאריז; מעובדיה הבכירים של עליית הנוער; חוקר במכון לחקר הציונות שע״י אונ׳ ת״א; מחקרו על מחנות קפריסין, ראה אור בהוצאת הספריה הציונית והמכון לחקר הציונות.

סטפי שפיגל מקודם שנצר; מפעילי ״עקיבא״ בביילסקו; במלחמה היתה בקיבוץ בוילנה ועמם עברה את כור היסורים והנדודים בליטא ובגרמניה; כיום בשבי־ציון.

רפאל בלומנפלד מחנך; מפעילי ״האיחוד״ בפולין שלאחר המלחמה; עלה ב־1948; מראשוני כפר־הנוער ניצנים, והחל מ־1950 פעל בו בכל שלבי החינוך: כמדריך, מורה, מרכז ההדרכה, ובמשך שנים רבות בתור מנהלו של המוסד, עד לפרישתו לגימלאות ב־1980. בוגר אוניברסיטת ת״א במדעי הטבע; חבר הנהלת ״יסודות״ והנהלת המפלגה.

דניאל קארפי פרופ׳ להיסטוריה של עם ישראל בעת החדשה; מופקד על הקתדרה לחקר השואה ע״ש בנימין וחיה שפלסקי; ראש ביה״ס למדעי היהדות באוניברסיטת ת״א.

ד״ר דב לוין חוקר בכיר במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית, ועורך פנקס קהילות לטביה ואסטוניה במסגרת יד־ושם.

שלום חולבסקי מפעילי השוה״צ בוילנה; מראשי המחתרת; לחם ביערות נאליבוקי; מראשי הבריחה; חבר קיבוץ עין־השופט.

לורנס רוזנגארט מסיימת תואר שני בחוג להיסטוריה יהודית באוניברסיטת ת״א, בהדרכתו של פרופ׳ ד. קארפי. אוצרת התערוכה על שארית הפליטה שבבית התפוצות.

רות פירר מורה בבית־הספר־לחינוך של האוניברסיטה העברית, במחלקה להכשרת מורים; זכתה בתואר דוקטור על מחקרה: השפעת הערכים הציוניים על ספרי־לימוד לתולדות עם ישראל, בעברית, בא״י, בשנים 1900—1980.

יעל שגיא בת קיבוץ שפיים; בוגרת ביה״ס האזורי חוף השרון; חיילת.

ד״ר י. קרמיש היסטוריון וחוקר השואה; חבר הנהלת יד־ושם; פירסם מחקרים וספרים רבים בנושאי השואה והגבורה.

בלה גוטרמן נולדה ברוסיה בעת המלחמה להורים יוצאי פולין, שברחו לרוסיה, חזרו לפולין עם תום המלחמה, ועלו ארצה ב־1950; בעלת תואר מ״א בהיסטוריה; מורה בתיכון בהרצליה.

בת־שבע שביב ראש המגמה להוראת מדעי החברה, ומרכזת המסלול להוראת ההיסטוריה באוניברסיטת ת״א; מנהלת פדגוגית של משואה.

CONTENTS

Introduction to Volume XIII	Shmuel Meiri	7
BEACON		
After Forty Years	Moshe Kol	9
Towards Advancement of the Holocaust Consciousness	Gideon Hausner	17
"HANOAR HATZIONI" AND "AKIBA" IN TIMES OF ORDEAL AND TRIAL		
40 YEARS AFTER THE DEFEAT OF GERMANY		
Comrades Tell About Victory Day and the Days Before as Well as Those After in Spring and Summer of Europe 1945		23
Liberation Day of Rumania (August 23, 1944)	Jitzhak Artzi	24
Fears and Hopes at the End of the War	Hanna Shlomi	30
Liberated in Mauthausen	Jacob Liberman	36
My Victory Day	Mirjam Akavia	40
Between Poland and Rumania	Jacob Rosenberg	42
At the Southern Front of the Red Army, on German Soil	Moshe Kalchheim	45
Berlin in Flames	G. D. Majewski	49
From Captivity — Towards Liberation	Moshe Shadmi	52
On the Way to the Remnats of the Holocaust	Johanan Cohen	54
With the Jewish Brigade — First Encounters With the Saved	Shmuel Meiri	59
"Operation Amsterdam" — the End	Haim Hermesh	70
In Memoriam — Abba Berditschev	David Shaari	73
With Friends, All the Way — Interview	Stefi Spiegel	75
Kibbutz "Ichud Hanoar-Hatzioni-Akiba" in Kielce Before and After the Pogrom	Rafael Blumenfeld	107
DURING THE WAR AND AFTER		
The Number of Jews in France According to the Protocol of the "Wansee Conference" (January 1942) — Imagination and Reality	Daniel Carpi	129
After the Liberation — in Eastern Soviet White Russia	Shalom Holavski	133
The Eastern European Jews Share in the Partisan Warfare in World War II	Dov Levin	147
Life of the Jews in the Drancy Camp	Lawrence Rosengart	152
PROBE AND CRITICISM		
The Holocaust in the Hebrew Readers, 1948—1984	Ruth Fuhrer	177
OPINION OF THE YOUNG		
Memory of the Holocaust Among the Israeli Public in Our Days	Yael Saghi	203
DOCUMENTATION		
Obituary at "Oneg Shabbat" in the Warsaw Ghetto on the Unknown Grave of Rabbi Shimon Huberband	J. Karmish	219
Testimony from the "Levov File"	Bella Gutterman	225
AT MASSUA		
Massua — Pedagogical Review	Bat-Sheva Shaviv	236

MASSUAH

A YEARBOOK ON THE HOLOCAUST AND HEROISM

No. 13

April 1985

Editor: S. Meiri
Editorial Board Secretary: M. Virt
Editorial Board: M. Kol, M. Virt, S. Meiri

This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry
&
The Women's Association of Survivors of Nazi
Oppression in Montreal, Canada

©
All Rights Reserved

Massuah, Tel-Aviv, 48 King George St., Israel